Сасна
пры дарозе

Раман

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Раздзел першы

1

Сасна расце на сухім грудку ля чыгуначнага пераезда. Тут, можна лічыць, развілка і скрыжаванне. Пясчаны шлях, насыпаны ўзбоч чыгункі, вядзе ў лес і ў мястэчка, прасёлкавая дарога — у мястэчка і ў поле. Вышэйшых дрэў паблізу — аж да самага лесу — няма, і сасна відаць здалёк. Купчастая, разгалістая, яна мала падобна да гонкіх сваіх сясцёр дзе-небудзь у бары.

Сонца сасне хапае. Дажджы абмываюць пыл, які садзіцца са шляху і чыгункі, пояць сухі грудок. Усе чатыры вятры гамоняць з сасной.

З нейкага часу сасна перастала расці. Можа, рост і ёсць, але непрыкметны, мізэрны, і людзі яго проста не заўважаюць. Ва ўсякім выпадку Сцяпан Птах — пуцявы абходчык, будка якога стаіць на другім баку пераезда, амаль насупроць сасны,— усе апошнія гады карыстаецца адной і той жа астровінай, каб ускарабкацца на дрэва, дзе стаіць яго вулей.

Старасвецкі гэты вулей — выдзеўбаную дубовую калоду — прывыклі бачыць на сасне. Пчолы жывуць у ім самапасам, бо Сцяпан перад восенню выдзірае ўсё, што нанасілі яны за лета. Год на год не прыходзіцца: узяткі мёду залежаць ад таго, што расце на бліжніх палях і як родзяць травы на зарошчай кустоўем няўдобіцы. Калі навакол бялеюць малочныя разлівы грэчкі, сінее азяркамі лён, густа цвіце па бульбе свірэпка і буяе ад шчодрых дажджоў разнатраўе, Сцяпан радуецца, ведаючы, што пчолы свайго не ўпусцяць.

Дзіўна, як уцалела гэтая адзінокая сасна і чаму за доўгія гады не вырасла паблізу хоць маленькай сасонкі? Дол на грудку штогод засеян шышкамі. Іх хапае будачніку, каб па вясне капціць кумпякі, а ў чэр-

веньскія вечары бараніцца ад камароў, заедзі курадымам. Шышак — безліч, а спадчыны сасна не пакінула.

Мабыць, вінавата проста месца. Непатрэсканыя шышкі, сарваныя ветрам, падаючы на дарогу, заціраюцца коламі ў пясок. Не відаць знаку і ад тых, што сыплюцца на грудок, трэснуўшы на сасне, выкінуўшы насенне. На сухім грудку цяжка ўзнікнуць жыццю, бо вельмі часта любяць тут прыпыняцца падарожныя.

Адным словам, чаму сасна адзінокая, разабрацца можна. А вось чаму яе, нічыю, прыдарожную, за доўгія гады ніхто не ссек,— адказаць цяжка. Тым болей што людзям заўсёды патрэбна было дзерава — на хаты, на дошкі, а смалістая лучына — на распал.

Ніхто нават са старажылаў не помніў, калі праклалі чыгунку. Кожнаму думаецца, што яна была тут заўсёды. І колькі часу блішчаць на сонцы жалезныя рэйкі, колькі стаяць ля пераезда складзеныя з гладкай чырвонай цэглы будкі, столькі ж часу паціху гойдае зялёнымі галінамі купчастая сасна.

2

Ад будкі, у якой жыве Сцяпан Птах, паўтары вярсты да станцыі і вярста да мястэчка. Ля Птахавага пераезда дзве будкі, але адна даўно нежылая. Яна проста служыць сховішчам для featureзнага пуцейскага інструменту. Некалі пераезд быў з шлагбаумамі, вартаўніком, які жыў у другой будцы. Але з таго часу, як насыпалі прамы пясчаны шлях і зрабілі галоўны пераезд у самім мястэчку, гэты згубіў значэнне. Вартаўніка перавялі, шлагбаумы знялі. Машыны імчаць па шляху, а праз пераезд, зварочваючы на прасёлкавую дарогу, толькі зрэдку прагрукае якая-небудзь фурманка.

Перабраўся сюды Сцяпан даўно, пакінуўшы стары бацькаў двор меншаму брату. Тут нарадзілася ў яго пяцёра дзяцей. Самы старэйшы сын, Міця, радзіўся яшчэ на дзедавым котлішчы. Калі яму было тры гады, ён зваліўся з воза і зламаў левую нагу. З таго часу Міця злёгку накульгваў. Другое дзіця, таксама хлопчыка, пераехаў цягнік.

Сцяпан Птах — мужчына вышэй сярэдняга росту, шыракаплечы, рабы, з чорнымі пукатымі вачыма — па натуры чалавек неблагі. Крыўды ён не робіць нікому, калі не лічыць таўхатні і лямпанту, што ўчыняе

ва ўсіх местачковых крамах. З мануфактурай, цукрам, а часам і з хлебам вузкавата, і каб што-небудзь здабыць, трэба выстаяць у чарзе. Стаяць жа ў чэргах Сцяпану не выпадае, і калі ён, завітаўшы ў краму, натрапляе там на жаночы натоўп, то не пытаецца, хто апошні, а лезе напралом да прылаўка, раскідваючы дужымі плячамі ўзмакрэлых жанок направа і налева.

— Ірад рабы! — крычаць яму.— Зноў прыляцеў!..

— За вамі хіба далікатна ўхопіш? — ужо ля прылаўка гудзе абходчык прастуджаным басам.

Птах заўсёды крочыць па чыгунцы да сваёй будкі з дзвюма буханкамі пад пахай. Меней ён не носіць. Сям'я не малая і патрабуе харчу.

Зрэшты, у будцы Птаха пануе лад і парадак. Хлопцы гойсаюць у чорных кортавых штанах і сарочках, дзяўчаткі — у паркалёвых сукенках. Сваю абходчыцкую службу Птах шануе і нясе спраўна, але не дае маху і на старане. Сена ён накошвае трошкі болей, чым трэба яго карове і цялушцы, і зімою мае за гэта барыш.

На пралётах уздоўж чыгуначнай лініі — дадатку да сціплага заробку абходчыка — лапушыцца бульба, добра родзіць і проса, і ячмень, і мак.

Лес — пад бокам. Прайдзі на захад якую-небудзь вярсту па чыгунцы або па пыльным шляху, які ляжыць побач, і тут табе сасновы бор, дзе чарніц, брусніц і грыбоў не абярэшся, трохі злева — змешаны лісцвяны лес, у якім пераважае альха і бяроза і дол якога проста чырванее ад суніц. А падайся ў балоцісты гушчар, дык маліны і ажыны — процьма.

Лепшая ягада — Птахава, першы грыб — таксама яго. Дзеці ўмеюць не толькі есці, яны, нібы пчолы, цягнуць у хату. Летняй раніцай, калі густы, як малако, туман яшчэ вісіць над палямі і чыгункай, з будкі выходзяць дзеці са збанкамі і кошыкамі. Наперадзе, прыпадаючы на левую нагу, дыбае старэйшы, Міця, за ім два хлопчыкі амаль аднолькавага росту — Адам і Пятрусь і дзве дзяўчынкі — большая Каця і меншая Таццяна. Дзеці ідуць чародкай, як гусі.

Птах яшчэ забяспечвае станцыю венікамі і мётламі. За гэта асобная плата. Не такая высокая, але яе хапае, каб справіць школярам новыя сарочкі і штаны. Вопратку і абутак школяры зарабляюць сабе самі.

Птах не п'е. Выпівае толькі з адным чалавекам —

леспрамгасаўскім шафёрам Іванам Гусоўскім. Для Івана ў хаце заўсёды хаваецца паўлітэрка. І Гусоўскі ніколі не мінае будкі, калі едзе, гружаны, з лесу.

— Адчыняй! — крычыць ён, спыняючы машыну.

І незалежна ад таго, выходзіць хто-небудзь з будкі ці не, Іван скідае некалькі грабовых плашак пад сасну. Ён шчыра клапоціцца аб тым, каб Птах зімой не замёрз у сваёй каменнай будцы.

Вечарам, пры апошнім рэйсе, Іван спыняе машыну, заглушае матор і заходзіць да Птаха на аганёк. У гэты час і распіваецца паўлітэрка.

— Болей ста пяцідзесяці шафёру не паложана,— гаворыць Іван, адводзячы Птахаву руку з бутэлькай.— Разаб'ю машыну і траплю за дрот. А я яшчэ малады, мне жыць трэба.

Івану — ладнаму, шыракатвараму дзецюку — пад трыццаць, але ён не жэніцца. Не мае ні сваёй хаты, ні сталага месца жыхарства. Кідаюць яго з участка на ўчастак, і ездзіць ён па ўсіх дарогах раёна. Але Птаху займець хату памагае. Не толькі грабовыя плашкі скідае Іван ля пераезда, а прыцемкам, калі не цікуе чужое вока, і сасновыя бярвенні. Гэтыя бярвенні Птах перацягвае ў свой дворык, хавае пад леташнім бульбоўнікам, а калі іх набіраецца з дзесятак, з дапамогай таго ж самага Івана перапраўляе на бацькава дворышча. Старэе ён сам, растуць дзеці, а служба і будка не вечныя, трэба думаць і пра ўласны прытулак.

Бярвенняў і плашак Іван не скідае толькі тады, калі побач з ім, у кабіне, сядзіць леспрамгасаўскі прыёмшчык Крамер, высокі, маўклівы, з шэрым насатым тварам. Прыёмшчык усё-такі начальства, і яго трэба асцерагацца.

3

Увогуле Птахава сядзіба на вясёлым месцы. Люду тут паварочваецца за дзень процьма. Яшчэ на золку паўз будку шыбуюць у лес местачкоўцы. Ідуць кожны па сваёй патрэбе: хто па ягады, хто па грыбы, хто нарваць мяккага вішу на сяннік, а хто неўзаметку, патаемна ад леснікавага вока, укасіць між кустоўя капу сена. Гадзін у восем з рогатам і крыкам падыходзіць да пераезда рамонтная брыгада. Пуцейцы спыняюцца,

грузяць на ваганетку інструмент, рэйкі, шпалы і крочаць далей.

Яшчэ праз гадзіну валам валяць тыя, хто мае нейкі інтэрас у мястэчку. Калгаснікі на фурманках вязуць нарыхтоўку — свіней, малако ў бліскучых бітонах, гародніну і садавіну. Пешыя найбольш спяшаюцца па асабістых патрэбах: прадаць яйкі і сушаныя грыбы, да пракурора ці ў райвыканком са скаргай, у амбулаторыю да ўрача. Хлопчыкі і дзяўчаткі, якія, можа, упершыню ў жыцці адважыліся адмераць доўгія кіламетры ад сваёй вёскі да мястэчка, ідуць купляць падручнікі.

У гэты ранішні час пераезд становіцца людным, бойкім. Безупынна звініць ланцуг, і ў прорву бяздоннага ацэментаванага калодзежа з громам ляціць акаванае жалезнымі абручамі драўлянае вядро. Пад сасной абуваюцца маладзіцы і дзяўчаты, якія, шануючы абутак, дагэтуль ішлі босыя. Тыя, хто едзе, кіруюцца звычайна пыльным шляхам, а пешыя стараюцца збочыць на прасёлкавую дарогу, што весела віецца між жытоў і ячмянёў.

Пад поўдзень сутыкаюцца два адваротныя патокі. Местачкоўцы вяртаюцца з лесу, вяскоўцы — з мястэчка. Гадзінам к пяці завяршае свой рабочы дзень стомленая і цяпер не вельмі гаманкая рамонтная брыгада. Яна згружае інструмент, пакідае некалькі гнілых шпал — абходчыку на паліва — і трымае цвёрды кірунак на станцыю, на спачын. І наступае цішыня...

Цішыня гэтая, вядома, ненадоўга. На ўсход і захад, амаль праз кожныя паўгадзіны, па дзвюх сталёвых каляях грымяць цягнікі. Цягнікі розныя: таварныя і пасажырскія, доўгія — да сарака вагонаў з двума лакаматывамі ў галаве і кароткія — паравоз і два-тры вагоны. Адны цягнікі праносяцца паўз будку, як вецер, зацягваючы перад семафорам настойлівы жалезны крык, патрабуючы «зялёнай» вуліцы. Другія, ведаючы, што станцыю ім з ходу не праскочыць, ужо ля будкі пачынаюць замаруджваць бег, колы іх вагонаў гучней ляскочуць на стыках, а кандуктар, які да гэтага сядзеў на тормазе задняга вагона, устае і працірае запарушаныя пылам вочы.

Калі Сцяпан Птах на абходзе, пры набліжэнні цягніка ён збочвае з каляі на край насыпу, дастае з футляра жоўты сцяжок і трымае яго над галавой да таго

часу, пакуль не праносіцца апошні вагон. І заўсёды ў такія хвіліны яго твар сур'ёзны.

Да цягнікоў у будцы прывыклі не толькі людзі, а і жывёла. Пярэстая абходчыкава Рагуля, якая пасецца ля чыгункі, зачуўшы гул цягніка, адыходзіць ад палатна ўсяго на два-тры метры. Цялушка па нявопытнасці адбягае трохі далей.

Не могуць прызвычаіцца да жалезнага груку толькі птушкі. Дзе б яны ні сядзелі — на сасне, у кустах, на тэлеграфным дроце — часцей за ўсё пры набліжэнні цягніка ўзлятаюць у паветра.

Вечарам, калі спадае летняя спёка, на пераездзе паяўляецца палявы вартаўнік Кузьма Шнапс. Прозвішча ў Кузьмы інакшае, але яго лепш ведаюць пад гэтым, і ён не крыўдуе, калі яго так завуць. Шлях Шнапса да сваіх уладанняў заўсёды ляжыць праз Птахаў пераезд.

— Жывеш, Сцяпан? — вітае ён абходчыка.

— Жыву, а што мне зробіцца.

— Ну, то жыві. Толькі як ты трываеш у такім груку і тлуме? Я б і дня не сцярпеў. Вось пайду лягу пад капу — і ўся мая служба. Не пачую ні дудкі, ні шмудкі.

— Табе тваё, а мне маё. Дый ціха тут, поезд прайшоў, і няма. Лепей тут, чым у сяле: бабы не сварацца, чыстае паветра, спакой.

— Можа, і праўда.

— Ты мне, Кузьма, падкінь які воз саломы,— просіць Птах.— Яе ж у вас столькі прападае. А я табе к зіме трохі газы прызапашу.

— Можна падкінуць...

Пра што могуць гаварыць два вартаўнікі, з якіх адзін усю ноч будзе хадзіць па рэйках, а другі, па-старэчаму накрыўшыся з галавой кажухом, спаць пад стогам?.. Пра хлеб, пра надвор'е, пра мануфактуру, пра тое, што жыць на свеце яшчэ не так-та лёгка. І стаіць у часе такіх гаворак над асмужанымі палямі, над чыгункай вялікая вячэрняя цішыня...

4

У сонечную летнюю пару, калі ўсё наваколле спавіта тонкай плёнкай сіняватай смугі, мястэчка з Птахавага пераезда здаецца надзвычай прыгожым. Ату-

ленае садамі і прысадамі, яно ўяўляецца зялёным востравам сярод залацістага збожжавага разліву. Адзін толькі будынак выразна выдзяляецца на гэтым востраве — школа. Яе малочна-белы гмах вышэй хат і магазінаў, вышэй самых высокіх таполяў і ліп і таму міжволі прыцягвае ўвагу кожнага, хто дабіраецца да мястэчка.

Міця любіць глядзець на школу. Ён ведае месца, з якога яна відаць найлепш. Месца гэтае — грудок пад сасной — хлопец аблюбаваў яшчэ тады, калі школу толькі пабудавалі. І ходзіць Міця пад сасну заўсёды з кнігай...

Год назад, калі Міця закончыў сем класаў, бацька спытаў:

— Што будзеш рабіць далей? Я вучыўся толькі дзве зімы і нічога, сям'ю кармлю. Можа, і табе хопіць навукі?

— Пайду ў інстытут. Ты мне, тата, памажы гэтыя гады. Летам гуляць не буду, паступлю ў рамонтнікі.

Сцяпан Птах з павагай зірнуў на старэйшага сына, худзенькага, шчупленькага, які разважаў так па-даросламу.

— Добра, сын,— прамовіў ён, адварочваючыся і стараючыся праглынуць горкі камяк.— Ты, мабыць, мудрэй за бацьку. Не журыся, хлеба хопіць...

Бацьку Міця сказаў праўду. А наогул ён зацяты хлопец і сваімі планамі дзеліцца не з кожным. Магчыма, на яго характары пакінула свой след ранняе калецтва, жыццё наводшыбе.

Тым не менш ёсць у Міці сябры, і яны любяць прыходзіць у будку, пад сасну. Найбліжэйшыя з іх — Іван Лобік і Нупрэй Гіль. Дружаць яны даўно. Хлопцы вучацца ў дзесятым класе, Міця — у дзевятым. Калі пачынаўся навучальны год, Міця быў толькі ў восьмым, адстаючы ад таварышаў на цэлых два класы.

Да апошняга месяца ніхто, акрамя Лобіка і Гіля, не ведаў, што Міця, вучачыся ў восьмым, самастойна рыхтуецца за дзевяты. Хлопцы трымалі тайну надзейна. Іван памагаў па матэматыцы — прагрэсіі, лагарыфмы, сінусы і косінусы Міця асвоіў як мае быць. Усю зіму то Міця хадзіў у пахілую Іванаву хату на Вакзальную вуліцу, то Іван сам крочыў да яго на будку. Нупрэй памагаць не меў часу: ён у школе акты-

віст, сакратар камсамольскай арганізацыі, а таксама селькор.

Міцеў трыумф пачаўся ў красавіку, калі ён занёс дырэктару заяву з просьбай прыняць экзамены за восьмы і тры чвэрці дзевятага класа. Такога выпадку ў школе яшчэ не было, і настаўнікі не ведалі, што рабіць. Хадзілі ў райана, званілі ў аблана. Нарэшце прыйшоў дазвол прыняць экзамены экстэрнам.

У першы дзень, калі Міцю перавялі ў дзевяты, там адразу было тры кантрольных — па алгебры, рускай літаратуры і нямецкай мове. Настаўнікі правяралі яго работы адразу, як толькі ён клаў іх на стол. Да канца ўрокаў было вядома, што па ўсіх трох прадметах ён атрымаў вышэйшую адзнаку.

Міця пажынаў славу...

Нупрэй напісаў пра Міцю заметку ў раённую газету, і такім чынам слава, выйшаўшы за абсягі школы, пракацілася па ўсім раёне.

Раздзел другі

1

Наступіў Першамай...

Дзень цёплы, лагодны. Сонца няяркае, плыве як бы ў белым тумане. Пасля дэманстрацыі Іван Лобік і Нупрэй Гіль разам з Міцем прыйшлі пад сасну. Купілі ў складчыну, на траіх, чацвяртушку гарэлкі, бляшанку кансерваў.

Хлопцаў апанаваў асаблівы, агніста-радасны настрой: на зямлі вясна, праз чэзлую леташнюю траву прабіваецца маладое зяленіва, на кустах вербалозу, ракітніку — першыя клейкія лісцікі. Зямля сыраватая яшчэ, дыша назапашаным за зіму холадам, але сябры не зважаюць — ляжаць на грудку на жыватах. Адкаркавалі пляшачку, нарэзалі хлеб, цыбулю.

Выпівалі ўпершыню — гарэлка з непрывычкі ўдарыла ў галаву, яны адразу сп'янелі. Заспявалі. Голасу ні ў аднаго з траіх не было, але ім здавалася, што спяваюць надзвычай хараша.

В далекий край товарищ улетает,
За ним родные ветры вслед летят,
Любимый город в синей дымке тает,
Знакомый дом, зеленый сад и нежный взгляд...

Той настрой, які валодае хлопцамі, можна выліць толькі ў гэтай, трошкі сумнаватай, працяжнай песні. Хіба не ўскалыхнецца, поўнячыся ціхім, прыемным смуткам, душа, не затрапеча сэрца, не павее халадком у грудзях пры адным успаміне, што хутка расстанне. Яны, трое, раз'едуцца, пакінуўшы школу, зялёнае мястэчка, знаёмыя, зведаныя з дзяцінства мясціны, якія сталі нібы часткай душы. Івану з Нупрэем ехаць сёлета, Міцю — праз год. Што чакае іх, звычайных местачковых хлопцаў, у тых неразгаданых далях, якія, нягледзячы на смутак расстання, вабяць і клічуць? Чым надорацць сяброў дарогі-пуцявіны, якія толькі пачынаюцца?..

Пра ад'езд гаварыць не любяць. Гэта нібы само сабой зразумела. Можа, тоіцца тут яшчэ неразвееены, схаваны ў глыбіні душы страх перад невядомасцю, а можа, звычайная юнацкая сціпласць. Вядома, што Нупрэй збіраецца ў артылерыйскае вучылішча, а Іван — у авіябудаўнічы інстытут. Міця дарогі яшчэ не выбраў. Яму падабаецца лес, яго зялёны пошум і ўрачыстая маўклівасць. Не раз мільгала думка — стаць ляснічым, садзіць бярозы і сосны. Хіба дрэнная гэта прафесія? Але ёсць у Міці тайна, якую ён нават перад сябрамі не раскрывае. На самым дне яго сундучка з кнігамі, загорнуты ў старую цырату, ляжыць тоўсты сшытак з вершамі. Міця напісаў іх сам. Ён не ведае — добрыя вершы ці дрэнныя, і ён лепш аддаў бы адсячы сабе руку, чым каму-небудзь іх паказаць. Таму іншы раз успывае жаданне пайсці вучыцца на літаратурны факультэт.

Наспяваўшыся, хлопцы пачынаюць кідацца шышкамі. Мецяць у пабелены каменны слупок на насыпе, які служыць нейкім чыгуначным знакам. Іван — з выгляду медзведзяваты, павольны, з вялікай галавой, шырокім тварам і тоўстым, як бульбіна, носам — кідае, доўга прыцэльваючыся, але пападае рэдка. Шустры чарнявы Нупрэй спяшаецца, размахвае рукамі, падскоквае — на сваіх трохі выгнутых нагах ён падобен цяпер на млын-вятрак — і трапляе ў слупок амаль кожнай шышкай. Міця раз за разам прамахваецца. Можа, таму, што кружыцца галава.

Да вечара далёка. Хораша пабыць адным, вызваліцца, хоць на дзень, ад надакучлівай будзённасці ўрокаў, забыцца на тлум, мітусню. Хлопцы садзяцца

на грудок. Мястэчка відаць адсюль як на далоні,— вялікае, раскідзістае, яно цягнецца праз усю раўніну ад лесу да лесу. Чыгунка як бы дзеліць яго папалам. Меншая палавіна прыходзіцца на левы бок, большая — на правы. Нупрэеў дом у правай частцы, калі добра прыгледзецца, можна яго ўбачыць: крыты чарапіцай, ён прыкметна выдзяляецца. Іванавай хаты не ўбачыш — пахілая, прыземістая, яна губляецца сярод гэткіх жа шэрых хацін левай часткі, якая некалі называлася Слабодкай. Жыве Іван без бацькі, з малодшай сястрой і хворай маці.

Хлопцы любяць мястэчка — нічым яно асабліва не славутае, няма ў ім ні рэчкі, не забрукавана пакуль што ніводнай вуліцы, але ўсё адно здаецца, што лепшай мясціны на свеце няма. Носіць мястэчка прыгожую назву — Бацькавічы, і думаецца, нездарма. У кнізе «Живописная Россия» Адама Кіркора, якая выйшла амаль сто гадоў назад, Бацькавічы называюцца ў ліку самых старажытных паселішч гэтага краю, пачатак якім паклала яшчэ Кіеўская Русь. Паводле падання, недзе паблізу ад гэтых мясцін быў забіты князь Ігар, той самы, што двойчы за адзін год хацеў пажывіцца данінай у непакорных драўлян. Гісторыя так скіравала свае пуцявіны, што ў далейшым Бацькавічы нічым не выславіліся і таму не трапілі на яе скрыжалі. Не было каля іх ніводнай вялікай бітвы, сярод славутых людзей не знойдзеш прозвішча хоць бы аднаго тутэйшага жыхара.

На геаграфічных картах мястэчка не адзначана нават маленькім кружочкам, і ад гэтага сябрам трохі крыўдна. Бацькавічы сталі цэнтрам раёна ўжо тры гады назад, але складальнікі картаў гэтага не ўлічваюць.

У мястэчку акрамя школы яшчэ два двухпавярховыя каменныя будынкі, стары таполевы парк, паблізу — гарадзішча — парослы лесам узгорак, акружаны земляным валам. Была старажытная царква, пабудаваная, як расказваюць старыя, без адзінага жалезнага цвіка, але яна згарэла ў часе адступлення немцаў у васемнаццатым годзе. Другую царкву — новую — зачынілі. Цяпер у ёй клуб.

Іван Лобік перавярнуўся на спіну, ляжыць, пазіраючы ў зацягненае белымі хмаркамі неба.

— Як паверыць у бясконцасць сусвету? — пытаец-

ца ён.— Па-мойму, тут памылка. Усё, што мае пачатак, павінна мець і канец.

— А дзе пачатак? — ляніва пярэчыць Нупрэй, які філасофскіх размоў не любіць.

— Вазьмі атам. У ім пратон, электрон. Куды далей дзяліць?

— Падзеляць, не хвалюйся. Проста навука не дайшла.

— Бясконцасць не адпавядае здароваму сэнсу. Падумай — людзі вывучаюць прыроду, будуюць гарады, робяць адкрыцці. Пакутуюць, радуюцца, пішуць законы, кнігі. І ўсё гэта нуль у параўнанні з бясконцасцю... Сама Зямля нуль, нікчэмная пылінка, калі колькасці планет няма канца. Чалавек тым болей... Ён проста смешны... Што ён значыць сярод бязмежнага сусвету?..

— Гэта ідэалізм,— думаючы аб сваім, гаворыць Нупрэй.

— Ідэалізм, ідэалізм... Рад, што слова ведаеш. А ты падумай... Усё, зробленае чалавекам, нішто, калі свету няма канца.

— Бясконцая матэрыя. У часе і прасторы. Пры чым тут чалавек?

— Ну як ты не разумееш? — марудлівы Іван пачынае злавацца, гаворыць хутка, захліпаючыся.— Выпадковасць жыццё ці не?.. Няма ў яго сэнсу, калі ўсё без канца. Чалавек ідзе, ідзе, а куды дойдзе?.. Павінна ж быць мэта. А гэта заўсёды граніца, рубеж, да якога людзі імкнуцца. Няма граніцы — няма мэты. Навошта тады жыццё? У чым яго сэнс?..

— Жыццё вечнае,— заяўляе Нупрэй.— Вядома таксама, што адзін дурань можа задаць столькі пытанняў, на якія не адкажуць сто разумнікаў.

— Ты да разумнікаў прылічваеш і сябе?

— Аб прысутных не гаворыцца.

Такія спрэчкі для Міці не ў навіну. У Івана адмысловы розум, любіць ён раздумваць над усім, што другія прымаюць на веру. Няма для яго нічога, раз назаўсёды дадзенага, а цудаў ён наогул не прызнае. Абодва яны — Іван і Нупрэй — вялікія кніжнікі. Таму і цягнецца да іх Міця, пагарджаючы дружбай тых хлопцаў, якія вучацца разам з ім.

Па складу характару Міцю бліжэй Іван. Нупрэй з яго няўрымслівасцю залішне вялікую даніну аддае школьным сходам, гурткам, той штодзённай мітусні,

якой Міця пабайваецца. Нупрэй бачыць сябе трошачкі на трыбуне, ён нязменны прамоўца на ўсіх школьных зборах і, астаўшыся ўдваіх, Іван з Міцем злёгку за гэта над ім пакепліваюць. Гэта не перашкаджае ўсім тром дружыць. Што датычыць вучобы, то цяжка сказаць, хто і дзе лепш: Іван ці Нупрэй. Абодва крочаць як бы ў ногу, не ведаючы двоек, троек, лічачы зняважлівай для сябе нават чацвёрку. Апошні месяц Міця адчувае сябе роўным з сябрамі і ўдосталь п'е слодыч гэтага цудоўнага пачуцця. Не сакрэт, што яны, пасвечаныя ў яго тайну з самага пачатку, з таго дня, як ён перайшоў у дзевяты клас, глядзяць на яго з большай павагай. Дружба дзевяцікласніка з дзесяцікласнікамі — гэта зусім не тое, што дружба чалавека, які адстае ад сяброў на цэлых два класы.

— Паток электронаў, які ўзнікае ў праваднiку, уведзеным у магнітнае поле,— вось пачатак матэрыі,— гаворыць Лобік.— Тут і канец яе, бо маса сонца, зорак не што іншае, як згусткі энергіі. Прырода святла, якое выпраменьваецца зоркамі, блізкая да прыроды электрычнасці. Фатон амаль тое ж, што і электрон... Паспрабуй абвергнуць мяне — калі ёсць мяжа ў адзінцы вымярэння матэрыі, то і яна сама павінна быць абмежавана...

— А хто табе сказаў, што электрон мяжа? Ён таксама бясконцы...

— Паспрабуй падзяліць секунду да бясконцасці.

— Ёсць такія працэсы, якія адбываюцца за мільённыя долі секунды. Успомні хуткасць святла.

— Ага. Ты сам сябе б'еш. Чаму святло распаўсюджваецца з аднолькавай хуткасцю?.. Трыста тысяч кіламетраў — ні больш ні менш. Мяжа. Ва ўсім павінна быць мяжа...

— Мы не ведаем, як на другіх Галактыках.— Нупрэя збіць з панталыку нялёгка.— Чалавек мае пакуль вельмі малыя веды аб прыродзе. Працэс вывучэння практычна бясконцы.

Міця любіць спрэчкі. Яны як бы ўзнімаюць над будзённасцю, над усім тым звычайным, тысячу разоў бачаным, што ляжыць навакол, надаючы ўсяму глыбокі, стоены ў сваёй шматзначнасці сэнс. Камень-кругляк, закінуты з чыгуначнага насыпу пад сасну, не проста камень, гэта складанае рэчыва, у якое ўваходзяць дзесяткі хімічных элементаў, мільярды мільяр-

даў нябачных атамаў, дрэмлюць магутныя, але скаваныя энергіі. З другога боку, адшліфаваны кругляк як бы ўзнімае заслону над падзеямі, што прамінулі ў глыбокай даўнасці, калі па зямлі поўз аграмадны ляднік, сціраючы горныя вяршыні, перакрайваючы нанава ландшафт. Хто раскрые тайну тысячагоддзяў, што адляцелі ў нябыт, напіша паэму аб далёкай, сівой мінуўшчыне?..

У спрэчку Міця не ўступае: хлопцы ведаюць за яго болей. Лішні клас, які маюць яны за плячамі, два лішнія пражытыя імі гады — гэта цэлая эпоха. Яны ўжо вывучалі і астраномію, і геалогію з мінералогіяй, і арганічную хімію. Міця пакуль што толькі набыў гэтыя падручнікі.

— Невядома нават, што такое чалавек,— узбуджана працягвае Лобік.— Думаеш, Дарвін сваёй тэорыяй усё сказаў?.. Гэйдэльбергскі чалавек, пітэкантрап, сінантрап... А можа, людзі прыляцелі з Марса? Чаму абавязкова думаць, што на адной толькі Зямлі разумнае жыццё?

— Ніхто і не думае. Але ж у навукі яўныя доказы, а тое, што ты гаворыш,— фантастыка.

— Фантастыка часта апераджае навуку. Без яе людзі былі б сляпыя. Хто ведае, што такое мара?.. І што такое жыццё наогул? У чым яго сэнс?..

Гэта гаворыць Іван Лобік, якога адзінадушна лічаць найбольш здольным да матэматыкі. Яны з Нупрэем як бы памяняліся ролямі: цяпер той абараняе пазіцыі дакладных навук.

— Жыццё ёсць форма існавання бялковых цел,— гаворыць Нупрэй.— Гэта сказаў Энгельс. На працягу тысячагоддзяў стварыліся пэўныя хімічныя канструкцыі. Амінакіслоты, нуклеін, пептоны, бялкі. Сэнс у тым, што тут ёсць самаабмен рэчыва, узнаўленне. У нежывой прыродзе гэтага няма...

— Ну, гэта хімія, а вазьмі жывога чалавека. Хіба хіміяй усё растлумачыш? Хоць бы каханне. Чаму мяне, напрыклад, цягне да гэтай дзяўчыны, а не да якой-небудзь іншай?

— Каханне — звычайная біялогія. Сексуальныя эмоцыі. Цяга да размнажэння.

— Ну, падумай, што ты гаворыш,— Лобік пачынае злавацца.— З біялагічнага боку ўсе аднолькавыя. Кожны арганізм выконвае тыя самыя функцыі. Але ж

мне можа падабацца толькі адна... Ну, напрыклад, прыгожая. Што такое прыгажосць?..

— Прыгажосць таксама біялогія. Адна з форм прыстасавання да акаляючых умоў. Напрыклад, апярэнне ў птушак. Навошта яно? Каб звярнуць на сябе ўвагу і прадоўжыць род. Тое самае кветкі. Каб яны не цвілі, пчолы б іх і не заўважылі...

— Але ж мне могуць падабацца не ўсе дзяўчаты, а толькі адна. З якой-небудзь я і роду прадаўжаць не хачу. Дый наогул ніхто пра гэта не думае...

Міця зусім не згодзен з тым, што гаворыць Нупрэй. Спрачаецца, мабыць, з адной упартасці,— нядаўна гаварыў іншае.

— Ты ставіш чалавека ў адзін рад з жывёлінай,— уступае ў спрэчку і ён.— А паэзія, музыка?.. Навошта яны?.. Калі жыць па-твойму, усё проста.

— Жылі людзі і без музыкі,— Нупрэй не здаецца.— Думаеш, пяшчэрны чалавек на скрыпцы іграў? Я сказаў пра самае галоўнае. Астатняе — напластаванні пазнейшага часу.

Прамчаўся, абдаўшы хлопцаў дымам, набіраючы хуткасць, кур'ерскі цягнік. На прыгожых спальных вагонах таблічкі з надпісам: «Ленінград — Адэса». Поезд ідзе з поўдня, будка машыніста, мабыць, з прычыны Першага мая, шчодра ўпрыгожана бярозавымі галінкамі. Там, на поўдні,— вясна, маладое лісце трапечацца на ветры.

Сонца хіліцца к захаду, надвячорак. Даўгі, ледзь прыкметны цень ад сасны лёг на шэры пясчаны шлях. Пасля груку цягніка асабліва выразнай здаецца цішыня. Так, звычайна, яе не адчуваеш.

— Прыгажосць існуе,— раздумліва гаворыць Лобік, падтрымліваючы Міцю.— Я не ведаю, што гэта... Можа, розумам тут не дойдзеш... Але існуе штосьці. Па-мойму, кожны чалавек адчувае... Прыгажосць — гэта калі паглядзіш — і адразу радасна. Жыць хочацца... Хочацца нечага незвычайнага. Чаго да цябе яшчэ не было. І, можа, ніколі не будзе... Ты, Нупрэй, не спрачайся. Сам ведаеш. Чаму чытаеш Блока, Пушкіна?..

— Я не спрачаюся,— Нупрэй ідзе на прымірэнне.— Толькі пра гэта гаварыць не трэба. Інакш расслабляешся. Трэба вучыцца, і ўсё. Каму хто падабаецца — асабістая справа. Адной меркі не можа быць.

З гэтым згодны ўсе. На хвілінку хлопцы змаўкаюць — няма грунту для новай гаворкі. Бывае часта так, крычыш, даказваеш, і потым нядобра на душы. Нібы самага галоўнага так і не сказаў...

На насыпе, можа, у паўвярсце ад будкі, маячыць доўгая постаць. Чалавек дыбае важна, шырока ступаючы, размахваючы рукамі.

— Мікола,— пазнае Лобік і ўсміхаецца.

Міколу Цябута ведаюць добра і лічаць дзіваком. Разам з Лобікам і Гілем ён вучыўся да дзесятага класа, пакуль не апанавала прага ўласнай педагагічнай дзейнасці. Летам, на канікулах, паступіў на аднамесячныя настаўніцкія курсы і, закончыўшы іх, быў накіраваны загадчыкам пачатковай школы ў лясную вёску Грамы. Мікола ў Грамах і загадчык школы, і загадчык навучальнай часткі, і адначасова настаўнік, бо другіх педагогаў у аднакамплектнай школе няма. У мястэчку ён паяўляецца даволі часта і не прамінае выпадку завітаць да сяброў. Становішча настаўніка мала змяніла знешні Міколаў выгляд: ходзіць ён у тых жа вялізных, змазаных дзёгцем ботах, у шэрым, перашытым з вайсковага шыняля, лапсярдаку. Цяпер — заўсёды з карзінай, якая пакуль што замяняе партфель. Карзіна ёмістая — у ёй Мікола носіць дырэктывы з райана, сшыткі для сваіх вучняў і сала, якім забяспечвае яго маці.

— Думаў, куды вас чорт знёс,— падышоўшы, вітаецца Мікола з Гілем і Лобікам.— Прыйшоў да аднаго — няма, да другога — няма. Добра, што здагадаўся, дзе шукаць. А цябе віншую,— ён доўга трасе Міцеву руку.— Ты, брат, выдатную мыслю падаў. Трэба рвацца наперад. Га?.. Дагонім гэтых вучоных дзятлоў. А то яны ад сваёй вучонасці аж дзюбы пазадзіралі...

З прыходам Міколы настрой кампаніі адразу мяняецца. Мікола не ўмее ціха гаварыць, сумаваць, нават смяяцца не ўмее — рагоча. З выпадку свята на Міколе абновы — сарочка ў вялікія клеткі і сіні фрэнч з тоўстага сукна — прыкметы яго ўзрослага дабрабыту.

— Махнём заўтра да мяне ў Грамы, прафесары! — гукае Мікола.— Тры гадзіны ходу і — там. У гаспадара майго стрэльба... Пабухаем у лесе, бярозавіку пап'ём.

А назад можна на таварняку. Там якраз пад'ём, поезд ціха ідзе, падчэпіцеся. Даедзеце, калі не ссадзяць...

— Некалі, Мікола, экзамены на носе,— адмаўляецца Нупрэй.— Мне палавіну трыганаметрыі паўтараць. Паслязаўтра выклічуць, а за ўсю чвэрць яшчэ ніводнай адзнакі. Табе што...

— Трэба вам вырывацца на шырокі прастор, браты! Бярыце прыклад з мяне. Годзе марнець, кіснуць. Я сваіх стрыжаных праз два тыдні распускаю — і да самага верасня вольны казак. Любата. Што хочаш рабі. Хоць, чорт яго ведае, можа, кінуць мне гэтую педагогію. Няёмка як быццам без дзесяцігодкі. Мітрафанушка... Трэба паступіць куды-небудзь, хоць бы завочна. Хіба ў настаўніцкі інстытут?.. Туды бяруць і без дзесятага класа.

— Можна за дзесяты падрыхтавацца летам,— з абыякавасцю ў голасе гаворыць Міця.

— А што ты думаеш! — Мікола адразу загараецца.— Дадзім дразда. Вось тут пад сасной і абсталюемся. Цянёк, спакой, і мухі не кусаюць. Курорт... Сасновая акадэмія!

Мікола рагоча, кідае вобземлю кепку, нібы спрабуючы пайсці ўпрысядку, але тут яго позірк запыняецца на пустой бутэльцы, крыху прыхаванай у леташняй траве.

— Браты алхімікі! — роблена трагічным голасам лямантуе ён на ўсё поле.— Што бачаць мае вочы?.. Няўжо ты, камсамольскі сакратар, такое дазволіў? Дзе ж дысцыпліна? О, якое падзенне нораваў!.. Што робяць вучні, калі не бачаць настаўнікі!.. Адзін пра другога ў газетах пішуць, а тым часам... Не магу паверыць...

Лобік смяецца, захліпваючыся, да слёз — ён заўсёды смяецца шчыра.

— Не дуры, Мікола,— нахмурыўшыся, гаворыць Нупрэй.— Мог раней прыйсці. Мы цябе не чакалі.

— Дык у чым справа? — Цябут адразу мяняе тон.— Дзесятка ў Міколы знойдзецца. Ён не тое што вы, дармаеды. Седзіцё ў бацькоў на карку. За мой кошт, га?.. У гонар Першамая...

— Вечар, Мікола, у школе. Нельга,— хмура кідае Нупрэй.

— Дык чаго вы седзіцё, як глякі? Падымайцеся! Я ж затым і прыйшоў.

Няўклюдна выкідваючы ногі, трасучы бялявай чупрынай, Цябут нарэшце пускаецца ў скокі — аж трашчаць сухія сасновыя шышкі пад падэшвамі ботаў. Па ўсім відаць — Мікола ад душы рад, што спаткаўся з сябрамі, што ў школе, у якой ён не вучыцца хутка ўжо год, будзе шумнае зборышча.

2

Павольна спускаецца на зямлю майскі вечар. Змрок мяккі, шэравата-празрысты, колеры ў ім як бы злёгку прыглушаны, змешаны ў адной непадзельнай гаме. Чарнее голая ягчэ зямля, шарэюць кусты, і ваколіцы — і нізіны — цягне прыемнай вільготнасцю. Там, у нізіне, прабуе голас кулік. Тысячамі шорахаў напоўнен майскі вечар — можа, прабудзіліся ад зімовай спячкі мышы і шасцяць у леташняй пожні, можа, жыруе на першай кволай траве заяц...

Хораша вось так, учатырох, ісці палявой дарогай, дыхаючы на поўныя грудзі густымі пахамі разамлелай, тлустай зямлі. Над галавой — высокае неба, мясцінамі, як попел, шэрае, мясцінамі — святлейшае, і зоркі на ім — як незлічоныя срабрыстыя іскрынкі.

Дарога падсохла, пругкая, ісці лёгка, наперадзе, у мястэчку, прывабны ланцужок агнёў, што запаліліся ў хатах і на слупах — на вуліцы, і самыя зыркія агні — у вокнах школы, яны пануюць над усімі астатнімі, яны — нібы вянок гэтай вячэрняй прыгажосці. Няма большай радасці, чым тая, якую дае таварыскасць і дружба, яднанне маладых сэрцаў, неспакушаных, адкрытых насустрач усяму прыгожаму, высакароднаму, што ёсць у жыцці. Ідзі па зямлі, множ багацце яе, красу, сей шчасце людзям! Шануй сяброў — без іх ты — нішто, толькі і імі адчуваеш сваю сапраўдную сілу. Любі вось гэтую зямлю — шэрую, вясновую — яна цябе ўзгадавала, дала для адлёту крылы. Ніколі не забывай яе — дзе б ты ні быў, кім бы ты ні стаў — тут ты сказаў сваё першае слова, спазнаў першае шчасце — яна твая маці...

Радасна, але чамусьці і смутна ў такую вячэрнюю часіну: у душы ўздым, няяснае прадчуванне нечага вялікага, значнага, што абавязкова надыдзе, здзейсніцца, закружыць у зіхатлівым віры, і разам з гэтым — незразумелы неспакой, трывога... Адкуль яны? Пра

што гавораць?.. Няўжо няма ў жыцці чыстага, бясхмарнага шчасця, без ніякай прымесі згрызоты? Чым навеяны нечаканы гэты смутак, што раптам халодным камяком варухнуўся ў сэрцы? Можа, гэта проста трывога ростаняў, калі дарагое, зведанае застаецца ззаду, а новага яшчэ не відаць — яно як бы схавана за хісткай плёнкай ружовай дымкі? Ты яшчэ вельмі мала ведаеш, маладосць, і ты не адкажаш, чаму ў мяккі, спакойны вясновы вечар набягае смутак задумення на твой ясны твар...

Хлопцы выбіліся на местачковую вуліцу. Хваля святочнасці тут яшчэ не спала — на кожнай лавачцы свая кампанія, зычныя галасы, смех, недзе ў двары рыпае гармонік, гулка бухае бубен, даносіцца не вельмі суладная песня — мужчыны, напінаючыся, цягнуць «Кацюшу», жанкі — «Пасею гурочкі». Мільгаюць белыя сукенкі дзяўчат — яны і ў шэрані вечара белыя, нехта, зусім не да часу, сячэ дровы, некаторыя вокны ўжо цёмныя, не свецяцца. Пад нагамі сухі пясок, з палісаднікаў патыхае церпкім водарам — чаромха, бэз хутка зацвітуць.

— Слухай, стратэг. Як ты ацэньваеш міжнароднае становішча? — пытае Мікола ў Лобіка.

— Сам газеты чытаеш.

— Мне, брат, чытаць некалі. Паспрабуй адразу чатыры класы вясці. Вечарам хоць бы сшыткі праверыць. Як там Ромель у Афрыцы?

— Афрыка — не галоўнае,— задумліва адказвае Лобік.— Па-мойму, Германія нацэлілася на Бліжні Усход. Грэцыя ў немцаў, Балканы — у немцаў. Крыт захапілі. Ясна — хочуць прабрацца ў Месапатамію. Да нафты. Калі гэта ўдасца, Англіі — канец.

— Дык што — Гітлер паўсвета захопіць?

— Ніхто не ведае. Ясна адно — Германія цяпер самая моцная з капіталістычных краін. За паўтара года Еўропы як бы не было...

Мікола не пярэчыць — з усіх чатырох Лобік найбольш кампетэнтны ў пытаннях палітыкі. З таго часу, як пачалася вялікая еўрапейская вайна, ён штовечар, пасля прыходу пасажырскага цягніка, выстайвае ля кіёска — там прадаюць маскоўскія газеты за ўчарашні дзень. Звычайна газеты прыходзяць праз два дні, і асноўныя навіны Лобік, такім чынам, ведае першы. Ён акуратна чытае ўсе ваенныя агляды па часопісу

«Огонек», любіць пагаварыць пра вайну з кожным, хто б ні сустрэўся.

Падышлі да школы. Ля параднага ўвахода тоўпяцца сямікласнікі — іх на вечар не пускаюць, ён для старэйшых класаў — ад восьмага да дзесятага. Нупрэй, як толькі праціснуліся ў вестыбюль, адразу знік, пакінуўшы хлопцаў утрох. Ён заўсёды так робіць, на людзях як бы аддаляючыся ад сяброў, але і вінаваціць яго цяжка. Нупрэю, як сакратару камсамольскай арганізацыі, ёсць справа да ўсяго.

У даўгім школьным калідоры тлум, мітусня. Хлопцы-дзесяцікласнікі стаяць асобнай талакой, гучней за ўсіх рагочуць, не сціхаючы нават пры набліжэнні настаўнікаў. Яны ўжо нікога не баяцца, ім у школе засталося нядоўга. Міця падышоў да свайго дзевятага класа, з дзесяцікласнікамі стаяць няёмка.

Праграма вечара — мастацкая самадзейнасць, потым танцы. З напаўадчыненых дзвярэй клуба, які адначасова служыць і памяшканнем першага класа, даносіцца ціхае трэньканне — там ідзе апошняя рэпетыцыя. Першым будзе выступаць струнны аркестр. З заклапочанымі тварамі бегаюць удзельніцы танцавальнага гуртка ў вышытых, старадаўняга фасону, сарочках і спадніцах.

Міця стаіць ля акна, абводзячы позіркам доўгі калідор, па якім уперад-назад прахаджваюцца дзяўчаты, што ў самадзейнасці не ўдзельнічаюць. Яны амаль усе прыйшлі ў абноўках, сукенкі і блузкі вясновых колераў — белыя, сінія, расквечаныя, і выгляд у дзяўчат куды больш святочны, чым у хлопцаў. Хлопцы, нягледзячы на вясну, апрануты ў шэрае і цёмнае.

Міця любіць тлум, мітусню вялікіх школьных зборышч, зусім не падобных на размераныя вучэбныя дні з дзяжурнымі на калідорах, строгімі позіркамі настаўнікаў, званкамі. У такія вечары ахоплівае асаблівы настрой: вучоба, экзамены, адзнакі — усё гэта адступае на задні план, здаецца нязначным, далёкім, перад вачамі мора весялосці, знаёмыя хлопцы і дзяўчаты паўстаюць у новым абліччы, і тое, хто як вучыцца, не мае тут ніякага значэння. «Ёсць другое жыццё»,— не раз мільгала думка, нараджаючы смутныя, трывожныя здагадкі, радуючы і палохаючы. Школьныя вечары нібы вестуны гэтага прывабнага, незнаёмага жыцця

яго адметнымі законамі, з зусім новай вагой усяму таму, што здавалася прывычным і цвёрдым.

Не першы раз Міця назірае, як расцвітаюць на шумных зборышчах дзяўчаты, якімі дасціпнымі, вынаходлівымі робяцца нават тыя, хто ні разу не меў у дзённіку пяцёркі і, не саромеючыся, перапісвае з чужога сшытка. Ва ўсім гэтым, пра што Міця няясна яшчэ здагадваецца, ён адчувае сябе бездапаможным. Яму здаецца, што ніколі не наступіць дзень, калі ён стане сваім у бурлівым коле весялосці і бесклапотнасці. Ён не такі. Ён усяго саромеецца, бянтэжыцца,— можа, таму, што ўвесь час думае. Нават тады, калі навакол кіпяць смех, бесклапотнасць — шумлівае, маладое мора...

Пусцілі ў клуб, і пакуль усе рассаджваліся на нізенькіх партах першакласнікаў, расхінулася заслона. Міця сеў ззаду, ля сцяны, разам з новымі сваімі аднакласнікамі Прымаком і Плоткіным. Чарнявы, хударлявым прыемным тварам, Аляксей Прымак здаецца падлеткам побач з плячыстым, маўклівым Сашам Плоткіным, у якога ногі не ўмяшчаюцца пад партай, і ён трымае іх на праходзе. Аляксей і Саша сябруюць і з таго часу, як Міця перайшоў у дзевяты клас, набіваюцца на дружбу.

Струнны аркестр — паўкругам рассаджаныя на сцэне дзяўчаты і хлопцы з мандалінамі, гітарамі, балалайкамі — зайграў. Мелодыя знаёмая — вальс «Над хвалямі»,— яго заўсёды іграюць на школьных вечарах, і заўсёды ў такія хвіліны Міцю агортвае прыемны смутак. Мелодыя, як і ўсё на гэтым вечары, вядзе ў іншы свет, прывабны і неспазнаны, сама льецца ў душу. Спачатку спакойная, трошкі сумная, яна паступова поўніцца незразумелай трывогай — нібы слёзы ў ёй, крык, настойлівае патрабаванне. Словамі тут не скажаш — мяккія, чароўныя пералівы і гукі як бы закранаюць патаемныя струны душы, і яны адгукаюцца, смуткуючы, радуючыся ў адным, суладным з музыкай, настроі. У напаўцёмнай зале,— дзе ўсё знаёма да дробязей — чучалы птушак у зашклёнай шафе, гербарыі, мінералы,— цішыня. Кепікі і смяшкі даўно сціхлі. Толькі музыка і цішыня...

Міця глядзіць на сцэну. Там, сярод схіленых над інструментамі дзявочых твараў, ёсць адзін, які б ён пазнаў сярод тысячы. Гэта пачалося даўно, яшчэ ле-

тась, і гэта другая, пасля сшытка з вершамі, Міцева тайна. Сам сабе ён даўно прызнаўся, што любіць Сюзану, адну яе, але хлопцы, нават сябры, пра гэта нічога не ведаюць, як і сама Сюзана, і пакуль што не трэба, каб ведалі. Міцю падабаецца самое імя — Сюзана, незвычайнае, такое ён толькі аднойчы сустрэў у кнізе.

Думкі аб адносінах, якія існуюць паміж хлопцамі і дзяўчатамі, часам наплываюць, трывожаць, але Міця іх адганяе.

Сюзана вучыцца ў дзевятым класе, разам з Міцем, і цяпер ён бачыць яе штодня, чуе яе голас, смех. Раней было інакш. Раней, калі ён сядзеў у восьмым, дзяўчына ўяўлялася таямнічай і недасягальнай. Каб убачыць яе, ён прастайваў усе перапынкі ў калідоры, ля акна, назіраючы за ёй; той дзень, калі не ўдавалася хоць на імгненне ўбачыць тоненькую дзевяцікласніцу, здаваўся шэрым і нудным. Ён ведаў пра Сюзану ўсё — як яна ходзіць, смяецца, як папраўляе валасы, як сядзіць, гартаючы кнігу.

Міця ніколі не цікавіўся, адкуль Сюзана, хто яе бацькі,— гэта не мела значэння. Дастаткова было таго, што яна ёсць, ходзіць у школу, што ён можа на яе глядзець, поўнячыся стоенай радасцю. Зрэшты, ён даведаўся, што Сюзана прыехала з другога, больш славутага мястэчка, якое магло лічыцца нават горадам, што яе старэйшы брат — лётчык, а бацька працуе ўрачом у бальніцы. Сюзана такім чынам належала да іншага свету, зусім незнаёмага Міцю, і гэта яшчэ больш аддаляла яе, акружаючы яе жыццё па-за школай таямнічай загадкавасцю.

З чаго пачалося? Пачатку Міця якраз не помніць. Ён, вядома, бачыў Сюзану ў школе, яна ў мястэчку ўжо тры гады — з таго часу, як яно стала цэнтрам раёна, але той момант, калі ён упершыню адчуў яе ўладу над сабой, адносіцца не да школы. Гэта здарылася пасля сёмага класа, у час летніх канікул, калі ён працаваў на чыгунцы, у рамонтнай брыгадзе. Дзень той быў гарачы, спякотны. Міцю паслалі зносіць са станцыйных пуцей шлак. Шлаку было многа — дзесяткі шэрых куч сям-там дыміліся між рэек. У напарнікі Міцю далі маўклівую шыракатварую дзяўчыну, старэйшую за яго. Працавалі яны старанна — зладжана шорхалі жалезнымі шуфлямі, ссыпаючы жужаль

у драўляную скрынку, і, не згаварваючыся, браліся за ручкі насілак. Міця — спераду, дзяўчына — ззаду. Да абеду змарыліся.

Паабедаўшы, заснулі ў цяньку, пад штабелем драўляных шчытоў, адно ля другога. Прачнуўся Міця раптоўна, нібы ад нейкага ўнутранага штуршка. Ён падхапіўся, і яго позірк сустрэўся з позіркам Сюзаны, якая ішла паўз штабель. І ўсё. Але ў той дзень і ў наступныя Міцю было страшэнна прыкра, сорамна ад таго, што Сюзана бачыла яго соннага, босага, з парэпанымі чорнымі пятамі... Пазней ён супакоіўся — наўрад ці звярнула яна ўвагу на хлопца, якога не ведала і, можа, толькі мімаходзь сустракала ў школе. Яна, вядома, адразу забылася пра яго. Міця не забыў...

Так увайшло ў Міцева жыццё каханне. Яго можна было б лічыць нераздзеленым, але Міця сам пакуль што не дамагаўся ні знаёмства, ні сустрэч. Яму здавалася, што так, звычайна, не зрабіўшы нічога, што ўзвысіла б яго ва ўласных вачах, ён проста не мае права падысці да Сюзаны. Міця чакае — усё ў будучым. З Сюзанай звязана ўсё самае лепшае, што намеціў ён зрабіць у жыцці. Міцевы летуценні, мары, няхай сабе хісткія, і няпэўныя, сягаюць высока, і яго абранніца займае ў іх не апошняе месца. Ён адчувае сябе як рыцар, які творыць у гонар сваёй дамы. Не мае значэння, што дама аб гэтым не ведае, — узнагарода прыйдзе пазней. Тое, што за адзін год Міця адолеў два класы, параўнаўшыся з Сюзанай, адбылося зноў жа не без яе дапамогі, хоць яна аб гэтым не ведае. Сюзана нябачна прысутнічае ва ўсім, што ён робіць, аб чым думае...

Ужо была першая ўзнагарода. У той дзень, калі Міця прыйшоў у дзевяты клас, ён не раз лавіў на сабе зацікаўлены Сюзанін позірк. Сам ён крадком глядзіць на яе ўвесь час. Міцю здаецца, што Сюзана ведае нешта такое, чаго не ведаюць другія, тыя, што сядзяць з ёю побач, размаўляюць, вучаць разам урокі. Усміхаецца яна загадкава, задуменна, а калі адказвае на пытанне настаўніка, то заўсёды нібы штосьці недагаварвае. Вучыцца Сюзана не лепей, чым многія другія, але і не горш. Ужо тут, у дзевятым класе, Міця хутчэй адчуў, чым зразумеў — Сюзана надзвычай прыгожая. Гэта адкрыццё напоўніла душу ціхай ра-

дасцю: яго дзяўчына магла быць толькі такой, як ёсць...

Канцэрт струннага аркестра скончыўся пад дружныя воплескі, і яго ўдзельнікі, несучы інструменты пад пахамі, проста са сцэны шмыганулі ў калідор. Міця сочыць толькі за Сюзанай: сёння яна ў сіняй шаўковай блузцы з адкладным каўнерыкам, у чорнай спаднічцы, у туфлях на высокім абцасе. Твар задуменны, нібы нават хмуры — чым яна незадаволена?..

Пасля аркестра — танцы на сцэне, дэкламацыя. Гэта ўжо меней цікава. Раз-пораз Міця акідвае залу позіркам: Сюзаны няма, з калідора яна не вярнулася. Становіцца сумна, як бы нечага не хапае. Міця ведае — пасля таго як скончыцца канцэрт, парты з залы выцягнуць у калідор, і пачнуцца танцы пад баян. Для многіх гэта самае цікавае на вечары. Але Міця на танцах ніколі не астаецца.

Развітаўшыся з Прымаком і Плоткіным, ён, пакуль на сцэне аб'яўляюць наступны нумар, прабіраецца ў калідор. Сюзаны і там няма, мабыць, пайшла дадому. Ад гэтага і маркотна, і прыемна. Прыемна таму, што Сюзана не асталася на танцах і ніхто не запросіць яе на вальс.

Мінуўшы мястэчковую вуліцу, Міця выйшаў на ваколіцу, у поле. На полі — шэры паўзмрок, цішыня. Зоркі сталі ярчэйшыя, чым увечары, іх больш. Суцэльным срабрыстым поясам цягнецца па небе Млечны Шлях, над самай галавой — знаёмы раскідзісты чарпак Вялікай Мядзведзіцы, справа, ніжэй — кучкаватым, няправільным трохвугольнікам — сінявата сузор'е Арыёна. Якое вялікае, бясконцае неба! Хто, калі ступіць першы на бераг новай, згубленай у агромністым зорным акіяне, планеты? Што значыць Зямля — маленькая, мізэрная пясчынка — сярод гэтага бязмернага срабрыстага россыпу?..

Чарнеюць кусты, невялікае азярцо вады ў лагчыне — як цьмянае люстэрка. На насыпе чыгункі, перад будкай, раз-другі мільгнуў агеньчык ліхтара. Бацька на абходзе. Міця не спяшаецца, ідзе павольна. Уражанні дня, вечара спляліся ў адзін клубок, Міця і цяпер яшчэ жыве імі. Над усім гэтым, не адцягваючы ад разважанняў і думак, звініць музыка школьнага вечара...

Раздзел трэці

1

Жыццё каля чыгункі мае свае перавагі: бачыш многае з таго, што дзеецца на свеце. Цягнікі — пасланцы гэтага шырокага свету, як бы пацвярджаюць тое, аб чым пішуць у газетах, і тое яшчэ, што вандруе па зямлі толькі ў чутках.

Дзве сталёвыя каляі, ля якіх стаіць Птахава будка, вядуць з усходу на захад — з Гомеля на Брэст. Па іх нясуцца таксама, на нейкую хвіліну запыняючыся на станцыі, а то і зусім не запыняючыся, імклівыя цягнікі — Ленінград — Адэса.

Чыгунка спрыяла таму, што Міця рана стаў цікавіцца справамі, якія ідуць у вялікім свеце.

Аднойчы газеты прынеслі вестку, што Чырвоная Армія перайшла мяжу з панскай Польшчай і ўзяла пад сваю ахову народ Заходняй Беларусі і Украіны.

Міцю вестка ўзрушыла. Ён адчуў вялікае ўнутранае задавальненне. Прыемна было адчуваць сябе савецкім — грамадзянінам вялікай неабсяжнай краіны, якая на вачах рабіла гісторыю. Ён нібы адказваў за яе лёс.

Потым нарадзіліся новыя прыбалтыйскія рэспублікі, савецкай стала Бесарабія, якая на школьных картах была заўсёды заштрыхавана цёмна-жоўтымі паскамі, як незаконна захопленая тэрыторыя. Міцю пачало асабіста хваляваць усё гэта, усё тое высокае, чым былі запоўнены газеты, аб чым пісалі ў кнігах, гаварылі па радыё, паказвалі ў кіно.

Ён быў усёй душой аддадзены школьнаму, кніжнаму, мысліў высокімі катэгорыямі, не звяртаючы ўвагі, а то і проста адварочваючыся ад усяго звычайнага, будзённага, што ён бачыў на кожным кроку ў тым жыцці, якое яго акаляла.

Міця хадзіў у школу напрасткі, сцяжынкай, пракладзенай проста па калгасным полі. На полі гэтым восенню гніла незасціртаваная салома, яе расцягвалі хто хацеў, сям-там бульба аставалася не выкапанай да марозаў. Але ў газетах пісалі пра Усесаюзную сельскагаспадарчую выстаўку ў Маскве, пра поспехі калгасаў, і ён, бачачы на ўласныя вочы непарадак, не верыў у яго, лічыў дробяззю, не вартай таго, каб пра

гэта думаць. Для яго не існавала сярэдзіны паміж вялікім і малым, з'явы і рэчы ў яго разуменні мелі выразную і толькі адзіную назву.

Калі ішла вайна з белафінамі, Міця на нейкі час разгубіўся. Двое ці трое раненых местачкоўцаў прыехалі са шпіталяў, яны расказвалі пра баі не зусім так, як пісалася ў газетах. Гэта бянтэжыла, злавала. Зрэшты, нашы авалодалі Выбаргам, у клубе паказвалі фільм «Лінія Манергейма», і Міця супакоіўся. Усё стала на сваё месца.

А над светам палыхала ўжо вялікая вайна. Аднойчы настаўніца нямецкай мовы — нізенькая добрая Марыя Іванаўна, прыйшоўшы на ўрок, апусцілася без сіл у крэсла, сашчапіла на лбе маленькія, сухія рукі і, не раскрываючы класнага журнала, паведаміла, што Гітлер напаў на Югаславію. Той урок фактычна сарваўся. Міця не разумеў хвалявання настаўніцы. І вайна, і Югаславія ўяўляліся далёкімі, з Германіяй існаваў дагавор аб ненападзе і нават дружбе, і ўсё, што адбывалася на свеце, не мела, здаецца, ніякага дачынення да ціхага мястэчка і школьных спраў. Наконт Гітлера думка была адзінадушная: ён ніколі не адважыцца напасці на Савецкі Саюз, а калі нападзе, то фашызм будзе знішчаны за лічаныя тыдні.

Пацверджанне Міця бачыў увачавідку: да заходняй граніцы, у напрамку на Брэст днём і ноччу ішлі эшалоны з артылерыяй, танкамі і іншай тэхнікай. Іх было намнога больш, чым тады, калі вызвалялі заходніх беларусаў і ўкраінцаў.

І ўсё-такі Гітлер напаў...

Дзень гэты быў ясны, сонечны, з ранку праз пераезд грукалі фурманкі з далёкіх сёл, кіруючыся ў мястэчка, на нядзельны кірмаш; ішлі пешыя, несучы, хто што мае, на продаж. Вестку пра вайну Міця пачуў на станцыі ў дванаццаць гадзін — ён зайшоў у чакальную залу, там на сцяне вісеў рэпрадуктар, звычайна ў такі час заўсёды перадавалі апошнія паведамленні. У пустой зале, чакаючы брэсцкага цягніка, сядзелі ля клумкаў дзве ці тры кабеты, пахаджваў з кута ў кут пажылы лейтэнант у новенькім абмундзіраванні.

Да Міці не адразу дайшоў сэнс урачыстых, важкіх слоў. Зразумеўшы, што пачалася вайна, ён узра-

даваўся. Пачыналася нешта вялікае, агромністае — яно будзе ісці на яго, Міцевых, вачах, яно — працяг той гераічнай хвалі, якая даўно захліснула яго грудзі. Міця стаяў, слухаў, згараючы ад узбуджэння, ад нясцерпнага жадання — хутчэй пабегчы, расказаць усім, хто яшчэ не ведае, гэтую ўрачыстую навіну. Зала патроху напаўнялася, чыгуначнікі ў запэцканых сініх спяцоўках стаялі маўклівыя, строгія, адна з кабецін, пакінуўшы клумак, хрысцілася, узмахваючы дрыжачай рукой, другая, нізенькая, з маршчыністым худым тварам, відаць, нічога не разумеючы, з недаўменнем пазірала на прысутных. Лейтэнант, не даслухаўшы перадачы да канца, кінуўся з залы, абмацваючы на хаду нагрудныя кішэні.

Перадача скончылася, зайгралі «Інтэрнацыянал», а чыгуначнікі ўсё стаялі, як бы чакаючы працягу, растлумачэння. Якраз падляцеў брэсцкі цягнік, усе кінуліся да выхаду, на перон — цягнік прыйшоў адтуль, дзе ўжо вайна, дзе ўсё перайначылася, перавярнулася. Але з вокнаў запыленых зялёных вагонаў высоўваліся звычайныя, сонныя твары, некалькі пасажыраў у паласатых піжамах выбеглі ў буфет, трымаючы ў руках пустыя бутэлькі. Усе, хто ехаў у цягніку, яшчэ нічога не ведалі...

Міця, пераскочыўшы праз тамбур вагона, нацянькі, сцежкай, пракладзенай па бульбе, кінуўся на Вакзальную вуліцу да Івана Лобіка.

Іван быў дома, нешта жаваў, трымаючы ў руках раскрытую кнігу; выслухаўшы Міцева паведамленне, спахмурнеў.

— Ты што, спалохаўся? — закрычаў Міця, абражаны ў сваіх спадзяваннях. — Нашы ўжо, мабыць, пад Варшавай. Два-тры тыдні, і вайна скончыцца...

— Пачакай, — Іван, заклаўшы ражок старонкі, паклаў кнігу на стол. — Германія моцная. Не так усё проста... Раскажы, дзе фронт? Што перадавалі?..

Пра фронт Міця нічога не ведаў. Ён мог расказаць толькі, што пачалася вайна. Лобік нечакана ўзгарэўся сам, пахмурнасць як рукой зняло. Яны ўдвух выскачылі на вуліцу...

Увесь той дзень прайшоў як у тумане. Бегалі да Нупрэя, але дома не засталі — ён ужо ўсё ведаў і пабег некуды сам. Знайшлі яго на базарнай плошчы, там на слупе рэпрадуктар — зноў перадаюць паведамлен-

не аб пачатку вайны. Нупрэй стаіць, слухае — твар заняты, сур'ёзны — такім яго Міця не бачыў ні разу.

— Пайшлі ў райком, — сказаў Нупрэй, выслухаўшы паведамленне да апошняга слова. — Там скажуць, што рабіць.

Сябры рушылі ў райком камсамола. У гэтай установе, якая размяшчаецца ў драўляным будынку ранейшай школы, Міця быў толькі адзін раз, месяцы чатыры назад, калі атрымліваў камсамольскі білет. Базарная плошча апусцела, на вуліцы творыцца незразумелае: плачучы, жанчыны вядуць пад рукі мужчын, захліпаецца гармонік, абняўшыся, надрываючы да знямогі галасы, спяваюць двое п'яных. Над усім гэтым, заглушаючы тлум узбуджанай вуліцы, грыміць рэпрадуктар, устаноўлены ў расчыненым акне, на другім паверсе такога ж каменнага, як і школа, будынка райвыканкома. Перадаюць маршы і бадзёрыя песні.

— Смяротная гадзіна фашызму настала, — урачыста гаворыць Нупрэй, мераючы дашчаны тратуар шырокімі крокамі. — Гэтая вайна будзе вайной тэхнікі. Скончыцца хутка. Тыдзень, два — і ўсё...

Лобік маўчыць, ідучы побач з сябрамі, Міця адчувае, як паступова сплывае ўзрушанасць, выкліканая незвычайнасцю навіны, а яе месца ў душы запаўняе незразумелая трывога. Адкуль яна ідзе — яму самому не ясна.

У невялікім пакойчыку райкома цесна, накурана, крэслаў усім не хапае, і некалькі хлопцаў-курсантаў аўташколы ў сініх камбінезонах сядзяць проста на сталах. Сакратар — той самы, які выдаваў Міцю білет, — зацята круціць ручку тэлефона. Ён у святочным шавіётавым гарнітуры, на лацкане пінжака срэбраны медаль на чырвонай калодачцы — сакратар яшчэ нядаўна быў брыгадзірам трактарнай брыгады, — белая сарочка расхрыстана, русявыя валасы збіліся на потны лоб.

— Гіль! — убачыўшы Нупрэя, крычыць ён. — Школьнікаў — на ахову чыгункі. Ідзі ў райаддзел Асаавіяхіма, да таварыша Аўсяніка. Ён табе ўсё скажа...

Звоніць тэлефон, і сакратар хапаецца за трубку. Пра Нупрэя ён ужо забыў.

Раённы аддзел Асаавіяхіма займае пакой у двух-

павярховым каменным будынку райвыканкома. Па калідоры, нягледзячы на выхадны дзень, бегаюць людзі, у кабінетах стракочуць машынкі. У адрозненне ад райкомаўскага тлуму, у кабінеце старшыні раённага савета Асаавіяхіма цішыня, сталы парадак. На сценах — плакаты і наглядныя дапаможнікі па супрацьхімічнай абароне, стралковай і санітарнай справе.

Аўсянік — сярэдніх год мужчына з круглым, прыемным тварам — сядзіць за сталом, нешта піша.

— Наконт аховы чыгункі яшчэ няма ўказанняў,— ветліва гаворыць ён, звяртаючыся да аднаго Гіля.— Створым дружыну са школьнікаў. Наведайцеся праз дзень-два. Ёсць справы важнейшыя: магчымы хімічны напад, а процівагазаў не хапае нават для кіруючых работнікаў.

Як бы ў пацверджанне сваіх слоў Аўсянік кладзе руку на зялёную брызентавую сумку процівагаза, які ляжыць у яго на стале побач з тэлефонам.

Хлопцы выходзяць з райвыканкома на плошчу. Грыміць рэпрадуктар, прасторны ваенкаматаўскі двор у канцы вуліцы запруджаны народам. На душы ў Міці прыкра. Лобік і Гіль таксама ідуць з хмурымі тварамі. Настрой ва ўсіх аднолькавы: у першы, можа, самы адказны дзень вайны для іх не знайшлося ніякай справы. Павандраваўшы па мястэчку, хлопцы разыходзяцца.

2

Знешне Птахаў пераезд вайну сустрэў спакойна. Амаль нічога не змянілася ні ў размераным ходзе яго жыцця, ні ў наваколлі. Першы тыдзень ехалі на фурманках, валам валілі пешкі мабілізаваныя з далёкіх вёсак. Але паток іх схлынуў, і зноў наступіў зацішак.

Па рэйках на захад па-ранейшаму нясуцца цягнікі. Іх стала цяпер яшчэ больш, чым у мірны час. Вязуць яны новыя палкі, дывізіі, новую тэхніку. Ноччу цягнікі ідуць без агнёў. За тры вярсты на захад ад Птахавай будкі адкрылі блокпост. У ім дзяжураць сігналісты — прафесія раней нечуваная на маленькай станцыі. Ходзяць чуткі пра шпіёнаў і дыверсантаў, апранутых у чырвонаармейскую форму: узрываюць нібыта масты, скідаюць пад адхон цягнікі, ракетамі даючы знак сваім самалётам, дзе трэба

бамбіць. На Птахавым абходзе за першы тыдзень вайны нічога асаблівага не здарылася. Чыгуначнае палатно і невялікі масток, апрача абходчыка, ахоўваюць ноччу школьнікі,— з іх Асавіяхім стварыў баявую дружыну. Хлопцы і дзяўчаты парамі вандруюць па палатну ад будкі да самага лесу.

Па твары Птаха цяжка здагадацца, пра што ён думае. Ён крочыць па сваім абходзе з перавешанымі праз плячо гаечным ключом і молатам, абстуквае малатком з доўгай ручкай стыкі рэек, падкручвае гайкі, а калі такая работа канчаецца, папраўляе драўляным грабком броўку. Калі праносіцца міма важкі воінскі эшалон, Сцяпан адыходзіць на тры крокі ад рэек, уздымае над галавой жоўты сцяжок і праводзіць увесь поезд сур'ёзным, зацятым позіркам. Потым зноў бярэцца за грабок ці за гаечны ключ.

У адзін з тых дзён, надвячоркам, ля пераезда спынілася трохтонка Івана Гусоўскага. Яна без прычэпа, з парожнім кузавам. Выгляд шафёра сведчыць, што ён адпраўляецца ў нейкі нязвычайны рэйс. На ім новы касцюм, хромавыя боты, курыць папяросу «Казбек».

— На вайну еду, дзядзька Сцяпан.

— Я думаў, на вяселле, — жартуе Птах. — Гэтак выфранціўся...

— Усё сваё забраў з сабой. А каму пакідаць? Маці памерла, жонкі не нажыў. Вярнуся [redacted] вайны — спраўлю.

— Беражы сябе, Іван. Едзеш не ў госці.

— Ды як прыйдзецца. А хаты вы, дзядзька, так і не паставілі,— апошнія словы шафёр прамовіў [redacted] сумам.

— Не паставіў, — пацвярджае Птах. — Не ўправіўся.

— Ну, то бывайце здаровы. З фронту чыркану якнебудзь.

— Пачакай, — абходчык бярэ Івана за руку. — Развітаемся як людзі. Па цяперашнім часе яе не дастанеш, але ў мяне ёсць. Прызапасіў. Зойдзем у хату.

Іван не працівіцца і борзда шыбуе ў двор, а Птах ідзе ў грады і, нагнуўшыся, вырывае з зямлі без разбору некалькі каліў зялёнай, лапушыстай цыбулі. З будкі яны выходзяць гадзіны праз дзве, злёгку пахістваючыся, Іван лезе ў кабіну, уключае матор...

Весткі з фронту нярадасныя, але Міця не губляе бадзёрага духу, і з гэтага можна толькі здзіўляцца. Наперадзе няпэўнасць, але хлопцу прыбавілася рухомасці і нават весялосці. Ён паступіў у рамонтную брыгаду, порстка дыбае ўслед за ваганеткай з чырвоным сцяжком, вялікімі, у палову свайго росту, жалезнымі абцугамі выцягвае з-пад рэек гнілыя шпалы, заўзята б'е кіркай, утрамбоўваючы пад шпаламі баласт, каменне, і ўсё гаворыць, гаворыць. Рамонтнікі яго ўважліва слухаюць — пра Міцевы поспехі ў навуках прайшла слава, і ім, сынам звычайнага пуцейца, ганарацца гэтыя простыя, не надта пісьменныя людзі.

Ад гэтых мясцін фронт яшчэ далёка, на Палессі немцы таўкуцца на месцы. Міця найбольш размаўляе з пуцейцамі пра гісторыю, успамінае войны, якія вяла Германія і якія прайграла, хоць іх пачатак і можна было лічыць удалым. Ён такі многа ведае, гэты гарбаносы, кульгавы хлапец, які на вачах пуцейцаў вырас у каменнай будцы, пасучы на адхоне насыпу карову, а летам, усе апошнія гады, разам з імі піхаючы ваганетку. Міця даказвае, што нашы перамогуць. З ім згаджаюцца, ніхто хлопцу не пярэчыць, толькі ў вачах бывалых дзядзькоў свеціцца сум. Тон газетных паведамленняў баявы, узнёслы, але пуцейцы больш вераць чуткам, чым газетам. Штораніцы хто-небудзь з іх прыносіць крыўдную вестку: праязджалі бежанцы з Бабруйска, немцы бамбілі Гомель, і ніводны наш самалёт не падняўся ў паветра, каб даць ім адпор.

Міця нібы камісар у рамонтнай брыгадзе: ён абнадзейвае, падвясельвае пуцейцаў, значна старэйшых за сябе, яны ахвотна слухаюць, але ў іх заўвагах, сумных усмешках, выпадковых уздыхах ёсць нешта такое, ад чаго ён губляецца сам. Яны, здаецца, ведаюць нешта большае, аб чым ён, Міця, нават не здагадваецца, толькі яны, зацятыя дзядзькі, не хочуць пра гэта гаварыць.

Вечарам Міця трапляе ў другі, зусім іншы свет. Пад сасной, насупраць Птахавай будкі, збіраюцца школьнікі. Да сваёй службы па ахове чыгункі, нягледзячы на поўную адсутнасць зброі, яны першы тыдзень адносіліся, як да вайсковай справы. Але гэты туман хутка развеяўся. Тыя, што скончылі дзесяты клас, ведаюць, што іх вось-вось прызавуць у армію, і

зборы пад сасной сталі для іх своеасаблівым развітаннем з роднымі мясцінамі і з дзяўчатамі, з якімі яны вучыліся разам. Дзяўчаты, асабліва тыя, што толькі перайшлі ў дзесяты клас, пад сасну могуць і не прыходзіць: у дружыне яны афіцыйна не лічацца. Але яны прыходзяць. Ёсць нешта такое, што цягне, вабіць іх сюды.

Пра вайну пад сасной гавораць мала. Знешне ўсё застаецца, як і раней, у школе. Па чарзе высмейваюцца хлопцы, выдумляюцца розныя прыгоды, якія нібыта з імі здарыліся. Пад сасной стаіць рогат да самага таго часу, пакуль не з'яўляецца Аўсянік і не разводзіць каравульныя пары па іх участках.

Міцю хлопцы не чапаюць. Яны, мабыць, не забываюць, што ён, пэўным чынам, гаспадар гэтай сасны, будкі, абходу, а гаспадара крыўдзіць не варта.

З Лобікам і Гілем Міця бачыцца цяпер штовечар, але гэтыя сустрэчы ранейшай радасці не прыносяць. Сябры як бы растварыліся сярод тых, хто пойдзе ў армію, у іх цяпер зусім другія інтарэсы, ім не да Міці.

Як і дзяўчаты, Міця не ходзіць па рэйках усю ноч. Недзе пасля першых пеўняў ён развітваецца, ідзе дадому. Яму трэба рана ўставаць, у восем гадзін пуцейская ваганетка ўжо грыміць паўз будку. Дзяўчаты збіраюцца дамоў, гледзячы па акалічнасцях: трохі раней за Міцю ці пазней. Найбольш бывае так, што яны варочаюцца пазней. Яны ідуць заўсёды разам, палявой дарогай, што віецца ўздоўж чыгуначнага палатна, напаўголас размаўляючы і смеючыся. Міця, лежачы ў хлеўчыку на сене, заўсёды чуе, калі яны ідуць...

Варта чыгункі працягваецца тыдні тры. Ночы стаяць і дажджлівыя, і ясныя, але ясных болей, і толькі яны запамінаюцца. На небе высыпаюць зоркі, апоўначы ўзыходзіць месяц і вісіць над лесам круглым, срабрыстым шарам. Начны, спакойны вецер шасціць у травах і кустах, шэрым, нямым курганом узвышаецца сасна. Ледзь улоўнае шасценне даносіцца і з поля: там ужо адкрасавала азімае жыта і выходзіць у трубку ярына. Ціха і трывожна. Зрэдку, парушаючы цішыню ночы, праносяцца чорныя, без агнёў, цягнікі.

Найчасцей хлопцы з дзяўчатамі ходзяць па шпа-

лах парамі. Гэта здараецца тады, калі Аўсянік канчае інспекцыю і кіруецца на станцыю. Устаноўлены ім парадак паступова парушаецца, каравульныя пары распадаюцца, замест іх па палатну гуляюць проста парачкі, ледзь чутна між сабой размаўляючы.

Выпадае так, што Міця заўсёды астаецца ў пары з Верай, разважлівай дзяўчынай, якая ўмее, аднак, залівіста, нечакана для ўсіх, засмяяцца, калі чуе дасціпнае слова. Веру Міця помніць ледзь не з першага класа, раслі, вучыліся яны адно ў другога на вачах. Міця ведае яе бацьку, пажылога панурага калгасніка. Ледзь не ў кожным класе — ад першага да дзесятага — вучыліся малодшыя Верыны браты і сёстры.

Яны ходзяць і размаўляюць пра кнігі, пра розныя мясцовыя справы, часам нават пра вайну. Вера глядзіць на Міцю, як на героя, ловіць кожнае яго слова, іншы раз, нібы незнарок, кранаецца пляча, і хлопцу прыемна адчуванне гэтай блізкасці з дзяўчынай. Але думае ён у гэты час не пра Веру, якая ідзе побач, а пра Сюзану, якая таксама ззаду або спераду ад іх ходзіць з кім-небудзь па рэйках.

Вера ўяўляецца звычайнай, простай. Міця, здаецца, ведае пра яе ўсё. Тая ж, другая, нібы прыйшла з другога свету...

Усе вечары і ночы, пакуль працягвалася варта ля сцен яго дома, Міця адчуваў сябе трывожна. Нязнанае, нязведанае раней пачуццё непакоіла яго і хвалявала. Ён ні разу не прайшоўся з Сюзанай, а ёй, відаць, і не патрэбна яго кампанія.

З васьмі пар, якія вандруюць па чыгунцы, хутка выдзелілася адна, якая, прайшоўшы туды і назад чыгуначны кіламетр, адзначаны слупамі, шукае зацішку. Двое — Мікалай Галемба і Сюзана — садзяцца на грудку пад сасной і ўвесь час, ледзь не да самага світання, гавораць. Тым, што праходзяць паўз іх па чыгунцы, відаць толькі белая Сюзаніна блузка.

Блізкасць гэтых двух пачалася нядаўна, у апошнія дні. У школе Міця яе не заўважаў. Галемба — шыракаплечы прыгажун, крыху старэйшы за іх усіх, ён нават некуды паступаў, потым вярнуўся назад, прапусціўшы год у школе. З-за Галембы Міця жыве цяпер няўрымслівымі, супярэчлівымі пачуццямі, не могучы ад іх пазбавіцца. Здарылася незвычайнае: Сюзана штовечар прыходзіць к будцы, сядзіць пад

сасной, мерае сваімі крокамі тыя самыя шпалы, што і ён, Міця. Але яна далёка, яна з кожным вечарам як бы яшчэ больш ад яго аддаляецца, бязлітасна рвучы, топчучы тое прыгожае, што ён звязвае ў думках з яе вобразам. Хвілінамі Міця проста ненавідзіць Сюзану. Але не думаць пра яе не можа. Думае нават тады, калі гаворыць пра вайну, калі ўспамінае гісторыю, тлумачачы пуцейцам падзеі на фронце.

Міця ловіць сябе на адчуваннях, у якіх сорамна прызнацца нават самому сабе. Яму раптам успамінаецца, што маці памыла бялізну і развесіла яе сушыць на шнуры сярод двара. Міцю хочацца, каб яе знялі адтуль да вечара, каб Сюзана не ўбачыла гэтых іхніх сарочак і падштанікаў, няновых, залапленых. Ён саромеецца ў думках, што дзяўчына глядзіць на яго братоў і сясцёр, замурзаных, крыклівых, з чорнымі ад ягад ратамі. Міця гоніць ад сябе гэтыя адчуванні і думкі, але яны варочаюцца зноў.

Даходзіць да смешнага. Нават у прарэзлівым груку разгонкі, калі збіваюць пазы стыкаў, разагнаная лябёдкай рэйка, здаецца, выразна вымаўляе: «Сю-у-у-занна!», «Сю-у-у-занна!», «Сю-у-у-занна!» Гэты цягучы, аднастайны матыў звініць гадзінамі.

Потым набягае хваля беспрычыннай злосці, вобраз Сюзаны мізарнее, бляднее, у грудзях расце помслівае, поўнае зняваґі, нянавісці, пачуццё. Гэта находзіць тады, калі Міця ўспамінае белую блузку ў шэрані ночы пад сасной і незразумелыя, доўгія размовы Сюзаны з Галембам.

І ўсё-такі кожнага дня ён ловіць сябе на жаданні пабачыць Сюзану, з нецярпеннем чакае вечара. Дзве сілы абудзілі, узвіхрылі Міцевы пачуцці: вайна і Сюзана. Ён адчувае ў сабе нейкую палымяную моц, якая рвецца з грудзей, просіцца на волю, патрабуючы выйсця ў словах, якія яшчэ не сказаны, і ў справах, што чакаюць здзяйснення... Цяжка ноччу, калі тыя двое ўсё ніяк не могуць нагаварыцца...

3

Не было ні вакзала, ні развітальных прамоў, ні музыкі. Без усяго гэтага адыходзілі дзесяцікласнікі ў армію. Мост на Дняпры нашы ўзарвалі самі, і цягнікі

не хадзілі. Ваенкамат адпраўляў партыі навабранцаў пеша, па пыльных прасёлкавых дарогах, якія віліся між спалавелымі жытамі.

З раніцы, дачуўшыся, што хлопцаў адпраўляюць, Міця прыйшоў да Нупрэя. Лобік быў ужо там, сядзеў на прыступцы ганка, трымаючы на каленях зрэбную торбачку з харчамі. Нупрэй наладкоўваў паходны рукзак — з добрага зялёнага брызенту, з рамянямі, адзін ён мог дастаць такі. Міцю здзівіла, што з мнагалюднай Нупрэевай сям'і — у яго тры сястры і трое братоў — на двары толькі маці, высокая, з худым, змізарнелым тварам.

— Дзе твае? — спытаў Міця.

— Ат, пайшлі па ягады,— Нупрэй махнуў рукой.— Я спецыяльна не сказаў, што сёння пайду... Развядуць нуду. Як бацька збіраўся, дык плакалі, як бабры. Не хачу слёз...

Ён хадзіў па двары сур'ёзны, задумлівы, робячы выгляд, нібы нічога не здарылася. Пакаваў у рукзак разам з сухарамі і салам кнігі, чыстыя сшыткі, алоўкі — здавалася, ён збіраецца не на вайну, а куды-небудзь у інстытут, на вучобу. Нарэшце зборы скончыліся.

— Давайце перахрышчу вас, хлопчыкі, — выціраючы ражком фартуха вочы, прамовіла Нупрэева маці. — Такая дарога... Хай зберажэ вас бог ад напасці...

— Не трэба нас хрысціць. — Нупрэй нялоўка крануўся вуснамі матчынай шчакі. — Будзе ўсё добра, мама. Ты толькі не хвалюйся. Ну, пайшлі!..

Хлопцы рушылі з двара на вуліцу. Было яшчэ досыць рана, залітая негарачым сонцам вуліца здавалася бязлюднай. У маўклівым задуменні стаялі разгалістыя вербы, якіх у мястэчку гэтак многа, на лісцях яблынь, вішань, што раслі бліжэй да парканаў, асеў густы, дарожны пыл. Міця, ідучы побач з сябрамі, адчуваў, што трэба нешта сказаць, але слоў не знаходзілася, і ён маўчаў, як і яны. Ірвалася нешта вельмі дарагое, важнае, расстанне гняло Міцю сваім цяжарам, і ён хацеў цяпер толькі аднаго — каб усё хутчэй скончылася. Ён азірнуўся — Нупрэева маці стаяла ля веснічак, прыклаўшы далонь да лба, глядзела ўслед хлопцам.

Міця дайшоў з сябрамі да базарнай плошчы,

— Ну, бывайце, — падаў ён руку Івану. Затым Нупрэю.

— Бывай, — проста сказаў Іван.

— Мы табе напішам, — прамовіў Нупрэй. — І ты нам пішы.

Ніхто з траіх не памкнуўся абняцца, пацалавацца — хлопцы лічылі гэта непатрэбнымі сантыментамі...

* * *

Наступіў дзень, калі стала ясна, што немцы прыйдуць. На Заходнім фронце яны захапілі ўжо Смаленск, на Паўднёвым — Крывы Рог і Днепрапятроўск. Толькі Прыдняпроўска-Прыпяцкае Палессе ўсё яшчэ заставалася нашым, глыбока, нібы паўвостраў, урэзваючыся ў паласу захопленай ворагам тэрыторыі.

Рамонтная брыгада распалася. Масты паўзрываны, рух спыніўся, таму рамантаваць чыгунку, а тым больш ахоўваць яе, няма ніякага сэнсу.

Местачковыя крамы з раніцы яшчэ гандлююць хлебам, але праз гадзіну-дзве зачыняюцца, і ніхто не наракае на крамнікаў. На клубе і бібліятэцы вісяць замкі. Калгаснікі з навакольных сёл прывозяць гародніну, раннюю бульбу, але няма каму яе здаваць. Яны з поўнымі вазамі варочаюцца назад.

Ёсць штосьці трывожна-насцярожанае, штосьці бездапаможнае ў самім вобліку зялёнага мястэчка ■ яго драўляным тратуарам на галоўнай вуліцы, пасечанай асколкамі бомбаў вежай станцыйнай вадакачкі, міліцыянерам на пераездзе, які ў самую гарачыню стаіць пры поўнай экіпіроўцы: у зімовым шынялі, з процівагазам, з наганам у ссунутай на жывот скураной кабуры.

Яшчэ ў мястэчка, якое поўнасцю адмабілізавалася, паслаўшы мужчын прызыўнога ўзросту на зборныя пункты, не прыйшло ніводнай «пахароннай», яшчэ яго ахвяры налічваюць толькі аднаго забітага і аднаго параненага — вынік чатырох бамбардзіровак чыгуначнай станцыі, яшчэ і напалавіну не вераць тыя пажылыя местачкоўцы, якія бачылі салдат кайзера Вільгельма ў васемнаццатым годзе, паведамленням радыё і газет аб бясчынствах немцаў на захопленай савецкай зямлі, але ўсё адно цень глыбокай

трывогі, заклапочанасці лёг на ўсё, што тут робіцца. З чужога, незразумелага Захаду насоўваецца страшнае, насоўваецца, як жалезная лавіна, спыніць якую не стае сіл. Мястэчка нібы замерла ў чаканні непазбежнай бяды.

Днём цяжка гружаныя нямецкія бамбардзіроўшчыкі, заглушаючы сваім гулам усе астатнія гукі, ляцяць бамбіць гарады. З паўночнага боку раз-пораз даносяцца раскаты гарматнай кананады: там ужо месяц стаяць у абароне тры нашыя бронецягнікі, адбіваючы нямецкія атакі.

Вечарам гукі далёкага бою заціхаюць. Узыходзіць месяц, круглы, срабрысты, ліе таямнічае святло на садкі, поўныя спелых вішань і сліў, на палісаднікі з кустамі адцвіўшай чаромхі, бэзу, на схаваныя ў вішнёвай засені нізкія домікі з цёмнымі вокнамі. Па вуліцах крочаць суровыя патрулі. Старыя, баючыся нямецкіх бомбаў, ідуць начаваць у бліндажы, выкапаныя падалей ад будынкаў, на агародах. Апранаюцца па-зімняму: у ватнікі і паліто. Дзяўчаты збіраюцца на лавачках і, нягледзячы на загады патрулёў разысціся, сядзяць да позняй ночы, ціха, напаўгаласу размаўляючы. Пасярод вуліцы, падымаючы горкі пыл і стараючыся звярнуць на сябе ўвагу дзяўчат, дурэюць хлопцы-падшыванцы, якія пачалі ўжо адрошчваць чубы, але не набраліся яшчэ адвагі, каб набівацца ў кавалеры. Дзяўчаты сумуюць: хлопцаў няма, і няма ніякай надзеі, што яны хутка вернуцца.

Міця, ідучы аднойчы вечарам Вакзальнай вуліцай і болей звычайнага прыпадаючы пад позіркамі прыціхлых дзяўчат на непаслухмяную левую нагу, пачуў:

— Хворы ён, нездаляшчы. Таму і ў армію не ўзялі. Тут толькі і засталіся такія — малакасосы ды хворыя. Крывыя, касыя — жаніхі называецца...

— А я б, дзевачкі, яго прыгалубіла. На вайне не заб'юць і да чужых не палезе. Сядзеў бы са мной, мяне любіў. Ён жа прыгожанькі, дзевачкі, такой бяды, што кульгае...

Першая гаварыла злосна, насмешліва, з яўным разлікам на тое, каб абразіць, другая — мякка, як бы з нейкім заклікам у нізкім, грудным голасе. На дзяўчат гэтых — тэлефаністак, буфетчыц, касіршаў — Міця ў другі раз, можа, нават не звярнуў бы ўвагі, але цяпер іх словы закранулі за жывое. Не, ён не пакрыў-

дзіўся, смешна было крыўдзіцца на балаболак з моднымі прычоскамі, якія толькі і думалі, што пра тацулькі ды кавалераў. Штосьці большае, глыбейшае за звычайную крыўду ўзварухнулася ў яго душы.

Міця ішоў дамоў, на будку, агорнуты невясёлымі думкамі. Ніколі раней так балюча не адчуваў ён сваёй непрыгоднасці, непатрэбнасці, як у гэтыя дні, калі захісталіся ўсе ўяўленні пра жыццё.

Міця адчуваў сябе лішнім, і жыццё траціла сэнс...

У школе ён ніколі не хадзіў на заняткі фізкультуры, не лазіў на турнік, не мераўся з хлопцамі сілай. Але там ён мог узяць другім — вучобай, кнігамі,— усё залежала ад яго самога.

Калі пачалася вайна, Міця спадзяваўся, што знойдзе ў ёй няхай сабе маленькае, непрыкметнае, але сваё месца, абы толькі не стаяць збоку. Інакш ён не мог.

Ён паступіў у брыгаду, і калі б патрабавалася, здолеў бы працаваць суткамі, хоць бы штодня бамбілі чыгунку, хоць бы ўзрывалі рэйкі і масты дыверсанты. Упэўненасць у тым, што ён не лішні, давала сілы.

Месяц назад, калі Іван і Нупрэй адыходзілі ў армію, Міця яшчэ трымаўся. Ён не мог ні перагнаць сяброў, ні нават з імі зраўняцца. Але ён усё яшчэ цешыў сябе думкай, што кожнаму сваё.

Пазней ён даведаўся, што дзяўчаты таксама рабілі спробу вырвацца з мястэчка. Яны прысталі да калгаснікаў, якія гналі на ўсход, у тылавыя раёны, гурты. Пайшла з дзяўчатамі і Сюзана. Цяжка, невыносна сорамна было ўяўляць яе — тоненькую, далікатную, з клумкам за плячамі ў далёкай, цяжкай дарозе. Яна магла падбіцца, захварэць, загінуць пры бамбёжцы. Яна не пабаялася небяспекі і смела пайшла ёй насустрач. А ён, мужчына, спаў на сене, снедаў, абедаў, і нішто не пагражала яго жыццю. Потым дзяўчаты вярнуліся. Вырвацца ім не ўдалося. Гурт перанялі недзе за Чарнігавам вайскоўцы, рэквізаваўшы яго для патрэб фронту.

Міця не адчуў ніякай радасці, калі даведаўся, што Сюзана дома. Усё было ўжо ясна. Брыгады не існавала. З дня на дзень маглі прыйсці немцы. Яны ўсюды ішлі наперад — былі пад Ленінградам, пад Кіевам, ірваліся да Масквы...

У гэтыя дні яго пачала наведваць думка аб смерці. Такое находзіла і раней, і Міця не ведаў прычыны.

У хляве, над Міцевай пасцеллю, тырчыць ненасаджаная каса, уваткнутая ў сцяну. Усё можна зрабіць проста і хітра, што нават бацькі не здагадаюцца аб самагубстве. Два ці тры разы ў яго ўзнікала вострая патрэба хоць рукой дакрануцца да касы, да яе ляза, адчуць холад жалеза, уявіць жудасць болю, за якім пачынаецца небыццё. Намаганнем волі ён гнаў ад сябе гэтае жаданне, стараючыся ў думках пераключыцца на другое, і, калі паядынак з самім сабой канчаўся, выціраў [redacted] твару ліпкі, халодны пот. Здавалася, што там, у глыбіні душы, жыве нейкая другая, цёмная істота, часам вельмі небяспечная, і з ёй прыходзіцца змагацца.

Але нават у самыя чорныя дні адчаю Міця не верыў, што яго жыццё можа скончыцца іменна так. Ён зведаў, ці, праўдзівей кажучы, адчуў і нешта іншае: жаданне смерці можа быць гэткім жа прывабным, як і кожнае іншае жаданне. Ён нібы зазірнуў за таямнічую заслону, якой аддзяляецца жыццё ад небыцця, растворанага ў цёмнай, беспрасветнай бясконцасці. Дух не здрыгануўся, запратэставала жывое, здаровае цела.

Міця ўжо быў пад бамбёжкамі і, здаецца, мог лічыць сябе не вельмі палахлівым. Першы раз ён трапіў пад бомбы, калі яшчэ хадзілі цягнікі і ўсе станцыйныя пуці былі запруджаны эшалонамі. Ніхто з местачкоўцаў, ні нават [redacted] чыгуначнікаў, выключаючы хіба бывалых машыністаў, не ведаў тады, што такое бамбёжка. Пра яе перадаваліся жудасныя чуткі, і пры набліжэнні нямецкіх самалётаў людзі разбягаліся хто куды. Але бамбардзіроўшчыкі на першым часе міналі невялікую станцыю, атуленую разложыстымі шатамі старых таполяў. Натужна равучы маторамі — у станцыйных вокнах аж звінелі шыбы,— яны, звяно за звяном, плылі ў бязвоблачным блакіце бамбіць вялікія гарады.

Бомбы ўпалі на станцыю нечакана. З-за лесу, як злодзей, вынырнуў адзінокі самалёт і, ледзь не кранаючы крыламі коміны хат, вершаліны дрэў,стракочучы з кулямёта, кінуў у галаве эшалона, мецячы, мабыць, у паравоз, дзве бомбы. Узвіхрыліся два рудыя, ахутаныя дымам, слупы гравію, самалёт даў яшчэ кулямётную чаргу на развітанне, і ўсё скончылася за лічаныя секунды. Паравоз стаяў цэлы, пыхкаў парай, яго толькі абсыпала пяском. Па-ранейшаму

свяціла сонца, бруіўся дымок са шлакавых куч, а ў паветры насіліся ластаўкі...

Ніхто з чыгуначнікаў не паспеў нават адбегчыся ад станцыі. Міцю нечаканы гэты налёт застаў проста на пуцях — метраў за трыццаць ад таго месца, дзе ўпалі бомбы. Ён выразна бачыў чорныя з белымі разводамі крыжы на крылах, на баку самалёта, галаву лётчыка ў чорным шлеме. Міцю абдало выбуховай хваляй, у носе заказытала ад дыму, а потам ён адчуў непрыемны, саладкаваты смак.

Быў імгненны, як электрычная іскра, спалох, які працяў усю істоту, а хвілінай пазней, калі замяшанне прайшло, узнікла ўнутранае задавальненне, нават радасць ад таго, што ён стаяў блізка ад смерці, што стаяць ён мог яшчэ бліжэй і што ўсё гэта, па сутнасці, вельмі проста і не так ужо страшна.

Перакананне гэтае не пахіснулася ў ім і пасля сапраўднага налёту, калі станцыю бамбіла некалькі самалётаў. Яны прыляцелі летнім надвячоркам, і глухі, з перарывамі, гул іх матораў чыгуначнікі пачулі здалёк. Людзі кінуліся на агароды, далей ад станцыі. Міця адбегся і лёг у кар'еры, дзе местачкоўцы капалі гліну. Побач з ім, цяжка дыхаючы, упаў на дол тоўсты дарожны майстар Адамчук.

Міця бачыў, як ад самалётаў яшчэ на падыходзе да станцыі пачалі аддзяляцца чорныя кропкі, і зразумеў, што гэта бомбы. Бомбы, здаецца, ляцелі на яго, і ён заплюшчыўся. Іх дзікі візгат перакрыў на хвіліну жалезны гул матораў.

Потым пачуліся глухія ўдары — справа, злева, наперадзе. Не ўсе бомбы падалі на станцыю, большасць з іх аднесла на агароды, дзе ў зялёнай бульбе ляжалі чыгуначнікі.

Недзе над лесам бамбардзіроўшчыкі развярнуліся, і пачаўся другі заход, ужо з паўночнага боку. Бомбы кладліся цяпер з большай дакладнасцю,— на станцыю і ўзбоч чыгуначнага палатна. Раскалолася, як цацачная, і рухнула каменная лазня, выбуховай хваляй скінула з рэек вагон. У кар'ер бомбы не падалі, і Міця адчуваў сябе ў бяспецы, радуючыся, што знайшоў добрае сховішча. Раптам побач з сабой ён пачуў надрыўныя ўсхліпы. Дарожны майстар, апрануты ў форменны суконны касцюм, поўзаў па гліне на жываце, і яго гэтак калаціла, што было брыдка глядзець. У горле

чалавека нешта булькатала, і пры кожным выбуху ён капаў тварам зямлю.

Міцю гэта непрыемна ўразіла: ён ведаў майстра другім. Адамчук здаваўся суровым, непрыступным. З рабочымі размаўляў строга, трымаючыся рукой за блішчасты гузік і пазіраючы некуды ўбок. Апроч усяго, ён быў узнагароджаны медалём: пра гэта пісалі ў чыгуначнай газеце.

Калі налёт скончыўся і ўсе вярнуліся на станцыю, то ўбачылі, што вялікай шкоды бомбы не нарабілі. Апрача разбуранай лазні і скінутага з рэек вагона, у двух ці трох месцах было пашкоджана палатно і вылецелі з вокан усе шыбы.

На станцыі, на высокім слупе, вісіць рэпрадуктар, вынесены з чакальнай залы. Кожную раніцу Міця ходзіць сюды слухаць паведамленні з фронту. Ён стаіць, прыхінуўшыся плячом да слупа, маўклівы, задуменны, падцяўшы губы і стараючыся не прапусціць ніводнага слова дыктара.

Надзея змяняецца адчаем, адчай — новай надзеяй. Міця ў думках загадвае даты, вызначае рубяжы, на якіх адступленне скончыцца і немцаў пагоняць назад. Яшчэ ў першыя тыдні вайны яму здавалася, што галоўны бой будзе дадзен на Бярэзіне. Але раку немцы фарсіравалі так імкліва, што толькі аднойчы назва яе прамільгнула ў зводцы. Тады Міця перанёс генеральную бітву на Днепр. Гэты рубеж здаваўся надзейным, нібы падараваным самой прыродай вялікаму народу для абароны ад набегу чужынцаў.

На Дняпры немцы сапраўды затрымаліся. Бітва за Смаленск цягнулася месяц. Міця адчуваў прыліў бадзёрасці, надзея расла. На астатніх франтах адступалі, але тут не зрушылі з месца, і аднаго гэтага хапала, каб пайсці дамоў з нязведаным раней пачуццём удзячнасці да тых, што стаялі насмерць. Але здалі і Смаленск. За Смаленскам самым вялікім горадам была ўжо Масква...

Набліжалася дата Барадзінскага бою. Міцю здавалася, што яна не можа прамінуць проста так, што ў гэты дзень здарыцца незвычайнае. Ён чакаў ад гэтага

дня пераломy ва ўсёй вайне, бітвы, якая б вырашыла яе зыход.

Але гісторыя не паўтаралася. Яна ішла, развівалася сваімі нязведанымі шляхамі. Назаўтра, гаворачы пра гэты дзень, дыктар паведаміў пра жорсткія баі на зусім іншым напрамку і назваў два здадзеныя намі гарады. Да Барадзіна немцы не дайшлі, але затое яны рваліся наперад на ўсім агромністым фронце. Дні праз два пасля гэтага рэпрадуктар на станцыі змоўк: радыёвузел болей не працаваў.

Раздзел чацвёрты

1

Ноччу на местачковых вуліцах патрулёў стала больш. Людзі ў цывільным адзенні, з вінтоўкамі за плячамі, не абмінаюць нават глухога завулка, заглядваюць у двары, на агароды. Патрулюе знішчальны батальён.

Іншы раз патрулі нічога не могуць зрабіць, і ў забаронены час, уночы, вуліцы поўняцца галасамі. Гэта бывае тады, калі праз мястэчка гоняць калгасныя статкі або грукацяць трактары, якія кіруюцца на ўсход, у тылавыя раёны. Местачкоўцы выходзяць на вуліцу, стаяць ля веснічак, трывожна перамаўляюцца. Ніякімі загадамі іх не разгоніш. Гэтыя ж, што гоняць машыны і жывёлу, нездарма выбіраюць ноч. Днём над шляхамі і дарогамі вісяць нямецкія самалёты. Усе, хто праходзіць і праязджае праз мястэчка, пароляў не ведаюць. Патрулям прыходзіцца мірыцца...

Высокі шыракаплечы чалавек у насунутай на самыя вочы кепцы, перш чым перайсці вуліцу, ціснецца да паркана, доўга стаіць, азіраючыся навокал. Ён, відаць, таксама не ведае пароля і не хоча, каб яго затрымалі.

Вось яго постаць мільгнула на плошчы, акружанай крамамі, ларкамі, кіёскамі, і знікла ў ценю акацый, на алейцы, што вядзе да схаванага ў глыбіні палісадніка драўлянага будынка. На ганку чалавека перапыняюць.

— Таварыш Іван?

— Я.

— Вас чакаюць.

У вузкім, прадаўгаватым пакоі паўзмрок, на стале, з краю, лямпа, вокны завешаны шчыльнай чорнай паперай. На канапе, тварам да святла, напаўляжыць чарнявы таўставаты мужчына, чытае кнігу. Ён адразу ўскаквае, вітаецца:

— Таварыш Шэлег. Добрай ночы. Не затрымалі патрулі?

— Прайшоў.

— Ну і добра. Прысаджвайцеся.

Шэлег — загадчык раённага камунгаса — крыху збянтэжаны. Побач з ім, на канапе, сакратар абласнога камітэта партыі Ермаловіч, чалавек, якога ён толькі аднойчы, мінулай восенню, бачыў тут, на сходзе партыйнага актыву.

— Якая ў вас сям'я? — пытае сакратар, закурваючы, частуючы Шэлега.

— Жонка, двое дзяцей.

— Дзеці вялікія?

— Не вельмі. Сын перайшоў у другі клас, дачцэ — пяць гадоў.

— Хто па прафесіі жонка?

— Настаўніца.

— Добра жывяце? Ну, так сказаць, у сэнсе ўзаемаразумення.

— Не скарджуся.

— А здароўе як?

— Здаецца, нармальнае.

Голас у Ермаловіча хрыплы, глухаваты, дый выгляд стомлены: пад вачамі мяшкі, лоб у маршчынах. Шэлег здагадваецца, нават ведае, навошта ноччу з усімі гэтымі перасцярогамі яго выклікалі ў райком, але чакае.

— Вы ўдзельнічалі ў падполлі васемнаццатага года? Раскажыце, гэта мае значэнне.

— Якое там падполле, таварыш сакратар. Стыхійна ўсё. Вядома, крыху шкодзілі немцам. Я працаваў у Барысаве на станцыі. Дрывакладам. Я і родам адтуль.

— Ну, а канкрэтна, як шкодзілі?

— Сыпалі пясок у буксы, псавалі тармазы. Адзін раз развінцілі рэйкі, скінулі цягнік. Пачалі старыя рабочыя, потым моладзь падключылася.

— Вялі якую-небудзь работу?

— Распаўсюджвалі лістоўкі. Нават нямецкіх сал-

дат агітавалі. Была забастоўка. Баставала дэпо, станцыя, за выключэннем служачых.

— Вы ў партыі з дваццаць чацвёртага года? Па ленінскаму прызыву?..

— Так.

— Як думаеце, ваш вопыт можа прыгадзіцца?

— Ён не такі вялікі...

Некалькі хвілін у пакоі пануе цішыня. Вакол лямпы, апісваючы імклівыя петлі, носіцца матыль. Здаецца, ён нябачна прывязаны да лямпы, да аганька. У суседнім пакоі парыпваюць масніцы: нехта ходзіць.

— Ілюзій не можа быць, Іван Пракопавіч. Немцы хутчэй за ўсё прыйдуць. Баі ў Смаленску, наперадзе. Народ застаецца, павінен застацца нехта і з кіраўнікоў. Магу перад вамі адкрыцца: я таксама застаюся...

На душы ў Івана Пракопавіча ледзяны халадок. Першы раз, калі яго выклікаў сакратар райкома (гэта было, бадай, месяц назад), ён фактычна адмовіўся ад прапановы астацца ў падполлі. Матывіроўка простая: ён член партыі, усе аб гэтым ведаюць. Застацца — значыць адразу трапіць немцам у пашчу. Папрасіўся накіраваць яго, камандзіра запаса, у армію. Але не ўзялі, далі бронь. І ўсё адно ў глыбіні душы жыла надзея, што знойдзецца другі, лепшы, а яго — адхіляць. Прайшоў месяц, ён пачаў верыць, што так і ёсць. Цяпер вось...

— Вы лічыце, што я іменна той чалавек, які патрэбен?

Ермаловіч адказвае не адразу. Бярэ са стала пачак папярос, зноў закурвае. У твар не глядзіць, гаворыць ціха, перайшоўшы на «ты»:

— Не аднаго цябе пакідаем, а пяцярых. Людзі, прыкладна, твайго становішча. Ужо далі згоду. Сэнс ва ўсім гэтым ёсць. Мы не проста партыйных ці савецкіх работнікаў пакідаем, а спецыялістаў. Усё-такі менш падазрэння. Дзеля канспірацыі людзей аднаго з другім не знаёмім. Намечана даручыць табе кіраўніцтва пяцёркай. Табе мы верым. Вось што я магу сказаць...

Іван Пракопавіч неяк адразу супакойваецца. Калі спавядацца перад самім сабой, то гэты месяц ён думаў не толькі пра тое, што яго адхіляць. Жыло ў душы, часам прарываючыся яркімі ўспышкамі ўспамінаў, вострае пачуццё ўзрушанасці. Ён з вопыту ведаў, што

ваяваць у падполлі цяжэй, чым на фронце. На гэта здольны выключныя людзі, з моцнымі нервамі, воляй. І тое, што ўсё-такі спыніліся на ім, узвышала ва ўласных вачах.

— Якія будуць мае абавязкі? — пытаецца Шэлег.

— Падпольшчык не я, а ты, дарагі Іван Пракопавіч,— усміхнуўшыся, адказвае Ермаловіч.— У грамадзянскай вайне і я ўдзельнічаў, але падполля не ведаю. Магу даць самыя агульныя дырэктывы. Абстаноўка на фронце склалася неспрыяльна, бачыш сам. Адступаем. Але павінны верыць, што наступіць пералом. Можа, нават вельмі хутка. Адсюль вынікае і задача: шкодзіць фашыстам і падтрымліваць у нашых людзях веру ў перамогу. Арганізоўваць іх на барацьбу. Тваё становішча тут, у мястэчку, павінна быць легальным. Як і ўсіх, каго пакідаем. Знойдзеш сабе які-небудзь занятак. Ты ж у мінулым слесар, рабочы. Далей падкажа абстаноўка. Адным словам, весці палітычную работу і шкодзіць...

— З кім трымаць сувязь? Ну, хто кіраваць мной будзе?..

Твар Ермаловіча сур'ёзны, нават злосны.

— Не адвыклі яшчэ ад мірных уяўленняў. Вайна ёсць вайна, і трэба адпаведна мысліць. Мірнага жыцця няма, забудзь... Ты ў раёне будзеш партыяй і савецкай уладай. Спадзявайся на аднаго сябе. Ваша пяцёрка — глыбокае падполле. Сувязь трымаць толькі са мной і камандзірам партызанскага атрада Мацвеевым. Ні на якія іншыя галасы не адгукацца. Будзеш мець запас зброі. Дзе склад, будзеш ведаць ты і Мацвееў. Ну, можа, яшчэ хто-небудзь. На выпадак правалу. Паролі, яўкі — удакладнім. Час яшчэ ёсць. Паклапоцімся, каб падмачыць тваю рэпутацыю. Каб табе было лягчэй тут у немцаў. Што-небудзь прыдумаем...

— Зразумела, таварыш Ермаловіч. А цяпер што рабіць? Пакуль я на звычайнай рабоце?..

— Што хочаш. Можаш нават дапусціць растрату. Мацвееў цябе накрые. Вось і сапсуем табе біяграфію.

Ермаловіч задумваецца, потым працягвае, зноў перайшоўшы на «вы»:

— Хачу выказаць некалькі палітычных меркаванняў. Зрабіце адпаведныя вывады. У вобласці ёсць раёны, якія ўжо месяц, як захоплены. Адтуль прасачваюцца звесткі, хоць і скупыя. Фашысты ўстанавілі ўладу

тэрору. Расстрэльваюць, вешаюць. Ні аб якіх, як вы гаварылі, забастоўках або выступленнях пратэсту мірнымі сродкамі не можа быць і гаворкі. Падпольная работа павінна разглядацца намі як глыбока заканспіраваная, стоеная. Нікому не давярайце. Калі ў мірных умовах мы мералі сем раз, перш чым адрэзаць, то цяпер трэба будзе мераць па меншай меры сто раз. Не выключана, што ў раёне працуюць нямецкія агенты, не выкрытыя органамі дзяржбяспекі. Таму асноўнае — пільнасць...

За сцяной раўнамерна рыпяць масніцы — у суседнім кабінеце нехта нястомна ходзіць. Дзынкнуў будзільнік. Ермаловіч падняўся.

— Апошняе, Іван Пракопавіч. Разумейце як дзяржаўны сакрэт. Вашага першага сакратара Ваўніцкага тут не пакідаем. Аказаўся недастаткова пільным. У ліку людзей, рэкамендаваных у партызанскі атрад, трое неправераных. У аднаго бацька ўступіў у калгас толькі ў трыццаць дзевятым годзе. Фактычна сын аднаасобніка. У другога сястра замужам за рэпрэсіраваным. Аказаўся палахліўцам ваш Ваўніцкі. Нібы ў яго ў раёне пажар. Усіх камуністаў з вопытам партызанскай барацьбы адправіў у армію. Яны ж тут найбольш патрэбны. Ну, бывай, браток,— Ермаловіч неяк нечакана, рыўком абхапіў Івана Пракопавіча за плечы, крануўся вуснамі шчакі.— Мы ж з табой гадкі. Ты з дзевяцьсотага?

— З дзевяцьсотага.

— Ну, што ж, ваявалі і яшчэ паваюем... Будзь здароў.

— Бывайце.

На двары ўжо світае. У палісадніку, пад запыленымі акацыямі, чорная, з разбітай правай фарай, эмка, тут жа, каля машыны, на разасланым брызенце двое спяць, укрыўшы галовы плашчамі. Трэці стаіць на ганку, стомлена ўсміхаецца. З акна маўкліва глядзіць на Шэлега Ваўніцкі. Твар у яго змізарнелы, шэры, як зямля. Мільгае думка: гэта ён праз усю ноч бяссонна крочыў па пакоі...

2

З раніцы Шэлег ходзіць на службу. Камунальны аддзел не ў будынку райвыканкома, а наводшыбе мястэчка, у доміку з зялёнымі аканіцамі, які некалі нале-

жаў нэпману — мылавару. Акрамя камунгаса ў ім яшчэ аддзел дарожнага будаўніцтва — установа, якую ў раёне крытыкуюць на ўсіх сходах і нарадах.

У камунгасе на працу з'яўляюцца двое: сам Шэлег і рахункавод Франя Бейзік, жонка эмтээсаўскага механіка. Франя доўга не затрымліваецца. Забяжыць, павернецца ля свайго стала, усміхнецца загадчыку.

— Ну, я пайшла.

Ён маўкліва ківае галавой. Рабіць у камунгасе нечага. Усялякае будаўніцтва, рамонт спынены. Банк даўно эвакуіраваўся, грошай нікому не плацяць. Зарплата работнікам выдадзена за два месяцы наперад.

Сёння Франя прыбегла ўзбуджаная.

— Мяне бяруць на акопы,— сказала яна і паклала на стол перад Шэлегам паперку.

Ён узняў на маладую жанчыну сумныя вочы.

— Ну і што?.. Рабіць вам усё адно няма чаго.

— Як вы не разумееце. Нас на акопах могуць захапіць немцы. Яны блізка... Тады што? — яна заплакала.

— Усіх захопяць.— Шэлег гатовы ўзарвацца, сказаць гэтай ляльцы што-небудзь колкае, абразлівае, але стрымліваецца.

— Нічым не магу вам дапамагчы. Хто мяне паслухае?..

Франя акінула загадчыка зняважлівым позіркам, узяла са стала паперку, таропка выйшла.

Дзверы дарожнага аддзела на калідоры насупраць. У ім таксама пуста — работнікі разбрыліся хто куды. З усіх іх на месца службы прыходзіць толькі дарожны майстар Іван Буян, тоўсты маладжавы стары, якому засталося ўсяго тры гады да пенсіі. Жыве Буян у суседняй вёсцы Кавенькі, мае хату, жонку, але нейкі неспакой штодня гоніць яго ў мястэчка.

Пачуўшы галасы, Буян заходзіць да Шэлега.

— Ну, як справы, таварыш загадчык?

— Ды ўсё гэтак жа, Іван Пятровіч. Адступленне на ўсіх франтах. Хутка госці завітаюць і сюды. Не мінуць...

— А як жа ты?

— А што я? У мяне — белы білет.

— Аднак жа ты парцейны.

— А куды я падамся? — голас Шэлега ўзрушаны, злосны.— Двое дзяцей, хворая жонка. Ды не такі я

малады, каб скакаць, як заяц. Ну што мне немцы зробяць? Брэшуць пра іх. Не можа быць, каб не разбіраліся. Я спецыяліст, будаўнік.

Буян апускае вочы, з хвіліну маўчыць.

— Яно-то так, але ж... Кожны чалавек думае, як лепей. А тым часам...

На агародзе, за зялёным домікам, цагляны склеп — досыць прасторнае памяшканне, ключы ад якога ў кішэні Шэлега. Там — папяровыя мяшкі з цэментам, скрынкі цвікоў, рыдлёўкі, сякеры, банкі з пакостам, фарбай. У кутку стаіць аплеценая лазовымі пруткамі бутля са спіртам-дэнатуратам.

— Выпіць не зашкодзіла б,— прапануе Шэлег.— Настрой — лепш не пытай. Хочаш, налью бутэлечку?

Буян спалохана аглядваецца, але згаджаецца. Выпіць ён любіць. Пітво з дэнатурату не надта важнае, аднак жа гэта спірт. Тым болей што дарожны майстар ведае, як яго ачышчаць.Варта толькі прапусціць дэнатурат праз каробку звычайнага процівагаза — ні, нічога не бойся.

Моўчкі ідуць у склеп. Іван Пракопавіч ведае, чаму Буян нерашучы. Ад вока дарожнага майстра, відаць, не схавалася, што са склада ўсё знікае і што казённае дабро разбазарвае сам загадчык. І хоць сам майстар прымае ў гэтым пэўны ўдзел, лічыць за лепшае трымацца збоку. Засунуўшы ў кішэню бутэльку са спіртам, Буян адразу знікае.

Толькі выйшаў дарожны майстар, як у дзвярах паявіўся шыракаплечы, чырванатвары прамкамбінатаўскі млынар Забела.

— Дзень добры, таварыш загадчык. Я наконт цвічкоў.

Шэлег моўчкі паказвае на скрынку з цвікамі.

— Можна ўсю браць?

— Бяры.

Млынар кідае скрынку ў вялікі крапіўны мех, але тут, на складзе, апетыт яго разгараецца. Столькі тут усяго!

— Калі можна, дарагі, то я яшчэ пару баначак фарбы прыхвачу. Аканіцы зусім аблезлі. Пранясу — ні адзін чорт не ўбачыць. Хто цяпер будзе яго лічыць — гэтае тваё дабро?..

— Бяры,— Шэлег наўмысна адварочваецца.

Рукі ў Забелы трасуцца, зладзеявата азірнуўшыся,

ці не бачыць загадчык, ён грузіць у мех, акрамя фарбы, банку пакосту, сякеру, заступ. Ледзь падымае на плечы цяжкі мех.

— Я табе дарагі, пару пудзікаў мукі падкіну.

— Нясі. Палічымся.

Іван Пракопавіч усміхаецца: падпольная работа фактычна пачалася. Слых па мястэчку папоўз, і кліентаў хоць адбаўляй. Ляцяць, як восы на мёд. Ёсць прагныя, з заграбушчымі рукамі, як гэты Забела, ёсць больш памяркоўныя, якія бяруць па патрэбе, з аглядкай. Як ні дзіўна, але ён, Шэлег, не вельмі жорстка судзіць гэтых людзей. Ён не можа сказаць, што ўсе яны чакаюць немцаў. Не, не можа...

Ён, Шэлег,— раёншчык, нізавы работнік, доўгія гады працуе з людзьмі, якіх не назавеш анёламі. Нават падзёншчыкі, калымшчыкі — не адпетыя. Калі трэба, дзень і ноч не злезуць з рыштавання, заткнуць прарыў, працэнт дадуць. Гаспадарніку заўсёды прыходзіцца ісці на кампрамісы. Аднаму дай тое, другому — гэтае. Хто, калі добра забяспечваў раён? Добры той раёншчык, які з-пад зямлі дастане. І начальства, калі трэба, закрые вочы на ўсё...

Замкнуўшы склад, Іван Пракопавіч рушыў у кантору. Ён чакае тэлефоннага званка. Званок — канспіратыўны, сакрэтны — мусіць быць а палове дванаццатай. Калі не будзе, значыць, штосьці ў Мацвеева сарвалася.

Старамодны, з нікеляванымі званкамі на версе жоўтай лакіраванай скрынкі, тэлефон звоніць у дамоўлены час. У трубцы злосны голас Мацвеева, пакуль яшчэ начальніка міліцыі.

— Мне загадчыка камунгаса... Гэта ты, Шэлег? Слухай, што гэта за свінства? У мяне печ дыміць, яечню не сашкварыш. А да вас не дазваніцца. Прыйдзі, адарвіся ад папер, сам пераканаешся...

Шэлег кладзе трубку. Сам сабе сумна ўсміхаецца. Немцы яшчэ далёка, вакол свае людзі, а ўжо слова не скажы без канспірацыі.

3

За балоцістай ваколіцай, вярсты за чатыры ад мястэчка, пачынаюцца Няхамаўскія лясы. Цягнуцца яны далёка, аж да вёскі Няхамава Слабада, і нават да-

лей, у межы суседняга раёна. Піла і сякера мала кранулі кварталы граба, вынёслага дубняку, пераспелай альхі, бо добрай дарогі няма, адзін зімнік. На ўскраіне лесу — вялізныя будыніна, стража, пабудаваная яшчэ ў царскія часы. Тут павінен жыць ляснічы, леснікі, але ніхто не жыве, даўно пераехалі з глухамані ў мястэчка.

Жнівеньскай ноччу, калі ўжо злёгку пачало бялець на ўсходзе неба, ля стражы спынілася паўтаратонка. З кабіны вылезлі двое — Мацвееў, каржакаваты, у скуранай тужурцы, і Шэлег. Падышлі пад самы паркан, прыслухаліся. На штакецінах развешана бялізна — дзіцячыя сарочкі, майкі, трусікі. Многа — нібы тут спыніўся дзіцячы сад.

— Чорт ведае што! — злосна вылаяўся Мацвееў.— Званіў жа ў лясгас, пацікавіўся ненарокам: ці жыве хто тут. Кажуць, не. Пустая...

— Ад бамбёжкі хаваюцца,— выказаў здагадку Шэлег.— А можа, бежанцы.

— Куды паедзем?

— Давай на Цімохаву прыстань.

Паўтаратонка падскоквае на карчах, выбоінах. За баранкай Мацвееў. Відаць па ўсім, што вадзіць машыну яму прыходзіцца не часта. Сяк-так выбраліся на шлях. Летнія зоркі блякнуць. Праз якую гадзіну світанне. Зноў звярнулі на вузкую лясную дарогу. Машына проста прадзіраецца праз навісь ляшчыны. Барабаніць па кабіне голле — нібы над вухам нехта страляе.

Цімохава прыстань — глухая, зарослая густым чарналессем, бель. Вярсты за чатыры адсюль — асушанае балота, тарфяныя палі, кар'еры. Пасёлак торфазавода далей, пад мястэчка. Праехалі прасекай, выбралі сухі пясчаны грудок. Каля яго добрая мета — разгалістая, з расколатым верхам, бяроза. Схапіўшы рыдлёўкі, пачалі борзда капаць яму. Пакуль усё скончылі — заслалі дно ямы саломай, апусцілі, накрыўшы брызентам, дзве доўгія, падобныя на труны, скрынкі з вінтоўкамі, цынкі патронаў,— ужо зусім развіднела. На бярозе, з цікаўнасцю назіраючы за людзьмі затрашчала сарока. З бярозы пераскочыла на асіну, з асіны — на альху. Неадступна лятала вакол, трашчала ўвесь той час, пакуль засыпалі яму, утоптвалі, разносілі лішак жвіру па лесе, закідвалі зрушаную зямлю мохам.

— Трэба загадаць, каб маўчала,— паказваючы пальцам на сароку, прамовіў Шэлег.— Лішні сведка.

З непрывычкі да цяжкай фізічнай працы ён задыхаўся, выціраў рукавом сарочкі пот з твару.

— Лішніх сведак не будзе. Месца ведаем ты ды я. Мы з табой, адным словам. Загадана паказаць яшчэ Аўсяніку, асаавіяхімаўцу. Ваенны чалавек!..

Мацвееў мог ехаць, але не спяшаўся. Прыляглі на роснай траве, закурылі. Дзень пачынаўся ясны, сонца кранула ўжо вершаліны бяроз і асін, але тут, унізе, яшчэ панаваў вільготны духмяны цень.

— А на цябе пісуля ёсць,— сказаў Мацвееў, усміхнуўшыся.— Чакаеш немцаў, разбазарваеш народнае дабро.

— Дурная логіка. Каб чакаў, то, наадварот, стараўся б хаваць. Ім бы ў рукі цэленькае аддаў. Хто пісаў?..

— А навошта табе ведаць? Адзін наш, са знішчальнага батальёна. Добрую думку падаў. Ёсць магчымасць цябе пакалашмаціць. Ты прыхавайся, прыйдзем нібыта арыштоўваць, вобыск зробім. Дыму, адным словам, хопіць...

— Калі хавацца?

— Ну, хоць бы заўтра. Далёка не ўцякай. Папрасіся ў які-небудзь суседскі хлеў. Галоўнае, каб былі сведкі. Начуй дома. На работу болей не хадзі.

Прыўзняўшыся на локці, Мацвееў сашморгвае няспелыя, белаватыя брусніцы, кідае ў рот. Загарэлы твар яго з ледзь касаватымі чорнымі вачамі не выражае нічога, акрамя хмурай засяроджанасці. Шэлег амаль не ведае гэтага чалавека, хоць працуюць яны разам больш двух год. У дзейнасць камунгаса міліцыя ні разу не ўмешвалася. Мацвееў ваюе з самагоншчыкамі, выдае пашпарты, адбірае правы ў шафёраў, калі яны ў чым-небудзь правінавацяцца. Былі дзве ці тры справы, якія нашумелі на ўвесь раён — наконт махінацый у гандлёвай сетцы, але Шэлег не можа з упэўненасцю сказаць, хто іх раскрыў — пракуратура, міліцыя ці звычайная рэвізія.

Сарока, угаманіўшыся, знікла. Недзе збоку, у небе, нудна звініць нямецкая «рама».

— Ведаеш, не хачу я тут аставацца,— раптам пачынае Мацвееў.— Разумею, што трэба, але не хачу. Не для мяне такая работка. Хавайся, таіся, замятай сляды.

Як злодзей. Чаму я на сваёй зямлі павінен хавацца? Я разумею вайну так: бачыш ворага — страляй. Ты яго заб'еш ці ён цябе. Гэта і ёсць вайна. Сапраўдная. Лёс яе не тут, у гэтым лесе, будзе рашацца, а там, дзе сутыкнуцца арміі, тэхніка. І вайна гэтая, думаецца мне, не будзе доўгай. Ну, яшчэ два-тры месяцы. Да Новага года скончыцца. Фронт расцягнуўся на тысячы кіламетраў. Што ты, акопаў накапаеш, як у імперыялістычную? Дудкі, брат. Цяпер усё залежыць ад манеўру, ад масы войск, тэхнікі. А нас тут астаўляюць для камарынай работы. Нібыта камарынымі ўкусамі дапаможаш...

Шэлег слухае, маўчыць. Нешта яму не падабаецца ў тым, што гаворыць Мацвееў, у самім яго тоне. «З такім настроем нельга заставацца»,— узнікае думка, але ён зараз жа яе адганяе. Падсвядома ён даўно адчувае, што нельга сур'ёзна прымаць словы, сказаныя ў хвіліну раздражэння, узрушэння. Наогул, усё, што гавораць людзі, яшчэ не можа быць меркай іх саміх, іх учынкаў, нават калі яны спакойныя, задаволеныя жыццём. Мацвееў жа сёння не ў гуморы.

— Сам я з Кулунды,— гаворыць далей Мацвееў.— У нас — стэпы, шырыня. Выйдзеш, і ўсё відаць як на далоні. За сто вёрст відаць. Можа, таму і лесу не люблю. Не магу прывыкнуць. Неба ў вас нейкае нізкае, дажджы, слата. У нас лета дык лета — задыхнешся ад гарачыні. А зімой без кажуха, валёнак, не абмазаўшы твар шмальцам, і носа не высыркай. Птушкі на ляту замярзаюць. А калі буран падымецца — трымайся. Слупы вываарачвае, дамы раскідае. Нейкі начальнік, гэта ў калектывізацыю было, прымчаў у сяло да нас на легкавіку. Машыну на вуліцы пакінуў, а сам хутчэй у цяпло. Назаўтра машыну ў стэпе знайшлі, вёрст за дзесяць. Ветрам загнала...

— Ты дарэмна гэта,— пярэчыць Шэлег.— Клімат тут харошы. Заўваж, у вас калі засуха, то высмаліць дазвання ўсё. Кладзі зубы на паліцу. А тут ніколі не бывае, каб недарод кругом. На нізкім вымачыць, дык вырасце на сухім. Прападзе жыта, затое ўродзяць ячмень, бульба. І ваяваць у лесе лепш. Абарону трымаць. Вось таўкуцца немцы хутка два месяцы на месцы. І тэхніка не памагае.

— Кожны кулік сваё балота хваліць.

— Ты проста, Мацвееў, не з той нагі ўстаў. Ваяваць

тут можна. Я з грамадзянскай ведаю. Давалі прыкурыць немцам, белапалякам...

Мацвееў лёг на бок, панура глядзіць перад сабою.

— Ад жонкі ніводнага ліста,— нарэшце гаворыць ён.— Больш месяца, як выехала. Ясна, эшалон разбамбілі. Дзе была мая галава — адну, з малымі дзецьмі адпраўляць. Цяпер начамі не сплю... Не магу заплюшчыць вачэй...

— Пошта вінавата. Ты не вешай носа. Калі б што якое, паведамілі б. Наогул, твая жонка думае, што мы даўно пад немцамі. Смаленск у іх, баі пад Гомелем, Чарнігавам. Куды яна будзе пісаць?

— Можа, твая праўда. Але мне, брат, ад гэтага не лягчэй. Што зробіш... Вайна ёсць вайна. Нюні распускаць нечага. Дык чакай, патрусім цябе. Бывай...

Ён ускоквае ў кабіну, запускае матор і, асцярожна вырульваючы, едзе па прасецы.

4

У небе — адны нямецкія самалёты. Яны ляцяць з захаду на ўсход, з поўначы на поўдзень, ляцяць звеннямі ў сінім бязвоблачным блакіце і ў адзіночку — над дарогамі, шляхамі, над самым лесам. Аднекуль здалёку даносяцца частыя глухія раскаты. Немцы бамбяць пераправы на Дняпры.

Толькі аднойчы гулка праляскатаў фанерны паштовы самалёцік з зоркамі на крылах. Адчуваючы сваю бездапаможнасць, ён ціснуўся да зямлі, ляцеў гэтак нізка, што відаць была галава лётчыка ў чорным скураным шлеме. Але і фанерны самалёцік заўважылі. Зверху на яго накінуліся два вяртлявыя нямецкія знішчальнікі. Дробна затрашчалі кулямётныя чэргі, і самалёцік упаў на лес. Якое ж было здзіўленне ўсіх, хто назіраў за гэтай няроўнай баталіяй, калі хвілін праз дзесяць, дачакаўшыся, пакуль знішчальнікі зніклі з гарызонта, фанерны самалёцік падняўся аднекуль з лазы і зноў гулка залапатаў маторам, ціснучыся, як і раней, да зямлі.

Міця другі дзень на акопах. Акопы капаюць на схіле вялікага пясчанага ўзгорка, зараслага рэдкімі нізкімі сасонкамі, маладымі бярозкамі. Справа за ўзгоркам — чыгунка, пясчаны шлях, што праляглі амаль побач, злева — смалісты сасновы бор. Унізе, у

лагчыне, вёска, якая называецца Вербічы. Вёска не малая і не вялікая — хат са сто. Цяпер яна амаль бязлюдная. Сям-там на прызбах сядзяць старыя дзяды і бабулі. Астатнія жыхары — з каровамі, авечкамі, свінямі, небагатым сваім скарбам — у лесе.

Чырвонаармейцы загадалі жыхарам выбрацца. Вайсковых нямнога, чалавек дзесяць, усе, за выключэннем лейтэнанта, у зашмальцаваных, белымі ад солі плямамі гімнасцёрках, у разлезлых чаравіках, растаптаных ботах. Чырвонаармейцы паводзяць сябе дзіўна. Амаль кожны двор мае агарод, ёсць сады, усюды поўна гуркоў, памідораў, яблык, якія амаль даспелі, але яны ўсяго гэтага нібы не заўважаюць, ядуць сухі, счарствелы хлеб с кансервамі, вараць у кацялках пшонную кашу.

Затое местачкоўцы не саромеюцца, ірвуць яблыкі, выбіраюць на чужых градках гуркі, памідоры. Іх на акопах болей за сотню, пераважна маладых хлапцоў, дзяўчат, якія хадзілі ў школу альбо дзе-небудзь працавалі, ёсць і маладыя кабеты, мужы якіх недзе ў арміі, а дзяцей яшчэ няма. Тых, у каго на руках малыя дзеці, на акопы не бралі.

Тон задаюць гэтыя замужнія. Увесь узгорак бялее, сінее, чырванее, жаўцее ад хусцінак, завязаных пад самыя вочы, ад іх блузак, кофтачак, сукенак. Хлопцаў удвая менш за дзяўчат, і апрануты яны больш аднастайна, ва ўсё шэрае.

З купкі дзяўчат, дзе працуе хоць адна замужняя, даносяцца задзірыстыя выгукі, смех. Дзяўчаты капаюць на адной палавіне ўзгорка, хлопцы — на другой, але маладыя кабеты не прапускаюць ніводнага выпадку, каб як-небудзь не закрануць чырвонаармейцаў або хлопцаў. Асабліва задзіраецца Франя Бейзік, чарнявая, шустрая, з залатым пярэднім зубам. Франі можна даць не больш як дваццаць гадоў, але ўсе ведаюць, што яна даўно замужам за эмтэсаўскім механікам. Механіка мабілізавалі, і Франя адчувае сябе вольна.

— Мужчыны, давай перакур! — крычыць яна, кінуўшы некалькі лапат жвіру.— Днём эксплуатацыя жанчын не дазволена!

Жанкі, пабраўшы рукі ў бокі, рагочуць, дзяўчаты чырванеюць, апускаючы вочы. Стомлена ўсміхаюцца чырвонаармейцы, з цікавасцю прыслухоўваюцца да выгукаў Франі хлопцы. Толькі лейтэнант, прозвішча яго

Якубоўскі, стараецца захоўваць сур'ёзнасць на маладым прыгожым твары. Лейтэнант нібы не чуе кепікаў Франі, хоць адрасаваны яны ў першую чаргу яму. Ён ідзе ад акопа да акопа, правярае іх глыбіню, вышыню бруствераў, паказвае, як маскаваць насыпы травой.

— Лейтэнант! — крычыць Франя.— Ідзіце да нас. Мы сенам акопчык засцелем. Не вайна будзе, а маліна.

Якубоўскі хмурыцца, але пільнае вока можа прыкмеціць, што і ў яго ля куточкаў губ тоіцца ўсмешка. Лейтэнант стройны, падабраны. Ён акуратна голіцца, штораніцы прышывае падкаўнерык, глянцуе да бляску залапленыя хромавыя боты.

У поўдзень, калі пачынае прыпякаць сонца, Франя скідае з сябе белую ў крапінку кофтачку, спадніцу, скідае ўсё сподняе і застаецца ў адных трусах і бюстгальтары. Босая, ідзе купацца ў сажалку за агароды. Ісці можна нацянькі, але яна наўмысна дае крук, каб прадэфіліраваць перад чырвонаармейцамі і хлопцамі. Яна прыгожая, Франя, і сама гэта ведае.

Міця раз-пораз азіраецца. Там, у купцы дзяўчат, Сюзана. Яна, як і ўсе, павязвае на самыя вочы хусцінку, выкідае рыдлёўкай жоўты пясок, слухае бессаромныя выгукі Франі. Здалёк, у гурце дзяўчат, яе не пазнаеш, але Міцю здаецца, што ён яе бачыць, і ва ўсім, што ён робіць, думае, прысутнічае Сюзана. Цяпер ён хацеў бы сустрэцца з ёю адзін на адзін. Ён не ведае, што скажа дзяўчыне пры гэтай сустрэчы, якія знойдзе словы. Спатканне на адзіноце, у сасновым бары або на беразе зарослай хмызняком сажалкі, уяўляецца тым зваблівым, доўгачаканым момантам, які развяжа ўсе супярэчнасці. Бываюць гадзіны, цалкам запоўненыя думкамі аб Сюзане, калі здаецца, што апрача яе нічога другога на свеце няма. Міця нібы бачыць, як, спаткаўшыся з Сюзанай, яны бяруцца за рукі, зялёнай лясной прасекай ідуць усё далей і далей у глыб лесу. Сюзана ні аб чым не пытае, разумеючы ўсё без слоў. Куды яны ідуць?.. Пра гэта Міця не думае. Гэта не мае значэння. Іх на свеце толькі двое, і ім няма ніякай справы да таго, што дзеецца вакол...

Дзіўныя, фантастычныя відовішчы нараджаюцца, знікаюць, усплываюць зноў. Яны падобныя на лёгкія белыя хмаркі, што нячутна плывуць па сінім жнівеньскім небе. Хваля летуценнасці захліствае хлопца ўсяго, губляецца адчуванне рэальнасці часу. У такія хвіліны

Міця шчаслівы. Не існуе ні акопаў, ні вайны, ні немцаў, якія хутка прыйдуць. Ёсць толькі Сюзана, лес, высокае неба. Яны з Сюзанай нібы першыя людзі. У іх няма ні гісторыі, ні будучыні. І нічога ім не трэба...

Потым Міця вяртаецца да явы. Доўга вандраваць у выдуманым свеце нельга. Побач перамаўляюцца хлопцы, звініць, наткнуўшыся на камень, заступ. Нясцерпна пячэ сонца. Пачынаюць балець рукі, плечы. Ные спіна. На далонях пякуць мазалі. Залівае вочы пот.

У абедзенны перапынак Міця хоча толькі аднаго — есці. Зачарсцвелы кавалак хлеба з агурком здаюцца незвычайна смачнымі. Перакусіўшы, хлопец кладзецца на спаленую сонцам сухую траву пад куст і як праваліваецца ў прорву. Дзённы сон пакутлівы. Ён як трызненне. Пачварныя відовішчы змяняюцца адно другім. Міця бачыць то бамбёжку, то немцаў з рагатымі каскамі на галовах. Яны скачуць з самалётаў проста ў акопы, потым раскладваюць вялізныя вогнішчы і гоняць местачкоўцаў на агонь. Каля агню кружыць напаўголая Франя, залівіста смяецца...

Міця прачынаецца. Ён ляжыць на самым санцапёку: цень перамясціўся. Хлопцы спяць, акрыўшы твары сарочкамі. Па сцежцы ідуць дзяўчаты, штосьці крычыць, размахваючы рукамі, Франя.

Узяцца за заступ пасля кароткага пасляабедзеннага сну цяжэй, чым з раніцы. Паветра нібы расплавілася ад гарачыні, цела разбітае, зморанае. Можна, як Франя, пайсці ў сажалку, нырнуць у зялёную, пакрытую раскай, ваду. Але абедзенны перапынак толькі на гадзіну, а яна кончылася. Лейтэнант хмурыцца: многія не выконваюць нормы.

Вечарам, калі сонца хіліцца за лес, сілы вяртаюцца. Працаваць лёгка, прыемна. Міця як бы зусім не адчувае заступа. Знаёмая, зведаная стыхія летуценнасці захоплівае яго зноў, рэальнасць знікае, ён бачыць сябе ў розных незвычайных становішчах. Мроіцца бамбёжка. Самалёты з нямецкімі крыжамі кідаюць на акопы бомбы, усе разбягаюцца, а ён, Міця, застаецца ў акопе. Ён зусім не звяртае ўвагі на свіст і выбухі бомб. Нарэшце адна падае ля самага бруствера, Міцю абдае гарачай выбуховай хваляй, засыпае пяском. Але ён не забіты, ён толькі паранены. Збягаюцца чырвонаармейцы, хлопцы, дзяўчаты. У іх вачах нямое здзіўленне. Ніхто раней не здагадваўся, што

Міця такі смелы. Над ім схіляецца Сюзана. На яе твары роспач, але ён яе супакойвае. Ён трымаецца, робіць выгляд, што яму зусім не баліць, Сюзана перабінтоўвае яму галаву, плячо, грудзі...

Вечарам вёска поўніцца патаемнымі шорахамі і зыкамі. З лесу прыходзяць кабеты. Напаўголасу размаўляючы, яны выбіраюць у градах гуркі, капаюць бульбу і ціха, як цені, знікаюць. Вайна блізка. Выбухаў не чуваць, але на захадзе раз-пораз паласуюць неба кароткія бліскаўкі. Дзяўчаты, нават Франя, ноччу не падаюць голасу. З надыходам цемені яны адразу цішэюць. Міця начуе ў вялікім прасторным гумне, на леташнім утоптаным сене разам з Міколам Цябутам, Аляксеем Прымаком і Сашам Плоткіным. Міколу Цябута ў армію не ўзялі, хоць ён на год старэй за Нупрэя Гіля і Івана Лобіка. Прычына простая: ён не скончыў дзесяцігодкі. Мікола пацішэў, рагоча мала, з Міцем гаворыць амаль толькі пра вайну. Прымак і Плоткін, як і ў школе, трымаюцца разам, нават ежа ў іх агульная.

У гумне іншы раз начуюць яшчэ двое — Базыль Вілюга і Шура Гарнак. Вілюга вучыўся ў дзевятым, хадзіў да Івана Лобіка. Так што Міця яго добра ведае. Жыве ён на той, што і Лобік, Вакзальнай вуліцы. Стройны белабрысы Базыль — нейкі адметны, няўрымслівы.

Міця помніць такі выпадак. У той дзень, калі стала вядома, што Чырвоная Армія перайшла граніцу з Польшчай, пачаўшы вызваленне заходніх беларусаў і ўкраінцаў, ён яшчэ да заняткаў прыбег у школу. На ганку сядзеў Базыль і яшчэ некалькі хлопцаў. Усе былі ўзбуджаны: яны ўжо ведалі навіну.

Вілюга нечакана для ўсіх заявіў:

— Трэба і нашым палякам даць па карку. Яны ўсе шпіёны. На чыгунку пазашываліся і сігналяць Пілсудскаму...

На Вакзальнай вуліцы жыло некалькі сем'яў палякаў-чыгуначнікаў. Яны аселі ў мястэчку, прыехаўшы бежанцамі яшчэ ў імперыялістычную вайну. Супраць гэтых палякаў і накіраваў свой гнеў Вілюга.

Яго высмеялі. Базыль і сам рагатаў над сваёй прапановай. Але надвячоркам, калі вярталіся са школы, ён падбіраў з зямлі каменне і шпурляў яго ў тэлеграфныя слупы.

— Вось вам, пане Драгі-Мілоўскі, вось табе, кандуктар Сташэўскі, будзьце ласкавы, палучыце ў зубы, пан Жвірбля,— прыгаварваў Базыль, называючы пасля кожнага ўзмаху рукі прозвішча мясцовага паляка.

Хоць такім манерам адпомсціў ён чыгуначнікам з Вакзальнай вуліцы...

Шыракатварага рухавага Шуру Гарнака Міця ведае менш. Ён таксама з Вакзальнай вуліцы, працаваў на станцыйнай вадакачцы качагарам. Дзённую школу пакінуў даўно, вучыцца ў вячэрняй, але да апошняга часу стаяў варатаром футбольнай каманды дзённай школы.

У гумне — вострыя змешаныя пахі лугавых траў. Каб было святлей, хлопцы дзвярэй не зачыняюць. Праз іх праём віднеецца край неба, густа засеяны зоркамі. Чырвонаармейцы спяць у палатках, гэта зусім блізка ад гумна. Ля палатак ходзіць вартавы з вінтоўкай. Але глухая трывога ўсё адно не пакідае Міцю. Неспакойныя і хлопцы — яны перашэптваюцца, варочаюцца, доўга не спяць.

Хлопцы з Міцем трымаюцца па-сяброўску, але ў той жа час тояцца. Міця ведае прычыну. Яны збіраюцца адступаць з мястэчка, як толькі стане вядома, што яго зоймуць немцы, і проста не хочуць яго крыўдзіць. Ноччу, думаючы, што Міця спіць, яны абмяркоўваюць свой маршрут. Яны хочуць дайсці да Дняпра, пераправіцца на другі бераг і па чыгунцы ехаць на Растоў. Растоў яны выбралі таму, што гэта хлебны край. Доўга там затрымлівацца яны, аднак, не збіраюцца. Папрацуюць, агледзяцца і, калі ўдасца, паступяць у ваеннае вучылішча. Яно ў Растове ёсць. Два гады назад туды паступіў адзін са школы.

Міця не крыўдзіцца на хлопцаў. Ён ім не спадарожнік, і ў ваеннае вучылішча яго не возьмуць. Яму толькі прыкра, што з ім гуляюць у хованкі. Навошта? Ні ён, ні яны не вінаваты, што ў яго пакалечаная нага. Такі яго лёс. Вялікая вайна пройдзе міма яго. Ён не можа прыняць у ёй удзелу і нічога не можа змяніць...

Нейкай стоенай у глыбіні часткай свядомасці Міця пачынае разумець, што ўсё ў жыцці складаней, заблытаней, чым аб гэтым вучылі ў школе, пісалі ў газетах, кнігах. Пра вайну ўсё было ясна. Калі вораг нападзе, яму дадуць знішчальны адпор. Два месяцы назад ні-

хто нават думкі не дапускаў, што немцы будуць таптаць нашу зямлю, за першы ж месяц вайны дойдуць да Смаленска, захопяць дзесяткі другіх гарадоў. Чым вытлумачыць наша адступленне? Няўжо ў нас не стае сіл, каб спыніць немцаў? І на якім рубяжы іх, нарэшце, спыняць?..

Хлопцы перашэптваюцца. Міця не спіць. На ўскрайку неба, які відаць праз шырокія дзверы гумна, яркія, нібы вымытыя ў расе, зоркі. Калі на іх доўга глядзець, здаецца, што яны дрыжаць. З лагчыны, з сажалкі, патыхае вільготнай прахалодай. Раз-пораз залівіста брэшуць сабакі. Іх нехта трывожыць. Недзе побач, у адрынах, хлявах, гумнах, спяць дзяўчаты. Разам з імі Сюзана. Пра што яна думае? Як глядзіць на ўсё, што адбываецца навокал?.. Сюзана далікатная, нібы белая кветка. Слабая, бездапаможная, яна цэлы дзень нароўні з усімі кідае цяжкім заступам жвір. Яна сціплая, добрая, Сюзана. Міця ні разу не чуў, каб яна сказала якое-небудзь брыдкае слова, як гэтая Франя. Думкі аб Сюзане супакойваюць. Непрыкметна падкрадваецца сон...

Праз сон ужо Міця чуе далёкія выбухі і зусім блізка — частыя вінтовачныя стрэлы. Яму здаецца, што ўсё гэта ён сніць, і не хоча прачынацца. Але стрэлы не сціхаюць. Падхопліваюцца хлопцы. Яшчэ праз хвіліну ля сцяны чуваць таропкія крокі.

— Можна да вас? — чуецца нясмелы дзявочы голас.— Мы адны баімся...

— Кладзіцеся, месца хопіць,— робленым бадзёрым тонам запрашае Мікола.

Хлопцы ляжаць, не зварухнуцца. Дзяўчаты вобмацкам прабіраюцца да сцяны, дзе накідана сена. Натыкаючыся на ногі хлопцаў, яны спалохана ўсклікваюць, нервова, узбуджана перасмейваюцца.

Міця чуе, як побач з ім, крануўшы яго плячом, укладваецца дзяўчына. Плячо мяккае, гарачае. Яна лягла і нібы застыла. Дзяўчына цяжка, перарывіста дыхае. Яна нібы чакае. Адно толькі імгненне аддзяляе Міцю ад той прывабнай безразважлівасці, калі, забыўшы на ўсё, ён можа прыпасці да незнаёмкі, што гэтак даверліва лягла з ім плячо ў плячо. Але ў гэтае імгненне ўспыхвае думка пра Сюзану. Дзе яна? Можа, тут, побач з ім? Можа, гэта яна чакае ад яго таго, пра што ён сам неаднаразова думаў, чаго сам чакаў, баючыся

і радуючыся невядомасці, за якой тоіцца нешта вялікае, цудоўнае. А калі Сюзана з другім?..

Міця адразу цверазее. Цяпер яму балюча, крыўдна. Калі Сюзане ўсё адно, ён ці хто-небудзь іншы, тады ўсё тое, што ён звязваў з яе вобразам, фальш, мана...

Пакутліва цягнуцца хвіліны. У гумне насцярожаная цішыня. Стрэлаў не чуваць. Закукарэкаў певень, яму адказалі два ці тры аж на процілеглым канцы вёскі. Зоркі як бы пачынаюць бляднець. Яны ледзь-ледзь мігцяць. Міця адчувае, што не засне. Не спіць ніхто, гэта ён таксама адчувае па тым прытоеным дыханні, якое выдае ўсіх, хто ляжыць на гэтым утаптаным леташнім сене.

Дзяўчаты прыбеглі, спалохаўшыся стрэлаў. Яны баязлівыя, але ніколі не саромеюцца свайго страху. Яны могуць пішчаць, убачыўшы звычайнага пацука, а пасля нават хваліцца тым, што вельмі спалохаліся. Хлопцы сабе такога ніколі не дазволяць. Але чаму дзяўчаты маўчаць? Чаму з таго часу, як яны прыбеглі сюды, ніводная не азвалася хоць бы словам?

Плывуць насцярожаныя хвіліны. Нехта на сене заварушыўся, і адразу пачуўся прыглушаны дзявочы смяшок. Потым зноў цішыня. Міця прыслухоўваецца, ловіць кожны шорах. З неба, апісаўшы срабрыстую дугу, упала зорка. Міця ведае, што гэта не зорка, а метэарыт і ён не ўпаў, а згарэў у верхніх слаях атмасферы. Але лічыць, што ўпала зорка,— прыгажэй. Наогул, што такое прыгажосць, каханне? Чаму ён думае толькі пра Сюзану, а не пра якую-небудзь іншую дзяўчыну? І ці ўсе так думаюць?..

Аддаўшыся развазе, Міця не заўважыў, як у праёме дзвярэй паўстала шэрая постаць. Паднялася нейкая з дзяўчат.

— Пайшлі,— чуваць пакрыўджаны, з ноткамі злосці, голас.— Няхай спяць.

Дзяўчаты ўстаюць і выходзяць. У дзвярах мільгаюць чатыры постаці.

Міця ляжыць з адкрытымі вачамі, стараючыся зразумець, што адбылося. Думкі мітусяцца, разбягаюцца. Ён не знаўся яшчэ ні з адной з дзяўчат. Не сядзеў нават адзін на адзін на лавачцы. Хлопцы хоць танцавалі на школьных вечарах, а потым прахаджваліся па вуліцы...

Хлопцы маўчаць. Ніхто не хоча першым адзывацца.

3 Зак. 1893

— Давайце паспім,— падае голас Шура.— Хутка развіднее. Заўтра самі да іх сходзім.

— А ты ведаеш гэтую? — пытаецца Вілюга.

— Ведаю.

— Як яе завуць?

— Заткніся! — са злосцю гаворыць Шура.— Пальцам табе паказаць? Рыцар!..

Міця захліпаецца ад смеху. Шураў адказ яму падабаецца. Ёсць нешта мужчынскае, сталае ў яго словах.

Заснуць не прыйшлося. На світанні ў гумно заскочыў лейтэнант. Яго твар быў устрывожаны.

— Па дамах! — коратка загадаў ён.

— А як акопы? — спытаў Вілюга.— І палавіны ж не выкапалі.

— Не размаўляць!

Хлопцы хуценька сабралі рэчы. Чырвонаармейскіх палатак не было. Бязлюдны ўзгорак жаўцеў кучкамі жвіру. Здалёк здавалася, што гэтыя кучкі наточаны кратамі. Сцежкай у кірунку да мястэчка ішлі дзяўчаты.

— Бывай! — першым да Міці падышоў Мікола Цябут.— Табе нельга з намі. Мы на шлях звернем. Можа, якая машына падвязе. Тут мы аставацца не будзем. Пойдзем,— і Мікола паказаў на ўсход.

Хлопцы па чарзе развітваюцца з Міцем...

5

Сонца плыве ў бязвоблачным блакіце, вісіць над полем сіняватая плёнка смугі. Горача, ціха — касі, жні, хлебароб! Вакол Птахавага пераезда — ад зялёных сядзіб мястэчка аж да самага лесу — залацісты жытнёвы прастор. Сям-там, на месцы нядаўняга хутара, мільгне адзінокая груша-дзічка ды высока задраны журавель забытага калодзежа. Жаўрук не спявае ўжо, квола папіскваючы, бегаюць па ўзмежжках маленькія птушачкі, якіх называюць сыткамі. Востра пахне палынамі, гаркавата-салодкі пах густы, церпкі, як бы настоены на разамлелай гарачыні зямлі.

На вайну — такая прыкмета жыве здавён — заўсёды ўраджай. Жыта і цяпер як сцяна, такога не было ні летась, ні пазалетась. Даспяваюць буйныя аўсы і ячмяні. Вечарамі, калі заходзіць сонца і пагульвае вецярок, на полі калышуцца, набягаючы адна на дру-

гую, хвалі. Адтуль даносіцца ціхі, ледзь улоўны шорах — асыпаецца жыта...

Днём на полі ні жняяркі, ні камбайна. Толькі сямтам мільгне белая або сіняя хусцінка. Нажаўшы колькі снапоў, жанчыны іх тут жа, на посцілках, абабіваюць і ўжо апаўдня ідуць са сваімі ношкамі дамоў.

Вярнуўшыся з акопаў, раніцай, Міця напаткаў на пераездзе Драгуна, агранома з райза, рухавага перахлябістага чалавека. Побач з ім панура клыпаў Кузьма Шнапс. Драгун знаёмы даўно. Ён то праязджаў на брычцы, запрэжанай шустрым гнядым конікам, трымаючы пад пахай абшарпаны жоўты партфель і кіруючыся ў дальнія вёскі, то трушком, сагнуўшыся, бегаў па полі, лаючыся з брыгадзірам. Здаралася, ён забягаў і ў будку, прасіў напіцца; аднойчы, вяртаючыся з раёна пад моцным хмяльком і, відаць, не жадаючы паказвацца ў такім выглядзе дома, нават пераначаваў у хлеўчуку на сене.

Абодва — аграном і вартаўнік — не ў гуморы, і адзін на другога не глядзяць. Нешта паміж імі адбылося сур'ёзнае.

— Я загадаў, а ты рабі як знаеш,— гаворыць Драгун.— Старшыню і брыгадзіра ваенкамат мабілізаваў. Начальства цяпер ты. Я табе загадаў. Ясна?

— Не буду нічога без праўлення рабіць,— адмаўляецца Шнапс.— Я нічога не ведаю. Палі сам, калі маеш права. Дзе гэта бачана, каб людзі хлеб палілі?..

— Дурань ты, Кузьма. Хоць і стары, а дурны як бот. Я табе толькі загадаў, ясна?.. Не абавязкова паліць, падзяліце хлеб па дварах і хутчэй жніце. Каб немцу не трапіў. Зерне трэба хутчэй схаваць, закапаць. Няўжо табе не ясна, Кузьма?.. Можа, ужо заўтра немцы тут будуць...

Міця стаіць на пераездзе, амаль побач са Шнапсам і Драгуном, чуе ўсю іх гаворку, але яны яго не заўважаюць.

Раздзел пяты

1

Домік з палісаднікам, дзе растуць дзве яблыні, некалькі кустоў бэзу, агрэсту, чорнай смародзіны, прыёмшчык леспрамгаса Аўгуст Эрнеставіч Крамер набыў

тры гады назад. На гэтую нерухомую маёмасць пайшлі ўсе зберажэнні. Прыйшлося, вядома, прыкласці і рукі. Абшаляваны знадворку дошкамі домік з сінімі аканіцамі даволі весела пазіраў на свет усімі сваімі чатырма вокнамі.

Існавалі акалічнасці, якія прымусілі Аўгуста Эрнеставіча менавіта ў гэты час і ў гэтым месцы займець сталае жыхарства. Калі табе пераваліць за пяты дзесятак, пачнеш думаць аб прыстанішчы. Што датычыць месца, то раён, або, праўдзівей кажучы, мястэчка, дзе размяшчалася кантора леспрамгаса і сам лесасклад, спачатку не спадабаліся. Былі на свеце і прыгажэйшыя мясціны. У адной з такіх — з рэчкай, прыстанню, гудкамі параходаў і спадзяваўся пасяліцца Аўгуст Эрнеставіч.

Але аб прыгожасці прыйшлося забыць. Рэкі хутка мялеюць. Сплаўныя канторы, у якіх Крамер адпрацаваў ледзь не дваццаць гадоў, нарыхтоўваючы і сплаўляючы па вадзе драўніну, скарачаліся. Іх замянялі леспрамгасы, што ва ўсялякае надвор'е, з самай удаленай глухамані тралююць лес, дастаўляючы яго на машынах да франкасклада, да чыгункі.

Раён лясны. Ён мае запасы дзелавой драўніны, самае малое, гадоў на дзесяць. Болей Аўгуст Эрнеставіч працаваць і не збіраўся. Да пенсіі льга дацягнуць і на гэтай апошняй пасадзе, не кідаючыся, як цыган, з месца на месца. Так Аўгуст Эрнеставіч стаў уладаром доміка з сінімі аканіцамі.

Потым мястэчка нават спадабалася. Бяда памагла. У трыццаць восьмым годзе Крамера арыштавалі. Прычына была бязглуздая: стоячы ля прылаўка ў леспрамгасаўскай краме, выбіраючы брытву, ён услых пахваліў золінгенаўскія сталі. За гэта трымалі ў турме, дапытвалі ледзь не паўгода. Дзякуй грузчыкам, якія чулі гаворку, і асабліва крамніку Змітру Амельчанку. Яны не схібілі, не пакрывілі душой і ў час следства вельмі добра давялі, што ніякай антысавецкай агітацыяй, ён, Крамер, не займаўся. Усё жыццё будзе ўдзячны Амельчанку і гэтым людзям Аўгуст Эрнеставіч.

Зусім новымі вачамі глядзеў на мястэчка, на жыхароў яго Аўгуст Эрнеставіч пасля таго, як яго апраўдалі па следству. Вядома, у грудзях шчымела ад неза-

служанай крыўды. Пасля турмы стаў яшчэ болей асцярожны. Хто ведае, дзе аступішся? Але да месца, дзе перажыў гора, прыліпаеш душой. Дый раён не бедны, у нядзелю на кірмашы купляй што хочаш: яйкі, курэй, свіное сала, муку. Ніхто не забараняе трымаць уласнае свінчо і нават карову. Праз якія-небудзь два гады за домікам вырас даволі-такі прыстойны хлевушок, збіты з сасновых аполкаў складскімі грузчыкамі. Аўгуст Эрнеставіч задаволен жыццём. Нідзе, па сутнасці, ён так не адчуваў яго паўнаты, як у гэтым мястэчку, якое на першым часе здавалася непрывабным.

На рабоце Крамера паважаюць: ён добры спецыяліст і сваю рэпутацыю шануе. На выбракаваны і адпраўлены ім лес за ўсе дваццаць гадоў ні разу не прыйшло рэкламацыі.

Лес патрэбен людзям не меней, чым хлеб. Аўгуст Эрнеставіч ведае, што некаторыя, хто, як і ён, прапускае праз свае рукі эшалоны драўніны, пры выпадку дзесятак-другі кубаметраў кідаюць налева. У такіх за лічаныя месяцы вырастаюць дамкі, выглядам і памерам трохі лепшыя, чым яго, набыты сумленным заробкам. Але дарэмшчыны Крамер не хоча. Дарэмшчына вылазіць бокам. Нябожчык бацька, які звекаваў на ліцейным заводзіку, прыбаўляючы капіталы купцу, сыну капіталаў не пакінуў, калі не лічыць запавету: на рабоце быць чэсным.

Бацька меў рацыю. У рэвалюцыю купцовы капіталы пайшлі дымам, дый сам купец знік без следу. А стары механік Эрнест Крамер служыў і савецкай уладзе, меў ад яе павагу.

З людзьмі Аўгуст Эрнеставіч умее ладзіць. Шафёры, грузчыкі, возчыкі, экспедытары з пагрузачнай канторы на яго не наракаюць. У расхлябіцу, па непралазнай асенняй гразі, шафёр болей аднаго рэйса не робіць. Выпэцканы, змардаваны, ён зарабляе ў дзень не так ужо многа. Звычайнае пачуццё справядлівасці патрабуе ў такім выпадку прыняць захады. Для добрай справы прыёмшчык Крамер можа крыху нацягнуць у шафёрскай пуцёўцы кіламетраж (хто праверыць даўжыню аб'ездаў?). Але ў каго проста рукі заграбушчыя, той з Аўгустам Эрнеставічам кашы не зварыць. Служба — не дружба. Прыёмшчыка Крамера лічаць работнікам прынцыповым, непадкупным, і на гэта ёсць падставы.

* * *

Новыя непрыемнасці для Аўгуста Эрнеставіча насталі з пачаткам вайны. Усе ў леспрамгасе ведалі, што ён немец, што сядзеў у турме, і сяды-тады ён лавіў на сабе кінутыя спадылба калючыя позіркі. Ён не вельмі крыўдаваў, разумеючы, што інакш і не могуць паводзіць сябе людзі, на краіну якіх напалі яго аднапляменнікі. Злоснымі позіркамі, на шчасце, усё і абышлося. Аўтарытэт яго быў усё-такі бездакорны, нягледзячы на колішні арышт.

Калі гаварыць пра самога Аўгуста Эрнеставіча, то гэтых новых немцаў, якія пайшлі за Гітлерам і ўзнялі такі тарарам там, у сябе на радзіме, і ва ўсім свеце, ён не разумее. Фатэрлянд, Германія — святыя для яго словы, хоць сам ён і не імкнецца туды. Яго бацька, дзед нарадзіліся, памерлі тут, у Расіі, і нават больш далёкія продкі, згодна сямейнага падання, паходзяць не з Германіі, а з Курляндыі, якая Германіі не належыць. Крамер ганарыцца тым, што ён немец, у яго ўяўленні кожны, хто належыць да гэтай нацыі, добры работнік, фахман. І калі яшчэ да вайны, уключыўшы радыёпрыёмнік, ён чуў не мілагучную нямецкую музыку, а нейкія істэрычныя выгукі, барабанны бой, перамешаны з медным рыкам труб, яму рабілася млосна. Не, гэтых новых немцаў ён не мог зразумець. Калі б у Аўгуста Эрнеставіча спыталі пра радзіму, то, нават не задумваючыся, ён назваў бы ёю зямлю, дзе пахаваны яго бацька, дзед, краіну, якая давала яму працу і хлеб, якой ён сам сумленна служыў. Ажаніўся Крамер з немкай, але магло быць інакш, дзе жончыны сястры выйшлі замуж за рускіх, і ён не бачыў у гэтым нічога кепскага. Ён чуў, што тыя немцы, якія называюць Гітлера фюрэрам, крычаць пра нямецкую, вышэйшую расу, якая будзе кіраваць светам. Крамер аб гэтым ніколі не думаў.

Ён помніць першую вайну, бачыў салдат кайзера Вільгельма — асаблівага ўражання яны на яго не зрабілі. Ва ўсялякім выпадку ў яго, тады яшчэ маладога хлопца, у якога былі развязаны рукі, не ўзнікла жадання ўцякаць разам з імі. Рускіх ён разумеў лепш, чым сваіх аднапляменнікаў. У гэтым не было нічога дзіўнага: вырас сярод іх.

Ён лічыў сябе дзелавым чалавекам, палітыкай не

захапляўся, ніколі не думаў аб высокіх службовых пасадах. Заработак прыёмшчыка раўняецца інжынерскаму, а іншы раз нават перавышае. Большага Аўгуст Эрнеставіч не хацеў. Мяса, кава — гэта ён мог дазволіць сабе штодня. Ён мог выпіць, калі хацелася, чарку, меў кватэру, абутак, вопратку. Што чалавеку болей трэба? Лёс пакрыўдзіў яго толькі ў адным: не было дзяцей. Некалькі гадоў жонка хадзіла па дактарах, ездзіла на курорты, бегала ў адчаі па шаптухах, знахарах. Нічога не памагло. Тады, у маладым яшчэ ўзросце, крыўда пякла сэрца, быў час, калі сямейнае шчасце вісела на валаску. Жонкі, якая не магла яму нарадзіць ні сына, ні дачкі, ён, аднак, не пакінуў. З гадамі крыўда растварылася, развеялася ў жыццёвых клопатах.

2

Дні за тры да прыходу немцаў Мацвееўператрос у камунальнай кватэры Шэлега ўсе манаткі. Аб той рабоце, дзеля якой ён астаецца ў мястэчку, жонцы Іван Пракопавіч да пары да часу вырашыў не гаварыць, і яна, спалоханая, зняважаная нечаканым візітам міліцыі, вечарам, прыбегла ў суседскі хляўчук, дзе ён ужо другі дзень адлежваўся на вышках.

— Што ж гэта такое, Іван? Што ты нарабіў? Да нас з вобыскам!..

— Супакойся, Надзя. Нічога сур'ёзнага. Проста я раздаў са склада ўсё, што там было. А каму — немцам пакідаць?

— Ты сам, сваёй уладай?

— Якая цяпер улада? Дурному ясна — зрабіў правільна.

— А чаму трасуць?

— Жывуць старымі ўяўленнямі. Ахоўнікамі парадку сябе выстаўляюць. Можа, хто напісаў, што я сам рукі пагрэў...

Жонка пайшла — супакоеная, але не пераконаная. Ён ведае, што яе непакоіць,— ад яе не схаваліся яго начныя адлучкі — службай іх не растлумачыш, прыходзілася плясці нешта аб дзяжурстве ў райвыканкоме. Жонкі шкада. Пражылі разам без малога дванаццаць гадоў, пяць разоў памяняўшы за гэты час месцажыхарства, распрадаючы небагаты набытак — шафы,

крэслы, дзіцячыя ложкі і нават выгадаваныя жонкай фікусы. Лягчэй стала, калі яго перавялі на гаспадарчую работу. Тут, у мястэчку, яны ўжо тры гады.

Дачакаўшыся цемнаты, Шэлег вылазіць са свайго сховішча. Хопіць маскараду. Ідзе ў кватэру — на кухні занавешана акно, жонка сядзіць ля стала, шые з каляровых абрэзкаў меншанькай, Сашы, сарафан. Дзяцей паклала спаць.

— Ты ад мяне нешта тоіш, Іван?

— Перастань, Надзя.

— Нешта ты вельмі спакойны.

— А што мне — на сцэну лезці? Як людзі, так і я. У мяне белы білет.

— Не ўсе, як ты, партыйныя.

— Астаюцца і такія. Што ў мяне, на лобе напісана?..

— Але ж вядома, што ты камуніст. Думаеш, не скажуць?..

— Што я каму дрэннага зрабіў? Дый, бачыш, з вобыскам прыходзілі. Людзі бачылі, скажуць.

— Не разумею я гэтага вобыску. І хавання твайго. Раптам, ні з таго ні з сяго...

Ён змоўк, лёг, не распранаючыся, на канапу. Размова бескарысная. Жылі столькі, не таячыся, добра адно аднаго ведаюць. Жонка, вядома, здагадваецца, пакутуе ад няпэўнасці. Але няхай пакуль так. Так лепш...

Ён не выходзіў з дому яшчэ два дні. На трэці з раніцы прыйшлі немцы. Іван Пракопавіч стаяў на ганку, бачыў усё з самага пачатку: па вуліцы, падымаючы густы пыл, праляцелі тры матацыклісты з перавешанымі праз шыю чорнымі аўтаматамі. Праз паўгадзіны загулі машыны, поўныя салдатні. Афіцэры ехалі асобна, у легкавіках.

Іван Пракопавіч падаўся на вуліцу. Жонка поркалася ў гародчыку — прыціхлая, разгубленая. Мала хто з местачкоўцаў быў у гэты час дома, людзі ў лесе. Там жа ў загарадах стаяць каровы, свінні — падалей ад вайны, ад ненажэрных вайсковых кухань.

Паток машын з салдатамі, афіцэрамі імчаў па галоўнай вуліцы да паўдня, услед за мотапяхотай рушыла артылерыя, браневікі. Танкаў не было відаць, але і без іх кідалася ў вочы, што немцы ўзброены да зубоў — жалезная лавіна каацілася нястрымна.

Страху Іван Пракопавіч не адчуваў, пачуцце, якое агарнула яго, зусім процілеглае, гэта хутчэй цікаўнасць паляўнічага. Ён ужо бачыў немцаў — хацелася пераканацца, чым гэтыя, якія пайшлі за Гітлерам, адрозніваюцца ад салдат кайзера Вільгельма. Форма ў іх крыху іншая, няма вастраверхіх касак, афіцэры ў седлаватых шапках і бліпічастых пагонах па-ранейшаму нагадваюць ганарыстых індыкоў. Салдаты перад імі, як і тады, выцягваюцца ў струнку.

Шэлегу менавіта гэта і кінулася ў вочы: немцы бясконца адзін другому казыраюць, стукаюць абцасамі, крычаць гэтае сваё «яволь». Яны нагадваюць механічных, як бы заведзеных ключом, салдацікаў. Але твары іх не бессэнсоўныя. Смяюцца, галёкаюць, іграюць на губных гармоніках, гарланяць песні. Яны ваююць з радасцю, ахмеленыя вайной. Не прыходзілася сумнявацца, нельга было паверыць, што гэтых вясёлых салдат з закасанымі па локаць рукавамі, з расхрыстанымі каўнярамі мундзіраў пагналі ваяваць пад прымусам.

У другой палове дня рылатыя, з вялізнымі радыятарамі грузавікі, ёмістыя, з камуфляжам на бартах браневікі, цягачы, матацыклы, конныя абозы запрудзілі ўсе мястэчковыя вуліцы. Салдаты кінуліся па магазінах, крамах, складах — звінела аконнае шкло, збіваліся замкі — усё гэта пад рогат, вясёлае галёканне. Немцы ахапкамі неслі банкі кансерваў, каробкі з цукеркамі, пячэннем, флаконы з духамі, адэкалонам, павязвалі на шыі шаўковыя жаночыя хусцінкі. Проста пасярод вуліцы і ў дварах задымілі кухні, запалалі кастры, немцы смажылі на доўгіх шпотыках курэй і гусей, тут жа, астаўшыся ў адных трусах, мыліся, раскаркоўваючы доўгія, з бліпічастымі этыкеткамі, бутэлькі, пілі віно, елі. У адносінах да мясцовых жыхароў, якія туліліся па хлявах, склепах, у іх не было нічога варожага, наадварот, яны як бы паказвалі шырыню сваёй натуры, частавалі цукеркамі дзяцей, падносілі па кілішку жанчынам. Гэта быў табар заваёўнікаў, вясёлы і разгульны.

На плошчы, перад школай, Шэлег напаткаў Забелу. Млынар стаяў на дашчаным тратуары, заклаўшы рукі за спіну, у старамодным чорным сурдуце, у сарочцы з маніцкаю, наглянцаваных ботах — выліты купец,

які выфранціўся дзеля святога дня, але твар не вясёлы, хмуры.

— Дачакаліся гасцей,— абыякава кінуў ён, падаючы Шэлегу руку.— Колькі наперла іх. Сіла...

— Тэхніка,— пацвердзіў Шэлег.

— А наша дзе? Столькі крычалі, лямантавалі — закідаем шапкамі. Як у японскую вайну. Дык тады ж дурны цар быў. А мы ж, разумнікі, самога бога за бараду хапілі.

— Германія заўсёды была прамысловай краінай. Цяпер у немцаў ледзь не ўся Еўропа.

— Чужыя людзі,— махнуў рукой Забела.— Зразумей, што ён гяргеча. Бач, параць, смажаць, ядуць, п'юць. Накармі такую прорву. Глыне цябе і не абліжацца.

Па разліках Шэлега, млынар адзін з тых, хто хоць у нейкай ступені павінен радавацца немцам. Але ў яго няма радасці ці, можа, ён тоіць, не паказвае яе. Не, не тоіць. Хутчэй за ўсё ён повен насцярогі, гэты хітры, сквапны чалавек. Ён ужо нешта адчуў, і гарласты натоўп немцаў, што з вазамі і кухнямі размясціўся на плошчы, перад школай, не выклікае ў яго захаплення. Іван Пракопавіч сам сабе ўсміхаецца: не ведаеш, дзе знойдзеш. Меней за ўсё чакаў ён, што ў такі дзень не хто іншы, як Забела, усцешыць.

— Млын спраўны. Можна пускаць? — пытае Іван .Пракопавіч.

— Пачакай ты, чалавек, з млыном. Тут дзень пражыў — і то добра. Ніхто не ведае, як будзе.

Нібы штосьці ўспомніўшы, больш лагодным голасам млынар дадае:

— Табе дзякуй. Вызваліў з бяды. Як-небудзь палічымся, не забуду.

Падаў руку і пайшоў, пакалыхваючыся мажным станам, несучы на шырокім, чырвоным твары насцярожаную заклапочанасць.

Дома трывожны непакой, чаканне. Жонка павязала ў клумкі вопратку, бялізну, абеду не гатавала, сядзіць, трымаючы на каленях пяцігадовую бялявую Сашу, хвалюецца.

— Ты чаго?

— Баюся, Іван. Людзі збіраюцца нанач у лес. Хоць гэтыя дні перабыць.

— Нікуды не пойдзем.

— П'юць гэтыя. П'яныя да жанок чэпяцца. А што ноччу будзе?

— Нічога не будзе. Не бойся.

На вуліцы тлум, музыка, песні, зычныя гартанныя галасы. Рыпіць, угінаючыся пад кованымі ботамі, дашчаны тратуар, мітусіцца салдатня, равуць маторы — наўрад ці бачыла калі-небудзь драўлянае мястэчка такі агромністы наплыў чужаземных людзей, жалеза, сталі, ахмеленай вайной салдацкай весялосці...

Прыбягае Павел — босы, каўнер сарочкі, як заўсёды, нарасхрыст, кепка набакір, засеяны вяснушкамі тварык занепакоены. Хочучы штосьці сказаць, пераміnaецца з нагі на нагу.

— Тата, немец мне шакаладку даў.

— І ты ўзяў?

— Усе бралі.

— Дзе яна? Дай сюды.

— Я ўжо з'еў.

Бацька і маці маўчаць, пераглядваюцца. Насуплены Павел апраўдваецца:

— Немцы наша бяруць. А чаму ў іх нельга браць?

— Што яны ў цябе ўзялі? — захоўваючы строгасць у голасе, пытае Іван Пракопавіч.

— Не ў мяне. У Рубаніхі карову зарэзалі. Проста пасярод двара. Ёй толькі кішкі аддалі. Яна плача.

— Не хадзі, Павел, туды,— просіць Іван Пракопавіч.— Ты яшчэ малы. Нічога не разумееш.

— Я ўсё ведаю. Немцы нас забралі.

— Няпраўда. Гэта проста вайна.

— Немцы, тата, нас перавааявалі? Яны дужэйшыя?

— Павел! — крычыць маці.— Перастань. Еш і кладзіся спаць. Сёння ляжаш раней.

Павел з хвіліну вагаецца, потым дастае з кішэні і кладзе на стол абойму нямецкіх патронаў. Дзюбкі куль абведзены чырвона-чорнымі паяскамі фарбы. Маці бялее. Іван Пракопавіч заклапочана разглядвае абойму — кулі разрыўныя. Што скажаш сыну? Зняць папругу, адхвастаць? Не падымаецца рука.

— Слухай, Павел. Табе ўжо хутка дзесяць гадоў. Ты перайшоў у другі клас. Я ў твае гады хлеб зарабляў. Павінен разумець... Абяцай мне — ніколі болей не прыносіць дадому нічога такога. Ведай — знойдуць немцы хоць адзін патрон, мяне ў турму пасадзяць. Разумееш?..

— Мне Сыса даў. У яго шмат.

— Ні ў кога нічога не бяры. Гэта кулі разрыўныя. Кінеце ў агонь — вочы высмаліць.

— Я не буду браць, тата.

Шпурлянуўшы абойму ў памыйнае вядро і прысеўшы на канапу, Шэлег гладзіць сына па стрыжанай галаве, туліць да грудзей. Вузенькія плечы, вераб'іныя грудзі, парэпаныя ногі, хоць маці штодня прымушае мыць. Летам сын не прызнае абутку. Гойсае ў падраных штанах, купаецца дзе папала, аднойчы да позняга вечара ў лес сышоў. Іван Пракопавіч не любіць мочуллівасці, скупы на ласку. Але цяпер іначай не можа. Напружанне, няпэўнасць знаходзяць выйсце ў гэтай яго няўмелай ласцы. Але і яе дастаткова, каб у доме наступіў мір. У жонкі пасвятлелі вочы, да яе вárочаецца рухавасць, бадзёрасць.

— Будзем абедаць. Людзі даўно вячэраюць.

Занавешана акно, гарыць на стале дванаццацілінейная лямпа, і, каб не шум на вуліцы, не гэтыя выгукі і крыкі, нішто б не нагадвала, што жыццё перавярнулася і невядома, як пойдзе...

Калі дзеці палеглі спаць, Іван Пракопавіч падышоў да этажэркі, да кніг.

— Давай, Надзя, пераглядзім. Палітычныя трэба прыхаваць.

Палітычных ледзь не палавіна. Звязалі дзве кіпы, Іван Пракопавіч, выйшаўшы ў сенечкі, палез з імі, намацваючы нагой прыступкі лесвіцы, на гару. Вобмацкам дабраўся да лежака, выняў спадыспаду цагліну. Наган на месцы. Сам сабе ўсміхнуўся: «Сын прывалок у дом абойму патронаў, бацька — наган...»

У франтоне — акенца, праз яго цэдзіцца на гарышча скупое святло летняй ночы, відзён кавалачак зорнага жнівеньскага неба. Дабраўся да акна, зірнуў на вуліцу. Немцы ўгаманіліся, толькі на плошчы, перад школай, маячаць постаці патрульных. На ваколіцы, за мястэчкам, палаюць агні. Там спынілася нейкая часць, і нападу немцы, відаць, не баяцца...

3

Домік Крамера — не на галоўнай вуліцы, і ўсяго патоку нямецкіх машын, танкетак, бронетранспарцёраў, цягачоў, якія валаклі палявыя гарматы, даўгіх,

падобных на чыгуначныя платформы, фураў з вайсковай амуніцыяй, усёй масы салдат, афіцэраў, якія праехалі ці прайшлі праз мястэчка, ён не бачыў. За ўсе тры дні, пакуль каціўся гэты вал, Крамер ні разу не выйшаў з двара. Самы злосны нядобразычлівец, які б назіраў гэтыя дні за Крамерам, не здолеў бы сказаць, што Аўгуст Эрнеставіч чакаў немцаў альбо радаваўся іх прыходу.

У першы дзень, калі паток салдатні, тэхнікі быў асабліва густы, напорысты, Аўгуст Эрнеставіч сядзеў у хаце, рамантаваў ходзікі. Сёе-тое ён разумее і ў гадзінніках, і ў іншых механізмах, пераняўшы гэтую навуку змалку ад бацькі. Ходзікі сапсаваліся даўно, віселі на сцяне без справы болей за год. Сам сабе ён не адказаў бы, чаму іменна цяпер, калі ўнутрана ён быў неспакойны і не мог быць спакойным, яму рупіла ўзяцца за гэтую работу. Можа, ён проста хацеў чым-небудзь заняць рукі, можа, гэта было неўсвядомленае імкненне ўспомніць напаўзабыты занятак, які мог стаць прафесіяй, пракарміць у няпэўны час.

Абдзьмухваючы, змазваючы ваткай, памочанай у газу, калёсікі, шасцяронкі, ён чуў гул матораў, жалезны ляскат гусеніц, шматгалосыя крыкі, выгукі, смех, абрыўкі песень. Ён лавіў сябе на думцы, што баіцца гэтага гулу, гэтых галасоў, песень, у якіх, нават напружваючы слых, ён нічога не мог разабраць.

Нарэшце паток, не ўмяшчаючыся на галоўнай вуліцы, хлынуў і на бакавыя. Паўз вокны Крамера, падымаючы густы едкі пыл, натужна равучы маторамі, імчаліся вялікія чорныя машыны, з пакрытымі брызентам кузавамі, яны несліся безупынна адна за адной.

У кабінах сядзелі падобныя адзін на другога шафёры ў вязаных сарочках і ў шэра-зялёных пілотках, ледзь не кожны з іх трымаў у роце цыгарэту і раз-пораз сігналіў: здавалася, хрыплымі гудкамі шафёры хочуць аглушыць зялёную вуліцу.

Пасля поўдня пайшлі конныя абозы: коні былі добрыя, укормленыя, найбольш чорнай і гнядой масці, высока нагружаныя фуры з акаванымі коламі рыпелі ў раз'езджаных каляінах, салдаты-возчыкі з шэрымі, запыленымі тварамі абыякава глядзелі са сваёй вышыні. На выгане, ледзь не насупраць Крамеравага двара, некалькі фурманак запынілася, возчыкі распрэглі

коней, павесіўшы ім на морды брызентавыя мяшкі з аўсом. Задыміла кухня, салдаты з вёдрамі пабеглі па дварах. Адзін пажылы, прысадзісты, з нахмураным чорным тварам спыніўся ля веснічак Крамера: замкнутыя з двара на засаўку, яны не адчыняліся, ён наддаў плячом, і засаўка ўпала на дол. Спалоханая Гертруда Паўлаўна, Крамерава жонка, выплыла салдату насустрач і загаварыла з ім па-нямецку. На яго гэта не зрабіла ніякага ўражання. Ён папрасіў цыбулі і часнаку, жанчына з неўласцівай для яе раздабрэлай фігуры ўвішнасцю матлянулася ў агарод, нарвала поўны прыпол. Салдат нават не падзякаваў — гэтак жа хмура, медзведзявата падаўся са двара. Гертруда Паўлаўна зайшла ў хату, без сіл села ў крэсла. Яе шырокі адутлаваты твар сардэчніцы быў белы як палатно.

— Як жа з імі жыць, божа мой,— шаптала яна.

Крамер маўчыць. Ён стараецца не глядзець у акно, робячы выгляд, што заняты калёсікамі і шасцяронкамі. Даўно мінуў абедзенны час, але за стол Крамеры яшчэ не садзіліся. На вуліцы гучна размаўляюць немцы, цяпер Аўгуст Эрнеставіч разбірае асобныя словы, выгукі, але ўражанне такое, што ўсё гэта — не сапраўднае, а выдуманае, і мінецца, як сон.

Праз гадзіну салдат, які прасіў цыбулі, вярнуўся ў суправаджэнні двух суседак, і зноў Гертруда Паўлаўна выскачыла насустрач. Яна, нібы тая птушка, аберагае сваё гняздо ад няпрошаных гасцей. Гледзячы на хмуры, недаўменны твар салдата, на сцятыя вусны суседак, цяжка зразумець, хто каго прывёў: яны салдата ці ён іх.

— Паўлаўна, перакажы ты яму,— просіць высокая худая кабеціна, якую па-вулічнаму завуць Гага.— Ніякіх коней няма ў нас. Гэта ж убачыў у хляве хамут і прыстаў: конь, конь, на хамут паказвае. Маўляў, каня я свайго схавала. Я забылася ўжо, з якога боку да таго каня падыходзіць. Яшчэ грозіцца, гіцаль, «пуф-пуф», маўляў, застрэлю...

Гертруда Паўлаўна, стараючыся быць спакойнай, даводзіць салдату, што коней у асабістым карыстанні жыхароў няма, што яны належалі калгасу, а ўсю жывёлу пагналі на ўсход.

— Прапаганда! — нечакана лямантуе салдат, пырскае слюной, твар яго сінее.— Ты — бальшавік. Камуніст. Цябе трэба страляць...

Суседкі, не азіраючыся, кідаюцца прэч, у Гертруды Паўлаўны ад страху падкашваюцца ногі — самлелая, яна садзіцца на ганак. Салдат крычыць, пагражае, пакуль з хаты не выскаквае Аўгуст Эрнеставіч.

— Я — немец! — грыміць ён на ўвесь двор.— Вы не маеце права здзекавацца з маёй жонкі. Яна таксама немка. Я буду скардзіцца вашаму начальніку.

Пры слове «начальнік» салдат цішэе, але праз хвіліну гнеў апаноўвае яго з новай сілай.

— Ты дэзерцір,— паказваючы пальцам на Крамера, гукае ён.— Ты ўцёк з арміі, я цяпер ве-едаю... Цябе трэба арыштаваць...

Аўгуст Эрнеставіч нямее ад замяшання. Хрыплым, надарваным голасам салдат выкрыквае страшныя пагрозы, твар яго ўсё болей сінее, на губах пена. Нарэшце ў двор з вуліцы заскакваюць яшчэ двое салдат, маўкліва падхопліваюць гэтага пад рукі — ён валтузіцца, хапае ротам паветра.

Крамер падымае жонку, вядзе ў дом. Усё ў ім кіпіць ад узбуджэння. Зноў кідаецца на двор — па вуліцы, звонячы кацялкамі, гучна перамаўляючыся, ходзяць салдаты. Там, ля кухні, зычны рогат, нехта іграе на губным гармоніку. Іржуць коні. Пастаяўшы з хвілінку ў нерашучасці, Аўгуст Эрнеставіч вяртаецца ў хату, зашчапляе за сабой дзверы.

— Найшла з кім звязвацца! Хіба не бачыш — ідыёты, няхай што хочуць робяць. Сядзі і носа не высоўвай.

— Хіба ж я вінавата, Аўгуст,— спрабуе апраўдацца жонка.— Я ж хацела як лепш. Гэта Гага яго прывяла.

— Мая хата з краю. Ведаць нічога не хачу. Я еў хлеб з мазаля. Сумленна працаваў. Гэта не можа быць віной. Мы рускія, а не нямецкія падданыя, каб нас вінаваціць. Яшчэ ўсё можа быць. Не такія слабыя Саветы. Бальшавікі, не думай, так лёгка не папусцяцца. Немцы і ў васемнаццатым годзе прыходзілі, а потым уцякалі без аглядкі...

У гэтую хвіліну Крамер шчыра жадае, каб зялёная навалач, якая запаланіла мястэчка, пакацілася назад, на Захад. Ён зусім не думае цяпер пра тое, што ён немец, што тыя, хто з выглядам пераможцаў ходзяць па вуліцы — яго аднапляменнікі.

— Ідыёты,— нервова ходзячы з кута ў кут, мармычa Аўгуст Эрнеставіч.

У дзверы нехта стукае. Жонка падхопліваецца з ложка, кідаецца да акна.

— Хавайся,— шэпча яна.— Зноў вярнуліся. Яны забяруць цябе. О, божа...

Хавацца ў сваім доме Крамер не хоча. Вымае з патайной кішэні бумажнік, дастае пашпарт. Незнаёмым, ломкім голасам, не адчыняючы дзвярэй, жонка размаўляе з тым, хто стаіць на ганку. Нарэшце ў чысты пакой заходзіць салдат — не той чорны, які пагражаў, а другі, у акуратна скроеным мундзіры, лысаваты, з адкрытым ветлівым тварам. Гертруда Паўлаўна стаіць у яго за спіной, робячы мужу нямыя знакі — маўчы...

— Прашу прабачэння,— пачынае салдат, знімаючы пілотку.— Вам адзін наш зрабіў непрыемнасць. Не звяртайце ўвагі, ён, як бы гэта вам сказаць... Ну, не зусім нармальны. Разумееце, два гады на вайне, кантузія. Яго і ў абоз таму перавялі. Прабачце, вы немец?

— Сядайце,— па-нямецку адказвае Крамер.

Салдат садзіцца ў крэсла, пілотку кладзе на калені.

— Проста прыкры выпадак. Обер-лейтэнант паслаў мяне да вас. Мы б не хацелі, каб вы дрэнна думалі пра нямецкую армію. Я ротны пісар. Фельдфебель Бараўске...

Фельдфебель устае, стукае абцасамі.

Крамер называе сябе.

— Вы мелі справу з лесам? О, у нас з вамі блізкія прафесіі. Я памочнік ляснічага. Працаваў у дзяржаўным запаведніку. Гэта былі цудоўныя гады...

Фельдфебель сапраўды здаецца інтэлігентным чалавекам, гаворыць шчыра, яўна стараючыся спадабацца гаспадарам, і ў Аўгуста Эрнеставіча лягчэе на сэрцы. Зрэшты, ён перабольшваў страхі. Немцы заўсёды былі культурнай нацыяй, гэта прызнана ўсімі. А што датычыць наскоку таго вар'ята, то ў сям'і не без вырадка. Вайна...

— Рускія прыцяснялі вас, здзекаваліся? — пытае фельдфебель.— Яны ж ведалі, што вы немец?

Гаспадар у замяшанні. Яму хочацца дагадзіць госцю, які трымае сябе гэтак далікатна, прыязна, тым болей што яго пытанне як бы тоіць у сабе і адказ, які ён

мусіць даць. З другога боку, ён не хоча хлусіць. Таму Аўгуст Эрнеставіч ад прамога адказу ўхіляецца.

— Разумееце, было ўсялякае. На шчасце, усё добра скончылася. Я маленькі чалавек, спецыяліст. Палітыкай не займаўся. Увогуле, рускія цэняць спецыялістаў, незалежна ад таго, хто яны.

— О, мы вас ацэнім лепш. Вам дадуць высокую пасаду.

Зноў Аўгуст Эрнеставіч трапляе ў тупік. Унутрана ён нават уздрыгнуў ад слоў фальдфебеля, але разгубленасці не паказвае. Салдат прыйшоў і пойдзе, а яму тут жыць.

— Позна ў маім узросце ганяцца за чынамі. Каму патрэбны немаладыя, хворыя людзі?

— Вы яшчэ зусім малады,— гаворыць фельдфебель сур'ёзна.— Такія людзі вельмі каштоўныя. Вы добра ведаеце тутэйшае насельніцтва, і вашы паслугі будуць вельмі карысныя.

Выручыла жонка. Яна ўважліва прыслухоўвалася да размовы, штохвіліны падаючы мужу розныя знакі перасцярогі, але, бачачы, што аднаму яму з бяды не выбіцца, прыйшла на помач.

— Павячэрайце з намі, пан афіцэр. Прабачце, гэтак усё неспадзявана. Мы не думалі, што будзе такі госць.

— Не турбуйцеся. Нямецкі салдат заўсёды сыты.

Лысаваты фельдфебель, якога назвалі афіцэрам, падняўшыся з крэсла, сціпла адышоўся да акна, а Крамер увішна ўзяўся памагаць жонцы. Хутка стол быў заслаены белым абрусам, а на ім паявілася досыць багатая і разнастайная закуска. Аўгуст Эрнеставіч радуецца: жонка — добры палітык, падрыхтавалася загадзя. Перад госцем паклалі, дастаўшы з камода, срэбраны відэлец, нож. Карціну добразычлівага хлебасольства завяршылі тры пузатыя графінчыкі з рознымі па колеру настойкамі і наліўкамі, а таксама бутэлька рускай горкай.

Госць уражаны. Акінуўшы позіркам стол, разгубіўся. На твары яго супярэчлівыя пачуцці: радасць, здзіўленне і адначасна нешта падобнае на страх. Магчыма, ротны пісар баіцца, што яго прымаюць не за таго, кім ён з'яўляецца.

— Айн мамэнт,— нарэшце гаворыць фельдфебель і чоткім вайсковым крокам выходзіць на двор. З двара

на вуліцу. Нешта піша крэйдай на веснічках. Вярнуўшыся, весела гаворыць:

— Орднунг. Кватэра занята для камандзіра транспартнай роты обер-лейтэнанта Біндэра. Вы будзеце задаволены. Гэта надзвычай шаноўны чалавек. Ён паехаў наперад, але заўтра вернецца...

Гаспадар з жонкай пераглядаюцца. Калі б госць быў крыху праніклівейшы, то ўбачыў бы, што яго паведамленне іх не ўзрадавала. Відаць, яны не знаходзяць нічога прыемнага ў тым, каб дагаджаць пастаяльцу.

Піць фельдфебель баіцца. Сядзіць, гаворыць. За ўвесь вечар выпіў па чарачцы выстаўленых на стале напіткаў і нават ад гэтай драбязы выйшаў пахістваючыся.

Ноч прамінула спакойна, але ні Аўгуст Эрнеставіч, ні Гертруда Паўлаўна доўга не маглі заснуць. На світанні іх разбудзіў настойлівы стук у дзверы. Зайшоў учарашні фельдфебель, прынёс, трымаючы ў абедзвюх руках, вялізную бляшанку.

— Мой падарунак вам. Тут наш салдацкі мёд. Обер-лейтэнант Біндэр жыць у вас не будзе, на жаль. Мы пойдзем наперад. Вайна — нічога не зробіш. Аўфвідэрзэйн...

Паставіўшы на стол бляшанку, узяў пад казырок, прыстукнуў абцасамі і, па-вайсковаму крута павярнуўшыся, выйшаў. Гертруда Паўлаўна матлянулася было ўслед, хацела даць што-небудзь госцю на дарогу, але той далікатна адмовіўся.

— Які культурны чалавек,— уздыхнула жонка.— Ветлівы, просты.

Аўгуст Эрнеставіч маўчыць. Хвілін праз некалькі ён ледзь не задыхаецца ад гневу. Двое салдат з закасанымі рукавамі валакуць у двор, трымаючы на плячах, на доўгай жардзіне, акрываўленую кароўю шкуру. З гаспадарскім выглядам развешваюць на плоце.

— Фельдфебель загадаў прынесці вам,— гаворыць адзін салдат.— Тут матэрыялу на добрыя дзве пары ботаў.

Аўгуст Эрнеставіч хацеў адмовіцца, хацеў сказаць, што ніхто ў мястэчку шкур не вырабляе, што боты ў яго ёсць і ў новых ён пакуль што патрэбы не мае, але ў яго проста не хапіла адвагі вымавіць гэтыя словы. Ён стаіць, глядзіць на вуліцу — па ёй ужо рухаецца

доўгая чарада накрытых брызентам вазоў, храпуць зацугленыя гладкія коні, ззаду апошняга воза, падскокваючы на выбоінах, едзе вайсковая кухня.

Жонка прыціхла. Яна таксама разумее, што з гэтай шкурай выйшла брыдка. Няма сумнення, што карову салдаты зарэзалі, адабраўшы ў каго-небудзь з-жыхароў. Але цяпер, калі гэтая шкура вісіць на двары, так ці інакш цень падае на іх, Крамераў. Людзі могуць падумаць, што гэта яны падказалі салдатам, у каго забраць карову. І наогул навошта ім нажываць ворагаў у гэты ліхі, няпэўны час?

Калі ў поўдзень вуліца апусцела ад фурманак і аўтамашын, Аўгуст Эрнеставіч вынес шкуру з двара, кінуў яе на выгане. Да самай ночы, грызучыся між сабой, яе цягалі, ірвалі на шкуматы сабакі.

Раздзел шосты

1

Калі глядзець на станцыю здалёку, у вока не кінецца ніякіх асабліва прыкметных перамен. Здаецца, усё засталося на старым, ранейшым месцы. Ціснучыся адзін да аднаго, стаяць пафарбаваныя ў жоўты колер пакгаузы, службовыя будынкі, высіцца цагляны гмах вадакачкі, яшчэ вышэй за яго ўзмахнулі разложыстымі шатамі стогадовыя срабрыстыя таполі. Дрэвы вялізныя, у тры абхваты па камлі — менавіта яны надаюць станцыі выгляд утульнасці і нібы завуць падарожнага, які дабіраецца да мястэчка, пад зваблівы свой цень...

Гэта здалёку. Зблізку выгляд станцыі непрыветлівы. З тэлеграфных слупоў звісаюць абарваныя драты, на чыгуначным палатне — варонкі ад бомбаў; пакарэжаныя, задраныя, нібы палазы саней, рэйкі; бокам ляжыць таварны вагон. У чакальнай зале, буфеце, пакоі дзяжурнага — ніводнай шыбіны, дзверы насцеж, вецер ганяе па пероне абрыўкі службовых папер. Мінуў толькі тыдзень, як чыгуначны люд пакінуў свой штодзённы, для непрызвычаенага вока непрыкметны клопат, але знак вялікага запусцення лёг на ўсё. Станцыя мёртвая...

Праз тыдзень пасля таго як прыйшлі немцы, у чы-

гуначнікаў кончыўся хлеб. Раней у параўнанні з іншымі жыхарамі мястэча яны былі ў прывілегіяваным становішчы: мелі ўласную краму, пякарню.

Люду на станцыі засталося не болей палавіны. Машыністаў, дзяжурных, саставіцеляў — усіх, найбольш звязаных са службай руху, эвакуіравалі, яшчэ калі не быў узарваны мост на Дняпры. Крыху пазней рушыла на ўсход пеша яшчэ адна група. Але гэтых немцы ў дарозе перахапілі.

Зранку ля чыгуначнай крамы па ранейшай звычцы збіраюцца мужчыны, пераважна тыя, хто жыве ў станцыйных памяшканнях. Седзячы на дашчаным ганку, ляніна перагаворваюцца, кураць самасад, раз-пораз цвыркаючы слінай. У краме расчынены вокны і дзверы, на падлозе бітае шкло, стружка і зусім непатрэбныя цяпер вялікія вагі, якія заўсёды заміналі чарзе. Тыя звычайныя, кілаграмовыя, што стаялі на прылаўку, нехта ўзяў.

Ніякай улады ў мястэчку няма. Шквал нямецкага наступлення схлынуў, рушыў далей, на поўдзень і ўсход, пакінуўшы пасля сябе разграбленыя магазіны, крамы, склады, разбураны помнік Леніну на цэнтральнай плошчы. Вечарамі яшчэ даносяцца прыглушаныя гукі далёкай кананады, але днём нічога не чуваць.

Сёння чыгуначнікі ўзрушаны.

— Мукі было яшчэ дзве тоны,— пазіраючы ў зямлю, гаворыць хмуры пуцеец Кардаш.— Я добра ведаю. Немцы яе не забралі. На чорта ім. Печаны хлеб жаруць.

Мізэрны, з вострым, як у крата, тварыкам стрэлачнік Гулік сыпле словамі, як з меха.

— Бяжы дагані немцаў. Паскардзішся, што Дзенісевіч муку заграбастаў. Яму хопіць. Дзве тоны — гэта сто дваццаць пудоў. І свінкам хопіць.

— А што тут скардзіцца,— злосна пярэчыць Кардаш.— Хто такі Дзенісевіч, каб перад ім шапку здымаць?.. Прыцісну́ць, як гніду, да ногця — аддасць.

— Сволач, наеў пуза.

— Хоча на чужой бядзе ў рай выехаць...

— Што тут гаварыць, мужчыны. Пойдзем — усе бэбахі ператрасём.

— Я яго вось гэтымі рукамі задушу. Не пікне...

— Нечага тары-бары разводзіць. Пайшлі на пякарню.

— Нідзе не дзенецца, калі прыстрашыць. Няхай хлеб пячэ альбо мукой аддае.

Мужчыны — іх ля крамы чалавек дванаццаць — падняліся з прыступак ганка, усёй талакой рушылі да пякарні. Гулік наперадзе — дробна перабірае ножкамі ў стаптаных, з крывымі заднікамі, чаравіках, каб не адстаць ад напорыстага кроку мужчын. Да пякарні дайшлі за лічаныя хвіліны. На двары пуста. Ніякіх слядоў пагрому не відаць. Аканіцы зачынены, на іх жалезныя засаўкі. Толькі дзверы прыбудоўкі, у якой захоўвалася мука, сарваны з пецель, стаяць, прыслоненыя да сцяны. Тут жа на траве разбіты замок.

— Глядзіце, што ён нарабіў, хіжая шкура! — нервуецца Гулік.— Замок разбіў. Каб табе храпу разбіла.

— Хоча, каб канцы ў ваду...

— Маўляў, я не я і хата не мая...

— Пайшлі, мужчыны, трэсці...

— Мы ў цябе з-пад зямлі дастанем!

Яшчэ больш узбуджаны, злосны натоўп кіруецца да сядзібы загадчыка пякарні Дзенісевіча. Яна недалёка, наўскасяк праз вуліцу відаць агароджаны высокім тынам двор, а ў глыбіні яго — крыты чырвонай чарапіцай дамок. Дзенісевіч — прысадзісты, лысы, з хітрым, выцягнутым, як у тхара, тварам, нібы спецыяльна чакаў гасцей — сам выходзіць на вуліцу з двара.

— Давай муку! — яшчэ не дайшоўшы, крычыць Гулік і трасе паднятымі над галавой кулачкамі.

Гулікавых слоў Дзенісевіч нібы не чуе.

— Вы да мяне, мужчыны? Я і сам прыходзіў на станцыю, думаў — мо каго пабачу...

— Пакраў муку! — захліпаецца Гулік.

— Сціхні! — хмуры Кардаш торгае стрэлачніка ззаду за каўнер.— Як будзе з хлебам, Дзенісевіч? Мы ведаем, што мука асталася. Немцы яе не забралі.

Натоўп стаіць пасярод вуліцы, насупроць Дзенісевічавага двара.

— Мука ў сахраннасці, мужчыны. Толькі не ўся. Нехта разбіў замок, шэсць мяшкоў выцягнуў. Хіба ў такі час дагледзіш? Астатнія я дамоў перанёс.— Дзенісевіч акідвае хуткім позіркам мужчын.— Дванаццаць мяшкоў.

— Гэта колькі будзе, калі на вагу? — дапытваецца Кардаш.

— Каля тоны.

Гуліка калоціць, як у ліхаманцы.

— Чуеце, мужчыны, чуеце! Каля тоны. Гэты зладзюга болей палавіны ўкраў.

— Шчанюк ты! — падняўшы кулакі, раз'юшаны Дзенісевіч наступае на Гуліка, той хаваецца ў натоўпе.— Паганы язык твой вырву. Ты бачыў, калі я краў?

Кардаш хапае загадчыка за рукі.

— Перастань. Спакойна трэба. Мы ведаем, што было дзве тоны. Можна накладныя праверыць.

— Якія вам накладныя! — цяжка дыхаючы, крычыць Дзенісевіч.— Разбіты замок бачылі? Я вам не вартаўнік... Дзякуйце, што астатняе прыхаваў. Бярыце па мяшку — і канцы ў ваду. Мне самому абрыдзела з гэтай мукой валэндацца.

Гулік енчыць на ўсю вуліцу:

— Радуйцеся!.. Бярыце аб'едкі і яшчэ кланяйцеся ў пояс злодзею. Ён для вас ласку зрабіў... Мы з цябе кішкі выцягнем, мурло...

Дзенісевіч вырываецца, кідаецца на Гуліка, хапіўшы загрудкі, трасе. Галава стрэлачніка матляецца, як у нежывога.

У гэтую хвіліну чуецца прыглушаны гул матора. Бойка замірае, Дзенісевіч спалохана адскоквае ад Гуліка. Мужчыны змаўкаюць, азіраюцца. Ад пераезда, ахутаная клубамі шэрага пылу, імчыць легкавая машына. На поўным ходу яна праносіцца паўз натоўп, але метраў праз сто спыняецца, разварочваецца пасярод вуліцы, пад'язджае да мужчын. З лакіраванага «опель-капітана» вылазіць хударлявы нямецкі афіцэр. За ім вылазяць яшчэ двое, відаць, меншыя чынамі, бо ідуць услед за афіцэрам, трымаючыся на два-тры крокі ззаду.

Афіцэр падыходзіць да мужчын. На галаве ў яго седлаватая шапка з арлом, з бліскучым чорным казырком, на грудзях, на мундзіры розныя нямецкія рэгаліі, і дзіўна, што гэты чалавек з чужога свету пачынае гаварыць на чыстай рускай мове.

— Навошта сабраліся, панове? — усміхаючыся, пытаецца афіцэр.

Мужчыны маўчаць, пераглядваюцца.

— Калі не памыляюся, вы чыгуначнікі. Спецыфічны пах...

— Так, пан, мы з чыгункі,— нясмела адказвае

Кардаш.— Ёсці нечага. Сабраліся, каб падзяліць муку. Мука наша, з чыгуначнай пякарні.

Афіцэр абводзіць насмешлівым позіркам насцярожаныя твары мужчын.

— Вы працуеце ўжо?

Кардаш, бачачы, што ніхто не асмельваецца гаварыць, адказвае за ўсіх:

— Якая, пане, работа? Вашы ж самалёты разбамбілі станцыю. Цяпер і за год чыгунку не пусціш. Ні мастоў, ні рэек...

Афіцэр задаволена пераміnaецца з нагі на нагу, папраўляе сваю шапку, гаворыць:

— Ну, на тое была вайна, якая для вас ужо скончылася. Дзякуйце нямецкай арміі — гэта яна вярнула вас да мірнага жыцця. Цяпер трэба працаваць. У нас, у немцаў, такое ж правіла, як і ў вас, у рускіх: «Хто не працуе, той не есць». Так што перш чым дзяліць муку, трэба яе зарабіць. Улада цяпер нямецкая, і мука, натуральна, належыць немцам.

— Няма ў нас ніякай улады,— сказаўшы гэта, Кардаш разгублена перасмыкнуў плячамі, падаўшыся крыху назад, у натоўп.

Афіцэр усміхаецца.

— Пачынаючы з сённяшняга дня, яна будзе. Я для таго і прыехаў. Між іншым, каго б вы параілі на пасаду бургамістра? Бургамістр — гэта, калі карыстацца савецкімі паняццямі, штосьці накшталт старшыні выканкома. Але аб Саветах, забудзьце, панове. Немцы — народ сур'ёзны і гульні ў дэмакратыю не любіць. Дэмакратыя — гэта анархія, беспарадак. Бальшавікі таму і прайгралі вайну, што не здолелі навесці ў краіне парадку. Бургамістрам павінен быць адданы нам чалавек. Ён будзе адказваць за парадак.

Чыгуначнікі слухаюць. «Панове, бургамістр...» Дзіўнымі здаюцца ім гэтыя старыя, злінялыя словы. Нібы спадыспаду даўно мінулых дзён паўстае штосьці забытае, аб чым перасталі думаць, што развеялася, знікла з памяці, як сон.

— Пан афіцэр,— пасмялеўшы, пытае Кардаш.— Адкажыце нам от на што. У вас жа, немцаў, таксама ёсць рабочыя. У рабочага чалавека адны рукі. Ён імі працуе. Але ж і рук не падымеш, пакуль не пад'ясі. Вы занялі нашу зямлю. Цяпер ваша ўлада. То спачатку харч дайце, а потым пытайце работы. Нам трэба

сем'і карміць. Як жа працаваць, калі жывот пусты? Ну, добра — у нас пакуль бульба ёсць. А кончыцца — што тады?

Афіцэр нездаволена паводзіць плячамі, хмурнее яго прадаўгаваты выпешчаны твар. Двое, што стаяць за спіной, насцярожваюцца, падступаюць бліжэй да начальніка.

— Вы не адтуль пачынаеце, панове. Германія вядзе вайну, яе рэсурсы выключна напружаны. Яна цяпер не можа даць вам хлеба, але работы будзе патрабаваць. Кожны, хто ў ваенны час ухіляецца ад работы, будзе разглядацца як сабатажнік і расстрэльвацца. Такія законы вайны. Для забеспячэння насельніцтва, якое працуе, прадуктамі харчавання, ну, хоць бы хлебам, павінна быць выкарыстана частка мясцовых запасаў. Астатняе пойдзе для мэт вайны. Рэгуляваць пытанне з хлебам павінна мясцовая адміністрацыя. Ваеннае камандаванне, прадстаўніком якога я з'яўляюся, такімі рэчамі не займаецца. Вось таму я вас і прашу назваць чалавека або некалькі, з якіх аднаго мы прызначым бургамістрам...

Гулік, які ўвесь час маўчаў, ажывае. З гурту чуецца яго пісклявы, узбуджаны голас:

— Няма ў нас такіх. Дзе тут каго знойдзеш. Паўцякалі начальнікі...

Але нечакана наперад выходзіць Дзенісевіч. Ён таксама хвалюецца — голас дрыжыць, зрываецца.

— Можна знайсці, чаму ж... Узяць хоць бы Крамера. Ён ваш, немец. У турме сядзеў пры бальшавіках. Мажа падысці.

Афіцэр зацікавіўся адразу.

— Дзе жыве гэты Крамер? Пакажыце мне. Мы можам паехаць на машыне.

Але Дзенісевіч ужо не рад, што выскачыў: пераміна ецца з нагі на нагу, чухае патыліцу. Хітрыя, заплыўшыя вочкі спалохана бегаюць.

Паказваючы пальцам на Дзенісевіча, афіцэр павышае голас.

— Вы сядайце ў машыну. Побач з шафёрам. Я вам загадваю... А вы, панове,— гэта ўжо да чыгуначнікаў,— па дамах. Германія не любіць, як гэта ў вас называецца,— мітынгаў, зборышчаў. Немцы — дзелавы народ.

Калі машына, у якую ўціснуўся Дзенісевіч, ад'еха-

ла, чыгуначнікі яшчэ некалькі хвілін сталі, разгублена пазіраючы адзін на аднаго.

— Вось і падзялілі муку! — усклікнуў Гулік.— Наеліся хлеба. Грошы вашы сталі нашы. Чулі, як падсек?.. Гэты ў лапці абуе. Зубы на паліцу пакладзеш.

— Дзенісевіч і пры немцах пагрэецца, будзьце спакойны. Бач, выскачыў.

— Але ж і немцы! Хлеба не дадзім, а рабіць прымусім. Чулі?

— А ты лепшага ад іх чакаў? Пернікаў табе навяжуць? Хваробы...

— Скулу ім у бок, а не работы. Залягу на печ, то ні адзін доктар не падыме.

— Яшчэ ўсё можа быць, мужчыны,— хмуры Кардашоў твар стаў яшчэ болей змрочны.— Сямейны, як звязаны. Не на дабро тут асталіся. Да сваіх не прыбіліся, і немец не брат.

Прыціхшыя, разгубленыя мужчыны пачалі разыходзіцца.

2

Навала схлынула. Аўгуст Эрнеставіч паспакайнеў. Некалькі вечароў чуў ён далёкую страляніну, у душы нават радаваўся: можа, бальшавікі вернуцца, усё пойдзе па-ранейшаму. Далібог, яму не трэба немцы, ніякая яны не радня. Але вайна пакацілася далей. У мястэчку ціха, як быццам нікому яно і не патрэбна...

Дзень за днём Крамерам усё больш авалодвае душэўная раўнавага. Ён цешыць сябе думкай, што здолеў утрымацца ўбаку, вайна не зачапіла яго ні тым, ні другім канцом. Дый і не ў яго гады кідацца ў гэты пякельны вір, у якім так лёгка страціць галаву. Ён, калі і малады быў, не кідаўся. Залатое правіла: цішэй едзеш — далей будзеш.

Упершыню за ўсе апошнія гады Крамер з асалодай аддаецца пачуццю самастойнасці, незалежнасці, якое прыйшло разам з канцом яго службы. З раніцы да вечара ходзіць па двары — дошку прыб'е, галінку абрэжа на вішні. Галоўнае — як-небудзь прыдбаць сена. Будзе сена карове — можна зіму пражыць без клопату. Бульба ёсць, мукі жонка, нібы ведаючы ўсё наперад, прызапасіла.

Калі ля варот спынілася легкавая машына і з яе вылез нямецкі афіцэр разам з тоўстым загадчыкам чыгуначнай пякарні Дзенісевічам, Аўгуст Эрнеставіч адчуў, што ўсярэдзіне нібы нешта абарвалася. Як на ліха, няма дома жонкі, сышла да знаёмай. Дзенісевіч адразу знік, як і не было яго; высокі, перахлябісты афіцэр у суправаджэнні двух салдат заходзіць у двор.

— Вы Крамер? — пытаецца афіцэр па-нямецку.

— Так, пан афіцэр.

— Гэта ваш дом, пляц?

— Так.

— Вы фольксдойч?

— Немец.

— Фольксдойчамі мы называем немцаў, якія жывуць за межамі Германіі. Што ж, запрашайце ў дом.

— Біттэ.

Салдаты астаюцца на двары, афіцэр ідзе ўслед за гаспадаром, выцірае ў сенечках ногі, зайшоўшы ў залу, здымае шапку, кладзе на стол. Абводзіць позіркам пакой, запыніўшыся на стосіку кніг і даведнікаў па лясной справе, што ляжаць на верхняй палічцы самаробнай, з лазовых пруткоў этажэркі. Зала ў доме Крамера толькі дашчанай тонкай перагародкай аддзелена ад спальні, на расчыненых дзверках якой вісіць сурвэтка [illegible] вышытым на ёй нямецкім выслоўем. Афіцэр і гэта заўважае, усміхаецца. Потым, не пытаючы дазволу, садзіцца ў крэсла. Гаспадар стаіць.

— Вы пры бальшавіках сядзелі ў турме. Цікава, за што?

Аўгуст Эрнеставіч разгублены. Адкуль афіцэр гэта ведае? Дый гаворыць ён на мове, якая вельмі адрозніваецца ад той, якой валодае ён сам, якой гаварыў бацька. Афіцэр нібы праглытвае гукі, цэлыя склады, так што не адразу яго і зразумееш. Салдат, фельдфебеля разумець было лягчэй.

— Гэта была памылка, пан афіцэр. Я чалавек маленькі. Мне спрабавалі прышыць тое, чаго я не рабіў.

— Ну, а што менавіта?

— Аднойчы я быў неасцярожны. Сказаў пры людзях, што якасць нямецкіх тавараў найлепшая.

— Што ж, пахвальна. Вы — патрыёт. Скажыце, у гэтай мясцовасці, акрамя вас, ёсць немцы? Я маю на ўвазе мужчын.

— Не ведаю добра, пан афіцэр. Рускія гэтым мала цікавіліся.

Афіцэр з хвіліну маўчыць, барабаніць пальцамі (на ўказальным — вялікі чорны пярсцёнак) па засланым белым абрусам стале, затым, нібы нешта ўспомніўшы, выразна вымаўляючы словы, гаворыць:

— Я са службы тылу. Обер-лейтэнант Ліндау. Маркграф. Маркграфы ў Германіі — старажытныя радавітыя фаміліі. Сваёй уладай прызначаю вас бургамістрам гэтага раёна. Вы цяпер цывільная нямецкая ўлада. Гэта вялікі гонар для фольксдойча. Пра вас высокай думкі мясцовае насельніцтва. Я ўлічыў пажаданні жыхароў. Віншую вас, пан Крамер...

— Пан афіцэр, я не хачу,— у Аўгуста Эрнеставіча кружыцца галава, у роце перасыхае, заплятаецца язык.

— Пан Крамер, немец не гаворыць «не хачу». Гісторыя ўсклала на нашу нацыю вялікую місію. Фюрэр Адольф Гітлер вядзе нямецкі народ да тысячагадовага шчасця.

— Не магу я, пан афіцэр. Я слабы, хворы чалавек.

— Кожны па меры сваіх сіл павінен служыць айчыне.

— Не буду я бургамістрам, пан афіцэр! — амаль крычыць Аўгуст Эрнеставіч, у адчаі прыціскаючы скрыжаваныя рукі да грудзей.— Я рускі, ■ не нямецкі падданы. Не маеце права...

Афіцэр глядзіць на Крамера нерухомымі, шклянымі вачамі — бляск іх халодны, алавяны,— у яго сутаргава торгаюцца шчака і левае павека, твар бялее. Падымаецца з крэсла, гаворыць ціха, з прыціскам:

— Дзякуйце лёс, Крамер, вам трапіўся высакародны чалавек. Я пра сябе кажу. У сучаснай Германіі гэтак, як я з вамі, мала хто размаўляе. Вы заўважылі, я нават не спытаў пра вашу прафесію, пра тое, камуніст вы ці не...

— Я не камуніст, пан афіцэр.

— Не мае значэння. Тое, што вы сказалі, вас выдае. Бальшавіцкія настроі ў вас моцныя. Выкіньце іх з галавы. Забудзьце ўсе ранейшыя ўяўленні. Бальшавізм цалкам даказаў сваю нежыццёвасць. Руская дзяржава таксама. Ні бальшавіцкай Расіі, ні якой-небудзь іншай фактычна няма ўжо і не будзе. Расія пераможана. Тут цяпер Германія. Вы цяпер нямецкі падданы, а не які-небудзь іншы.

Голас афіцэра строгі, павучальны, твар нахмураны, і Крамер перад ім, як вучань, які моцна нашкодзіў. Яны абодва стаяць, абодва немаладыя, толькі афіцэр падцягнуты, маладжавы з выгляду, а ў Аўгуста Эрнеставіча пакатыя плечы, крыху ссутуленая спіна і твар спаласаваны маршчынамі.

— Вы мяне не так зразумелі, пан афіцэр. Я ніколі не займаў высокіх пасад.

— Цяпер будзеце займаць. Зразумейце мяне правільна. Мясцовасць, занятая нямецкай арміяй, будзе ачышчана ад непажаданых, бальшавіцкіх элементаў. Вы яшчэ не ведаеце, што такое гестапа. Скажу шчыра: я не магу паручыцца за далейшы ваш лёс у тым выпадку, калі вы адмовіцеся стаць бургамістрам. Паглядзіце на ўсё збоку — адзіны ў раёне немец адмаўляецца ад пасады, якую прапануе яму нямецкая армія...

— Што я магу адзін зрабіць? — ужо не крычыць, а, ледзь не плачучы, просіцца Аўгуст Эрнеставіч.— Пашкадуйце мяне, пан афіцэр. Я магу працаваць, служыць у вас, але не бургамістрам.

— Дзіўны чалавек вы,— голас афіцэра прыкметна мякчэе.— Першы раз такога сустракаю. Хто вам сказаў, што вы будзеце адзін? Праз тыдзень-два ў вас размесцяцца гарнізон, жандармерыя, цывільныя нямецкія ўлады. Зразумейце — бургамістр — прадстаўнік мясцовай, грамадзянскай улады. Дзе магчыма, на гэтыя пасты мы ставім немцаў. Мы ім больш давараем. Гэта высокі гонар. Вас проста запалохалі бальшавікі, пан Крамер. І няма чаго вам адмаўляцца. Хто б сюды ні прыехаў, калі вы ў раёне адзіны немец, ён звернецца да вас. Мы, немцы, павінны трымацца разам. Гэта ж так проста. Адмовіцеся — тады вы не наш, мы забудзем, што вы — фольксдойч...

Як яшчэ мог бараніцца Аўгуст Эрнеставіч? Халадзеючы ў душы, праклінаючы дзень, калі яго занесла ў гэтыя мясціны, ён згадзіўся. Праз некалькі хвілін адзін салдат, які суправаджаў афіцэра, унёсшы ў дом пішучую машынку і паставіўшы яе на стол, выстукаў яму службовае пасведчанне. Ён жа падаў афіцэру штэмпельную каробку, пячатку. На паперы красаваўся трафарэтны нямецкі арол са свастыкай у кіпцюрах і побач з пячаццю пакручасты, неразборлівы подпіс Ліндау, маркграфа, обер-лейтэнанта службы тылу.

Гертруда Паўлаўна, вярнуўшыся вечарам дамоў,

разважыла інакш: становішча зусім не такое безвыходнае і трагічнае, як намаляваў яго Аўгуст Эрнеставіч.

— Ну, праўда, Аўгуст, каго ж, акрамя цябе, яны маглі прызначыць? Ты ж не абы-хто.

Пацалаваўшы мужа ў лысіну, яна ўвесь вечар уздыхала, шкадуючы, што не прыйшлося пачаставаць высокага госця.

3

Верасень — мяккі і ціхі. Местачкоўцы дажынаюць асыпаныя жыты, ячмяні і аўсы, косяць парудзелыя травы, капаюць калгасную бульбу, цяпер падзеленую на загончыкі.

Павольна мяняюць зялёны ўбор на жоўты і меднабарвовы кусты ляшчыны і воўчай ягады, маладыя асінкі і бярозкі, якія ля тэлеграфных слупоў, на паласе адчужэння маюць права расці толькі да таго часу, пакуль не дастануць вершалінамі дратоў. Дрэмле поле, застаўленае рэдкімі мэндлікамі. У маўклівым задуменні стаіць на курганку сасна. Цяпер, перад восенню, калі сонца не такое шчодрае, а вятры з дажджамі зусім блізка, яна яшчэ зелянейшая.

Фронту ўжо тыдні два не чуваць. З усходу на захад і з захаду на ўсход ад рання да вечара пыльным шляхам і чыгункай ідуць людзі. Гэта акружэнцы, бежанцы і палонныя, якім пашэнціла вырвацца з лагераў. Яны ідуць змардаваныя і безуважлівыя. Некаторыя заварачваюць на пераезд напіцца.

Сцяпан Птах з сям'ёй у будцы. Чыгунка бяздзейнічае. Птах цяпер нічога не ахоўвае, але выбрацца з будкі няма куды.

Адзін раз, цёплым вечарам, Кузьма Шнапс зваліў каля пераезда воз саломы.

— Сцяпан! — гукнуў у двор.— Выйдзі...

Птах выйшаў, павітаўся, і яны з Кузьмой, закурыўшы, прыселі на парыльцах пераезда.

— Як жывеш?

— Жыву. Толькі газы за гэтую салому табе не дам. Няма газы. Магу заплаціць грашамі...

— Ай, ідзі ты, чалавек,— замахаў рукамі Шнапс.— Якія ў цябе грошы. Што за іх цяпер купіш? Бяры салому, і ўсё. Я яшчэ падвязу, калі трэба...

— Грошы ёсць, зарплату нашы наперад выдалі, як адступалі. Дзвесце рублёў — за месяц...

— Вайна... Адпакутуе народ. Незлічоная ў немца сіла. Я тую вайну бачыў, у палоне іхнім быў, але такога не было. І што будзе?..

— Мы ўсе цяпер у палоне,— сумна ўсміхнуўся Птах.— Куды падацца, за што зачапіць рукі? Жыць з чаго? Ты вось хоць каняку агораў, бульбы накапаеш, а я? Кладзі зубы на паліцу. З маіх пралётаў сямейку не пракорміш.

— Рабочаму класу тужэй,— згаджаецца Кузьма.— Я так заўсёды казаў. Можа, толькі і немец вам што будзе плаціць, як чыгунка пойдзе. Паёк, можа, дасць?..

— Але то ж пад іхняй уладай рабіць. Лопне яна, а тады што? Няўжо нашы так лёгка папусцяцца? А вернуцца, па галоўцы не пагладзяць. Скажуць: мы кроў пралівалі, а ты немцу памагаў. Вораг...

— Усё можа быць,— уздыхае Шнапс.— Паліецца яшчэ рускай крыві. Гэтыя немцы не такія, як у тую вайну. І тыя на палоннага, як на скаціну, глядзелі. На табе гнілой бручкі, бульбы, але рабі. Здыхай, а рабі... А гэтыя, здаецца, шчэ мудрэйшае звяр'ё. Што будзе яшчэ, што будзе? А-я-яй!..

— І чаму нашы адступілі? — са злосцю гаворыць Птах.— Столькі везлі гэтых танкаў, гармат, і як у прорву ўсё. Каб жа хоць вочы не бачылі. А то дзень і ноч, дзень і ноч везлі, і з аднымі вінтоўкамі ўцякалі. Крыку столькі было: вораг мяжы не пройдзе, задушым, закідаем шапкамі. А прыйшлося: пабеглі, народ на мучэнне пакінулі. Калі ты ўжо так крычаў, калі ты такі смелы, то зямлю грызі, а не адступай. Вінтоўка ж, яна страляе, то чаго ты з ёй уцякаеш? Каго ты немцу пакідаеш: бацьку свайго, маці, сям'ю?..

— Недагледзелі нечага. А можа, і здрада? Мы на Мазурскіх азёрах немца пагналі, а генералы тыя, што цару нібы служылі, у пастку завялі. Зачынілі дзверкі, і ўсё, пі ржавую ваду, грызі зямлю. Зямлю грызучы не наваюеш, розум трэба. О-ё-ёй, што яшчэ будзе!..

Пра што могуць гаварыць два чалавекі, з якіх адзін не ведае, ці знойдзе заўтра кавалак хлеба для сям'і, а другі ўсё перажыў, усё бачыў, але не страціў яшчэ прывычкі ўсім цікавіцца і з усяго здзіўляцца. Пра вайну, якая найбольш злыбядой таму чалавеку, які

есць свой хлеб з мазаля, пра тое, што ў такой калатнечы чалавек сам сабе не гаспадар, і яго будзе кідаць, як трэску ў моры...

— Вось што, дзядзька Кузьма,— ломкім голасам просіць Птах.— Дай ты мне свайго каня. Наглядзеў я ў лесе пару сосен, дык, можа, прывязу. Хто яго, той лес, цяпер сцеражэ?.. Можа, як-небудзь хатку скідаю. Трохі прызапасіў лесу, але шчэ мала. Каб хоць сцены вывесці. Я пазней табе аддзячу...

— Аддзячыш, чалавеча, аддзячыш. Нашто пра тое гаварыць? Хіба я не бачу? Бяры каня, я і сам падсабіць магу. Калі хочаш, бяры...

— Ну, дзякуй, дзядзька, вызваліў з бяды. Мне цяпер гэтая будка, як турма...

Над палямі, над лесам, над чыгункай плыве мяккая асенняя цішыня. Не чуваць ні выбухаў бомб, ні далёкай страляніны — вайна адышлася далёка...

4

Домік, у якім жыве Саша Плоткін, струхлелы, стары, але з усімі адмецінамі местачковай фацэтнасці — пафарбаваныя ў жоўты колер аканіцы, высокі ганак, франтон з акенцам. Стаіць ён у ціхім завулку, пад навіссю таполяў. Пад самымі вокнамі разросся куст бэзу. Міця найчасцей ходзіць сюды, да Плоткіна. Хлопцы, якія рушылі на ўсход, далёка не адышліся, вайна пераняла, прыгнала дамоў. Мікола Цябут зашыўся недзе і носа не паказвае, з Вілюгам і Гарнаком Міця не вельмі знаёмы. Таму, калі выдараецца вольная часіна, ён ідзе сюды, і ўжо разам з Плоткіным — да Прымака. Новыя знаёмыя, з якімі ў дзевятым класе і вучыўся Міця ўсяго два месяцы,— цяпер адзіныя дружбакі.

Плоткін — маўклівы, стрыманы, але з іскрынкамі смеху ў разумных шэрых вачах. Жыве Саша ў невялікай сям'і, у якой, акрамя яго,— маці і малодшая сястра. Яму адведзены пакойчык-бакоўка, аддзелены ад зальчыка фанернай перагародкай. У гэтай цёплай утульнай бакоўцы Міця з Плоткіным гуляюць у шахматы.

Маці шые — работы ёй хапае і цяпер,— аднастайна, з кароткімі перапынкамі стракоча нажная швейная машына, за акном шэра, хмура, сыплецца з таполяў

жоўты ліст. Хлопцы перастаўляюць фігуркі і маўчаць. Гаварыць няма пра што.

Бывае — яны гартаюць або перакладваюць з месца на месца кнігі. Кніг у кожнага з іх трох цяпер процьма, можна лічыць — па цэлай бібліятэцы. У той час, калі мястэчковыя тарбахваты валаклі з магазінаў і складаў усё, што засталося пасля немцаў, хлопцы рынуліся ў бібліятэкі. Там таксама пагаспадарылі ахвотнікі да нажывы: сталоў і шафаў не было, кнігі гарой ляжалі на падлозе. Можна выбіраць што хочаш. Некалькі дзён узапар Прымак, Плоткін і Міця прыходзілі то ў раённую, то ў школьную, то ў бібліятэку былой лясной школы, найбольш багатую рэдкімі, яшчэ дарэвалюцыйнымі выданнямі. Кнігі насілі дамоў мяшкамі.

У Міці — дый у хлопцаў таксама — усе рускія класікі, многа зарубежных, слоўнікі, энцыклапедыі і наогул усё, што здалося ім лепшым у трох мястэчковых бібліятэках. Да вайны пра такія кнігі можна было толькі марыць, а цяпер — сядзі і чытай. Але і не сядзіцца, і не чытаецца...

Глуха, як у склепе, у мястэчку. Чуткі неверагодныя, невядома, хто іх пускае, але яны разносяцца хутка, ад чалавека да чалавека, збіваюць з панталыку, сеюць цяжкі, невыносны сум. Гавораць чорт ведае што — немцы захапілі Маскву, Ленінград, дабіраюцца да Урала. У гэта нельга паверыць, нельга згадзіцца, але хоць бы якая прасветліна, хоць бы адзін чалавек сказаў суцяшальнае слова. Пачуеш адно — нашы адступаюць...

Да Прымака хлопцы і завітваюць, каб пачуць штонебудзь новае. Ён жыве ў гарадку — так называюць пасёлак, які ўзнік у самым цэнтры мястэчка. Дамы тут новыя, хоць і ў беспарадку размешчаныя, пабудаваны найбольш віднымі людзьмі яшчэ ў даваенныя гады. Большасць гэтых асабнячкоў да апошніх дзён пуставала, гаспадары выехалі з сем'ямі. Цяпер іх займаюць персоны, якія невядома адкуль выплылі,— начальнік паліцыі, паліцэйскія. Новая ўлада ўсталёўваецца...

Весткі ў Прымака змрочныя, нярадасныя, але хоць што-небудзь ведае.

— Арол нашы здалі,— паведамляе ён.— І Бранск таксама...

— Пазаўчора гаварылі пра Маскву, Урал, а сёння толькі пра Арол, Хлусня...

— За што купіў, за тое прадаю. Паліцэйскія плятуць.

Аляксей Прымак праводзіць час трохі не так, як яго дружбакі: у гэтыя пустыя, панылыя вечары ён сустракаецца з дзяўчынай, якую яны ўтраіх называюць лётчыцай. Яе ўжо бачылі і Міця, і Плоткін — вясёлая, прыгожая, з хлопцамі запанібрата, носіць скураны лётны шлем. Аляксей старэй за іх на два гады, яму ўжо васемнаццаць. Нельга сказаць, каб ён быў вельмі прыгожы ці дасціпны, але дзяўчаты да яго хінуцца. Гэта было заўважана яшчэ да вайны, і для Міці гэта вялікая тайна. Аляксей заўсёды цвіце ўсмешкай, яго можна назваць сімпатычным, але цяжка паверыць, што ён ведае якія-небудзь асаблівыя словы, якіх прагнуць дзяўчаты. Наадварот, Аляксей гаворыць пра самае звычайнае, ён умее, калі трэба, падпусціць жарт, вострае слоўца,— дык ці ж ён адзін гэта ўмее?..

— Слухай, цябе цягне да лётчыцы? — дапытваюцца хлопцы.

— Не. Але ж ад суму здохнеш.

— Пра што вы гаворыце?

— Ні пра што. Адчапіцеся...

Пра знаёмых дзяўчат Аляксей не любіць расказваць, загадкава ўсміхаецца. Гледзячы на гэтую ўсмешку, можна думаць усё, што прыйдзе ў галаву. У душы Міця зайздросціць Прымаку, найбольш той яго лёгкасці, з якой ён паводзіцца з дзяўчатамі. Здаецца, ён ведае нешта такое, чаго Міця ведаць ніколі не будзе, ніколі не пераступіць мяжы, якая аддзяляе яго ад прывабных і загадкавых істот, якімі нечакана сталі дзяўчаты.

Пра Сюзану Міця думае цяпер мала, толькі зрэдку ўсплывае яе вобраз, пакідаючы ў душы ціхі, прыемны смутак. Пасля ўсяго, што адбылося, яна як бы адышла, аддалілася. Міцю цяжка нават уявіць, якая яна, як гаворыць, усміхаецца. Сюзана тут, у мястэчку, але ён баіцца нават выпадкова спаткацца з ёю. Што ён ёй скажа?..

У адзін з тых дзён, узяўшы кошыкі і рыдлёўкі, яны ўтраіх пайшлі на асушанае балота накапаць цукровых буракоў — з іх у мястэчку вучыліся варыць павідла. Дзень імжысты, хмуры. Клетка перакапана, сям-там знойдзеш кволы, нікім не заўважаны бурачок. Пакалупаўшыся ў тлустай чорнай зямлі, селі на кучу бац-

вiння, прымоўклі. Узбоч калектара — езджая дарога, але ўжо метраў праз сто не відаць яе — губляецца ў густой шэрай імжы. Не відаць ні мястэчка, ні бярэзніку ўскрай тарфяніку, і ўражанне такое, нібы яны ўтрох адны на балотнай клетцы пад асеннім нізкім небам. У змрочны гэты дзень, як ніколі за ўвесь месяц, адчулі хлопцы сваю адзіноту.

На іх вачах асушалі балота. Мабыць, кожны з іх, праваліваючыся па пояс у твань, у рудую, пакрытую вясёлкавымі плямамі ваду, лазіў сюды па яйкі дзікіх качак, па стрэляныя гільзы пасля зімовых чырвонаармейскіх манеўраў. І недзе ў душы яны, мабыць, ганарыліся, калі чыталі ў газеце пра ўраджаі жыта і бульбы на гэтым самым Гіблым, памятным і знаёмым з дзяцінства. Вясной пасеялі тут цукровыя буракі — хто раней чуў пра іх?.. Усё гэта прайшло. А што наперадзе?..

Саша Плоткін, прыўзняўшыся з зямлі, пачаў чытаць верш:

> В минуту унынья, о Родина-мать,
> Я мыслью вперед улетаю,
> Еще суждено тебе много страдать,
> Но ты не погибнешь, я знаю...

Ім, тром, стала хораша ад шчырых, крыху сумных радкоў, ад таго, што жыў на свеце вялікі паэт Някрасаў, які нібы ўгадаў іх сённяшні настрой. Дзень гэты Міцю запомніўся — адзін з чарады аднастайных, панылых...

З хлопцамі лягчэй, весялей, сустрэча з імі — свята, але найчасцей Міця адзін. Ледзь не штораніцы ходзіць у лес — восень грыбная, грыбоў, блукаючы па верасах і рэдкалессю, назбірвае поўную каробку-лубянку, але яны не прыносяць былой радасці. Міцем валодае дзіўны, упершыню зведаны настрой, калі ўсё навакольнае здаецца не сапраўдным, не рэальным, а толькі сном, цьмяным адбіткам нечага сур'ёзнага, вялікага, што, атуліўшыся бачнасцю звычайнасці, стаілася ў шматзначнасці сваёй і раскрыецца па часе. Лес той самы, знаёмы і блізкі з дзяцінства, і разам з тым ён зацяўся, хавае ў паўзмроку штосьці загадкавае, таямнічае; вяршаліны сосен шумяць па-асабліваму, трывожна і насцярожана. Проста болей нельга верыць у тое, нібы ўсё, што трапляецца на вочы, такое, якім на першы погляд здаецца. Усё павінна мець другі — унутра-

ны і стоены — сэнс. Жыццё стала незразумелым. Ранейшыя паняцці перавярнуліся ў ім, аказаліся хісткімі і няпэўнымі...

Думае Міця і пра немцаў. У іх краіне нарадзіліся Маркс і Энгельс, былі рэвалюцыі, забастоўкі. Дзе ўсё гэта? Куды яно дзелася? Міця верыў да вайны, што рабочыя ўсіх краін — браты па класу, у іх аднолькавыя інтарэсы. Гэта было зразумела. Аднак у гэта ўжо нельга верыць, бо ўсе тыя гарматы, танкі, самалёты, якія ён бачыў, зрабілі сваімі рукамі нямецкія рабочыя. Навошта яны іх нарабілі? Каб забіваць такіх жа, як яны самі, савецкіх рабочых. Выходзіць, кавалак хлеба для іх, немцаў, даражэй за смерць братоў па класу...

Міця ўжо бачыў немцаў.

Тады, калі немцы займалі мястэчка, ля будкі спыніліся тры грузавікі, і салдаты, якія з іх вылезлі, насыпаўшы ў кацялкі розных парашкоў, пачалі гатаваць абед. Яны доўга елі, потым пілі каву, падліваючы ў яе віно. З выгляду гэта звычайныя салдаты, найбольш маладыя, і Міцю здзівіла, што яны з такой раскошай ядуць. Чырвонаармейцы — сярод іх былі і лейтэнанты, і капітаны, і нават адзін маёр — калі ішлі на фронт, таксама аднойчы атабарыліся ля будкі і таксама гатавалі абед. Елі яны звычайную пшонную кашу з сухарамі.

Адзін пажылы немец, твар якога здаўся Міцю прыветлівым, добрым, даў сястры Тані цукерку. Дзяўчынка баялася браць, і ён гладзіў яе па галаве, ласкава і з усмешкай угаворваючы. Немец быў самы звычайны чалавек. Міця не ўбачыў у ім нічога звярынага, такога, якімі маляваліся ў яго ўяўленні фашысты. Міця нарэшце асмялеў і, цяжка падбіраючы нямецкія словы, спытаў:

— Зінд зі арбайтэр? [1]

Твар немца перасмыкнуўся, вочы забегалі, азірнуўшыся, ён спалохана прамовіў:

— Біст ду юдэ? [2]

Міця зразумеў, пра што пытае немец, да яго не дайшло толькі, чаго той баіцца. Але ахвота размаўляць прапала. Ён адказаў фразай, якую паўтаралі ледзь не на кожным уроку нямецкай мовы:

---

[1] Вы рабочы?
[2] Ты яўрэй?

— Ін дэр шуле лернэн вір дзі дойчэ шпрахэ[1].

— Гут, гут[2],— немец загергетаў яшчэ нешта, але з яго слоў Міця нічога ўжо не зразумеў.

Узбоч шляху валяюцца бляшанкі з-пад кансерваў, бутэлькі, срабрыстая папера, абрыўкі газет. Газеты яшчэ за летнія месяцы, але Міця іх падбірае — хочацца ведаць, што пішуць немцы для саміх сябе. Толькі нямецкай мовы ён не ведае — з дзесяці слоў знаёмае адно. Ад гэтага крыўдна, у школе за чатыры гады можна было мову вывучыць, пра гэта заўсёды гаварыла Мар'я Іванаўна. Але хто яе слухаў?..

Вечарам, дома, узброіўшыся слоўнікам, Міця спрабуе чытаць знойдзеныя кавалкі. Адна газета цэлая, нават з партрэтам Гітлера і вялікім, выдрукаваным чырвонымі літарамі загалоўкам на першай паласе. Міця прыглядваецца да Гітлера: аблічча яго не мае ніякай прывабнасці, страшнае,— рот крывы, вочы, як у шалёнага, і яшчэ гэты касмыль на лобе... Нечым няўлоўным Гітлер падобен на грузчыка Зыка — быў такі на станцыі. Палучыўшы грошы, Зык подбегам шыбаваў у краму, напіваўся і, п'яны, чамусьці заўсёды стараўся ўзабрацца на што-небудзь высокае — на паркан, дрэва, аднойчы залез нават на дах сталоўкі. Адтуль, напінаючыся, варочаючы вачамі, крычаў:

— Слухайце мяне, народы!..

Тыя, што стаялі ўнізе, глядзелі на Зыка, як на дзіва, слухалі і рагаталі, нарэшце прыходзіў міліцыянер, лез на дах, і ўсё канчалася...

Праз газетны тэкст да сэнсу напісанага Міця прабіраецца, як праз густы цёмны лес. Бывае, што і словы ўсе перакладзены, стаяць, як салдаты ў вольным страі, а сувязі між імі ніякай. Трэба яшчэ ведаць граматыку. Зрэшты, сёе-тое Міця разумее. У газетах найбольш пераможныя рэляцыі аб летніх баях пад Смаленскам, Кіевам. Шмат высокіх, гучных слоў: усявышні дух, бог, воля нацыі... Ёсць нешта пагрозлівае ва ўсіх гэтых словах — уяўляюцца самалёты, танкі, гарматы, вясёлыя твары салдат, якія ехалі па пыльным шляху на вайну, як на пагулянку. Нашы адступалі змардаваныя, у выцвілых ад поту гімнасцёрках, з чорнымі няголенымі тварамі. І калі Міця думае пра тое, што

---

[1] У школе мы вывучаем нямецкую мову.

[2] Добра, добра.

хочацца бачыць,— пра наша наступленне, уцёкі немцаў, яму становіцца страшна. Цяжка ўявіць, каб змардаваныя чырвонаармейцы з аднымі вінтоўкамі пагналі назад гэтую жалезную армаду...

Раздзел сёмы

1

Для Аўгуста Эрнеставіча наступілі пакутлівыя, поўныя няпэўнасці дні. Маркграф Ліндау, пакінуўшы дакумент з гербавай пячаткай і скрутак адозваў на нямецкай і рускай мовах, паехаў. Яму клопатаў мала. Абяцанага гарнізона няма. І калі яшчэ будзе?

Пра тое, што ён прызначан бургамістрам, Аўгуст Эрнеставіч нікому не гаворыць. І жонцы загадаў, каб маўчала. Немцы ваююць, а ім тут жыць... Тым болей што па мястэчку паўзуць чуткі пра партызан. Не ўсе тыя, што патрулявалі па вуліцах з вінтоўкамі, і нават не ўсе ў вайсковым адзенні падаліся ўслед за арміяй. Некаторыя асталіся тут, блукаюць па лясах. Тры дні назад на шашы — гэта ад мястэчка якіх-небудзь дзесяць кіламетраў — разбілі дзве нямецкія машыны, салдат і афіцэраў пазабівалі — страх... Гертруда Паўлаўна чула пра гэта можа ад дзесяці чалавек.

У доме Аўгуст Эрнеставіч не начуе. Ці далёка да бяды? Хто перашкодзіць тым, што ў лесе, прыйсці сюды... Прыцемкам, калі не віжуе чужое вока, захапіўшы дзяружку і кажух, Крамер кіруецца на агарод, у кіяшныя бадылі, дзе стаіць невялічкі саламяны буданчык.

Вядома, і тут не сховішча, але калі прыйдуць у двор, пачнуць ламацца ў дзверы, можна пачуць, зашыцца куды-небудзь глыбей.

Ноччу ён доўга не спіць. Не лета ўжо, з ваколіцы цягне зябкасцю. Праз дзірку ў шалашыку відаць кавалак неба, на ім па-асенняму чыстыя зоркі. Глуха, дзіка ў мястэчку. Ноччу ні аганька, ні зыку. Аўгуст Эрнеставіч ляжыць, думае. Завіхурылася жыццё. Падхопіць яго, як саломіну, закруціць у шалёным віры, паспрабуй, знайдзі ціхае прыстанішча. Хіба ён хацеў быць бургамістрам? Згоды не пыталіся, прызначылі, а як цяпер будзе?

Аўгуст Эрнеставіч перабірае ў памяці вялікія і малыя падзеі свайго мінулага жыцця і не знаходзіць нічога падобнага на сённяшняе становішча. Былі і няўдачы, і згрызоты, але хоць ясна было, што рабіць. Жыў сумленна. Наўрад ці знойдзецца чалавек, якому ён зрабіў вялікую крыўду. А што наперадзе?..

Засынае пад раніцу. Спіць нервова, пакутліва...

Як бургамістр, Крамер яшчэ і пальцам не паварушыў. Адозвы, якія пакінуў маркграф, ляжаць у сенечках, прыхаваныя ў старой шафе. Што ў тых адозвах? Загад усім, хто дзе-небудзь працаваў, вярнуцца на ранейшае месца. Папярэджанне насельніцтву не хаваць агнястрэльнай зброі, не даваць прытулку пераапранутым чырвонаармейцам, здаць нямецкім уладам радыёпрыёмнікі. За невыкананне кожнага з патрабаванняў мера пакарання адна — смерць. Крута бяруць, але ўсё гэта пакуль што не болей, чым паперка, пусты гук. Трэба, каб за словамі стаяла рэальная сіла, а яе няма, у мястэчку — ніводнага нямецкага салдата, таму Аўгуст Эрнеставіч і не расклейвае адозваў. Пакуль што лепш не высоўвацца...

Ніхто не мусіў ведаць аб прызначэнні Аўгуста Эрнеставіча бургамістрам, але неяк жа ўведалі. Папаўзла пагалоска. Прываліў віншаваць Забела, млынар, яго Крамер менш за ўсё баяўся — сякія-такія сувязі меліся да вайны. Млынар задаволена загудзеў:

— Вы, значыцца, цяпер наша ўлада. Накшталт каменданта. Яй-богу, добра, што вас паставілі. Наш усё-такі чалавек. Народ ведаеце. Я баяўся, прыедзе, думаю, які з Германіі, паспрабуй, удзяўбі яму, што ды як...

— Ды не, Панас Дзянісавіч, якая ўлада. Яшчэ віламі па вадзе пісана...

— Правільна робіце, дарагі,— адразу зразумеў Забела.— Паперад бацькі ў пекла не суньея. Яшчэ ўсё можа быць. Я вам вось што скажу,— млынар знізіў голас да шэпту.— Начуйце пакуль што ў мяне. Неспакойна кругом. Не дай бог бяды...

Вечарам Крамер у Забелы. Дом у таго — харомы. Нездарма хадзіў, абсыпаны мучным пылам. Стол застаўлены закускамі, гарэлкай, шкварыцца на таганку ячня — не тоячыся, паказвае млынар, што госць жаданы. Ноч правялі за чаркай, у прыемнай гутарцы.

— Абапірацца, дарагі, трэба на разумных лю-

дзей,— як бы паміж іншым устаўляе Забела.— Якія жыццё разумеюць і не падвядуць цябе. Ёсць такія. Пашукаўшы, знойдзеш. Вось, скажам, Шэлег — з камунгаса. Чалавек бачыў далёка, яшчэ калі бальшавікі тут былі. Праўда, ледзь не ўходалі яго. Схаваўся. Цяпер тут, бачыў днямі.

— За што яго?

— За тое, што разумеў, адкуль вецер. На сябе спадзяваўся...

Упершыню за ўсе апошнія дні спаў Аўгуст Эрнеставіч спакойна, сноў не памятаў, вяртаючыся назаўтра апоўдні пасля пахмелкі трохі пад мухай, куды весялей глядзеў на хмурыя местачковыя хаты.

У Забелы Крамер правёў ночы тры: няёмка стала турбаваць, дый, мабыць, перасталі быць тайнай для іншых вячэрнія візіты на чужую вуліцу. Хіба ад каго схаваешся? Але набіўся чалавек яшчэ болей знаёмы — складскі вартаўнік Зуй, нестары, пануры, з глюгматым, як у турка, носам,— невядома, як ён ўратаваўся ад прызыву. Крамер Зуя недалюбліваў, нячысты на руку, цішком гандляваў лесам, але выбіраць не прыходзілася. Пайшоў і да яго начаваць.

Зуй разам з жонкай — чорнай, высокай і худой, як палка,— частаваў, гучна ікаючы, падліваючы ў шклянку гарэлкі, хваліў вялікі розум госця, яго справядлівую натуру, але тут жа, за сталом, завёў непрыемную размову.

— То, пане камендант, сваім дурным розумам я разумею так — зноў вярнулася ўласнасць. Немцы ўласнасць любяць, прызнаюць. Дзесяць маіх дзесяцін адышло пад калгас. А цяпер жа тая зямля — мая... На трох маіх дзесяцінах бульба. То магу я яе для сябе выкапаць. Я ў калгасе не быў, аднак жа зямля мая...

— Пачакаць трэба,— хмура адказаў Крамер.— Прыедуць немцы, тады. Яшчэ нічога невядома.

— То ж зіма на носе. Пойдуць дажджы, хліпата. Дабро загіне...

Спаў Крамер у Зуя дрэнна, бадай усю ноч не заплюшчыў вачэй, варочаўся, думаў. Аднекуль наплыло — робіць не тое, што трэба. Хавацца — палавіна справы. Дай волю такім, як Зуй, з роднага бацькі сарочку здымуць...

Назаўтра, адмовіўшыся ад Зуевага снядання, прайшоўся па мястэчку, вітаючыся з сустрэчнымі, не мо-

гучы адбіцца ад настойлівага жадання з кім-небудзь пагаварыць, параіцца.

Успомніў Забелавы словы пра Шэлега, узрадаваўся. Трэба акружаць сябе людзьмі, шукаць памочнікаў, інакш прападзеш. Збольшага загадчыка камунгаса ведаў, прыходзілася разы два сустракацца — дзелавы, стрыманы. Не ведаў, дзе жыве. Дапытаўшыся, завітаў — Шэлег, стоячы ў палісадніку, замазваў кітам шыбы.

— Да вас я, Шэлег,— сказаць «пан» не адважыўся.

— Рад вас бачыць, пан бургамістр.

— Ведаеце ўжо?

— Чуў. Мяне асабіста навіна ўзрадавала.

— Давайце, калі маеце час, пройдземся. Хачу з вамі пагаварыць.

— Запрасіў бы ў кватэру, але там непарадак. Рамонт...

— Дзякую, [redacted] пачакаю.

Некалькі хвілін, пакуль Шэлег мыў рукі, пераапранаўся, Крамер выхаджваў па дашчаным тратуары пад вокнамі яго дома. Потым пайшлі пад акацыі, у школьны сквер, прыселі на лавачку.

— Што вы думаеце рабіць, Шэлег?

— Неяк трэба жыць.

— А калі я вам прапаную работу?

— Ну што ж, і працаваць трэба.

— Маім намеснікам.

— Не, пан бургамістр. Заслуг перад немцамі я не маю, і гэта будзе незразумела. Я сам хацеў зайсці да вас. Бацька мой пры цары яшчэ трымаў майстэрню, ну і я валодаю рамяством. Рамонт швейных машын, бляшаная справа — вёдры, тазы. Цяпер гэта асабліва патрэбна. Думаю прасіць у вас дазволу на майстэрню.

— Ну што ж,— у голасе бургамістра несхаваны жаль.— Не буду пярэчыць. Я і сам, калі гаварыць праўду, думаў гэтым заняцца...

Іван Пракопавіч адчувае — Крамера штосьці прыгнятае, непакоіць.

— Хацеў я з вамі параіцца,— нарэшце гаворыць бургамістр.— Мала асталося адукаваных людзей. Дый мала каго ведаю я... Як вы думаеце? Некаторыя хочуць захапіць калгасныя пасевы. У асабістае карыстанне. На той аснове, што пасевы на зямлі, якая ім раней належала...

— Думаю, гэта несправядліва, пан бургамістр. Трэба падумаць пра ўсё насельніцтва. Яно засталося без хлеба. На мой погляд, найлепшае выйсце — раздзяліць пасевы. Не мінаючы сем'яў рабочых, служачых. Чым яны вінаваты, што не займаліся сельскай гаспадаркай?

Іван Пракопавіч бачыць: бургамістр пасур'ёзнеў, задумаўся, на твары — нерашучасць.

— Як паглядзяць на гэта немцы? — няўпэўнена пытае ён.

— Няма часу адкладваць. Ураджай можа загінуць. Дый людзі, не пытаючы дазволу, яго ўбіраюць. Хто як можа.

— Можа, няхай ідзе, як ідзе?

— Тады адны нахватаюць па горла, а другім не застанецца нічога. Вы ж самі бачыце. Пачнецца голад.

Падумаўшы, Крамер згаджаецца.

— Вы маеце рацыю. Аднак хто гэта возьме на сябе? Афіцыйна даваць распараджэнне я не маю права. Не маю інструкцый.

— Хай зоймецца той, хто займаўся раней. Я маю на ўвазе агранома Драгуна. Сумленны спецыяліст. Брыгадзіраў ведае, калгаснікаў. Я яму вашы словы перадам.

— Перадайце. Няхай Драгун. Немцы патрабуюць, каб усе вярнуліся да ранейшай работы...

Бургамістр падняўся і развітаўся прыязна, як з добрым знаёмым.

2

Драгун жыве ў прасторным доме, які некалі належаў мясцоваму папу. Тут пасяліліся дзве сям'і — агранома і дырэктара МТС. У пэўнай меры агроном можа лічыць сябе мясцовым — працаваў тут, пры МТС, калі не было яшчэ раёна, дый родам недалёка, з вёскі Грамы, якая ад мястэчка вёрст за дванаццаць.

Вечарам у шыбіну аграномавага акна нехта пастукаў. Драгун выйшаў на ганак, прыгледзеўся. Ля веснічак — высокая постаць.

— Хто там?

— Ідзі сюды, Васіль Іванавіч. Не бойся — свае.

Голас знаёмы, а чый — разабраць цяжка.

— Пачакайце, заскочу ў хату, накіну пінжак.

Праз хвіліну, падышоўшы да веснічак, аграном пазнае загадчыка камунгаса.

— Вы не прадаяце медны самавар? — шэптам пытаецца тоїі.

Гэта пароль — узрушаны аграном маўчыць.

Маўчыць і Шэлег — чакае адказу.

— Якую хочаце цану? — нарэшце таксама шэпча Драгун.

Двое, якія ведалі адзін другога як звычайныя людзі, раённыя работнікі, адчуваюць сябе няёмка. Выходзяць з двара, кіруючыся ў завулак, які вядзе да цагельні, а там далей — на ваколіцу. Там шэрань ночы, бязлюддзе.

— Не думаў, што ты,— прызнаецца Драгун.

— Я і сам не думаў.

— Многа нас?

— Не пытай.

— Прабач, я яшчэ не адвык.

За цагельняй — кар'еры, у якіх капаюць гліну. Курганкі пяску — у змроку здаецца, што яны выскакваюць насустрач. Прыселі на адзін, агледзеліся. У мястэчку брэшуць сабакі, недзе пазвоньвае навешаным званком спутаны конь. Ноч зорная, цёплая.

— Заўтра табе трэба ісці на работу,— ціха гаворыць Шэлег.— Як і раней — аграномам. Дамовіўся з бургамістрам...

— Ён таксама наш? — узрадавана ўсклікае аграном.

Шэлег на хвіліну змаўкае.

— Вельмі гарачы. Усё хочаш ведаць. Хіба не папярэджвалі?

— Ну, маўчу, маўчу...

— Немец ён. Можна было загадзя разлічваць, што гэтыя за яго ўхопяцца. Але хто тады думаў?..

Недзе за чыгункай — гулкі, раскацісты выбух. Абое падхопліваюцца, насцярожана прыслухоўваючыся. Праходзіць некалькі хвілін. Нішто больш не парушае цішыні.

— Дзеці, мусіць,— заўважае Шэлег.— Гранату кінулі. Мой нядаўна абойму патронаў прывалок. З разрыўнымі кулямі...

Драгун дастае пачак папярос, тоячыся, чыркае запалкай. Закурваюць, кураць у далонь.

— Пра Крамера я наводзіў спраўкі,— напаўголасу

працягвае Шэлег.— Нічога благога не гавораць. Паўгода сядзеў у турме, пакуль ішло следства. Апраўдалі... На службу пайшоў без ахвоты. Па-мойму, нешта савецкае асталося ў ім. Але давяраць не прыходзіцца. Пастаўлены немцамі. Увесь тыдзень дома не начуе. Значыць, баіцца...

— Ты думаеш?..

— Нічога я не думаю. Будучае пакажа. Галоўнае, Крамер прыйшоў да мяне сам. Стварае апарат. Важна падсунуць яму нашых людзей...

Абодва маўчаць. Драгун, не патушыўшы, пстрыкае недакуркам,— апісаўшы агністую дугу, той падае ў кар'ер.

Недзе за чыгункай яшчэ адзін выбух.

— А што мне рабіць у гэтага Крамера?

Шэлег доўга маўчыць.

— Дырэктыў пакуль няма. Але будуць. Трэба легалізаваць становішча і дзейнічаць. Момант якраз выгадны. Па чутках, немцы не ўсюды распускаюць калгасы. Чаму, ты не думаў?

— Прызнацца, не думаў.

— Не вельмі хітрая арыфметыка... Будуць фашысты грабіць насельніцтва? Будуць. Няма ніякіх сумненняў. А на арцельнае дабро ім проста лягчэй накласці лапу...

— Правільна.

— Давай рашаць. Калі два тыдні назад было правільна спальваць пасевы, то цяпер самае вернае — раздаць іх па дварах, падзяліць. Каб немцам не дасталося ні зерня...

— Верна. Я так і гаварыў! — усклікае Драгун.— Такую каманду даў...

— Камандуй цяпер ад імя бургамістра. Ён баіцца, хістаецца, але на выпадак чаго абяцаў падтрымаць. Калі ўдасца, то мы двух зайцаў заб'ём: людзям хлеб і немцам дулю пад нос. Галоўнае — скарэй. Пасевы дзяліць на ўсіх — на калгаснікаў, рабочых, служачых...

Абодва ўзрушаныя — абстаноўка нязвычная, наперадзе нічога пэўнага. Крамер — не немцы. Як усё павернецца, калі немцы асядуць тут?

— Пра фронт нічога не чуваць? — пытаецца Драгун.

— Нічога.

Разыходзяцца па адным. Постаць Драгуна растае ў змроку, а Шэлег яшчэ сядзіць. Неба светла-шэрае, зорнае, над лесам — срабрысты сярпок месяца. Мястэчковыя хаты — як суцэльная цёмная сцяна. Плыве, заглушаючы ўсе іншыя пахі, церпкі водар атавы. Блізка поўнач. Шэлег падымаецца, ідзе ўслед за Драгуном. У цёмным правулку трашчыць пад нагамі сухое вецце. Правулак гразкі, вясной яго загацілі. Вуліца стаілася. Ні аганька ў вокнах. Прайшоўшы метраў з паўсотні, Шэлег раптам спыняецца: у садку насупраць прыглушаныя галасы, смех. Вымае папяросы, закурвае. Як бы весялей стала: не ўсе спяць...

* * *

У наступныя два тыдні ў жыцці Аўгуста Эрнеставіча адбылося столькі падзей, столькі прыйшлося прыняць рашэнняў, што ўсяго гэтага хапіла б на цэлае жыццё...

Немцы прыкацілі ўсемярых — шэсць жандараў на чале з начальнікам, капітанам Швальбе, немаладым, хударлявым, з жоўтым хваравітым тварам. Жандары пажылыя, дзябёлыя, за выключэннем аднаго, такога ж высокага, перахлябістага, як і сам начальнік. Прозвішча ў гэтага польскае — Красоўскі, хоць назваўся немцам і без запінкі гаворыць па-нямецку.

У жандараў дзве машыны — легкавая і вялікі грузавік-фургон, па самы брызент набіты скрынкамі, мяшкамі, вінтоўкамі і іншымі прыпасамі. Не раздумваючы, жандары занялі пад жыллё і службовыя памяшканні школы. На другім паверсе кожны аблюбаваў сабе пакой, а капітан заняў два — пад спальню і кабінет.

На другі дзень, уладкаваўшыся, Швальбе выклікаў Крамера. Класны пакой стаў досыць утульным кабінетам: ля сцяны — засланы зялёным сукном стол, мяккія крэслы, канапа, на сцяне партрэт Гітлера і вялікая нямецкая карта еўрапейскай часткі Савецкага Саюза. Выгляд у Швальбе прыветлівы, голас мяккі, ціхі, тон — даверлівы. Толькі ў светлых, халаднаватых вачах — аганёк насцярожанасці.

— Рад другі раз сустрэцца, пан Крамер. Прабачце, учора проста не меў часу як след пазнаёміцца. Сядайце...

На стале — вялікая чорная бутэлька і дзве срэбраныя чарачкі. Капітан наліў.

— За знаёмства, пан Крамер. Рад бачыць у вашай асобе суайчынніка.

— Я тутэйшы немец, пан Швальбе.

— Не мае значэння. Немцы, дзе б яны ні жылі,— адна сям'я.

Выпілі. Пітво церпкае, моцнае.

— Французскі каньяк,— ахвотна тлумачыць капітан.— Францыя — цуд. Сонца, віно і жанчыны...

Швальбе ні аб чым не распытвае. Павольна, расцягваючы словы, расказвае пра службу, пра сябе.

— Я не салдат, пан бургамістр, а паліцэйскі чыноўнік... Жандармерыя — ахова парадку. Вядома, у вайну і жандары страляюць. Непрыемная рэч — вайна... Я пакінуў у Германіі пасаду шэфа паліцыі, зялёны, поўны спакою гарадок. Там у мяне жонка і дзве дочкі. Дочкам час выходзіць замуж. Але жаніхі на вайне, а дочкі ў арбайтслагеры. У Германіі цяпер або працуюць, або ваююць... Фрау адна дома...

Швальбе дастае партманэ, вымае тры фотакарткі.

— Фрау Марта,— па чарзе перадаючы фатаграфіі ў рукі Крамера, гаворыць ён.— Гэта — Эльза, старэйшая дачка, а гэта — Інгеборг, малодшая. Дочкі — красуні...

Не спяшаючыся, выпілі яшчэ па шкаліку — за фрау, за дачок.

— Спадзяюся на поўнае ўзаемаразуменне з вамі, пан бургамістр. Нам трэба моцна трымацца за рукі. Дарэчы, вам вядома становішча на фронце?

— Нічога не ведаю.

— Ахвотна раскажу,— жандар устае, падыходзіць да карты.— Вось гэта Кіеў, бачыце? Учора ён заняты нашымі войскамі. Акружана і паланёна вялікая армія. Савецкія генералы канчаюць самагубствам. Кіеўская аперацыя — цуд...

Па срэбранай чарачцы — за Кіеў, за перамогу нямецкай зброі...

Без прывычнай закускі ў галаве Аўгуста Эрнеставіча злёгку пашумлівае. Швальбе стаіць ля карты з выглядам стратэга, тон упэўнены, з уладнымі, стальнымі ноткамі:

— Ленінград, цытадэль бальшавізму, акружаны. Яго на днях возьмуць. Стрэлы нямецкага наступлен-

ня,— жандар нібы сячэ рукой паветра,— нацэлены на Маскву. Праз месяц вайна закончыцца. Да наступлення халадоў...

Крамер збянтэжаны. Ён і думкі не дапускаў, што ўсё скончыцца так хутка. На карце, якую ён бачыць перад сабой, прыколатыя кнопкамі нямецкія арлы. З поўначы на поўдзень іх цэлы ланцуг. У напрамку Масквы клін як бы завастраецца.

Швальбе падымае чарку за Маскву, за хуткую перамогу...

— Скажыце, пан Крамер, ці многа ў гэтым паселішчы камуністаў, савецкіх функцыянераў і яўрэяў? Жандармерыі пажадана мець спіскі... Не абавязкова іх зараз жа арыштоўваць, заключаць у канцлагеры ці знішчаць. Але ведаць трэба. Наша служба...

«Вось куды хіліш,— мільгае ў думках.— Мякка сцелеш, ды як паложыш...» Імгненна ўзнікае непрыхільнасць да Швальбе: «Падладжваўся, выходзіць, спецыяльна, каб выведаць, зрабіць даносчыкам...»

— Не думаю, каб тут было многа такіх,— раздумліва адказвае Крамер.— Можа, іх наогул няма. Мястэчка, пан капітан, занята немцамі праз два месяцы пасля пачатку вайны. Усе, хто хацеў адсюль выехаць, лёгка гэта зрабілі...

— Не выключана, што ёсць спецыяльна пакінутыя агенты.

— Магчыма. Але што яны значаць перад сілай германскай арміі? Вы самі сказалі,— праз месяц вайне канец.

— Гэта ўсё так, пан Крамер. Але ж...

— Хацеў яшчэ спытаць вас, пан капітан. Для мяне важна. У адозвах камандавання сказана, што ўсе мусяць вярнуцца на ранейшае месца работы. Незалежна ад пасады. Ці азначае гэта, што немцы будуць караць савецкіх кіраўнікоў?

На твары жандара — замяшанне, якога не можа схаваць. Апусціўшы вочы, як бы выцягвае з сябе:

— Скажу вам, як немец немцу, пан бургамістр... Вайна яшчэ ідзе... Вялікая Германія зацікаўлена ў тым, каб на занятых ёю землях было спакойна. Нам не выгадна, каб тут панаваў беспарадак... Таму мы возьмем на службу ўсіх, хто да нас прыйдзе.

— Значыць, ранейшая дзейнасць ні для кога не можа быць віной?

— Камісараў і яўрэяў мы будзем караць.
— Але тут няма такіх.
— Вы, я бачу, вельмі даверлівы, пан бургамістр.
— Я жыў сярод гэтых людзей. Добра іх ведаю.
Тон размовы адразу мяняецца.
Швальбе неяк звяў, сеў у крэсла — уздыму хапіла ненадоўга. Голас слабы, рухі старэчыя, толькі вочы паблісквають. Зноў сцеле лістам:
— Вы для нас знаходка, пан Крамер. Мне будзе вельмі прыемна працаваць з вамі. Вы ведаеце насельніцтва, яго настроі. Гэта вельмі каштоўна. Скажыце, партызаны ёсць па лясах?
— Ёсць.
Капітан збянтэжаны.
— У гэтай мясцовасці? Я хачу сказаць — блізка?
— Блізка, пан капітан. Тыдзень назад на шашы разбіты дзве нямецкія машыны. Адсюль якіх-небудзь дзесяць кіламетраў.
— Так, так,— спалохана паўтарае Швальбе.— Па дарозе я штосьці падобнае бачыў. Машына зусім згарэла. Думаў,— фронт, баі.
— Рускія тут адыходзілі без бою.
— Што рабіць, пан бургамістр? У мяне толькі шэсць жандараў. Трэба неадкладна выклікаць спецыяльны атрад.
Крамер не можа сабе гэтага растлумачыць, але яму прыемна бачыць спалоханы твар жандара.
— У вас ёсць зброя, пан капітан. Чаго баяцца? Я адзін сядзеў тут ледзь не два тыдні. І нічога — жывы.
Капітан устаў, нервова пахаджвае з кута ў кут.
— Пан бургамістр, прашу вас... Памажыце стварыць паліцыю. Для аховы парадку і барацьбы з ляснымі бандытамі. Пакуль паліцыі няма — прашу прызначаць начных вартаўнікоў. Па дзесяць чалавек на вуліцу...
На гэтым размова канчаецца. Крамер развітаўся з жандарам задаволены. Унутрана ён адчувае: Швальбе спасаваў, таму воляй-няволяй схіліўся перад ім. Радасна ад думкі: «У Швальбе — жандары, але ён баіцца...»

3

Раённая ўправа, хоць пакуль і без шыльды, размяшчаецца ў памяшканні пасялковага Савета. Будынак новы, каменны, атулены старымі бярозамі, і месца выгаднае — у самым цэнтры мястэчка. Ёсць ужо ў Аўгуста Эрнеставіча ўласны кабінет і сякія-такія падначаленыя. Перакладчыцай запрошана настаўніца нямецкай мовы, жонка старшыні пасялковага Савета, які ў арміі. Яна адмаўлялася, але Аўгуст Эрнеставіч настояў на сваім — такі чалавек яму асабліва патрэбен. Справа ў тым, што ў нямецкіх паперах бургамістр адчувае сябе не дужа ўпэўнена. Па друкаваным разбірае, а па пісаным — з вялікай натугай. Бывае, што і ў друкаваным трапіцца слова, якога зроду не чуў.

У крэсле загадчыка агульнай канцылярыі — пасівелы, згорблены стары па прозвішчу Рак-Кандэрскі. Апошнія гады ён жыў на пенсіі. На службу набіўся сам. Напаткаўшы на вуліцы бургамістра, гэтак пачаў бэсціць савецкую ўладу, што аж Крамеру няёмка стала. Цяпер прыходзіць у канцылярыю раней за ўсіх, уссунуўшы на нос перавязаныя медным дротам акуляры, корпаецца ў паперах і ўвесь дзень сіпіць на маладых сакратарак і машыністак. Аграном Драгун, першы, каго бургамістр запрасіў на службу, сталага месца не мае — ездзіць па вёсках, наладжвае дзейнасць млыноў. Хлеб — самае вострае, што цяпер трэба бургамістру. Без хлеба, без тых мізэрных паўкілаграма на дзень, нікога працаваць не прымусіш, як ні палохай, якія ні вывешвай загады. А здабыць зерне ці муку можна пакуль што толькі адным шляхам — праз мукамольны збор на млынах.

У левым крыле будынка — фінансавы аддзел, бухгалтэрыя. Грошы ідуць ранейшыя, савецкія, але страшэнна ўпалі ў цане. Дзесяць рублёў прыроўнена да адной нямецкай маркі. Але і за маркі нічога не купіш. Абмен рэчавы, натуральны — метр міткалю — пуд бульбы. Кірмашу ў мястэчку няма, і няма ніякай магчымасці яго аднавіць. Ніхто нічога не вязе прадаваць...

Бальніца — хоць няма ніводнага ўрача — працуе, а школы зачынены.

Аўгуст Эрнеставіч задаволены: няхай сабе яшчэ нясталы, але ўсё ж парадак. Тысячы людзей, якія насяляюць мястэчка і навакольныя вёскі, не могуць

жыць, не захоўваючы пэўных правіл паводзін, не абслугоўваючы адзін аднаго. Хіба можна ўявіць сабе жыццё без бальніцы, аптэкі, без карабка запалак і, калі на тое пайшло, без пажарнай каманды? Парадак паступова пачаў наладжвацца, усё гэта дзякуючы яго, Крамера, клопатам.

Штодня з раніцы Аўгуст Эрнеставіч выклікае да сябе жыхароў: чыгуначнікаў, работнікаў пошты, бухгалтараў — усіх, хто да вайны займаў якую-небудзь пасаду. Некаторыя ісці на работу не хочуць, спасылаючыся на тыя ці іншыя прычыны, але бургамістр не пагражае, не абражае крыкам або якім-небудзь грубым словам. Аргументы ў яго досыць важкія, і ён ахвотна выкладвае іх перад кожным. Ніхто з жыхароў не вінаваты, гаворыць ён, што пачалася вайна і ў мястэчка прыйшлі немцы. Ніхто нічога не можа змяніць. Трэба жыць, значыць, трэба працаваць. Тым болей што нямецкія законы — суровыя. Навошта ж наклікаць на сябе бяду, калі яе можна абмінуць?..

Крамер пачынае ўнутрана ганарыцца сабой і тым становішчам, якое заняў у мястэчку. Яму цяпер здаецца, што сапраўды ў раёне няма чалавека, які б мог замяніць яго, стаць бургамістрам. Ну хто б здолеў так размаўляць з немцамі, з тым самым Швальбе, як гэта робіць ён, Крамер? Швальбе ён паставіў на месца, даўшы зразумець, што бургамістр — першая ў раёне фігура. Цяпер начальнік жандармерыі ходзіць да яго, Крамера, ва ўправу, а не выклікае, як у першыя дні, да сябе.

З паліцыяй уладжана. Не хто іншы, як ён, Крамер, знайшоў для Швальбе начальніка паліцыі. Праўда, чалавек, які сам прыйшоў на кватэру бургамістра, назваўшыся Плішчынскім, не спадабаўся. Відаць, хлуслівы — спачатку заявіў, што вярнуўся з турмы, з лагера, потым, забыўшыся, пачаў выхваляцца, што лейтэнант добраахвотна здаўся немцам, вайсковую службу ведае. Ён прасіўся на пасаду начальніка паліцыі вельмі настойліва, і бургамістр накіраваў яго да Швальбе. Той наогул не дапытваецца — хто ды адкуль? Хочаш у паліцыю — калі ласка, бяры вінтоўку, патроны, павязку на руку.

Крамера непакоіць такая лёгкасць. У паліцыі ўжо дванаццаць чалавек, з іх толькі шасцёра мясцовых. Астатнія або прыблудзілі немаведама адкуль, або жы-

вуць у мястэчку год ці два. Паспрабуй, разбярыся, што за людзі. На мясцовага можна ўсё-такі спадзявацца — тут яго сям'я, набытак, хоча не хоча, а раз узяў вінтоўку, будзе адбівацца, калі нападуць тыя, з лесу. А прышлыя? Разбягуцца, як рудыя мышы, пры першай небяспецы. Паспрабуй, спытай з іх...

Швальбе не такі ўжо благі, як здалося ў першыя дні. Падараваў прыёмнік, новенькі «тэлефункен», і Аўгуст Эрнеставіч мае магчымасць штовечар слухаць нямецкія перадачы з Берліна. Пакуль яшчэ не ўкладваецца ў свядомасці, але, відаць, бальшавікі вайну прайгралі канчаткова. Заняты ўжо і Бранск, і Арол, і Вязьма, акружана і ўзята ў палон велізарная армія, немцы пад Масквой.

Патаемна, палохаючыся ўласнага ценю, Аўгуст Эрнеставіч шукае іншы раз хвалю Масквы. Гертруда Паўлаўна ў такія хвіліны выходзіць на ганак, на варту, пільна ўглядваючыся ў цемень ночы — не дай бог хтонебудзь прыліпне да акна, падслухае, чым займаецца бургамістр.

Перадачы з Масквы не пераконваюць Аўгуста Эрнеставіча ў тым, што справы ў немцаў пахіснуліся. Факт застаецца фактам — адступленне па ўсім савецкім фронце, баі пад Масквой, Ленінградам. Дый голас маскоўскага дыктара ледзь чуваць — увесь эфір запоўнены нямецкімі перадачамі. Па-нямецку гавораць і Парыж, і Варшава, і Прага, і Белград. Свет стаў нямецкім. Міжволі Аўгуста Эрнеставіча захліствае захапленне, перамешанае са страхам. Якая магутная Германія!.. Як шырока сягнулі немцы ў сваіх дамаганнях! Мала Еўропы ім — яны і ў Афрыцы, у далёкай Лівійскай пустыні, пад самым Егіптам... Хто мог падумаць, што Германія, пераможаная ў першай вайне, гэтак узвысіцца! Відаць, сапраўды незвычайны чалавек гэты Гітлер, які з'яднаў немцаў, зрабіўшы іх неадольнай, жалезнай сілай!..

У самога Аўгуста Эрнеставіча планы сціплыя. Ён не збіраецца туды, у далёкі, ахутаны прывабнай заслонай таямнічасці фатэрлянд, астанецца тут, тут цяпер таксама Германія. Ён, можна лічыць, напалову рускі і пражыве сярод людзей, якіх ведае лепей, чым немцаў. Праўда, яго арыштоўвалі, паўгода трымалі ў турме, але ўсё адно руская — харошы народ. Гэтак гаварыў яшчэ нябожчык бацька. У іх шырокая душа і добрае

сэрца. Яны не ўмеюць доўга помніць крыўды, падзеляцца, калі трэба, апошнім. І самае галоўнае — яны не глядзяць звысока на людзей другога паходжання: немец ты, яўрэй, цыган ці татарын. Гэтага не разумеюць немцы, якія прыйшлі сюды, не разумее той жа Швальбе.

Наогул, не ўсё падабаецца Аўгусту Эрнеставічу ў паводзінах адзінапляменнікаў. Яны высакамерныя, пагардліва ставяцца да ўсяго, што не адпавядае іх уяўленням. Нават у дачыненні да яго, немца, які нарадзіўся і жыў тут, у Расіі, іншы раз адчуваюцца ноткі прытоенай перавагі. І слова выдумалі — «фольксдойч». Нібыта немцы, якія жывуць за межамі Германіі, не такія, як там, у фатэрляндзе...

Яшчэ больш непакоіць Аўгуста Эрнеставіча тое, што ён штодня вычытвае ў нямецкіх газетах, чуе па радыё. Нібы аслеплі там, у Берліне!.. Бальшавікі — варвары, Расія — дзікая краіна, якую насяляюць цёмныя, злосныя мужыкі! Гігант на гліняных нагах... Няпраўда гэта, няўжо там, у Германіі, нічога не разумеюць? Вядома, тут, у Расіі, было такое, што сам ён, карэнны яе жыхар, не можа апраўдаць. Узяць хоць бы той яго арышт — нізавошта шэсць месяцаў адседзець у турме. Хапала і безгаспадарчасці. Аўгуст Эрнеставіч добра ведае, колькі гніло, а затым з незвычайнай лёгкасцю спісвалася дзелавой драўніны, на якую затрачваліся велізарныя грошы. Але ж нельга закрываць вачэй на тое добрае, што паявілася толькі пры бальшавіках. Ён помніць старое жыццё — яно гэткае ж далёкае ад савецкага, як неба ад зямлі!.. У Савецкім Саюзе не знойдзеш непісьменнага, трактары, машыны, электрычнасць — хіба ж гэта варварства? І галоўнае — паноў няма, ні перад кім не трэба здымаць шапкі. Які-небудзь грузчык мог напісаць самому наркому... Немцы гэтага не разумеюць, нібы наўмысна адварочваюцца. Гэта і палохае Аўгуста Эрнеставіча, нават тады, калі ён слухае па радыё пераможныя нямецкія рэляцыі. Такія думкі здаюцца крамольнымі, бургамістр ні з кім імі не дзеліцца...

Тым не менш Аўгусту Эрнеставічу падабаецца, што ўсе, каго ён ведае і не ведае, вітаюцца з ім першыя, аказваюць усялякія знакі ўвагі. Ён нават памаладзеў за апошні час. Ходзіць выпраміўшыся, не сутуліцца.

Кожнага дня, з раніцы, прыйшоўшы ва ўправу, пераказвае апошнія навіны, пачутыя па радыё. Яго слухаюць уважліва, не перабіваючы ніводным словам...

Раздзел восьмы

1

Першы снег выпаў рана — у пачатку кастрычніка. Яшчэ не выкапалі бульбы, нават рады скошанай атавы і рудой пажоўклай асакі накрыла белым пухам. Асенні снег доўга не трывае — прыбаўляе слаты. Але гэта верная прыкмета, што зіма ляжа грунтоўна, з парой не запозніцца.

Іван Пракопавіч апошнія дні панылы. Ходзіць, павесіўшы галаву, твар задуменны, хмуры. Кожны, хто зірне на яго высокую, крыху сутулую постаць, убачыць, што жыве ён не весела. Ён не вельмі расхаджвае. Падбірае інструмент, прымае сякія-такія заказы. Майстэрня, пакуль цёпла,— у хлеўчуку, зімой прыйдзецца перабрацца ў хату. За ўвесь месяц здолеў адарвацца толькі ў Кавенькі. Старастам у Кавеньках былы дарожны майстар Іван Буян, які так і не дачакаўся пенсіі. Заняць гэтую пасаду ўгаварыў яго Іван Пракопавіч.

Вечарам, калі Драгун дома, Іван Пракопавіч ідзе да яго. У скверы ў голых вершалінах таполяў і акацый шастае вецер, пад нагамі апалае мяккае лісце. Панылa, глуха. Немцаў і паліцэйкіх не шмат, яны, відаць, баяцца — праз усю ноч страляюць, стараючыся запалохаць нябачнага ворага. Агні ў вокнах школы, дзе жандармерыя, і ў будынку міліцыі, дзе паліцэйскі ўчасток. Варта цывільная — па вуліцах, збіўшыся ў талаку, ходзяць дзядзькі і дзяды з кійкамі ў руках, гучна, каб надаць адвагі самім сабе, размаўляючы. Пры такіх патрулях можа прыйсці ў мястэчка хто захоча, і ніхто не спытае дакументаў. Але нікога няма...

Увесь апошні месяц Іван Пракопавіч чакае пасланцоў з лесу. Дзіўна, крыўдна, што Мацвееў забыў пра мястэчка, пра іх, падпольшчыкаў. Гэтага нельга растлумачыць захадамі канспірацыі, нельга зразумець, і таму Шэлега ўсё часцей агортвае трывога. Пра партызанскі атрад пасля бою на шашы, які быў яшчэ ў пачатку верасня, нічога не чуваць. Нібы праваліўся

скрозь зямлю. Яшчэ горш тое, што сам ён, Шэлег, нічога не можа зрабіць, бо не ведае, дзе шукаць Мацвеева, яму, спасылаючыся на тую ж канспірацыю, не ўказалі хоць бы прыблізных арыенціраў. На явачных кватэрах у Прудку і Малкавічах нікога не было.

Каторы ўжо раз вяртаецца з пустымі рукамі хітры, увішны Драгун. Пакінуўшы яго ў падполлі, якраз пацэлілі — такія асабліва патрэбны. Але і Драгун пра партызанскі атрад нічога не вынюхаў, хоць, ездзячы па млынах, аблазіў усе закуткі. Надзейна зашыўся ў лясны гушчар Мацвееў, хоць і гаварыў, што лесу не любіць. На сваю рызыку Шэлег з Драгуном зрабілі так, што ў дзвюх вёсках свае старасты. Апрача Буяна ў Кавеньках, свой чалавек у Азярках — былы старшыня калгаса Гопчанка. Былых старшынь, якія цяпер старастамі, чалавек пяць, але астатніх паставілі немцы, і варта прыгледзецца, што яны за людзі.

Драгун прыводзіць навіны не радасныя. У мястэчку не так яшчэ, а ў вёсках падымае галаву ўсялякая шваль. Вылазяць, выслужваючыся перад немцамі, кулакі, лішэнцы — ідуць у паліцыю, становяцца бургамістрамі валасцей. Гэтага трэба было чакаць. У краіне, дзе прайшлі вялікія класавыя бітвы, заўсёды знойдуцца незадаволеныя — яны многае страцілі і цяпер прагнуць вярнуць. Незразумела другое — ідуць часам у паліцыю, бяруць у рукі зброю і тыя, якія нічога не маглі мець супраць савецкай улады. Сярод іх трапляюцца нават былыя актывісты. Навошта паліцыя ім? Ратуюць шкуру, выслужваюцца?.. Прыставіць бы да сценкі, кулю ў лоб — і ўся размова. Няхай не забываюць, што савецкая ўлада тут, у раёне, яна ўсё чуе і бачыць. Але Мацвееў хаваецца. Інакш не вытлумачыш яго паводзін.

Вечарам завітваюць да Драгуна былыя спецыялісты з райза — заатэхнік Куніцкі, прысадзісты, шыракаплечы, але з хітрым, выцягнутым, як клін, тварам і мітуслівымі рухамі, і ветурач Шкірман — прозвішча ў яго нібы нямецкае, але сам тутэйшы, родам з глухой ляснсй вёскі. Тоўсты, маладжавы Шкірман даўні таварыш Драгуна, разам вучыліся ў сямігодцы, дый працаваць у апошнія гады прыйшлося разам. Да кампаніі іншы раз далучаецца нарыхтоўшчык Піліп Красней — перад самай вайной яго засудзілі за растрату на два гады, але адседзець не прыйшлося. Усе трое ўжо лічацца на

службе — у канторы «Заготжывёла», хоць ні жывёлы, ні работы пакуль няма. З усіх толькі Шкірман быў у арміі, трапіў пад Уманню ў акружэнне, але, пераапрануўшыся ў цывільнае, у лагер не трапіў, прыцягнуўся дадому.

У Драгуновай кампаніі, відаць, свае людзі, савецкія, бо ўстрывожаны падзеямі на фронце, якія дзень за днём горш і горш. Немцы пад Масквой. Цяжка паверыць, але гэта так — бургамістр Крамер, прыйшоўшы ва ўправу, першым чынам пачынае пераказваць зводку. У руках немцаў і Вязьма, і Ржэў, і гарадкі, якія не нанесены на карту, па сутнасці, прыгарады Масквы.

Настрой панылы, змрочны,— апускаюцца рукі. Вярэдзяць душу неадступныя пытанні. Няўжо Масква не ўтрымаецца? Якімі довадамі вытлумачыш такое глыбокае адступленне, калі ворагу здадзена велізарная тэрыторыя, багацейшыя раёны, сотні гарадоў. Тут не можа быць гаворкі ні пра стратэгію, ні пра тактыку. Дык што ж гэта — катастрофа? У грамадзянскую вайну становішча бывала яшчэ горшае, але хіба можна раўняць? Ваявалі голыя, галодныя. Дзе ж цяпер сіла і тэхніка? Хіба вайна з Гітлерам — такая поўная нечаканасць?..

На гэта няма адказу. Балючыя думкі гудуць роем, гнятуць душу невыносным цяжарам. Недзе, у глыбіні свядомасці, Іван Пракопавіч адчувае, што не ўсё, як трэба, было і да вайны, шмат было незразумелага, але ён гоніць ад сябе гэтыя адчуванні, шукаючы апраўдання ўсяму, што было і ёсць. Калі спавядацца перад сабой самім, то ён не верыць і ніколі не паверыць, што ўсё загіне. Рэвалюцыя, грамадзянская вайна, савецкая ўлада — гэта не толькі падзеі, гэта ў розуме, у сэрцы — новы свет. Ён не можа загінуць, таму што з яго лёсам звязаны лёсы мільёнаў людзей, сэнс іх жыцця... Але ўсё — і там, і на фронце, і тут, у глыбокім варожым тыле,— ідзе не так, як трэба.

У падпарадкаванні Шэлега не чацвёра, як намячалася тады, летам, а трое, і адзін з гэтых траіх для дзела зусім не падыходзіць. Варта смеху, як яго законспірыравалі. Трымаючы ў памяці прозвішча канспіратара — Лабуда — і адрас на ўскраіне мястэчка, Іван Пракопавіч ніколі б не падумаў, што гэтае прозвішча належыць знаёмаму чалавеку.

Да Лабуды пайшоў на другі дзень пасля спаткання

з Драгуном. Маленькая пахілая хатка не ад вуліцы, а ў глыбіні двара, за хлявамі — такім аказалася жытло. У хаце поўна дзяцей, здаецца, васьмёра, дзве жанчыны — жонка канспіратара і сястра яе. Самога гаспадара дома не было, адлучыўся, і пакуль Іван Пракопавіч размаўляў з жанчынамі, яму стала ясна, што яны ведалі ўсё. На звычайныя пытанні адказвалі з асцярогай, штохвіліны пераглядваючыся, бялеючы. Нарэшце зайшоў гаспадар — нізенькі, разгублены, з бяльмом на левым воку,— для нечага прынёс у хату ахапак сена, і Іван Пракопавіч адразу пазнаў у гэтым чалавеку дырэктара льнозавода Цярэшчанку. Ільназавод на другім канцы раёна, кіламетраў за пяцьдзесят, але ж хіба ніхто не ведае ў мястэчку дырэктара? Прыязджаў сюды на нарады, пленумы райкома. Навошта ж яго перахрысцілі ў Лабуду?

Іван Пракопавіч пароля не сказаў. Каб апраўдаць свой прыход і як-небудзь выручыць незадачлівага гаспадара, не выдаўшы сябе, сказаў, што набірае сабе людзей у майстэрню. Лабуда-Цярэшчанка звяў на вачах.

— Я згодзен,— залепятаў пабялелымі губамі.— Вы павінны мяне памятаць. З Гарохавіч я, з ільназавода.

— Вас я ведаю як Цярэшчанку.

— Прозвішча двайное ў мяне. Але як мянялі пашпарт, то папрасіў, каб запісалі апошняе...

Тлумачэнне, вартае смеху. Былы дырэктар проста ашалеў ад страху.

— Вось што, Цярэшчанка,— тонам загаду загаварыў Шэлег.— Не ведаю і не хачу ведаць, чаму вы цяпер Лабуда. Але жарты кінуце. Яны дорага каштуюць. Новы пашпарт спаліце... У майстэрню, можа, і вазьму вас. Толькі пазней, зімой...

Выходзячы, Шэлег злавіў удзячныя позіркі жанчын. Зразумелі яны што-небудзь ці не, але непакой іх зменшыўся.

Апошні падначалены Шэлегу чалавек — інжынер лесакультур Дзянісава. Жыве яна на прыватнай кватэры, і, не хочучы ўзбуджаць непатрэбных гаворак, Іван Пракопавіч не адважыўся сам да яе ісці. Сустрэў вечарам на вуліцы. Дзянісава — высокая, па-дзявочаму стройная, са смуглым нервовым тварам. На ёй старэнькае, мабыць, яшчэ студэнцкае, паліто, стаптаныя туф-

лі, галава павязана сіняй хусцінкай. Прыселі ў скверыку на лаўцы. Ціха назваў пароль. Дзянісава ўстрапянулася, не могучы схаваць збянтэжанасці, адказала.

— Паступайце на службу. У той жа лясгас!

— Працаваць на немцаў? Ні за што!..

— Другіх устаноў, на жаль, няма. Усе нямецкія.

— Як гэта?.. Памагаць ворагу?..

— Установы нямецкія, людзі савецкія.

— Не пайду! — Дзянісава ўскочыла, нервова захадзіла ля лавачкі.— Я не для гэтага аставалася. Наша задача — дыверсійная работа.

Ён схапіў яе за руку, сілком пасадзіў побач з сабой.

— Якую ж дыверсію вы прыдумалі?

Наблізіўшы да яго твар, яна зашаптала:

— Прыдумала... Хацела толькі параіцца. Добра, што знайшлі мяне. Усё вельмі проста. Я натаўкла ў ступе шкла... Гаспадыня не заўважыла. Шкло дробненькае, як мука. Цяпер трэба прабрацца на пякарню, высыпаць яго ў цеста. Гэта не цяжка зрабіць...

Іван Пракопавіч збоку зірнуў на Дзянісаву — самае большае ёй гадоў дзевятнаццаць — горкае дзеўчанё, якое толькі што закончыла тэхнікум. Уяўная рашучасць ад унутранай разгубленасці. Можа, наадварот,— прыроджаная душэўная неўраўнаважанасць, бо ў саміх рысах твару штосьці няўрымслівае, трапяткое. Падаўляючы пачуццё раздражнення, якое нарастала ў душы, падумаў: «Такіх вось астаўляюць...» Спытаў як мага даверлівей:

— Ты замужам, Надзя?

Яна схамянулася, удрыгнула, адказаўшы пытаннем на пытанне:

— Хіба гэта мае значэнне? Я камсамолка, сама папрасілася пакінуць мяне тут...

— Я твой кіраўнік. Павінен ведаць усё.

Апусціла галаву, прамовіла ціха, з унутраным болем:

— Была. Мы разышліся.

— Хто твой муж? Ну, той, што быў?..

— Нягоднік. Я жыла з ім толькі тры месяцы.

Задаўшы яшчэ некалькі пытанняў, ён ведаў пра яе ўсё. Родам з Любаншчыны, бацька — сельскі актывіст, забіты кулакамі ў калектывізацыю, дома маці з малодшым братам. Пакідаць тут яе не хацелі, але дайшла да абкома, дамаглася. Муж ашукаў, у яго ўжо была жон-

ка і нават дзіцё. Тут, у мястэчку, яе мала хто ведае, прыехала за тры месяцы да вайны...

— Загадайце, і я прабяруся ў пякарню. Назаўтра ўсе, хто есць гэты хлеб, палягуць...

— Не гавары глупства, Надзя. Хлеба ў пякарні немцы не ядуць. Могуць загінуць людзі.

— Хлеб выдаюць тым, хто прадаўся. На работу пайшлі здраднікі. Такіх не шкада.

— Я таксама ем гэты хлеб.

Яна асеклася, вінавата зірнула на яго, пачырванела.

— Дык вы ж ведаеце. І каму трэба, скажаце. Каб не елі...

Яму шкада яе. Бачыў: хварэе, толькі, мабыць, яшчэ цяжэй, на тую самую хваробу, што і ён. Пакутуе ад бяздзейнасці, ад няпэўнасці становішча. Загаварыў, каб падбадзёрыць.

— Вайна пакуль складваецца няўдала, Надзя. Сама разумееш. Ніхто не думаў, што будзе так. Але трэба верыць, што выстаім. Інакш нечага агарод гарадзіць. Павер мне, я помню яшчэ грамадзянскую вайну — і гэтая працягнецца доўга. Нам хопіць работы...

— Дзе цяпер фронт? — ціха спытала яна.

— Не ведаю.

— Дык што ж мне рабіць?

Думка прыйшла нечакана. Дзянісава з Любаншчыны. Там, па чутках, партызаны з першых месяцаў вайны. Можа, там і абласны атрад, Ермаловіч...

— Слухай, Надзя. Чаму б табе не адведаць маці, брата? Пропуск дастанем. Паглядзіш, як там у вас. Можа, завяжаш сувязі з партызанамі. Я раскажу, як і што рабіць...

Яна здзіўлена ўскінула вочы:

— Навошта далёка ісці? Пашліце мяне ў наш атрад. Я туды прасілася з самага пачатку...

— У каго прасілася? — разгублена спытаў ён.

— У райкоме камсамола, ваенкамаце, міліцыі.

Яму хацелася закрычаць, затупаць на яе нагамі — яна ведала тое, што ёй ведаць не трэба; але ў яго не хапіла на гэта сілы: дзяўчына сядзела, даверліва прыхінуўшыся да яго. У голасе просьба, дакор. Прамовіў суха, па-начальніцку:

— Вось што, Дзянісава. Анархію разводзіць нечага. Вы нічога не ведаеце, зразумела? Начальнік ваш я. Пойдзеце дамоў, і ўсё. Інструкцыі палучыце пазней...

Збянтэжаная, збітая з тропу, яна паднялася.

— Зойдзеш праз тыдзень. Да мяне ў майстэрню...

Калі яна пайшла, зноў пашкадаваў яе — прамая, бескампрамісная натура. Такой у падполлі цяжка. Пакажы ёй ворага — будзе страляць, стаяць да апошняга, але хітраваць, выкручвацца не ўмее. Агарнулі нярадасныя думкі: можа, уся моладзь такая? Так яе навучылі, выхавалі. Добра гэта ці дрэнна? Добра там, на фронце, дзе ўсё адкрыта. Тут зусім другое. Успомніўшы пра тоўчанае шкло, усміхнуўся — душа ў дзяўчыны поўная нянавісці...

У Драгуна — два пакоі. Мужчыны, якія ў яго збіраюцца, сядзяць за кухонным сталом у пярэднім, гуляюць у карты, кураць. Дзверы ў сенечкі прыадчынены — каб выходзіў дым. Гавораць найбольш пра дробязнае — абмяркоўваюць мясцовыя навіны, успамінаюць выпадкі з мінулага жыцця — але за ўсім гэтым тоіцца большае: трывога, разгубленасць, нямая, балючая няпэўнасць — што будзе заўтра? Нават перасмейваюцца іншы раз, але сапраўднай весялосці няма, яе не ўносіць у мужчынскую кампанію і рухавая, вясёлая Драгунова жонка, якая любіць гасцей. Шкірман, на першы позірк, апатычны, абыякавы, слова з яго не выціснеш; Куніцкі зіркае хітрымі вачамі, таячы на тонкіх вуснах незразумелую ўсмешку; Красней сыпле жартамі — людзі не падобныя, розныя. Што цягне іх сюды, да Драгуна, зводзіць разам?

Іван Пракопавіч адчувае — мужчыны сыходзяцца не проста. Да вайны кампаніі гэтай не было, нават Драгун са Шкірманам сустракаліся хіба па святах, разы два-тры ў год, а тут зборы вечар у вечар. Нарадзілася штосьці такое, што ўсіх яднае, падымаючы над клопатамі штодзённасці, сямейнымі інтарэсамі. З гэтага пачыналася і ў васемнаццатым годзе. Людзі нейкім унутраным чуццём пазнаюць адзін у другім аднадумцаў.

2

Ужо каторы дзень спорны, як з рэшата, дождж, імжа, плывуць над ваколіцай туманы. На шэрым полі там-сям шматкі ярка-зялёнай азіміны, у лагчынах — ніцыя, без лістка вербы. Трохі вышэй на ўзгорках — размытыя рудыя пляшыны суглінку. Пуста, адзінока

ў полі — пасля Кузьмы-Дзям'яна статак на пашу не гоняць.

Ёсць нешта маркотна-прывабнае ў асеннім малюнку прытоенага пад хісткай заслонай дажджу мястэчка. Сонца схавалася надоўга за калматыя хмары, нізкае неба вісіць, здаецца, над самымі дахамі. Сена мала, каровы блукаюць па агародах, грызуць збуцвелы кіяшнік, мычаць. Над усім пануюць чорна-шэрыя колеры: мокрае дзерава будынкаў, голыя дрэвы, сады, вымытая, прыбітая дажджом пясчаная вуліца. Гукі прыглушаныя, як і колеры,— аднастайнае шасценне дажджу, пошум ветру...

Іван Пракопавіч злёг: цела як разбітае, агнём гарыць галава. Трэці дзень у гарачцы. Засынаючы, праважваецца ў бездань, прачнецца — у вачах чырвоныя кругі. Жонка кладзе кампрэсы, ходзіць замаркочаная, сумная, як цень. Прыціхшыя дзеці — на кухні.

Вечарам заявіўся Драгун, яго выгляд такі ўстрывожаны, што жонка не затрымала, пусціла да хворага. Іван Пракопавіч чуе знаёмыя галасы ў пярэдняй, потым над сабой, але не можа вырвацца з паўтрызнення. Нарэшце расплюшчвае вочы. На стале прыкручаная лямпа, паўзмрок, завешаныя вокны, на табурэтцы ля ложка — аграном. Чамусьці не зняў нават паліто і кепкі.

— Бяда,— як з-пад зямлі, даносіцца яго голас.— Усё прапала.

Сэрца нырае быццам пад лёд. Перахоплівае дыханне. Іван Пракопавіч вымаўляе амаль без голасу, аднымі губамі:

— Масква? Немцы занялі?..

— Ды не Масква. Тут, у нас. Мацвееў забіты. Касарэвіч і Адамчук збеглі. Немцам прадаліся. Паліцыя ўжо разграміла базы...

Іван Пракопавіч з цяжкасцю прыўзнімаецца на локцях. Страх адхлынуў, дыхаць лягчэй.

— Што яшчэ чуваць пра атрад?

— Немцы ведаюць, хто ў лесе. Бургамістр выклікае жонак. Маўляў, няхай вашы прыходзяць. А то будзе горш...

Электрычнай іскрай успыхвае думка: «Пра зброю, апрача Мацвеева, ведае Аўсянік. Раптам ён вернецца...»

Шэлег устае, становіцца босымі нагамі на падлогу.

Ногі дрыжаць, рукі непаслухмяныя, як не свае. Ва ўсім целе пустата. У дзвярах, прыхінуўшыся да касяка, стаіць жонка, твар пабялелы, глядзіць з жахам.

— Надзя, выйдзі... Зачыні дзверы...

Апранаецца, абліваючыся потам, задыхаючыся, нацягвае боты.

— Вось што, Васіль... Сёння або ніколі. Ёсць зброя. Яе трэба перанесці ў новае месца... Могуць захапіць...

— Далёка? — пытае Драгун.— Ты ж хворы, як ты?..

— Павядзеш, як бычка на шворцы,— спрабуе жартаваць.— Або папаўзу...

Расчыняюцца створкі дзвярэй, з рашучым выглядам заходзіць жонка, на руках у яе ватняе паліто, зімовая шапка. Іван Пракопавіч глядзіць на яе здзіўлена.

— Я ўсё ведала,— гаворыць яна [redacted] крыўдай у голасе, адводзячы ад мужа позірк.— Яшчэ [redacted] лета. Ты мне скажы... Гэтыя, што паўцякалі, пра цябе ведаюць?.. Я не за сябе баюся, за дзяцей.

Іван Пракопавіч адчувае, як на вочы міжволі набягаюць слёзы.

— Даруй, Надзя... Так трэба было... Ніхто нічога не ведае. Не хвалюйся. Даю слова...

Яна глядзіць з недаверам.

— Дык ты не назусім?

— Заўтра буду дома. Трэба па дзелу.

— Ты такі хворы. Куды ты пойдзеш?

— Мне лягчэй. Нічога не думай... Спі.

Іван Пракопавіч сапраўды адчувае сябе лепш. Ва ўсякім выпадку, трымаецца на нагах, значыць, пойдзе. Ён задаволены, што адным махам рассечаны заблытаны вузел у адносінах з жонкай. І раней адчуваў, што здагадваецца. Хіба магла, пражыўшы з ім столькі гадоў, так лёгка паверыць, што стаў абыякавы да палітыкі, да ўсяго, што дзеецца навокал?.. Але пра тое, што ведае ўсё, не думаў. Не гаварыў, бо не хацеў, каб дрыжала, пакутавала. Відаць, трэба было сказаць. Шкада яе. Ён заўсёды з ёю мала лічыўся...

— Завяжы шыю шарфам,— просіць жонка, гледзячы на яго з жалем.— Апусці ў шапцы вушы... Плашч у сенцах...

3

Выходзяць на ганак — секануў у твар касы дождж. На двары цемень, хоць выкалі вока. У скверы вецер аж свішча. Па лужынах дождж хлюпоча з перамежкамі — нібы нябачны сявец кідае жмені кропляў узмах за ўзмахам. Пераадольваючы слабасць у нагах, Шэлег спускаецца з ганка, вобмацкам, трымаючыся за штакетнік, ідзе да хлеўчука. Там заступ.

Павольна ідуць далей. Шэлег апіраецца на заступ, як на кій. Ля Драгуновага дома зноў прыпынак — заступ і ліхтар шукае аграном. За чыгуначным насыпам цёмная мокрая пустэча поля. Вецер валіць з ног, дождж яшчэ спарнейшы. Сагнуўшыся, намацваючы грунт дарогі, яны маўкліва хлюпаюць па лужах. Дарога вядзе ў лес. Іван Пракопавіч цяжка дыхае; зважаючы на яго хваробу, Драгун, які ідзе першы, запавольвае крок.

Колькі брыдуць, не ведаюць. Да лесу не блізка, самае малае вярсты чатыры. Няма ніякіх арыенціраў, па якіх можна было б вымераць хаду і час.

Лес, праўдзівей кустоўе перад ім, угадваюць па шуму ветру, больш прыглушаным, густым, чым у чыстым полі. Да свісту і шасцення дажджу прымешваюцца аднастайныя цягучыя ўздыхі. Прайшоўшы метраў пяцьдзесят кустамі, Драгун спыняецца, расхінае злубянелыя полы паліто, запальвае ліхтар. І адразу цемень робіцца яшчэ гусцейшай, адскоквае ўбок і наверх, перад вачамі перасечаная вузлаватым карэннем каляіна, запоўненыя чорнай вадой калдобіны, мокрыя, бліскучыя камлі бярозак і алешын.

— Трэба ісці да прасекі,— хрыпіць Іван Пракопавіч.— Яшчэ вярсты дзве.

Лес, які пачынаецца за кустамі, уздыхае недзе зверху; унізе, на дарозе, цішэй, цяжкія кроплі, падаючы з навісшых галін, здаецца, звіняць. Светлая палоска ліхтара як бы вырывае з чорнай, як дзёгаць, цемры фантастычныя відовішчы: разлапістыя рукі сукоў, імшаныя бароды на гнілых пнях, нечыя зыркія агністыя вочы ў навіслых шатах ялін. Трохі жудасна ў лесе: цемень, халодная слота і гэтыя панылыя, як стогны, уздыхі. Іван Пракопавіч ідзе поруч з Драгуном, і ў яго цяпер адзін клопат — не прамінуць прасекі. Па лясной гэтай дарозе ішоў толькі адзін раз, пасля таго як з Мацвеевым закапалі зброю. Але тады была раніца,

а цяпер ноч і ніякіх прыкмет, акрамя прасекі, не ўбачыш. Ён не думае аб тым, куды і як перанесці вінтоўкі, гэта пазней, спачатку трэба знайсці сховішча.

Унутраны голас падказвае, што яны пагарачыліся, не варта было звечара кідацца сюды, у цёмны мокры лес, сховішча хутчэй за ўсё не знойдзеш. Найлепш — выйсці на золку. Але ў такім выпадку наперадзе была б трывожная пакутлівая ноч, адчуванне сваёй бездапаможнасці. Раніцай ён, можа, і не ўстаў бы, а цяпер ідзе сваімі нагамі, нягледзячы на хваробу. Зрэшты, да раніцы можна пачакаць, раскласці агонь, абсушыцца, рашае Іван Пракопавіч і супакойваецца. Ён не любіць сумненняў.

Яны брыдуць яшчэ з паўгадзіны і, нарэшце, натрапляюць на прагал у цёмнай сцяне лесу. Прасека. Цяпер трэба павярнуць налева, ісці кіламетр ці больш, там будзе бель, Дзянісава прыстань, яшчэ адна папярэчная прасека, недалёка ад яе мета — ралістая бяроза — і крокаў праз трыццаць — памятны пясчаны грудок.

— Налева ці направа? — спыніўшыся, пытаецца Драгун.

— Пачакай. Нічога цяпер не знойдзем. Трэба пражэктар, а не «лятучая мыш».

— Заблудзіліся?

— Здаецца, не, але няхай развіднее. Перабудзем тут. Раскладзём агонь, яму выкапаем.

Нават у асеннім, наскрозь прамоклым лесе можна знайсці адносна сухую мясціну, дзе не лье за каўнер і дзе зацішней. Яны пайшлі нацянькі, грузнучы ў апалым лісці, моху, і хутка выбіліся ў спелы бор. Грунт тут цвярдзей, пад нагамі дробны верас, пясок, ігліца, шум ветру ў вершалінах самотней, працяжней. Купчастыя сосны там, наверсе, нібы спрачаюцца з нябачнай навалай. Натрапілі на хвою — галіны яе звісаюць, як шацёр. Селі пад дрэва, Драгун дастаў з патайной кішэні карабок, разламаў на часткі, чыркнуў запалкай — і вось ужо побач з пастаўленым на зямлю ліхтаром, у паласе яго святла весела трапеча агеньчык. Хварасцінка да хварасцінкі, і агню трэба ўжо большая спажыва. Адышоўшыся на некалькі крокаў ад вогнішча, трымаючы ў левай руцэ ліхтар, Драгун збірае апалыя галіны, сукі. Іван Пракопавіч асцярожна, пірамідкай, кладзе іх на агонь. Праз кароткі час, які для абодвух пралецеў непрыкметна, пад хвояй гарыць сапраўдны

касцёр, якога не затушыць ні дождж, ні вецер. У прагавітае полымя можна кідаць цяпер усё, што валяецца на мокрым застылым доле. Цемра адступае глыбей у лес, вырысоўваюцца тоўстыя парэпаныя камлі хвой, цёмныя вершаліны, шэры лоўж валежніку непадалёку. Драгун, збіўшы кепку на патыліцу, завіхаецца ля лаўжа, ломіць аб калена збуцвелае голле, цягае ахапкамі.

Штосьці вялікае, радаснае ў таямніча-прыгожым малюнку начнога кастра. Полымя, прагна ліжучы кавалкі дрэва, сыплючы ў неба залатымі іскрамі, шугае ва ўсю моц. Грэецца не толькі цела — светлымі, урачыстымі пачуццямі поўніцца душа. Адкуль гэтае адчуванне прыгажосці і ўсяўладнай сілы агню? І чаму з усяго жывога, што бегае, лётае, дыхае, мае гарачую кроў і сэрца,— не баіцца агню адзін толькі чалавек?..

Іван Пракопавіч вымае ладны, падобны на цыбуліну, кішэнны гадзіннік. Вельмі рана яшчэ, самая поўнач, палавіна другой гадзіны.

Дождж як быццам пацішэў.

— Наша першая партызанская ноч,— Іван Пракопавіч сумна ўсміхаецца.— Ведаеш,— я амаль здаровы.

— А я прамок, як сукін сын. Толькі цяпер адчуў. Спіна мокрая.

— Скінь паліто, сушыся. У цябе закурыць ёсць?

— Ёсць.

Працягла шумяць хвоі, цемра, калі агонь прытухае, падступае да яго ўшчыльную, потым адскоквае зноў.

І праз усю ноч яны гавораць. Небяспекі, якая б ім пагражала, здаецца, няма; Шэлега ведаў адзін Мацвееў, і калі праўда, што ён забіты, то цяпер ірвецца тая ніць, якая звязвала з атрадам. Але ці ўтрымаецца цяпер атрад? Здарылася самае страшнае, нечаканае — здрада. Пра яе яны найменш думалі, бо гэта штосьці зусім процілеглае таму глухому рэжыму стоенасці, які, відаць, панаваў там, у атрадзе.

— Касарэвіч, здаецца, у маслапроме працаваў?

— Ды я яго даўно раскусіў,— са злосцю гаворыць Драгун.— У Піляціцкім сельсавеце мы з ім былі ўпаўнаважанымі. Па адпраўцы жывёлы. Начавалі, помню, на балотнай станцыі. Ну, я сказаў — яшчэ ў райком не выклікалі тады,— што думаю эвакуіравацца. А ён шчэрыць зубы — куды ты, маўляў, паедзеш. Немец усюды будзе...

— Дык чаму маўчаў?

— А халера яго разбярэ. Думаў — мяне правярае.

— А што пра Адамчука ведаеш?

— Тое, што і ты. Дарожны майстар... Заслужаны... Насып яму солі на хвост.

— Да сценкі іх трэба,— раптоўна наліваючыся гневам, гаворыць Іван Пракопавіч.— Ці лепш цішком. Дачакаюцца...

— Позна замахалі кулакамі. Немцы ўсё адно ўсё ведаюць. Прыцісн уць жонак...

На хвіліну абодва змаўкаюць, шчурацца на агонь. У памяці Івана Пракопавіча размова з Ермаловічам — яна здаецца далёкай, несапраўднай, нібы прамінула з таго часу многа гадоў. Ермаловіч якраз гаварыў аб пільнасці, аб тым, што трэба пачысціць знішчальны батальён. Чысцілі, ды, відаць, не дужа. А можа, выгналі, каго не трэба?.. Бывала ж, што глядзелі на чалавека праз паперкі, анкеты. Анкета, можа, і чыстая, а душа — як у гада... Дзе Ермаловіч цяпер?

— У цябе была калі-небудзь такая ноч? — пытаецца Драгун.

— Была.

— І ў мяне была. Такая самая — асенняя, цёмная. Толькі, здаецца, без дажджу. А можа, і дождж ішоў, чорт яго ведае. Старэйшы брат жаніўся, і мы з бацькам на вяселле гналі самагонку. У дваццаць сёмым гэта было, ужо тады за самагон прыціскалі. Заехалі да аднаго хутараніна — апарат у яго адразу за домам, у лесе. Выгналі адзін затор, я хапануў першака — і мора па калена. Бацька па ваду паслаў, а я залез на яліну — спяваю. Выпіць бы цяпер па кілішку...

Іван Пракопавіч усміхаецца. У характары Драгуна бясцэнная якасць,— што б ні здарылася, не губляе гумару. Ён заўсёды зайздросціў такім людзям — іх усе любяць, і жыць ім лягчэй. Сам ён жартаваць, смяшыць другіх не ўмее.

— Расказвай цяпер ты. Твая чарга,— просіць Драгун.

— Што расказваць. Хапала ўсялякага. У дваццатым годзе я быў на польскім фронце. Па мабілізацыі прафсаюзаў. Трапіў у самую кашу — пад Ваўкавыскам полк разбілі. Якраз восенню. Выбіраліся хто як мог — па лясах, балотах. Але я мала помню. Забыў...

— Ты, выходзіць, са старой гвардыі?

— Чамусьці другое помніцца, З дзяцінства. Сям'я

не сказаць каб вялікая — чацвёра дзяцей, бабка, бацька-стрэлачнік. Я самы старэйшы. Трымалі карову — на бацькавым заробку не пражывеш. Карова старая, з адвіслым бокам, даўно б пара збыць, але вельмі малочная, сіменталка. Сям'ю карміла. Вясной пагнаў яе на чарнагалоў, а яна загрузла ў балоце. Плаваў каля яе па шыю ў багне, плакаў, як чалавека, прасіў — вылазь... Хацеў сам утапіцца — як без каровы прыйсці дадому? Але ўсё ж пайшоў... Выцягвалі вяроўкамі — усю ноч. Ведаеш — большай пакуты за жыццё не перажыў. Страшна сёння ўспомніць...

— Вышли мы все из народа,— задуменна дэкламуе Драгун.— Я цяпер многа думаю, Іван, і от што надумаў. Хоць гэта, як кажуць, элементарна. Не можа савецкая ўлада загінуць. Па той простай прычыне, што дала жыццё мільёнам такіх, як мы. Чым бы мы былі, каб не савецкая ўлада?

Іван Пракопавіч загаварыў злосна, з надрывам:

— Хто быў нічым, той стане ўсім... Гэта ты верна... Але ж і сляпыя мы былі, гэта таксама праўда... Чаго б інакш нам з табой тут сядзець? Знайшліся адамчукі, касарэвічы, плюнулі ў твар, здрадзілі. А мы ж іх сваімі лічылі. Ды яшчэ самымі перадавымі. Зірні ў іхнія анкеты — пралетарскае паходжанне, заслугі. А капні глыбей — гніль. Кар'ерысты, шкурнікі. Пра сябе думалі, а там далей — трава не расці... Так што з пралетарыяў паны і падпанкі таксама растуць. І заўваж — неблагія... Так задзярэ нос, што качаргой не дастанеш. Думаеш, Касарэвіч з Адамчуком сёння здрадзілі?.. Даўно яны здрадзілі... Толькі мы не бачылі ці не хацелі бачыць...

— Бачыў і я, не такі ўжо сляпы. З нашай вёскі першы закончыў тэхнікум Дудка. Быў такі чалавек. Дык ты думаеш, што ён сказаў, прыехаўшы ў вёску. «Ліжыце мне боты, я цяпер аграном, а вы — гной...» Так і сказаў.

— Гэта дурань. Раскусі і выплюнь. Былі і болей небяспечныя. З выгляду свой, вылезе на трыбуну, Марксам і сацыялізмам хрысціцца, а ў душы — кулачуга...

— Гарлапанаў хапала...

— І ціхаходаў. Многа, брат, было ціхенькіх, асцярожных людзей. Думаць не хацелі, не ўмелі, бо болей за ўсё дбалі пра крэсла. Не дай бог, каб са службы

прагналі... Па-мойму, у гэтай вайне мы расплочваемся за ўсё, што недагледзелі, недарабілі. За бюракратаў, прыстасаванцаў, шкурнікаў... Але вер майму слову... Перахаваем вінтоўкі, а людзі знойдуцца. Не можа быць, каб не знайшліся. Трэба патроху збіраць людзей... Яшчэ каму-небудзь тайнік паказаць. На выпадак: калі нас з табой... Разумееш, адным словам...

Яшчэ да таго як наступіў шэры непрыветлівы золак, яма была гатова. Яны выкапалі яе тут жа, за некалькі крокаў ад вогнішча — пясок, суха. Прасекі не абмінулі, яна прывяла іх да Дзянісавай прыстані, і досыць хутка яны знайшлі ралістую бярозу і пясчаны, засыпаны жоўтым лісцем узгорак. Па ўсіх прыкметах з лета тут нікога не было. Скрынкі з вінтоўкамі цяжкія, удваіх не перанесці, бо ходу не меней вярсты. Яны распакавалі іх — зброя змазана тавотам аж залішне. Вінтоўкі — іх дваццаць штук — перанеслі ў два заходы і яшчэ адну ходку зрабілі па цынкі з патронамі. Хадзілі да сваёй ямы нацянькі, лесам. Апаўдні ўсё было скончана: на новым месцы нават прыдзірлівае вока не знайшло б нічога падазронага — засыпанае мокрым лісцем, ігліцай вогнішча, паблізу лоўж са збуцвелага галля...

Перад тым як разысціся, Іван Пракопавіч, атрасаючы пясок з крысаў злубянелага плашча, глуха прамовіў:

— Ты, Васіль, калі будзеш на раёне, прыглядвайся да людзей. І гэтым, што ў цябе збіраюцца, намякай. Не адразу, паступова... Па-мойму, свае яны...

— Свае ў дошку! — ахвотна выгукнуў аграном.— Ручаюся галавой...

— Гульню ў хованкі пара канчаць. Я табе раскрыю сакрэт, толькі аднаму табе, зразумеў?.. Яшчэ ёсць двое астаўленых. Але адзін нікуды не варты, а дзяўчыну я пакуль што пашлю дамоў, на яе радзіму. Яна з Любаншчыны, там, па чутках, партызаны. Цяпер для нас самае галоўнае — сувязь з партызанамі...

Заступы схавалі ў лесе, разышліся па адным, пайшлі рознымі дарогамі...

4

Да вайны дарожны майстар Адамчук быў тоўсты, ладны, круглы з твару. Цяпер, пабадзяўшыся два месяцы па лесе, зусім змізарнеў. Стаіць перад бургамістрам ссутулены, з абвіслымі плячамі, у спалоханым выразе худога няголенага твару нічога начальніцкага. Кабінет Крамера без асаблівай раскошы: пакой вузкі, у ім пакрыты зялёным сукном стол, два крэслы, ля сцяны старая канапа. Але і ў такім кабінеце Адамчук адчувае сябе як на вуголлях.

Бургамістр барабаніць пальцамі па стале, маўчыць.

— Я не вінават, Аўгуст Эрнеставіч,— прастуджаным голасам просіцца Адамчук.— Магу пакляcціся дзяцьмі. Сілком зацягнулі. Вы ж мяне ведаеце...

— Ну, а ў лесе вас жа ніхто не прывязваў. Маглі раней прыйсці.

— Не так проста. У іх жа зброя. Дасталі б, каб на тое, і дома.

— А цяпер не дастануць?

— Не баюся я іх цяпер. Разбрыліся хто куды.

Крамер, нягледзячы на хмуры выраз твару, задаволен у душы. Небяспека, якая вісела гэтыя два месяцы над ім, мінулася, цяпер можна ездзіць па раёне, начаваць дзе захочацца, не баючыся напаткаць кулю. Без адзінага стрэлу абяцаў ён Швальбе вярнуць тых, што ў лесе, дамоў, аддаць жандармерыі іх зброю, амуніцыю, харчовыя прыпасы, і слова спраўдзіў. Праўда, у мястэчка вярнуліся толькі пяцёра, з гэтымі, што самі ўцяклі,— сем. Але атрада фактычна не існуе, Крамеру гэта вядома. Камандзір Мацвееў забіты, труп апазналі ў суседнім раёне, жандары ездзілі спецыяльна; найбольш заядлыя падаліся на ўсход, хочуць перайсці лінію фронту. Няхай ідуць хоць чорту ў зяпу, абы тут, у раёне, было ціха. Вядома, без Адамчука і Касарэвіча, якія цяпер у паліцыі, нічога гэтага не ўдалося б. Яны паказалі склады, назвалі прозвішчы...

— Сядайце, Адамчук,— нарэшце запрашае бургамістр.

Адчуваючы сябе ніякавата і праз гэта апускаючы вочы ў стол, напаўголасу пытае:

— Хацеў бы я ведаць вось што. Гэтым, што вярнуліся пазней, пасля вас, можна верыць? Ну, вы мяне разумееце...

Адамчук спалохана заморгаў вейкамі.

— Я вам усё як на споведзі расказаў, Аўгуст Эрнеставіч. Не ўтаіў нічога. Нашто мне таіць? Зброю яны аддалі ўсю, святая праўда. Пра гэта і ў жандармерыі пыталіся. А як там далей, ведае адзін бог. У чужую душу не залезеш. Сёння толькі за сябе самога можна ручацца...

Бургамістр маўчыць.

— Я не хачу крыві, Адамчук,— нарэшце глуха гаворыць ён, моршчачыся, нібы ад болю.— За гэтых пяцярых перад жандармерыяй паручыўся. Кім хто быў да вайны, мяне не датычыць. Самае галоўнае — сядзі ціха цяпер, працуй, і нічога болей ад цябе не трэба. Няўжо людзі не разумеюць? Я хачу, каб у раёне быў мір, спакой. Вось і ўсё...

— Святая праўда. А тым часам людзі ўсялякія трапляюцца.

Адамчуку кідаецца ў вочы: Крамер у гэты момант безабаронны, разгублены, як малое дзіця, якое без прычыны пакрыўдзілі. Здаецца, нічога не засталося ў ім ад важнага, надзьмутага бургамістра, які ўсе гэтыя дні яго дакараў. Перамена такая нечаканая, што Адамчук не можа сабрацца з думкамі.

— Вы вось жывыя, а адзінаццаць чалавек расстралялі.

— Расстралялі? — жахаецца Адамчук, бляднеючы ў твары.

— Іх не дапытвалі нават. Таму аднаго прашу: сядзіце ціха. Галаву згубіць вельмі лёгка. Навошта партызаны, даносы, падкопы? Ёсць жа людзі, што прыходзяць з заявамі на актывістаў, камуністаў! Слухаць нічога не хачу!.. Няма ніякіх камуністаў, беспартыйных. Ёсць людзі. Усякія — добрыя і благія, злосныя і бяскрыўдныя. Усе хочуць жыць...

Адамчук, не могучы ад хвалявання вымавіць слова, згодна ківае галавой. Ён гатовы прыняць цяпер любую праграму, адрачыся ад усяго, што ведаў, чуў, абы толькі астацца жывым, дыхаць, бачыць святло няхай сабе гэтага шэрага асенняга дня. У словах Крамера — збавенне. Адамчуку здаецца, што сам ён думаў гэтак жа, думаў даўно, яшчэ ў тыя бязвоблачныя дні, калі ганяўся за чынамі, грашамі, узнагародамі. Нарэшце да яго даносяцца словы, дзеля якіх ужо некалькі разоў пры-

ходзіў ён сюды, у раённую ўправу, спавядаўся, каяўся, спадзеючыся заслужыць давер бургамістра.

— Пойдзеце на чыгунку,— ужо спакойна гаворыць Крамер.— Пасада ранейшая. Хутка прыедуць нямецкія чыгуначнікі. Трэба іх добра сустрэць. Адрамантаваць кватэры, дроў нарыхтаваць. Людзей набірайце самі. Пакуль няма немцаў, па ўсіх пытаннях — да мяне...

— Век буду ўдзячны, Аўгуст Эрнеставіч,— расчулены Адамчук падхапіўся, шапку трымае ў руках, кланяецца.— Не падвяду. Як родны бацька вы для мяне.

Пасля таго як узрадаваны дарожны майстар знік за дзвярамі, Крамер яшчэ доўга хадзіў з кута ў кут, думаў. Усё жыццё баяўся ён бойкі, калатнечы, крыві. Так склаўся лёс, што ад яго сталі залежаць чужыя жыцці. Ён зрабіў усё, што мог, каб тэтыя, што вярнуліся з лесу, не загінулі. Загінулі другія — тыя адзінаццаць, якіх схапіла зондэркаманда як стоеных партызанскіх агентаў. Відаць, тут Плішчынскі пастараўся. І Касарэвіча нездарма адразу паставілі намеснікам Плішчынскага. Касарэвіч не падабаецца: твар нядобры, востры, як клін, позірк вачэй мігатлівы, як у сабакі. Такіх людзей трэба асцерагацца. Нездарма з таго дня, як уцёк з партызан, ні разу не завітаў да яго, бургамістра. Са Швальбе шэпчацца. Няхай. Так альбо інакш, а заслуга ў тым, што партызаны разбрыліся і ў раёне ціха, належыць яму, Крамеру. Гэта прызнае сам Швальбе, нават рапарт напісаў.

У душы Крамер усё ж задаволены сабой — магла быць большая калатнеча і кроў. Прывялі мужчын у лесу жонкі, варта было іх паклікаць, паабяцаць, што ўсё будзе ціха і мірна, калі тыя, хто хаваецца, вернуцца да сем'яў. Жонкі — вялікая сіла, часта яны, а не мужчыны іх, робяць палітыку...

Бургамістр, рыўком адчыніўшы дзверы, заходзіць у агульную канцылярыю. Так ён робіць заўсёды, калі хоча, каб сказанае ім дайшло да вушэй местачкоўцаў. Не праміне і дня, як кожнае яго слова пойдзе па мястэчку, а затым і па раёне, будзе ўсяляк абмяркоўвацца. Бургамістр ловіць на сабе зацікаўленыя позіркі падначаленых. Рак-Кандэрскі зняў акуляры, працёр іх хусцінкай — падрыхтаваўся слухаць; адклала ўбок паперы перакладчыца Мар'я Іванаўна, сакратарка і

машыністка ў новых, старанна адпрасаваных сукенках проста застылі ў чаканні навін.

— У раёне цяпер будзе ціха,— як бы з нейкай урачыстасцю пачынае Крамер, адкашляўшыся ў вялікі чырвоны кулак.— Вайна яшчэ ідзе, але яна далёка. Тут, у мястэчку, у навакольных вёсках, сёлах проста мірныя людзі. Яны павінны жыць, працаваць, а не страляць адзін у другога. Партызан няма... Таму і ў немцаў не будзе прычын на арышты...

— Выпусцяць і тых, што арыштавалі? — не тоячы ўзрушанасці, пытаецца Мар'я Іванаўна.— Я вас так зразумела, Аўгуст Эрнеставіч? Вядома, памылка можа быць, на тое вайна. Але гэтая дзяўчына Дзянісава з лясгаса, старыя яўрэі... Яны ж нявінныя людзі...

— Тут я нічога не мог зрабіць,— адчуваючы, што яго спаймалі на слове, Крамер злуецца.— Ёсць сілы вышэйшыя за мяне. Але гаварыў і буду гаварыць — трэба сядзець ціха. Не малоць языкамі...

У шырокім, застаўленым канцылярскімі сталамі пакоі няёмкая цішыня. Заскаквае нейкі мужчына, але, зразумеўшы, што трапіў не ў час, порстка сігае назад, у калідор. Рак-Кандэрскі, як заўсёды, прыходзіць на выручку.

— Маскву, чуваць, немцы занялі,— гаворыць Рак-Кандэрскі, лісліва моргаючы падслепаватымі вачамі.— Значыць, хутка вайне канец. Тады і мір будзе, і спакой...

— Масква акружана,— ужо злосна кідае бургамістр, кіруючыся назад, у кабінет.

Мар'я Іванаўна сумна ўздыхае. У яе свой пагляд на гэтыя амаль штодзённыя пропаведзі. Ахмялеўшы ад улады, робіцца не падобным на сябе нават добры чалавек. Яшчэ не прайшло і трох месяцаў, як Аўгуст Эрнеставіч бургамістр, а ўжо прыкметныя ноткі высакамернасці ў голасе, і паходка другая, і стаўленне да знаёмых людзей можа выклікаць часам адно толькі здзіўленне. А сам жа нават нямецкіх папер прачытаць як належыць не ўмее...

Раздзел дзевяты

1

Аграномы з нямецкай сельскагаспадарчай камендатуры знешне нічым не нагадваюць людзей гэтай прафесіі. Двое звычайных вайсковых афіцэраў і трое напаўцывільных, у жоўтых без пагонаў шынялях, ботах, высокіх седлаватых шапках. Камендатура заняла новае, перад вайной адбудаванае памяшканне райспажыўсаюза, і ў першы тыдзень, уладкоўваючы свой быт, немцы нікуды не паказваюцца.

Надвячоркам хмурага лістападаўскага дня, калі супрацоўнікі ўправы ўжо разыходзіліся, Крамер выклікаў да сябе Драгуна. Настрой у бургамістра панылы, твар — стомлены. Аб прычыне Драгун здагадваецца: у Крамера непаразуменні з сельскагаспадарчай камендатурай. Аграномы-немцы незадаволены тым, што ў раёне не выявілася харчовых прыпасаў. Чуткі ўжо ходзяць — камендатура бярэ пад свой кантроль млыны, соль, якая асталася на базе спажыўсаюза, нямецкай маёмасцю будуць аб'яўлены саўгасы, а таксама калгасныя будынкі, інвентар і машыны. Пайкі служачым і рабочым урэзваюцца — замест паўкілаграма, устаноўленага бургамістрам, цяпер будзе трыста грамаў, едакі і сем'і наогул не ўлічваюцца. Дзіўнае ў чутках адно: немцы, нібыта, не збіраюцца прызнаваць правоў былых уласнікаў на іх маёмасць. Кулакі, лішэнцы, нэпманы — усе, чыё багацце ў свой час было абагулена, з нямецкіх рук не атрымаюць нічога.

— Колькі да вайны раён здаваў хлеба і мяса? — пытаецца бургамістр.

— Добра не памятаю, Аўгуст Эрнеставіч. Хлеба, здаецца, не болей тысячы тон. Мяса штосьці каля трохсот тон.

— Гэтыя, з камендатуры,— бургамістр адчайна махае рукой,— патрабуюць дзве тысячы тон збожжа і пяцьсот — мяса. Ды яшчэ малака тысячу тон.

— Нерэальны падыход,— узрушаны Драгун стараецца гаварыць спакойна.— Трэба ж глядзець на факты. Пастаўкі ў асноўным выконваліся калгасамі. Калгаснай жывёлы няма — пагналі на ўсход, ураджай загінуў напалавіну. Цяпер без усялякай здачы будзе голад. Вы ўлічыце,— раён не толькі здаваў, але і

атрымліваў. Нават больш, чым здаваў. Хлеба толькі ў мястэчку прадавалася дзевяноста тон за месяц. А мука, крупы, цукар...

Крамер трэ далонямі скроні, устае, нервова праходжваецца ля стала. Высокая, дзябёлая яго постаць здаецца яшчэ больш сутулай — як бы нябачны, цяжкі груз гняце бургамістра.

— Я-то магу ўлічваць, ды яны не хочуць,— нарэшце глуха гаворыць ён.— Вы станьце на маё месца. Думаеце, з імі лёгка?.. Ледзь два цэнтнеры солі на месяц выпрасіў, ды яшчэ няшчасныя пайкі.

— Людзі ж працуюць, мусяць нешта атрымліваць. Усялякая ўлада...

— Трэба іх таксама разумець, Драгун. Вайна, немцы льюць кроў. Салдату падай, ён ведаць нічога не хоча. Германія — бедная краіна. Прыйдзецца здаваць...

Драгун прыкусіў губу — з вуснаў ірвалася злое, абразлівае — хто прасіў немцаў ваяваць? Загаварыў, стрымліваючы ўнутранае хваляванне:

— Гэта ўсё правільна, Аўгуст Эрнеставіч. Але я заўсёды лічыў немцаў практычнымі людзьмі, з цвярозым розумам. Нават палавіну такой колькасці збожжа і мяса, як вы назвалі, можна ўзяць толькі канфіскацыяй. Гэта будзе азначаць, што сельская гаспадарка разарыцца ўшчэнт. Улічыце, што нямецкія часці, якія тут праходзілі, нямала ўзялі. Колькі зарэзана кароў і свіней толькі ў адным мястэчку? Калі ж здаць яшчэ гэтае, то вясной не будзе чым сеяць, не будзе кароў і свіней. Немцы на будучы год не палучаць нічога. Я ўжо не гавару пра голад насельніцтва...

За акном зусім цёмна. У дзверы стукае вартаўніца — чэзлая, апранутая ў мужчынскі, да пят, кажух кабецінка — яна ўносіць запаленую лямпу. Крамер яшчэ болей збянтэжаны — на прадаўгаватым шэрым твары плямы. Здзьмухвае са стала нябачны пыл, непаслухмянымі тоўстымі пальцамі перабірае паперы.

— Вы, Драгун, напішыце мне гэта. Асцярожна толькі. Вы правільна гаварылі, але трэба асцярожней. Пра тое, што два месяцы паблізу стаяў фронт і ўраджай асыпаўся, што нямецкія часці многа ў насельніцтва забралі. Паболей лічбаў. Яны любяць лічбы. У мяне пад рукамі нічога не было. Здаваць прыйдзецца, але, можа, зменшаць...

Вечарам у вокнах местачковых хат рэдкі ланцужок

агнёў. Мясцінамі агні бледныя, мігатлівыя — на камінках лучына. У правулках густая, як дзёгаць, чарната. Надрыўна выюць сабакі. Яны на прывязі цяпер днём і ноччу — паліцэйскія страляюць у сабак, дзе б ні ўбачылі. Такі загад сельскагаспадарчай камендатуры. За сабак будзе налічвацца падатак, а што возьмеш з вандроўных?..

Выйшаўшы ад бургамістра і зрабіўшы ходку вакол сквера, Драгун пастаяў пад старым вязам, насупраць вокан Шэлегавай кватэры, затым порстка рушыў праз вуліцу.

Шэлег дома. І ён, і жонка нечым узрушаны.

— Увагнаў я Крамера ў пот,— пачынае Драгун, пераказваючы размову з бургамістрам.

Шэлег слухае няўважліва, барабаніць пальцамі па стале, аб сваім думае.

— Што ты на гэта скажаш? — нарэшце пытаецца Драгун, зняважаны абыякавасцю субяседніка.

— Так і павінна быць. Фашысты паказваюць зубы.

— А што нам рабіць?

Замест адказу Шэлег падымае на стале цырату, кладзе перад Драгуном газетны ліст. Аграном недаўменна пазірае то на Шэлега, то на яго жонку — яна, як бывала заўсёды, [redacted] пакоя не выйшла, стаіць, прыхінуўшыся спіной да печы, з цікавасцю паглядвае на мужчын. Нібы нешта ўспомніўшы, Драгун раптам упіваецца вачамі ў загаловак. Перад ім «Правда», святочны нумар за 7 лістапада. Болей Драгун нічога не чуе, не бачыць, таропка мацае пальцамі паперу, нібы жадаючы ўпэўніцца, што газета сапраўдная, прыглядваецца да даты, якой памечан нумар, нарэшце кладзе перад сабой газету апошняй старонкай, нячутна варушачы вуснамі, доўга не зводзіць вачэй з таго месца, дзе звычайна ўказваецца адрас рэдакцыі і нумары рэдакцыйных тэлефонаў...

Паўгадзіны ці болей чытае. Шэлег маўкліва сядзіць насупраць...

— Дзе ты ўзяў? — адарваўшыся нарэшце ад газеты, пытае аграном.

— Нашы [redacted] самалёта скінулі. У лесе. Буян знайшоў.

— Можаш даць мне да раніцы? Заўтра прынясу.

— Ёсць дзесяць штук. Я сказаў Буяну, каб яшчэ пашукаў.

Твар у Драгуна ззяе, вочы блішчаць. У гэтыя асвет-

леныя нечаканай, нязнанай раней радасцю хвіліны ён забыў пра ўсё. У параўнанні з тым, што ён ведае і адчувае цяпер, не такімі балючымі здаюцца тутэйшыя іх няўдачы — распад знішчальнага батальёна, які так і не стаў партызанскім атрадам, здрада тых, каму да вайны верылі, расстрэл Дзянісавай, якую выдаў, відаць, Касарэвіч,— доўгі ланцуг вялікіх і малых падзей, якія прывёў да сённяшняга іх становішча. І раптам з цемры, прорвы, у якой яны апынуліся,— адразу на вышыню. Немцы Масквы не ўзялі, яна жыве, Чырвоная Армія ваюе ■ фашыстамі — вось галоўная праўда, тая вышыня, адкуль разыходзяцца ўсе дарогі. Будзе гэта, будзе ўсё...

Драгун нібы бачыць перад сабой прасветленыя твары тых, хто, як ён, возьме газету ў рукі, прачытае ўсю радок за радком — запомніўшы, пасмакаваўшы кожнае слова, надрукаванае там, у Маскве. Колькі іх — пяцёра, шасцёра? — тых, каму ўжо сёння можна даць газету, верачы, што яна не трапіць у рукі фашыстам, а пойдзе, яднаючы круг за кругам новых аднадумцаў...

— Мы арганізуем новы атрад,— раптам гаворыць Шэлег.— У нас усё ёсць.

— Заўтра ж трэба пусціць газеты па сельсаветах,— дадае Драгун.— Адну ў Піляцічы трэба даць, настаўніку Батуру, сакратару сельсавета Валюжычу... Ведаю, гаварыў,— нашы. Гопчанку адзін экземпляр. Шкірману — само сабой... Трэба сабрацца разам...

Яны здзіўлена глядзяць адзін на другога: якім ясным, простым здаецца тое, што хвіліну назад яны вымавілі ўслых. Але слова сказана, слова ўжо жыве. З прагным імпэтам, захліпаючыся гарачым шэптам, перабіваючы адзін аднаго, яны прыкідваюць, да каго трэба паехаць у першую чаргу, каму што сказаць, каго праверыць, прымаюць або тут жа адводзяць кандыдатуры тых, хто, на іх думку, гатовы ці не прылучыцца да справы, якая сёння самая галоўная, неадкладная. Яны ў гэты час зусім не думаюць аб прычынах, акалічнасцях, што прывялі да распаду партызанскага атрада,— гэта мінула, гэта ззаду. Не думаюць пра ахвяры, якія яшчэ могуць быць. Так, паднятая камандай, атакуе варожыя пазіцыі рота — мёртвыя, параненыя падаюць, жывыя, ахмеленыя нянавісцю, прагай жыцця, прыціскаючыся пад градам куль да зямлі і зноў падымаючыся, нястрымна ідуць наперад...

2

Выпаў і растаў кастрычніцкі снег, а Міця па-ранейшаму ходзіць у лес. Цяпер па зялёнкі, самыя познія, апошнія грыбы восені. Дзіўныя гэтыя, нехлямяжыя на выгляд, грыбы пачынаюць расці тады, калі жыццё замірае, бяроза і клён трапечуць жоўтым лістом, а паўнапраўным гаспадаром лесу адчувае сябе адзін дзяцел, які спакойна выдзёўбвае казюрак з іх нябачных сховішчаў. Якраз у такую халаднечу і слату зялёнкі набіраюцца моцы, каб вытыркнуцца на бязгнойных, сыпучых, як прысак, лясных жаўтапёсах.

У гэты пахмурны дзень Міця прыйшоў, каб развітацца з лесам — зялёнак амаль не было. Трапіўшы ў знаёмы сасоннік, ён застыў здзіўлены: на галінах маладой хвойкі вісела нешта белае. У першую хвіліну Міця падумаў, што гэта снег. Але раніца была цёплая, імжыстая, між дрэў слаўся туман. Хлопец падышоў бліжэй і ўбачыў на хвойцы газету. Ён зняў яе — газета была савецкая, святочны лістападаўскі нумар. У Міці перахапіла дыханне і пацямнела ў вачах...

...Высока-высока ў небе плыў самалёт з пяціканечнымі зоркамі на крылах. У самалёце быў лётчык, чалавек, а ў яго дома — маці, браты, сёстры або дзеці. Ён ляцеў праз ноч і фронт. Яго маглі збіць, і ніхто не ведаў бы, дзе яго магіла. Але ён ляцеў. Вёз не бомбы, а вось гэтыя газеты, каб людзі, якія засталіся тут, пад немцам, ведалі, што Масква жыве, трымаецца, хоць вораг пад самымі яе сценамі. Хацеў лётчык скінуць газеты над мястэчкам, а рассыпаў на лес, на верасы. Ноччу ў тумане цяжка правільна разлічыць. Колькі захапіў вораг гарадоў і мястэчкаў і колькі трэба самалётаў, каб развезці на іх газеты? І ці ўсе лётчыкі вернуцца назад?..

Міця прачытаў газету ўсю, ад пачатку да канца. Знайшоў яшчэ некалькі і схаваў у кошык. Тут жа, па верасе, валяліся невялікія чырвоныя лісткі, надрукаваныя па-нямецку. Прабегшы позіркам тэкст, Міця зразумеў, што гэта лістоўкі для нямецкіх салдат і афіцэраў. Адзін лісток паклаў у кішэню — дома, са слоўнікам, цікава прачытаць... Кароткі асенні дзень канчаўся. З Міцевых вачэй у дзень гэты як бы спала нейкая пелена. Знаёмыя, зведаныя рэчы станавіліся на ранейшае месца. Лес быў той самы, знаёмы да дробя-

вей, яго толькі пакалечыла вайна. Летам, у ліпені, нямецкія лётчыкі гасілі сюды, у сасоннік, бомбы, думаючы, што тут войскі. Мноства варонак засталося па лесе, вялікіх і малых, па краях іх жаўцеў пясок, вісела аголенае карэнне дрэў, кругом валялася пакарэжаная бляха ад стабілізатараў бомб.

Былі ў лесе і акопы, але іх пакапалі пазней, у жніўні: кавалерыйская часць займала тут абарону. Яна ў бой не ўступала, адышла раней, чым з'явіліся немцы. Новыя акопы былі побач са старымі, якія засталіся яшчэ з часоў грамадзянскай вайны. Тут ішлі баі з немцамі, белапалякамі, стракапытаўцамі і балахоўцамі. У старых акопах даўно цвіў верас, раслі грыбы, хітрыя грыбовікі хавалі тут ад чужога вока абрэзанае карэнне, каб не паказваць патайных, багатых грыбовішчаў. Ля акопаў новых сям-там валяліся нерасстраляныя абоймы патронаў, запалы, гранаты.

Міця прыкрыў верасам знойдзеныя боепрыпасы. Ідучы дадому, ён думаў, паказаць ці не паказаць бацьку газету. Наважыў паказаць. Збочыўшы з насыпу, прайшоў спачатку да хлява, схаваў пад страху газеты, а ■ той, што была ў кішэні, падаўся ў будку.

Навіна бацьку не ўзрадавала.

— Масква далёка,— прамовіў ён хмура.— А бяда, вунь яна, блізка ходзіць. За што тых адзінаццаць расстралялі? Не ведаеш?.. А ты ў сям'і не адзін. Калі што якое, не памілуюць нікога. А чым яны вінаваты, што табе газеты чытаць хочацца? — узвысіўшы голас, бацька паказаў на сясцёр, якія, не разумеючы прычыны спрэчкі, здзіўлена пазіралі на Міцю.— Сям'ю загубіць хочаш? Каб гэта было ў астатні раз. Па лесе ўсякай дрэні валяецца, дык што, трэба ўсё ў хату валачыць? Глядзі, Міця...

Бацька быў злосны. Скамячыўшы газету, шпурнуў яе ў печ.

Бацька зноў зачаў гэтую гаворку дзён праз некалькі, калі яны ішлі на старую сядзібу часаць бярвенне. Лесу на зруб ужо бадай што хапала. Тры ці чатыры ночы ўзапар, хаваючыся ад чужых вачэй, Птах са старым Шнапсам вазілі на яго кані бярвенні з лесу. Лесарубчага білета Птах не меў і дазволу ні ў кога не пытаўся. Чыгунка бяздзейнічала. Пуцейскае начальства ў асобе ранейшага майстра Адамчука сям'ю не высяляла, нават не было размовы пра гэта. Але загад

быў нядвухсэнсоўны — берагчы інструмент, складзены ў пустой будцы, і снегаахоўныя шчыты, некалькі штабялёў якіх стаяла на Птахавым участку. Нібы само сабой разумелася, што плата за гэта — пражыванне ў казённай будцы.

— Ты, Міця, не малы і павінен разумець, што час настаў цяжкі,— сурова прамовіў бацька.— Можа, яно ўсё пераменіцца і нашы як-небудзь прагоняць немца. Дай бог хутчэй, хіба ж я вораг. Але ж і ў немца сіла. Так што берагчыся трэба. Немцам народу нашага не шкода. Бач, колькі пастралялі. Ім абы да чаго прычапіцца. Трэба ўмець жыць, як набяжыць. Тваімі гэтымі газетамі не паможаш, калі танкамі не ўзялі. Вось каб хату паставілі, уцякаць трэба з гэтай будкі. На чорта служба гэтая, ды і каму служыць?..

Міця чуў у словах бацькі праўду, але з ёй не хацелася згаджацца. Бацька найбольш думаў пра сям'ю, пра тое, каб як-небудзь пражыць. Міця ж не мог уявіць сабе, што ўсё застанецца такім, як ёсць. Тады не варта жыць. Такое жыццё было б агідным. Ён ужо чуў пра тых, расстраляных. Іх пахапалі з розных вёсак. Местачкоўцаў трое, і ўсе незнаёмыя. Асабліва страшная, недарэчная смерць адзінаццатага, маладога прыгожага хлапца з Піляціч, адкуль родам і Міцева маці. Яго ўзялі па дарозе: ішоў у мястэчка да родзічаў. Немцам, відаць, не спадабалася, што быў па-святочнаму апрануты — у новым касцюме, туфлях, белай вышытай сарочцы. Паманілі пальцам — ком, ком,— ён падышоў да машыны, а яны чаргой з аўтамата...

Міця з бацькам штодня ходзяць на новую сядзібу. Вянок за вянком вырастае там зруб. Хата падабралася пад вокны, і Птах употай цешыцца ёю. Міця навучыўся часаць бярвенне, умее абыходзіцца са склюдам, пуцам, фуганкам, долатам. Вечарам ідзе да Плоткіна. Газету прачыталі ўтрох і лістоўку пераклалі. У ёй гаворыцца, што наступае зіма, а сем'і нямецкіх салдат і афіцэраў, якія ваююць на фронце, голыя, галодныя. У канцы заклік — здавацца ў палон Чырвонай Арміі. Хлопцы пацiснулі плячамі: каму павінны здавацца немцы тут, за сотні кіламетраў ад фронту? Лістоўка ж тут скінута.

Хмурай раніцай паўз будку да лесу праехала фурманка. Спераду яе важна дыбалі два немцы ў блакіт-

ных шынялях, з перавешанымі праз шыі чорнымі аўтаматамі. Ззаду, панурыўшы галовы, з вінтоўкамі на плячах, ішлі трое паліцэйскіх. Паліцэйскія былі ў звычайным адзенні, з белымі нарукаўнымі павязкамі, на якіх чарнела нешта напісанае па-нямецку. З трох знаёмы адзін Сямён Цялеш, высокі, хмуры чалавек, да вайны ён працаваў на станцыі грузчыкам. На калёсах стары каваль Лейба з тоўстай, непаваротлівай жонкай Ханай. Яны цёпла апрануты, нібы сабраліся ў дальнюю дарогу.

— Сцяпан, выйдзі, паглядзі! — гукнула маці, убегшы ў хату з пустым вядром у руках.— Божа мой, божа, што ж гэта робіцца на свеце?..

Міця з бацькам выйшлі на парог і доўга стаялі, пазіраючы на чорны шлях, па якім тэпала шэсць няўклюдных фігур.

— Страляць павезлі,— вярнуўшыся ў хату, сказаў бацька.

— Дык чым жа вінаваты хоць гэты Лейба? Ён жа нікому зла не зрабіў, вады не замуціў.

— Усім тое будзе.

— А Сямён гэты. Як жа ён паглядзіць у вочы Лейбу. Разам жылі...

— Мала свалачэй на свеце...

Маці плакала, бацька, маўклівы і задуменны, сядзеў на ўслоне. Міця са сцятымі губамі і пабялелым тварам хадзіў па хаце. Праз паўгадзіны з лесу данеслася аўтаматная чарга і некалькі адзіночных стрэлаў.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Раздзел першы

1

За будкай голае шэрае поле, цёмны лес. Вецер гоніць па шляху скручанае сухое лісце, гудзе ў парваных тэлеграфных дратах. Праз Птахаў пераезд да лесу штодзень валакуцца местачкоўцы, коцяць перад сабой двухколкі — снегу яшчэ няма. На двухколках, якія цяпер завуць тачанкамі, вязуць дровы.

Над мястэчкам — шызыя дымы з комінаў. Сцелюцца па зямлі, як туман, растаючы да полудня ў нізкім, шэрым небе, Міця ішоў да Сашы Плоткіна, калі на вуліцы, ля былой чыгуначнай крамы, напаткаў Кацю, сястру Івана Лобіка.

— Іван прыйшоў! — крыкнула яна шчаслівым голасам і пабегла.

Ён не стаў яе затрымліваць, распытваць, а сам кінуўся на Вакзальную вуліцу. Там, у пахілай хаціне, адгароджанай ад вуліцы вішнёвым садам, зноў жыве Іван!

Міця спяшаўся, грукаў чаравікамі па замёрзлай зямлі, хвалюючыся і ўсё прыбаўляючы кроку, нібы баяўся, што не застане Івана дома. Недзе ў глыбіні свядомасці на міг нават узнікла думка, што гэта сон, які неўзабаве развеецца.

Паблізу Іванавай хаты, пасярод вуліцы, вялізная варонка ад бомбы. На дне варонкі сінее лядок.

Іван — знаёмы, хоць і вельмі змізарнелы, чорны, сядзеў на печы, звесіўшы ногі ў падшытых валёнках. Міцю сустрэў абыякава, працягнуў з печы руку і адвярнуўся. У хаце поўна кабет, яны пры ўваходзе Міці на хвіліну змоўклі, а потым зноў загаварылі пра сваё — пра сыноў і мужоў, якія бог ведае дзе, і пра тых нямногіх, што ўжо вярнуліся — чаго наглядзеліся яны, колькі набедаваліся...

Жанчыны выціралі рагамі хустак вочы, а Іван, нібы бог са старадаўняга абраза, сядзеў з нахмураным, зацятым тварам, пазіраючы са свае вышыні некуды ў акно. Ён, здавалася, не хацеў ні слухаць, ні гаварыць.

Міця прымасціўся на зэдліку і не ведаў, як трымацца. Іван яго не заўважаў. Ён нічога не спытаў,— а не бачыліся яны хутка паўгода,— і той узнёслы настрой, ■ якім Міця ляцеў да даўняга сябра, як рукой зняло.

Рыпнулі знадворныя дзверы, і ў сенцах дробна затупалі, зашапталіся. Прыйшлі дзяўчаты. Нясмела, адна за адной зайшлі ў пакой — з холаду расчырванелыя, стрыманыя. Жанчыны, каб не замінаць, падаліся дамоў. Іван саскочыў з печы, разгублены, збянтэжаны стаяў пасярод хаты, не ведаючы, што рабіць. Міця таксама ўстаў: толькі цяпер ён убачыў, як выматала Івана дарога — ён тонкі, як жэрдка, адзенне на ім вісіць. Іван, відаць, сам саромеецца свайго выгляду. Дзяўчаты спалохана глядзяць на яго і не ведаюць, што гаварыць. Першай знайшлася Вера:

— Добра, што ты вярнуўся, Іван.

Ён адказаў хрыпла, адводзячы позірк:

— Сядайце.

Дзяўчаты — акрамя Веры, прыйшлі Сюзана і Ніна Грушэўская, таксама з дзевятага класа — селі на ўслон, Іван і Міця стаялі.

Гаворка не клеіцца. Дзяўчаты сядзяць, адчуваючы сябе няёмка. Яны, мабыць, шкадуюць, што так рана прыйшлі, не даўшы Івану часу абвыкнуць, супакоіцца. Міця крадком глядзіць на Сюзану, ловячы сябе на думцы, што зусім не хвалюецца. Ранейшага ўзрушэння, якое так ахоплівала пры сустрэчы з дзяўчынай, няма.

— Ты ўцёк з палону? — спытала Вера.

— Не быў я ў палоне,— адказаў Іван, пазіраючы ў дол і як бы намагаючыся нешта ўспомніць.— Быў у баях. Два месяцы. Дваіх нашых забілі. Нупрэя Гіля і Мікалая Галембу. Трэба маткам сказаць...

Дзяўчаты, Вера і Ніна, плачуць, у Сюзаны белы, без крывінкі твар. «Нупрэя забілі»,— здзіўляючыся са свайго спакою, думае Міця. Ён тады іх праводзіў, Івана і Нупрэя, Нупрэй прасіў пісаць. Куды пісаць?.. Больш Нупрэя не будзе, ніколі не будзе.., Не ўклад-

ваецца ў свядомасці — жывы, рухавы Нупрэй ніколі не прыйдзе да яго, Міці, ён знік, як бы і не было яго. Але ён быў: Міця бачыць Нупрэеў твар, постаць, чуе яго голас....

Унурыўшы галаву, паводзячы нібы ад холаду плячамі, Іван ходзіць з кута ў кут. Маці стаіць, прыхінуўшыся плячамі да печы. Яна нічога не разумее, хворая жанчына. Радуецца, што вярнуўся сын. Іванавай сястры Каці няма. Дзе Каця? Мабыць, пабегла да радні...

— Нікому не гаварыце,— просіць Іван.— Не трэба гаварыць. Скажу сам... Я прыйшоў, а іх няма...

Пра Галембу Міця забыў, толькі цяпер да яго даходзіць, што ў Сюзаны тады, летам, калі ахоўвалі чыгунку, штосьці з ім было. Ён глядзіць на Сюзану. Яна ўжо зусім спакойная, папраўляе рукой белую пуховую шапачку на галаве, толькі позірк вачэй збянтэжаны. Кроў прылівае да Міцевага твару, перахоплівае дыханне. Галембы няма, а яна спакойная. Яна была б такой жа спакойнай, каб загінуў ён, Міця... Дзіўна, але пра малазнаёмага Галембу, якому некалі зайздросціў, ненавідзеў якога, Міця думае цяпер з большай спагадай, чым пра Нупрэя. Сюзану проста ненавідзіць.

Дзяўчаты падняліся — у Веры і Ніны заплаканыя вочы,— маўкліва выйшлі. Міця астаўся. Новае, нязведанае пачуццё нарадзілася ў яго да Івана. Ён не можа яшчэ даць яму назвы, але адчувае, што Іван не той, якім ён ведае, памятае яго. Ён другі, з ім адбылася перамена. Міця бег сюды, як бы спяшаючыся захапіць ранейшае, тое, што было да вайны, хоць на хвіліну пагрэцца ў яго цяпле. Але былога няма. Ён пачынае разумець Івана і не крыўдуе за яго абыякавасць.

— Галава баліць,— прамовіў Іван, нібы просячы прабачэння.— Больш месяца ішоў, еў што папала, чорт ведае дзе начаваў — і нічога. А дома раскіс.

— Табе трэба папраўіцца.

— Папраўлюся. Ад'емся. Дзе дзенецца.

Было няёмка аб чым-небудзь распытваць Івана. Ён быў яшчэ недзе там, у палоне цяжкай сваёй дарогі. Міця стаў развітвацца.

— Я прыйду да цябе,— сказаў Іван.— Трэба спачатку схадзіць да маці Нупрэя...

2

Зіма пачалася халадамі і вятрамі. Стагнаў і трашчаў недалёкі лес, шалёна завывала ў коміне і ў тэлеграфных дратах. Вецер валіў з ног, засыпала вочы снежнай крупой.

З будкі Птаха ўсе гэтыя дні ніхто не выходзіў. Ніхто не прайшоў паўз яе з местачкоўцаў. Было цяжка ўявіць нават, што лютая завіруха застане каго-небудзь у дарозе. І ўжо зусім нельга было ўявіць, што там, на фронце, нехта ў гэты час ляжыць у засыпаных снегам акопах.

Вечарам, калі на камінку дагараў яловы корч, а няроўныя водбліскі агню скакалі па даўно не беленых сценах, у дзверы будкі пачуўся настойлівы грук.

— Стукае нехта,— сказаў Міця. Ён сядзеў пры самым агні і чытаў. Бацька плёў лапці.

— Можа, вецер,— прамовіў бацька.— Каго ў такую ноч панясе.

Але стук паўтарыўся, цяпер ужо ў раму заснежанага акна. У будку, да цяпла, прасіўся чалавек.

Бацька выйшаў у сенцы і зняў зашчапку. Тады на парозе паявілася белая, абледзянелая здань. У Міці па целе пабеглі мурашкі, на печы заплакала ўголас меншая сястра.

— Божа ж мой, хто ж гэта такі? — завохкала маці.

— Не падыходзьце да мяне,— натужна засіпела чалавечым голасам здань.— Можа, я вам тыфу ці халеры прынёс. Я Іван Гусоўскі, шафёр, калі не забылі. Уцёк з палону...

— Тапі печ,— загадаў Птах гаспадыні.— Грэй ваду...

Калі той, хто назваўся шафёрам, скінуў з сябе абледзянелыя транты, перад позіркам паўстаў страшэнна схуднелы, змізарнелы чалавек. Ён увесь быў чорны, худы — скура ды косці. Нельга паверыць, што гэты шкілет сваімі нагамі ішоў праз мароз і вецер. «Добра, што Іван Лобік не трапіў у палон»,— мільганула ў Міці думка.

Транты выкінулі, Івана збольшага памылі, апранулі ў бацькава рыззё, і ён сеў на саломе ля качарэжніка. Яму далі есці. Глядзець на тое, як ён есць, балюча. Іван увесь згінаецца, дрыжыць, у горле ў яго нешта булькае, ірвецца.

— Табе нельга многа есці,— сказаў бацька і адабраў міску з бульбай.— Кладзіся спаць. Заўтра пабачым.

Івана, нягледзячы на тое, што ён мог несці ў сабе тыф або другую хваробу, накрылі паўзверх коўдры кажухом, тым самым, які бацька апранаў у холад. Іван паваліўся на салому і, як забіты, адразу заснуў.

У Птахавай будцы ў тую ноч не заснулі. Лютаваў і біўся аб каменную сцяну вецер, стагнаў лес, а тут, у цяпле, забыўшыся непрытомным сном, пакутаваў чалавек. Ён крычаў, падхопліваўся, скрыгатаў зубамі, на хвіліну сціхаў, свішчучы прастуджанымі грудзьмі, нібы кавальскім мехам. Потым усё пачыналася спачатку. Такое трызненне цягнулася праз усю ноч. Міця думаў, што шафёр захварэў.

Назаўтра Іван, аднак, прачнуўся здаровы. Твар яго зарос густой шчацінай, сам ён, як засохшае дрэва, вялікія чорныя вочы схаваліся пад самы лоб, але цяпер шафёр быў больш падобны да чалавека, чым учора. Ён умеў нават смяяцца.

— З таго свету вярнуўся, цётка,— сказаў ён, звяртаючыся да маці сіплым, зусім не падобным на ранейшы, голасам.— Чарцей бачыў, а бога — не. Няма на свеце бога, інакш ён бы такога не дазволіў. А калі ёсць, ды толькі схаваўся, то я яму вырву бараду...

Маці адмахвалася ад Іванавых слоў, а сам ён, натужна свішчучы грудзьмі, спрабаваў усміхацца.

Брытвай Іван абскуб з твару шчаціну, нацёр несалёным здорам абмарожаныя рукі і ногі, потым снедаў, стараючыся есці спакойна. Пад раніцу завіруха сунялася, але бацька не пайшоў на сядзібу. Зрабіў ён гэта дзеля Івана. Іван пачаў расказваць...

Калі забіваюць скаціну, то стараюцца рабіць гэта так, каб яна не здагадвалася аб блізкай смерці. Свінчо перад тым, як закалоць, пакормяць, пачэшуць пад чэравам, і яно, пакорнае ласцы, даверліва ляжа. З імі, палоннымі, так не рабілі. Іх, трыццаць ці сорак тысяч, загналі на звычайнае асенняе поле, агароджанае калючым дротам. Раненых і хворых дабілі па дарозе, і ніхто не лічыў іх, не запісваў прозвішчаў.

Першыя два дні не далі ні яды, ні вады, і палонныя ляжалі на голай зямлі. Але спачатку памерла мала — тысяча ці дзве чалавек, самыя слабыя. Потым пачалі карміць. Прывезлі грэчкі, у снапах — відаць,

паблізу засталася неабмалочаная,— і дзялілі па снапу на дзесяць чалавек. Некаторыя спрабавалі жаваць салому. Памерла яшчэ некалькі тысяч. Іх вывозілі, як дровы, голых, накладаючы на доўгія фуры штабялямі.

Праз тыдзень яду раздавалі з катла, гарачую. Раз у суткі. Што варылі? Цяжка было разабраць: бульбу, бручку, буракі — усё нячышчанае, з зямлёй. І грэчку варылі, і ячмень, і авёс. Коням гэта яшчэ, можа, і нішто, коні б елі, а людзі... Але елі і людзі. Нават спрачаліся, падладжваючыся, каб урваць другі чарпак.

Немцы любілі, калі палонныя спрачаюцца. Яны тады стралялі ў кучу, не разбіраючы ні правага, ні вінаватага. Прывязуць дохлага каня, скінуць на полі, на яго наляціць цэлы натоўп, а яны страляюць. Эканомія: адна куля прашывала дваіх.

Яшчэ там, на полі, тысяча ці болей палонных згаварыліся. Кінуліся на дрот, пярэднія ўпалі на калючкі, а па іх целе палезлі астатнія. Кулямётамі секлі з вышак, сабакамі травілі, але, можа, хто і ўцёк. -У тую ж ноч палонных паднялі са снегу, пастроілі ў шарэнгі і кожнага пятага вываллаклі ўбок. Расстралялі. Іванавага правага суседа расстралялі, Іван аказаўся чацвёртым.

Праз месяц палонных засталося толькі тры тысячы. Нельга было паверыць, што яны жывыя. Ноччу іх заносіла снегам, і здавалася, што на полі проста намяло невысокія гурбачкі. Але кожнае раніцы большасць гурбачкаў пачынала варушыцца, людзі яшчэ жылі. Хутка ў гэты лагер — ён быў перасыльным — падагналі свежых палонных, а тых, што вытрывалі, пагналі далей на захад. Па дарозе Іван уцёк...

Міця слухаў Івана, не зварухнуўшыся. Нешта гарачае, балючае расло ў грудзях. Бацька курыў, маці плакала, выціраючы слёзы фартухом.

— Такой вайны яшчэ не было,— сказаў бацька.— Б'юць і ляжачага, і раненага, і хворага. Проста народ вынішчыць хочуць. Праўду пра іх пісалі, фашысты...

— У бога не верылі, а ў святым пісанні сказана: пойдзе народ на народ і пацякуць рэкі крыві,— прамовіла маці.— Усё на тое выйшла, як на далоні.

— Кінь, цётка, пра бога,— Іван сядзеў на ўслончыку, прыхінуўшыся спіной да печы.— Бачыў я, што робяць тыя набожныя. Адной рукой хрысціцца, а другой чалавека штыком коле.

— І сказана было: устане брат на брата, а сын на айца,— працягвала маці.— Згубілі людзі веру, таму такое і пайшло.

— Азвярэў народ,— сказаў бацька.

— Азвярэў,— пацвердзіў Іван.— Дзіва што азвярэеш. Калі цябе б'юць і плакаць не даюць і ніхто табе не паспагадае, то што рабіць? Біць, рэзаць, як і яны... Знайшліся такія з палонных нашых, што пастугіілі ў нямецкія ахоўнікі, далі ім вінтоўкі і бярозавыя палкі. Страляюць яны ў сваіх не горш за немцаў, трупашчаць палкамі галовы. А потым праштрафіўся за нешта адзін, піхнулі яго назад да нас за дрот. Дык у першую ж ноч яго разарвалі на кавалкі...

Міця маўчыць. Новае і нязведанае пачуццё напаўняе грудзі. Ён ужо думаў раней аб тым, як гэта можна, гледзячы ў твар чалавека, яму ў вочы, у яго страляць. Проста вайна — гэта другое, там людзі рэдка бачаць тых, каго забіваюць, у каго страляюць, а калі і бачаць, то імі валодае ў такіх выпадках інстынкт самааховы: не заб'еш ворага, то заб'е цябе ён. Але страляць у бязбройнага, безабароннага... Гэтага Міця не разумее. Ён многа чытаў аб грамадзянскай вайне, ведаў пра зверствы белых над палоннымі чырвонаармейцамі. То была вайна класавая, тыя, што здзекаваліся, забівалі, былі афіцэрамі, панамі, багацеямі, іх нянавісць неяк можна было зразумець. Канчалася іх панаванне, і яны лютавалі. А немцы?.. На іх жа ніхто не нападаў, з імі гандлявалі, вазілі ім хлеб і масла, яны самі прыйшлі, няваныя і няпрошаныя. І хто ў нямецкай арміі: не адны ж лавачнікі і каўбаснікі, ёсць жа і рабочыя, і сяляне...

— Няўжо немцы гэтак ненавідзяць нас? — спытаў Міця.— За што так здзекуюцца?

— Ненавідзяць? — перапытаў Іван.— Не ведаю. На выгляд яны спакойныя. Застрэліць чалавека і хоць бы што. Курыць цыгарэту, смяецца. Але я іх ненавіджу. Усе яны сволачы і вісельнікі. Адна з Гітлерам банда. Каб трапіўся цяпер каторы ў рукі, рэзаў бы жывога, не меў бы літасці ні на кроплю.

— Грэх так гаварыць, Іван,— прамовіла Міцева маці.— Не дай бог.

— Дык што ты, Іван, думаеш цяпер рабіць? — спытаў бацька.

— Трэба косці спачатку папраўіць. Пайду ў вёску,

ёсць нейкая цётка, хату ёй памагаў ставіць. Можа, пусціць на печ. А не, дык свет не без добрых людзей, як-небудзь перазімую. А там — бог бацька, кожны куст дасць начлег. Круціць баранку да немцаў не пайду. Не-э-э...

— Табе што, адзін душою.

— Нямецкага хлеба я пакаштаваў ужо, дзядзька. Горкі хлеб, і вам не раю есці.

— Я ведаю сам. Але што зробіш? Вось забралі цябе ў палон, душылі голадам і — маўчаў. Уцёк, і ўсё тваё ўцякло з табой. А я куды ўцяку? Дзе іх падзену? — бацька паказаў на прыціхлых дзяцей, якія ўважліва слухалі гаворку дарослых.— Паставіў там нейкія сцены — і табе дзякуй, памагаў,— да лета, можа, агледжу, выберуся адсюль. Пра што ж мне болей думаць? Абы як цішэй пражыць...

— Так, час ліхі настаў, дзядзька.

Іван пайшоў праз дзень, пераспаўшы ў парозе на саломе дзве ночы. Яго ўгаворвалі пажыць яшчэ, адпачыць, але ён настояў на сваім. Ён саромеўся свайго выгляду, саромеўся шмат есці, хоць і вельмі хацеў. Бацька даў яму сваю бялізну, ватоўку. Маці — на дарогу — печанай бульбы, кавалак сала. Міця праводзіў Івана да лесу і доўга вагаўся: даць яму газету ці не. Ён узяў адну з-пад страхі, са свайго патаемнага схованішча, але гаворкі пра фронт, пра баі, якія вяліся пад Масквой і пра якія пісала газета, у будцы не было. Няёмка было з Іванам — счарнелым, схудзелым — зачынаць такую гаворку. І ўсё ж Міця наважыўся прапанаваць газету. Хацелася чым-небудзь усцешыць, падбадзёрыць змучанага голадам і холадам шафёра.

— Вось газета,— сказаў Міця.— Нашы з самалёта скінулі.

— З самалёта? — устрапянуўся Іван.— Я, брат, з кастрычніка, як трапіў пад Арлом у палон, ніякіх газет не чытаў. Давай паглядзім...

— Можаце сабе ўзяць. У мяне яшчэ ёсць. Тут ёсць і пра баі пад Масквой.

Іван акінуў хлопца хуткім, нібы спалоханым позіркам і моўчкі засунуў газету за пазуху. Потым павольна пакрочыў, астаўляючы ў снезе разлезлымі, перавязанымі дротам ботамі няўклюдныя сляды.

3

Іван Лобік прыйшоў дзён праз пяць, надвячоркам, апрануты ў тое самае старэнькае паліто, якое насіў яшчэ ў школе. Міця чакаў яго ўсе дні. Ён прадчуваў, што добрыя адносіны з Лобікам наладзяцца, аднак няясная трывога закрадвалася ў душу.

Лобік прыйшоў, і трывога знікла.

У Міцевай сям'і Івана любілі.

— Гора пабачыў, дзеткі,— маці з жалем глядзела на хлопца.— Бач, худы які, адны вочы свецяць.

Маці адчыніла куфар, які замыкала ад дзяцей, дастала зрэбны мяшочак — завязаны з двух канцоў рукаў ад кашулі — і, хоць Іван праціўіўся, насыпала ў кішэню семак.

Бацька павітаўся з Іванам, як з дарослым, за руку.

— Можа, з табой і Міця акрыяе. А то павесіў нос, як той, што бацьку пахаваў. Вучыліся вы, вучыліся, а яно бач як...

Не забылі Івана Міцевы браты — Адам і Пятрусь. Адам, які па мірным часе хадзіў бы ў шосты клас, а цяпер вучыўся ў шаўца, выглядаў ладным дзецюком. Ён нібы саромеўся Івана. Пятрусь, наадварот, выбрыкваў па хаце, падносячы напаказ госцю свае набыткі — канькі, пляскаты нямецкі штых, палавінку школьнага глобуса. З ляжанкі прагна цікавалі за госцем дзяўчаты — Таня і Каця.

Мала што змянілася ў Міцевым доме. Тая ж драўляная перагародка як бы дзяліла будку на два пакоі. На большы, чысты пакой, як і раней, прыходзілася ляжанка і грубка. Тут стаяў нікеліраваны ложак, камод, стол, драўляная скрыня з Міцевымі кнігамі. Цікаў на сцяне гадзіннік з намаляваным на цыферблаце трактарам.

За акном згушчаліся сінія змрокі. Міця затапіў грубку. Зноў, як і ў мінулыя, мірныя дні, трашчалі дровы, па сценах скакалі няроўныя водбліскі агню, а яны, схіліўшыся ля грубкі, сядзелі і гаварылі... Праз гадзіну Міця ведаў усё, што здарылася з Іванам, Нупрэем і другімі дзесяцікласнікамі, якіх тады, у ліпені, прызвалі. Ішлі пешкі два тыдні, ад Бранска ехалі, у Ліўнах іх узялі на ўлік у ваенкамаце. Накіравалі ў запасны полк. Але полк ноччу зняўся, і яны прыбіліся да вайсковай часці. Яна выступала на фронт, пад Гомель. Абмундзіравалі, далі вінтоўкі. З-пад Гомеля адыходзілі, стаялі

ў абароне пад Камарычамі. Галембу забіла яшчэ ў Беларусі, бомбай. Прыйшоў загад — адкамандзіраваць дзесяцікласнікаў у ваеннае вучылішча, якое размяшчалася аж у Казахстане. Зноў прыехалі ў Бранск. Здарылася так, што частку адкамандзіраваных адправілі, а другая — асталася. З шаснаццаці местачковых хлопцаў засталіся Лобік з Нупрэем Гілем. Неспадзявана немцы захапілі Арол, Бранск быў ужо ў тыле. Іван з Нупрэем трапілі ў загараджальны атрад. За ноч іх зрабілі мінамётчыкамі — Гіля камандзірам разліку, Лобіка першым нумарам. Мінамёт ротны, маленькі, тэхніка нескладаная. Трымаліся два дні, але раніцай трэцяга немцы пусцілі танкі. Супрацьтанкавай зброі ў атрада не было, нават гранат. Каго не забіла, задушылі гусеніцамі — танкі прасавалі акопы.

— Ты бачыў, як Нупрэя забілі? — спытаў Міця.

— Не. Мяне кантузіла раней. Немцы нас засеклі, накрылі мінай. Называецца вілка. Запасной пазіцыі не было.

— А забітага бачыў?

— Не. Нупрэеў акопчык быў наперадзе. Танкі яго зраўнялі з зямлёй.

— Ты і матцы так сказаў?

— А што я скажу?..

Міця з палёгкай уздыхнуў: заставалася кропля надзеі, што Нупрэй жывы. У памяці прыкідваў, што рабіў сам у той час, калі хлопцы ваявалі. Бой пад Бранскам быў у пачатку кастрычніка, ён хадзіў у лес, гуляў з Плоткіным у шахматы. Два гады розніцы, але Іван бачыў усё, а ён, Міця, нічога...

— Можа, Нупрэй паспеў адысці?

— Дзівак ты,— Іван сумна ўсміхнуўся.— Куды адысці? Нас пакінулі спецыяльна, затрымаць немцаў...

— Нікога не засталося жывога? — Міця адчуў, як у грудзях халадзее.

— Не ведаю. Мяне жанчыны падабралі. Восем дзён ляжаў у хляве.

Худы Іванаў твар засяроджаны. Гаворыць ціха, пакутліва моршчачы лоб, і ўвесь час нібы стараецца нешта ўспомніць.

— Што ты думаеш пра фронт? — пытае Міця.

— Адступленне,— Іван безнадзейна махнуў рукой.— У немцаў танкі...

— У мяне ёсць «Правда» за 7 лістапада. Баі пад Масквой.

— Я ўжо чытаў. Вілюга прынёс.

— А дзе ён узяў? — у Міцевым голасе крыўда.

— Нехта ў лесе знайшоў. Газета ж старая, болей за месяц прайшло. Немцы гавораць, што Масква і Ленінград заняты.

Іван — прыгнечаны, на ўсё глядзіць з адчаем. Здаецца, яго зусім не цікавіць тое, што было, што будзе. На двары гамоняць бацька з Адамам — ездзілі да Шнапса рэзаць сечку. Іван стаў апранацца. Разам з ім Міця выйшаў на двор. Адзінокая стаіць на курганку сасна. Снег навіс на галінах, прыгнуў іх да зямлі.

Міця ўспомніў Першамай, які ўтрох яны праводзілі тут, пад сасной, шумныя зборы дзесяцікласнікаў на пераездзе, і ў яго зашчымела ў грудзях. Усплылі ў памяці радкі з вядомага верша пра сасну — там, на далёкай Поўначы. У маўклівай задуменнасці гэтая, свая, здаецца, таксама трызніла аб сонечных днях, нязведаных далях...

Ішлі занесенай снегам чыгункай, маўчалі. Вісела над зямлёй бяздоннае зорнае неба. Было светла. На снежную роўнядзь палёў клаліся сіняватыя палосы. Вакол — над лесам, полем, чыгункай — стоеная цішыня.

На Вакзальнай вуліцы, амаль насупраць Іванавай хаты, стаіць дом, большы і прывабнейшы на выгляд, атулены садам. У ім жыве паліцай Сямён Цялеш. Сябры стаялі ля веснічак і глядзелі на гэты дом. Вокны ў ім свецяцца, у садзе раз-пораз бліскае аганёк цыгаркі. На станцыі пачуўся стрэл, Іван уздрыгнуў.

— Я табе хацеў расказаць,— пачаў ён глухім, ломкім голасам.— Мяне ледзь не расстралялі. Тут блізка, каля Кукавіч.

Міця маўчыць. Нешта балючае, пакутлівае чуе ён у Іванавым голасе.

— Перад Кукавічамі я начаваў у адной вёсцы, і там мне сказалі, каб не ішоў шашой. На шашы падбілі нямецкую машыну, і ўсіх, хто трапляўся паліцэйскім на вочы, хапалі.

Я паслухаўся, пайшоў лясной дарогай. Бяду, мабыць, прадчуваеш. Выйшаў з лесу, нейкая другая вёсачка ў лагчыне. А тут якраз імчыць праз вёску машына.

У кузаве — паліцаі. Убачылі мяне, саскочылі. «Рукі ўгору!» Знялі шапку — валасы адпушчаны. Нас, дзесяцікласнікаў, пасля таго як прызначылі ў вучылішча, не стрыглі. «Ясна,— крычаць,— камандзір або палітрук. Піхай у кузаў».

Піхнулі, самі паселі і нічога не пытаюць, хто я, куды ішоў. Ім ясна. Вязуць некуды. Прыехалі ў Кукавічы. У нейкім гумне мяне заперлі і пайшлі. Сумна стала. Галоўнае — перад самым домам трапіў у кашу. Месяц ішоў, некалькі разоў затрымлівалі, але выкручваўся. Гаварыў — іду ■ ФЗН, паглядзяць — малады. Адпускалі.

Хутка вяртаецца адзін — высокі, прыгожы, выскаляецца. «Ты,— кажа,— не бандыт, я бачу, бо ў бандыта рыла, а ты — дахадзяга. Але немцы цябе ўсё адно ў лагер не возьмуць, яны вашага брата, палітрука, на месцы канчаюць». І пытаецца, куды ішоў. Я сказаў. «А Франю Бейзік ведаеш?» — «Ведаю».— «Дзе яна жыве?» Гавару. Ён выскаляецца, толькі брыдчэй неяк. «Маліся,— кажа,— на зорку Венеру і цалуй зямлю, што на мяне натрапіў. Капцы б табе былі. За свой паратунак саслужыш мне маленькую службу».

Павёў мяне ў хату, напісаў запіску. «Перадасі Франі»... І адпусціў.

— Я ведаю гэтую Франю,— сказаў Міця.— На акопах бачыў. Круцёлка.

— Чорт з ёй, няхай круціцца. Але бачыш — усё ад выпадку залежыць. Не ведаў бы яе — ні за грош кокнулі б. Чалавек, як муха...

Іван правёў Міцю да чыгункі. Было позна ўжо. У мястэчку — залівісты сабачы брэх.

Раздзел другі

1

Хата Івана Лобіка — крывабокая, пахілая — яшчэ да вайны была месцам шумных хлапечых зборышчаў. Іванаў бацька сышоўся з другой жанчынай, плаціў на дзяцей аліменты; маці, хворая ціхім памяшаннем розуму, хлопцам не замінала. Падлеткі, што непрыкметна для саміх сябе станавіліся юнакамі, любілі вольніцу, таму з ранку да вечара не зачыняліся ў Іванавай хаце дзверы. Сюды наведвалася ледзь не ўся Вакзальная ву-

ліца. Быў час — гады за чатыры перад вайной,— калі ў Лобіка, займаючы ўвесь вольны прамежак хаты, стаяў нават вялікі клубны більярд. Більярд сцягнулі з клуба аўташколы як бы ў адплату за тое, што курсанты не пускалі хлопцаў ганяць шары.

Пазней, калі Іван вучыўся ў дзевятым і дзесятым класах, кола сяброў звузілася. Тут дзейнічаў больш строгі прынцып адбору, які патрабаваў пэўнага адзінства разумовых імкненняў і інтарэсаў. Але ўсё адно шумна было ў Лобікавай хаце. Тым болей што натура ў Івана мяккая, шырокая, хочаш кнігу — бяры, і не спытае, ці прынясеш назад.

Са зваротам Івана сяброўства аднавілася. Паступова, дзень за днём хлопцы растапілі лёд у Лобікавай душы.

Міця не мог пражыць дня, каб не схадзіць да Лобіка, не прыняць удзелу ў спрэчках, якія штовечар разгараліся паміж хлопцамі. З раніцы яны з бацькам кошкаюцца на дзедавай сядзібе. Хата пачынае набываць выгляд: падняліся сцены, прарэзаліся вокны, дзверы. Зверху спляліся кроквіны. Катушок, а не хата, але бацька радуецца. Міця з нецярпеннем чакае вечара.

Гаспадар з Івана няважны. За той час, што сядзіць дома, мог бы хоць як-небудзь дагледзець жытло. Выбітыя выбухам бомбы шыбы маці яшчэ ■ восені пазатыкала анучамі. Так асталося і пры Іване. У хаце страшэнна холадна. У вядры замярзае вада — там ляжыць круглы лядзяш. Але такой дробязі, як холад, Іван, здаецца, не заўважае. Штовечар, як і Міця, прыходзяць Мікола Цябут, Базыль Вілюга і Шура Гарнак. З таго дня, як там, на акопах, хлопцы развіталіся з Міцем, разам ён іх не бачыў. Мікола нідзе не паказваўся.

Газы ў Івана няма, дроў таксама. Сабраўшыся, хлопцы пастанаўляюць запаліць у грубцы. Сядзець у халоднай цёмнай хаце і гаварыць пра палітыку — сорамна, і сябры кіруюцца нарыхтоўваць дровы. Іван хоча ідзе, хоча — не, у залежнасці ад настрою. На голым, як бубен, яго двары нічога драўлянага няма, яно даўно пасечана і спалена. Узброіўшыся калуном, хлопцы ідуць да чыгункі. Там — снегаахоўныя шчыты.

Шчыты ніхто не пільнуе, і хлопцы прыступаюць да работы. Іванавым калуном секчы нельга, ім можна толькі ламаць і крышыць, бо яго, мабыць, не вастрылі з таго часу, як ён трапіў да свайго нядбайнага гаспада-

ра. Хлопцы ломяць, крышаць, і праз гадзіну ў Іванавых сенцах ляжыць гара дошчак. Добраму гаспадару гэтых дроў хапіла б на месяц, у Івана яны разыдуцца за тры дні.

У грубцы трашчаць смольныя дошкі, няроўныя водбліскі агню скачуць па цёмных, даўно не беленых сценах, па замёрзлых вокнах, па стале, заваленым кнігамі. Хлопцы прымашчваюцца ля грубкі хто на чым — на ўслончыку, стуле, сам гаспадар сядзіць на кукішках.

— Мабыць, хлусня, што Маскву забралі,— пачынае Мікола.— Немцы б тады затрубілі. Яны ўмеюць хваліцца. У іхняй газеце было напісана, яшчэ калі яны толькі Арол занялі, што нашай арміі няма. Нічога няма — ні самалётаў, ні танкаў. А вайна ж ідзе...

— На Украіне фронт у Данбасе, гэта я ведаю,— заяўляе Шура Гарнак.— Данбас не здалі. Нядаўна акружэнец ішоў. Расказваў.

Іван Лобік глядзіць на ўсё болей змрочна, чым астатнія:

— Многа яны захапілі. Індустрыяльная база на Украіне ў іхніх руках. Крывы Рог, Запарожжа, Днепрапятроўск. У іх і так болей, чым у нас, тэхнікі.

— Болей,— згаджаюцца хлопцы.— Германія раней за Расію ўступіла на капіталістычны шлях. Адзін Рур што значыць. А цяпер у іх ледзь не ўся Еўропа, Францыя, Чэхаславакія... Гэта ж развітыя краіны. Румынская нафта ў іх...

— А што самае галоўнае ў вайне? — запытваюцца хлопцы ў Лобіка — ён быў на фронце, павінен лепш ведаць.— Тэхніка?

— Тэхніка,— пацвярджае Іван.

Хлопцы змаўкаюць. Яны ўсе вывучалі эканамічную геаграфію, гісторыю і ведаюць, што перамагаюць тыя арміі, якія лепей узброены. Так было ў Крымскую вайну, у вайне Расіі з Японіяй, у імперыялістычную вайну. Тое, што дала ім школа, прыгнятае цяпер цяжкім грузам. Яны бачылі матарызаваныя калоны немцаў, армады самалётаў, дый наогул дастаткова разумеюць тую пагрозу, якая навісла над іх краінай. Але довадам розуму не хочацца верыць. Куды болей іх задаволіў бы які-небудзь цуд, нешта незвычайнае, што паламала б усе довады сумнай навукі пад назвай эканоміка.

— У грамадзянскую вайну з намі ваявала чатырнаццаць дзяржаў,— задумліва гаворыць Міця.— Тэхні-

кі ў іх было болей, чым у нас, у дзесяць разоў. А перамаглі мы. Значыць, не самае галоўнае — тэхніка.

— Не самае галоўнае,— пацвярджае Мікола.

— Вайну выраша́е дух народа,— заяўляе Міця.

Хлопцы здзіўлена глядзяць адзін на другога. Нібы зрокава паўстаюць перад імі не раз бачаныя на экране чырвонаармейскія палкі, будзёнаўскія коннікі, галодныя, змардаваныя. Яны гналі хвалёных генералаў, разбівалі арміі, узброеныя першакласнай тэхнікай. Сапраўды, чаму яны перамаглі? У чым была іх сіла? Цвярозы разлік адказу на гэта не дае. Існуе штосьці большае, важнейшае за самалёты, бомбы, танкі, за ўсё тое, што называюць ваеннай перавагай...

Гэта — выйсце, і яны хапаюцца за яго. Успамінаюць «Вайну і мір» Льва Талстога — менавіта там ідзе гаворка пра дух. Ім падабаецца цяпер гэтае мала акрэсленае слова. Дух азначае душу, а ў яе яны не вераць і не ведаюць, што гэта такое. Ніводная з школьных навук не гаварыла пра душу. Яны не вывучалі філасофіі, але ўжо ведаюць, што ёсць толькі тое, што бачыш, што можна памацаць, панюхаць або выявіць пры дапамозе прыбораў. Свет запоўнен матэрыяй, якая рухаецца...

Цяпер яны з запалам, з захапленнем гавораць пра дух. Яны нібы адчуваюць яго ў саміх сабе, хочуць, каб здарыўся цуд, каб армія, якая адступала, здала сотні гарадоў, страціла мільёны забітымі, палоннымі, набралася сілы і пагнала ворага назад. Гэтага яны болей за ўсё жадаюць, і гэта можна назваць духам...

Дровы ў грубцы дагараюць, хлопцы сядзяць і гавораць у змроку. Ад гэтага словы, якімі яны перамаўляюцца, нібы набываюць яшчэ большую важкасць, напаўняючыся таямнічнай значнасцю.

Нябачныя падземныя крыніцы, якія б'юць недзе з самага дна, напаўняюць вадой ціхае лясное азярко. Атуленае лазнякамі, купчастымі вольхамі, не перасыхае яно ў самую вялікую гарачыню.

Штодня ў спякотны полудзень з усіх канцоў пашы гоняць сюды на вадапой змардаваныя пастухі свае статкі. І азярка таго — дужаму чалавеку пераскочыць,— а ніколі не вып'е яго скаціна, хоць згані яе сюды з усёй акругі...

Можа, упершыню за ўсе цяжкія дні дружбакі адчулі, што па-ранейшаму вераць у тое, што далі ім кнігі, школа, іх пакуль яшчэ невялікае жыццё. І калі сярод

сумненняў, болю, расчаравання прабілася гэтае, самае галоўнае, без чаго нельга жыць, яны акрыялі. Вера — нябачная, няўлоўная сіла — узвышае душу, поўніць яе зіхатлівым бляскам, цудоўнай музыкай. У гэтым сэнс жыцця...

Збіраюцца ў Лобіка свае, школьныя хлопцы. Яны не ўмеюць ні хітраваць, ні таіцца адзін перад другім. Пасля пакутлівай адзіноты кожны з іх нібы трапіў у знаёмы школьны свет. Ахмеленыя радасцю, пачынаюць загадваць наперад.

— У немцаў няма бензіну! — Крычыць Вілюга, размахваючы рукамі.— Іх наступленне захлынецца. Ну няхай зоймуць Маскву, да Урала яшчэ далёка. Напалеон таксама быў у Маскве. Што з таго?..

— Дурань ты,— разважлівы Лобік гарачыцца, калі тое, што гавораць, пярэчыць яго думцы.— Што ты раўняеш Гітлера з Напалеонам? Напалеон вузкай паласой ішоў. Заняў Маскву, яму ходу далей не далі, і канец... Гітлер наступае ўсім фронтам. Прамысловыя цэнтры захапіў. І хопіць яму бензіну, не хвалюйся...

За «дурня» Вілюга не крыўдуе, але хапаецца за другое.

— Дык ты за Гітлера, за фашызм! — крычыць ён так, што чуваць на двары.— Навучыла савецкая ўлада. З-за такіх, як ты, і адступленне. Папрыходзілі дадому, лежыцё на печы!..

Лобікаў скептыцызм канчаецца, і ён лямантуе гэтак жа, як і Вілюга:

— З-за вас, гарлапанаў, адступленне. Крычалі — ваяваць будзем на чужой тэрыторыі, шапкамі закідаем... Дзе вашы танкі, дзе самалёты? Палічы, колькі будзе ад Львова да Растова. Дзве тысячы кіламетраў.

Лобік перабраў лішку, і на яго накідваюцца ўсе.

— Ты пра каго гаворыш? — пытаюцца ў яго.

— Пра вас... Усе вы такія!..

— А ты які? Герой. Настаяў... Дзень паляжаў у акопах...

— Пляваў немец на вашы акопы. Месяц пад Бранскам капалі, крычалі: «Непрыступная лінія», а танкі нямецкія ўжо ў Арле. Любуйцеся вашымі равамі...

— Вашы, вашы, а твае дзе? Сам ты чый? У паліцыю ідзі! Там такія патрэбны!..

Накрычаўшыся да хрыпаты, хлопцы выходзяць на вуліцу. Б'е ў твар вецер, шуміць у апусцелых садах. Зі-

мовае неба шчодра засеяна зоркамі, з-за лесу выплывае месяц, лье на цёмнае мястэчка сумнае сваё святло. Аднастайна гудуць парваныя тэлеграфныя драты. Страляюць паліцэйскія. Патрулі па вуліцах не ходзяць, і можна блукаць па мястэчку колькі захочацца. І яны блукаюць, праходзячы вуліцу з канца ў канец, зварочваюць на пустую, мёртвую станцыю, мінаюць школу, якая свеціцца ўсімі вокнамі. У школе — немцы. Невыносна ад думкі, што тут, у мястэчку, і на сотні вёрст навакол — немцы...

На адной з вуліц, у вялікім, як гумно, доме рыпае гармонік, бухае бубен, з цёмнага панадворка даносяцца прыглушаныя галасы. Штовечар праходзяць хлопцы паўз гэты вясёлы дом, дзе ладзяцца вечарынкі. Танцаваць ніхто не ўмее.

— Гітлер прайграе вайну,— гаворыць Лобік, старавючыся ясней давесці свае перакананні і апраўдацца перад сябрамі.— Можа, яна толькі доўга працягнецца. Супраць Германіі Англія, Амерыка.

— У Амерыцы і Англіі капіталісты,— не згаджаецца Вілюга.— Яны Гітлера самі нацкавалі на нас.

— Ды зразумей ты, што Брытанская імперыя прападзе, калі мы прайграем. Думаеш, Англія такая дурная, не разумее? Нашы войскі разам з англійскімі занялі Іран. Хіба нам Іран патрэбен? Камунікацыі...

— Гес палацеў у Англію змаўляцца з капіталістамі,— стаіць на сваім Вілюга.— Пра гэта ў газетах пісалі.

— Але ж не дамовіўся. Лондан немцы ўсё адно бамбілі...

Спрэчкі штовечар...

2

Іх чацвёра, хто хадзіў да Івана Лобіка яшчэ да вайны, але ёсць і пяты. Гэта Сяргей Амельчанка, хата яго тут жа, на Вакзальнай вуліцы. Міця вучыўся з Сяргеем да чацвёртага класа, потым той пакінуў школу. З далёкіх, яшчэ дзіцячых гадоў помніць Міця выпадак. Настаўніца дакарала Сяргея:

— Я ішла вуліцай і бачыла, як ты біў курыцу. Трэба шкадаваць хатнюю птушку, а ты б'еш.

— Я за тое біў, што яна кукарэкала, як певень,— панура адказаў Сяргей.

Перад вайной Сяргей, гэтак жа, як і Шура Гарнак, вучыўся ў вячэрняй школе. Абодва яны спачатку кінулі навуку, потым, нібы спахапіўшыся, прагна пацягнуліся да яе. Стараючыся хоць як-небудзь зраўняцца з хлопцамі, якія абагналі яго ў вучобе, Сяргей чытаў кнігу за кнігай — з тых рэдкіх, якія былі толькі ў Лобіка і якія чыталі ўсе яны.

Далей для Міці трохі незразумелае: Сяргея, адзінага з усіх местачковых хлопцаў, узялі ў знішчальны батальён, і ён быў там, у лесе. Нядаўна вярнуўся разам з тымі, што прыйшлі да сем'яў.

Сяргей прысадзісты, плячысты, з круглым чарнявым тварам. За Міцю старэй на год. У спрэчкі не ўступае, мабыць, саромеецца — хлопцы болей ведаюць, ён скончыў толькі шэсць класаў. Увесь час засяроджаны, хмуры — перажывае, што прыйшлося здаць немцам зброю.

— Чаму вы разышліся? — аднойчы спыталі ў Сяргея.

— Праз здраднікаў. Мацвеева і яшчэ двух забілі, у разведку хадзілі. А гэтыя — Касарэвіч, Адамчук і Спаткай з Піляціч збеглі. Склады, лагер выдалі. Немцы сем'і маглі расстраляць.

— Трусы ўсе былі ў вашым батальёне,— заявіў Вілюга.— Да жонак пацягнула, у цёпленькую пасцель.

— Не ўсе трусы. Можаш не верыць, я двух немцаў паклаў, як быў бой на шашы.

— Дык чаму разбегліся, калі такія смелыя?

— Не ўсе разбегліся. Дванаццаць чалавек пайшло за фронт. Філімонаў павёў, старшыня райвыканкома. Анкудовіч зброі не здаваў. Нас паслалі сюды для падпольнай работы.

— Каго вас?

— Мяне, Аўсяніка.

Пра падпольную работу, Анкудовіча, які хаваецца з вінтоўкай у далёкай лясной вёсцы, хлопцы не думаюць. Ёсць клопат вастрэйшы — ніхто не ведае пра становішча на фронце. Паліцэйскія хваляцца, што Масква захоплена...

У адзін з тых снежаньскіх дзён, у нядзелю, калі хлопцы выйшлі на вуліцу, на шпацыр, падбег задыханы Базыль Вілюга. Яны сабраліся ў Лобіка яшчэ днём, а яго не было.

— Ёсць радыёпрыёмнік,— зашаптаў ён.— У Грышы Цукара. Можна паслухаць Маскву...

Вестка ўразіла, нібы гром з зімовага неба. Нібы перамяніўся свет. Міця адчуў, як забілася сэрца. Тое незвычайнае, цудоўнае, аб чым яны так упарта гаварылі апошнія дні, нібы здзейснілася. Вілюга хвалюецца, рукі дрыжаць, і нельга яму не верыць...

Калі першае ўзрушэнне прайшло, нарадзілася сумненне. З Грышам Цукарам, высокім цыганаватым хлопцам, празваным у школе Індусам, тыдзень назад бачыліся — сустрэлі ля дома, дзе ладзілася вечарынка. Было незразумела, чаму не сказаў пра прыёмнік тады.

Пайшлі да Індуса. Вілюга забег дамоў па свечку — прыёмнік у гумне.

Пакуль знайшлі Цукара — дома яго не было,— пакуль угаварылі,— сцямнела. Нарэшце Цукар згадзіўся і павёў. Прыёмнік устанавіў не ў сваім гумне, а ў калгасным — яно наводшыбе, на занесеным снегам попла-ве. Да вайны ў ім складвалі знятыя са сцелішча каноплі.

Разгробшы рукамі ворах каструбаватай кастрыцы, Цукар адкапаў тое, што называлася прыёмнікам. Вілюга запаліў свечку. Спяшаючыся, ён захапіў васковую, тую самую, што бабуля прынесла з царквы і запальвала перад іконай.

Шура Гарнак ажыў. Борзда скінуў паліто, прысеў над прыёмнікам. Ён круціў за рычажкі, а ўсе, стаіўшы дыханне, чакалі, калі пачуецца перадача. Раптам Шура падскочыў, як уджалены.

— Ты калі слухаў апошні раз? — спытаў у Цукара.

— Пазаўчора, не, тры дні назад,— паспешліва прамармытаў той.

— Свіння ты. Марочыш галаву. Батарэі даўно селі, а з прыёмніка ўсё павыдзірана. Пустая каробка. Няўжо ты такі пень, што не разумееш? Можна проста гладышкай слухаць. Тое самае будзе...

Цукар стаяў, звесіўшы галаву. Хлопцам стала брыдка. Яны паддаліся на вудачку самай звычайнай хлусні...

Другі знаёмы з Вакзальнай вуліцы, па прозвішчу Шчука, некалькі вечароў хадзіў у кампаніі, гучней за ўсіх лаяў немцаў. Ён нават насіў у кішэні кінжал, нібы намякаючы, што знойдзе яму прымяненне. Але вывесілі загад рэгістравацца ўсім, хто працаваў да вайны, і

Шчука — ён толькі адно лета быў сезоннікам на торфазаводзе — першы пайшоў у раённую ўправу. Яму там выдалі аўсвайс з чарнільнай плямай ад вялікага пальца на месцы фотакарткі. Пасля гэтага Шчука не шукаў сустрэч з нядаўнімі сябрамі. Відаць, чакаў, калі немцы пачнуць сезон торфаздабычы.

А хлопцы збіраліся, спрачаліся, лаяліся і не маглі без гэтага жыць. Высмейвалі Цукара, Шчуку і ўсіх астатніх, хто наведваў вечарынкі, не думаў пра палітыку і не быў падобен на іх шасцярых. Так мінуў месяц з таго дня, як Лобік вярнуўся дадому.

— Трэба прыёмнік,— сказаў аднойчы Шура Гарнак.— З аднаго суму здохнеш... Я трохі разумею ў прыёмніках...

Вясной, у маі, за адну цёплую ноч расцвітаюць ва ўсёй ваколіцы яблыневыя сады. Яшчэ напярэдадні, надвячоркам стаяць яны панурыя, шэрыя і толькі сям-там ружавее ў галінах набрынялае суквецце. Наступіць гэтая запаветная ноч — і ўсё мяняецца. Дрэвы як бы абліты малаком, нібы прайшоў па садах нябачны чараўнік, аздобіўшы ўсё дзівосным убраннем...

Да таго дня, пакуль яны самі не ўзяліся наладжваць радыё, яны былі звычайнымі хлопцамі і нішто, акрамя таварыскасці і супольнасці інтарэсаў, іх не звязвала. Цяпер пачыналася новае...

Раздзел трэці

1

Майстэрня, дзе збіраюць прыёмнік, у Лобіка. Іванава хата застаўлена прабіркамі, колбамі, бутэлькамі з кіслатой, закідана скруткамі меднага дроту, рознымі часткамі ад прыёмнікаў. Бутэлька і колбы стаяць на паліцы, побач з гладышамі і гаршкамі, пад сталом і на стале, на кнігах. Вялікая бутля з медным купарвасам пастаўлена ў печ — каб не замярзала вадкасць.

Холадна ў Лобіка. Пратопіш грубку — і праз гадзіну зноў холадна.

— Зашклі вокны,— просіць Шура Гарнак.— Акалець можна. Якая тут работа.

— Будзе тое самае,— абыякава адказвае Іван.— Прызба не прысыпана, знізу яшчэ болей дзьме.

Шура плавіць над спіртоўкай волава, апускае ў бутэлечку з салянай кіслатой дроцікі, прыпайваючы іх да катушак і кандэнсатараў. Сядзіць на падлозе, пасярод хаты, злуецца. Па некалькі разоў прыходзіцца перараблядь кожную прыпайку. Катушкі замыкаюць.

— Гніль, дрэнь,— злуецца Шура.— Не могуць людскай катушкі прынесці.

Гэта па адрасу Базыля Вілюгі і Сяргея, якія вандруюць па мястэчку, вышукваюць матэрыялы для прыёмніка. Лобік не верыць, што ўдасца нешта зрабіць.

— З такога барахла нічога не выйдзе,— заяўляе ён, паказваючы на раскіданыя па хаце часткі.— Абцугамі радыё не майструюць. Прыёмнік — не каструля. Цяпер дваццаты век, а тут сродкі вытворчасці — каменнага.

— Дык што, па-твойму, рабіць? — Шура злуецца.

— Трэба майстра знайсці.

Майстар у мястэчку ёсць. Гэта былы загадчык радыёвузла Палуян, хмуры, ссутулены чалавек. На кватэру Палуяна ўжо хадзіў Вілюга, які, не прыдумаўшы нічога лепшага, рашыў дзейнічаць у адкрытую.

— Што трэба? — спытаў Палуян.

Выслухаўшы просьбу, коратка адрэзаў:

— Смаркач! Выбірайся прэч, а то я заяўляю ў паліцыю.

У Шуры пачарнелыя ад кіслаты пальцы. З іх злазіць скура. Спачатку хацеў ён зманціраваць трохлямпавы прыёмнік, цяпер згодзен на адналямпавы.

Іван ходзіць па хаце ў кажуху, чытаючы на памяць Казьму Пруткова.

— Калі на клетцы напісана леў, а ўнутры ў ёй, жырафа, не вер вачам сваім.

— Перастань,— просіць Шура.

— Глядзі ў корань...

— Ідыёт ты, ці што? — крычыць Шура.

— Бдзі!

Шура штурхае прыёмнік нагой, падхопліваецца. Накінуўшы на плечы паліто, ідзе да дзвярэй.

— Пачакай! — Іван хапае Шуру за рукаў.— Чаго ты ўзбаламуціўся? Слова нельга сказаць...

— Абрыдлі твае кепікі.

— Дык хіба гэта пра цябе?

— Не хочаш памагаць, дык хоць памаўчаў бы,— з крыўдай гаворыць Шура.— З самога сябе смяешся...

Паліто ён, аднак, здымае, вешае на цвік. Ад кісла-

ты, ад дыму ў хаце стаіць цяжкі, спёрты дух. У Міці пачынае балець галава. Мерзнуць ногі. Холадна, ды яшчэ і дыхаць нечым.

— Запалі печ,— просіць Шура Міцю.— Рукі дубянеюць...

Палаюць у грубцы сухія шчыты. Гудзе ў коміне. У перадвячэрні час Лобікава хата нагадвае келлю сярэдневяковага алхіміка.

— Ваня,— чуецца з печы.— З'еш бульбы, а то гэтыя салдаты паядуць. Не давай ім, яны паёк палучаюць. Прагані салдат, а то [redacted] баюся...

Іванава маці называе хлопцаў салдатамі. Толькі ў рэдкія хвіліны прасвятлення розуму пазнае іх і заве па імені.

Вечарам, калі зусім ужо цямнее, раздаецца тры ўдары ў сценку. Міця адчыняе дзверы. Заходзяць Базыль і Сяргей. Хлопцы расціраюць вушы.

— Ну што? — пытаецца Шура.

— Нічога,— Базыль безнадзейна махае рукой.— Калоцяцца ад страху...

Хлопцы па чарзе абходзяць хаты, над якімі да вайны высіліся шасты антэн. Шукаюць радыёлямпы.

— Былі ў Куліка,— расказвае Базыль.— Сядзеў за сталом і еў каўбасу. Як толькі зайшлі — згорбіўся, закашляў. Нібы яму сто гадоў. Бараду адпусціў, шчацінай зарос. Намякнулі, а ён дрыжыць як асінавы ліст. Лезе ў кашалёк і дастае даведку — здаў прыёмнік у паліцыю. Мабыць, падумаў, што нас падаслалі...

На печы вохкае, хутаючыся ў дзяружку, Іванава маці. Іван стаіць ля грубкі, грэе спіну.

— Болей не пойдзем,— гаворыць Сяргей.— На паліцая можна нарвацца. Цяпер усё ад лямпы залежыць. Я да сястры схаджу, у Гарбылі. Усё-такі горад...

Пагрэўшыся па чарзе ля грубкі, хлопцы выходзяць на вуліцу. Аднастайна, нудна звіняць на марозе правады, гудуць тэлеграфныя слупы. Можна падумаць, што па дратах ідуць размовы. Але гэта толькі здаецца. Да вайны з пошты гаварылі з Масквою. Цяпер невядома нават, у каго яна. Чыстымі зоркамі засеяна зімняе неба.

Па-ранейшаму, як і год, як і два назад, ззяе чарпак Вялікай Мядзведзіцы, цэдзіць на сумную зямлю таямнічае святло далёкі Млечны Шлях...

2

Мікола Цябут прыйшоў да Міці ўзбуджаны. Для прыліку хвіліну пасядзеў, папрасіў:

— Правядзі мяне,— і першы падаўся да дзвярэй.

Міця выйшаў на двор услед за ім. Па нахмураным Міколавым твары відаць, што тоіць нешта важнае.

— Я быў у рэдакцыі, там на падлозе валяецца шрыфт. Колькі хочаш. Як сцямнее, сходзім набяром...

— Навошта?

— Як навошта? Лістоўку надрукуем. Паслухаем радыё і надрукуем.

Залезці ў рэдакцыю раённай газеты, якая цяпер пустуе, няцяжка. Доўгая змрочная будыніна стаіць з выбітымі вокнамі і расчыненымі насцеж дзвярамі. Яе ніхто не ахоўвае, і ніхто ёй не цікавіцца. У памяшканне намяло снегу, пад нагамі валяюцца абрыўкі газет, паперы.

Поўзаючы па падлозе, хлопцы збіраюць халодныя металічныя літаркі. Шрыфт цяжкі, адцягвае кішэні. Калі прынеслі шрыфт да Лобіка і высыпалі на разасланы мяшок, здалося, што яго мала, маленькая кучка. Зрабілі яшчэ адзін заход — ужо ўтрох...

— Прыхавай шрыфт дзе-небудзь,— папрасіў Мікола.— Вынесі з хаты.

— Добра,— згадзіўся Лобік.

Сяргей вярнуўся з Гарбылёў на чацвёрты дзень надвячоркам. У Лобіка яго чакалі.

Не гаворачы ні слова, Сяргей выняў з кішэні дзве радыёлямпы і паклаў на стол. Лямпы адлівалі бляскам матавага срэбра. Яны былі як новыя.

Шура ўсё рабіў сам. Асцярожна паставіў на табурэтку спаяны на жывую нітку прыёмнік, падключыў сухія батарэі. Потым палез на гару вешаць антэну. Зазямленне зрабіў проста, уваткнуўшы між масніц падлогі кавалак меднага дроту. Усе сачылі за ім, стаіўшы дыханне.

Кантрольная лямпачка, прыстасаваная да прыёмніка ад кішэннага ліхтарыка, успыхнула, як маленькая зорачка. Ланцуг дзейнічаў, замыкання не было. У Міці закалацілася сэрца. Так, як цяпер, не хваляваўся ні на адным экзамене. Ён яшчэ ні разу ў жыцці не слухаў прыёмніка — у будцы не было нават рэпрадуктара,— і ўсё, што рабіў Шура, здавалася чарадзействам.

Нарэшце Шура ўзяў са стала лямпу і асцярожна ўставіў яе ў гняздо. Міця не ведаў, што павінна зараз адбыцца, але ён чакаў цуда, нечага незвычайнага, што адразу б зняло з твараў напружаную зацятасць, нахмуранасць, прасвятліла б іх. Хлопцы стаялі, як і ён сам, нібы каменныя слупы. Шура круціў рычажкі. Прыёмнік маўчаў. Так прайшло некалькі хвілін.

— Дрэнь,— нарэшце прамовіў Шура і, выняўшы з прыёмніка лямпу, шпурнуў на падлогу.

Базыль падаў яму другую. Хлопцы загаварылі, замахалі рукамі, захадзілі па хаце. Але, мабыць, канчатковай надзеі не губляў ніхто, бо ўсе адразу сцішыліся, змоўклі, як толькі Шура пачаў прабаваць другую лямпу. Падвяла і другая...

Усё скончылася. Цяпер ясна, што прыёмніка няма і невядома, калі яго можна будзе паслухаць. Міця адчуў, як расце ў грудзях халодны сум. Не хацелася нічога гаварыць. Лобік дыбаў па хаце, звесіўшы галаву. Ён з самага пачатку не верыў, што Шура змайструе прыёмнік, і мог бы цяпер радавацца. Але маўчаў. Мікола гартаў кнігу, Базыль наском чаравіка піхаў батарэі пад ложак. Яны цяпер не мелі ніякай каштоўнасці.

І толькі адзін Сяргей паводзіў сябе дзіўна. Яго выгляд зусім не паказваў, што Сяргей засмучан няўдачай. Нават здаваўся вясёлым.

— Не вешайце носа,— нарэшце загаварыў ён, і голас яго задрыжаў.— Чорт яго бяры з гэтым прыёмнікам!.. І без яго ясна, што Масква наша. Не здалі яе. У Гарбылях ёсць радыё, нямецкае. Немцы перадаюць, што занялі зімовыя кватэры. Наступаюць нашы...

Гэта было як выбух бомбы. У першую хвіліну ніхто не прамовіў слова. Усе чакалі, што скажа Сяргей яшчэ.

— Ну, а фронт дзе? — крыкнуў Базыль.

— Не ведаю. Гэта ж нямецкае радыё. Яны паведамляюць, што скарацілі фронт і занялі зімовыя кватэры. Нібы ўсе савецкія атакі адбіваюцца. Я таму і не гаварыў спачатку. Думаў, што лямпы спраўныя і ўдасца паслухаць...

— Які-небудзь горад яны назвалі? — спытаў Лобік.

— Калінін назвалі. Баі ідуць пад Калінінам. А яшчэ раней сказалі, што здалі Растоў. Растоў наш.

Лобік кінуўся да стала. Шукаючы геаграфічны атлас, цэлымі стусамі шпурляў на падлогу кнігі. На ста-

не атласа не знайшлося, і хлопцы, памагаючы Івану, раскопвалі кнігі, наваленыя за ложкам, у кутку, на прыпечку і ў вялікім матчыным куфры.

Атлас знайшлі на ложку пад падушкай. Іван, відаць, разглядваў яго, кладучыся спаць. Хлопцы схіліліся над картай. Калінін, горад на Волзе, нібы навісаў над Масквой з паўночна-ўсходняга боку.

— Далёка зайшлі,— раздумліва прамовіў Лобік.— Хацелі акружыць Маскву. Дык ты скажы, Калінін у немцаў ці ў нас?

— Не ведаю,— Сяргей стараўся нешта ўспомніць.— Яшчэ адзін горад называлі. Невялікі. Здаецца, пад Масквой. Я забыў які.

Іван вадзіў пальцам па карце.

— Вязьма?

— Не.

— Калуга?

— Не.

— Сухінічы?

— Не.

Меншых гарадоў на карце не было, і Лобік перастаў дапытваць Сяргея.

— А калі ты слухаў радыё?

— Пазаўчора. Немцы хваліліся, што падбілі сто дваццаць нашых танкаў.

— Танкаў? — здзіўлена ўсклікнуў Базыль.— Дык самі ж яны заяўлялі, што савецкіх танкаў няма. Калі нашы наступаюць танкамі, то немцам капут.

— Можа, нашы пад Смаленскам ужо? — выказаў здагадку Мікола.

— Можа, падыходзяць да Гомеля? — прамовіў Шура.

— Нашы будуць наступаць на галоўным напрамку,— заявіў Лобік.— Самае галоўнае — адагнаць немцаў ад Масквы. Бач, як навіслі. Калінін занялі. Гэта не жарты...

— Навіслі, навіслі,— перакрывіў Базыль.— Уцякаюць твае немцы без аглядкі.

— Што ты разумееш! — закіпяціўся Лобік.— Думаеш, так лёгка дамагчыся пералому. Паспрабаваў бы сам.

— Ты заўсёды быў паражэнцам.

— Дурань!..

Гатова была выбухнуць спрэчка. Яе спыніла Івана-

ва маці. Хлопцы гэтак лямантавалі, што яна прачнулася, хоць за апошні час прызвычаілася да крыку.

— Ваня,— азвалася маці з печы.— Павыганяй салдат. Яны забяруць цябе з сабой. І прагані з гарышча злодзея. Я чую, ён там ходзіць...

— Спі,— Іван супакойвае маці.— Гэта не салдаты, а хлопцы. Кавенькаў Васіль, Лямцаў Шура, Міця, абходчыка Сцяпана сын, што на будцы жывуць. Ты ж іх ведаеш...

— Прагані злодзея! — маці плакала, размазваючы слёзы па твары.— Ён абкрадзе нас...

— Сціхні, мама! Няма ніякага злодзея. Гэта вецер. Чуеш, стукае аканіцамі вецер?

Але жанчына, напалоханая ў сне, не магла супакоіцца. Іван накрыў маці коўдрай — жанчына дрыжала, ціха ўсхліпваючы.

Хлопцы пачалі разыходзіцца. Новыя, яшчэ не зведаныя пачуцці поўняць Міцевы грудзі. Тое, што ён сёння пачуў, яшчэ ўчора здавалася цудам, прывабным сном. Ён як бы падняўся пасля цяжкай хваробы: зноў ку пазнавалася ўсё навакольнае, і ад таго, што ўсё стаяла на сваім месцы, было ранейшае, знаёмае, душу агортвала мяккая лагодная сцішанасць.

Вецер дзьме халодны, сячэ ў твар калючымі гаропшынамі, шуміць у голых вершалінах, у цёмных панадворках. Тэлеграфныя драты аж гудуць. Неба чорнае, нізкае, здаецца там, над лесам — канчаецца.

У полі віхура валіць з ног. Міця, згінаючыся, ідзе насупраць ветру, трэ далонямі адубянелы твар, вушы. Зіма бярэ сваё. Студзень нясе новыя снягі і новыя вятры.

3

Узбоч ад шырокага тракту, які вядзе ў гандлёвае сяло Піляцічы, ляжыць закіданая снегам вёска Кавенькі. На голлі разложыстых ігруш-дзічак — яны як дубы тут — белая мярэжа інею. Гурбамі занясло парканы, плятні, вуліцу азначае вузкі санны след між прызямістых хат.

Паліцыі ў Кавеньках няма. Паліцэйскія гарнізоны пры валасных управах. Уся ўлада ў вёсцы — стараста Іван Буян.

Зімовым надвячоркам ля хаты старасты запыніліся

двое. Пастаялі, агледзеліся, падаліся ў двор. Ужо калі зусім змерклася, у веснічкі прашмыгнуў яшчэ адзін. Гэты, апрануты ў кажух і разлезлыя валёнкі, ішоў не дарогай, а па лёдзе замерзлай рачулкі. Нарэшце з боку мястэчка падышло яшчэ двое новых. Гэтых стараста сустрэў на вуліцы, павёў у хату сам.

Чысты пакой у Буяна — на старасвецкі манер — з вялізнай печчу і палацямі. Палаці пад самай столлю, залезці на іх можна толькі з печы. Уздоўж дзвюх сцен — дубовыя лавы, на драўляным ложку — гара падушак.

Тыя, хто прыйшоў раней, сядзяць за сталом, з холаду частуюцца самагонкай. Ладная бутля — да вайны ў такіх прадавалі адэкалон парыкмахерскім — распачата. Да выпіўкі і закуска добрая — квашаная капуста, агуркі, скрылікамі нарэзана сала.

Шэлег, не распранаючыся, ідзе да стала, вітаецца. Чарняваму Валюжычу, быламу сакратару сельсавета з Піляціч, на выгляд гадоў дваццаць пяць. Жыве цяпер не ў Піляцічах, а ў сваёй вёсцы Азяркі, лясной, глухой. Настаўнік Батура маладжавы, у вайсковага пакрою сіняй гімнасцёрцы — ён нядаўна вярнуўся з акружэння — таксама з Піляціч. Гэта ён ішоў рачулкай. Трэцяга, круглатварага, у вышытай даматканай сарочцы, Шэлег не ведае, запытальна глядзіць то на Валюжыча, то на Драгуна, які распрануўся ўжо і сеў за стол.

— Свой,— рэкамендуе круглатварага Валюжыч.— Я прывёў.

— Здароў, Лісавенка,— вітаецца з незнаёмым Драгун.— Я ж цябе ведаю. Загадчык райза, з Бярэзнікаўскага раёна. Так?..

— Апошні год я ў Беластоцкай вобласці быў. Працаваў у райкоме.

— А цяпер дзе?

— У Азярках. Жонка адсюль. Вось з ім цяпер,— ківае Лісавенка на Валюжыча.

— Самкова няма? — пытае Шэлег.

— Не прыйшоў. Можа, падыдзе.

Сустракаюцца не ўпершыню — і Валюжыч, і Батура прыходзілі ў мястэчка.

— Навіны харошыя,— пачынае Шэлег.— Лепшых не трэба.

На тварах напружанае чаканне. Драгун налівае ў шклянкі, усміхаецца.

— Чырвоная Армія перайшла ў наступленне. Пад Масквой. Немцы адступаюць.

Валюжыч ускочыў, трасе за плечы Батуру. Лісавенка выцірае далоняй слязу.

— Іван Пракопавіч, не цягні,— просіць Валюжыч.— Канкрэтней...

— Вызвалены Клін, Серпухаў, Калінін. Наступленне працягваецца.

— Ну, дзякуй вам,— расчулены Валюжыч падымае шклянку.— Давайце за радасць...

— Гаспадара трэба пазваць,— гаворыць Драгун.— Пачакайце.

Выскачыўшы на двор, варочаецца з Буяном.

— Чуў, Іван Пятровіч, немцам пад Масквой зрабілі шурум-бурум. Як некалі французу.

— Дай жа бог,— Буян да палавіны налівае пустую шклянку.— Хутчэй бы...

Чокнуліся, выпілі. Буян, закусіўшы агурком, зараз жа выходзіць. Ён за вартаўніка дый наогул лічыць, што лішняга не трэба ведаць.

— Пара і нам,— гаворыць Валюжыч.— Як з пашпартамі, Іван Пракопавіч? Паліцыя і да нас пачала заскакваць. Пазаўчора былі, нюхаюць. Якубоўскі з чырвонаармейцамі — у зямлянцы. Абмерзлі хлопцы. Прывесці ў вёску небяспечна. Без дакументаў — схопяць...

— Дрэнна з дакументамі. Ва ўправе нікога свайго няма. Ён жа цяпер не ва ўправе,— Іван Пракопавіч паказвае на Драгуна.— У агранамію перавялі.

— Ліпы не навучыліся рабіць?

— Тут трэба мастак. Дый небяспечна з ліпай.

На хвіліну змаўкаюць. Чуваць, як у пярэднім пакоі, на печы, вохкае гаспадыня.

— Прыёмнік устанавілі? — пытае Валюжыч.— Зводкі запісвайце, а я буду хлопца падсылаць. Пусцім па руках, як тады газеты.

— Няма прыёмніка яшчэ. Намацваем. Зводка адтуль... Прыходзіў чалавек ад Ермаловіча. Ён у Акцябрскім раёне. Некалькі атрадаў там.

— Што яшчэ новага?

— Трэба раённы атрад,— гаворыць Шэлег.— Такая дырэктыва.

— Раней вясны не выйдзем, Іван Пракопавіч,— Валюжыч хмурнее з твару.— Мала яшчэ людзей, у лесе не пратрымаешся. Тут другая думка ёсць...

— Якая?

Валюжыч пераводзіць позірк з Батуры на Лісавенку. Тыя згодна ківаюць.

— Пара немцам памацаць рэбры. Каб як-небудзь Швальбе выманіць з мястэчка. Старасту Гарбацкага з Палыкавіч таксама трэба знішчыць. Жыцця няма. Пастаўку немцам вывез усю, нават перавыканаў. З салдатак здзекуецца. Двух настаўнікаў немцам аддаў. Без следу зніклі.

— Ён у вашага Касарэвіча правая рука,— пацвярджае Батура.— Днюе і начуе там Касарэвіч. П'янствуюць, жанчын гвалцяць.

— Касарэвіча мы самі,— Шэлег апускае кулак на стол.— Склады знішчальнага батальёна ён выдаў, падпольшчыцу Дзянісаву — таксама. Што чуваць пра Анкудовіча?

— У Дамачоўскім атрадзе. Дзейнічаюць дробнымі групамі. У Анкудовіча — сем чалавек. Старасту ён нам паможа...

— Упусцілі Анкудовіча,— уздыхае Шэлег.— З нашага батальёна, а ў чужым атрадзе. Была б база для атрада.

— Якубоўскі не горшы. Лейтэнант, ведае вайсковую справу. Каб удалося перазімаваць. Дакументы трэба. Хоць бы месяц пажылі хлопцы ў вёсцы. Адагрэліся, ад'еліся. Тады і Анкудовіча перацягнем.

Выпіваюць яшчэ, весялеюць. Цьмяна гарыць пад столлю лямпа-васьмярык. За сцяной на двары парыпвае валёнкамі па снезе Буян.

— Між іншым,— гаворыць Драгун, устаючы,— пачынайце прапаганду. Нямецкая палітыка наконт зямлі ясная. Зямля ўся нямецкая. Тыя, хто будзе яе апрацоўваць, як бы арандатары. Кожны мае права ўзяць пяць гектараў. З трох гектараў ураджай немцам увесь, з астатніх двух — сорак працэнтаў.

— Вось вам нямецкая ўлада, гаспадарчыкі, не разжывецеся.

Драгун выходзіць першы.

4

Люстэрка — дробязь, глупства, а настрой у Аўгуста Эрнеставіча кепскі. Разбілі люстэрка, калі пераязджалі ў новы дом,— жыве цяпер бургамістр у асабняку, пабу-

даваным да вайны старшынёй спажыўсаюза. Асабняк прыстойны — шэсць пакояў, зашклёная веранда, яблыневы сад. У самым цэнтры мястэчка, у гарадку. Гасцей можна прыняць, не саромеючыся цеснаты.

На выпадак, калі разбіваецца люстэрка, ёсць нямецкая пагаворка — «Зібэн ярэ пэх», што азначае сем наканаваных гадоў няўдачы таму, у каго гэта здарыцца. У забабоны Аўгуст Эрнеставіч не верыць, але няўдачы сапраўды пачаліся.

У новым ужо доме, да якога прывыкаў з цяжкасцю, пачуў па радыё пра савецкае наступленне пад Масквой. Як бы абарвалася што ў грудзях. Дыктар гаварыў урачыста, важкімі словамі, пералічваў тысячы захопленых у немцаў машын, гармат, танкаў, называў гарады і паселішчы, якія зноў савецкія. Аўгуст Эрнеставіч хуценька пераключыўся на Берлін і ўпершыню ў жыцці, як жанчына, самлеў. Сэрца не чуў. Берлін пацвердзіў тое, што гаварыла Масква, толькі другімі словамі — скарачэнне фронту, зімовыя кватэры...

Там, пад Масквой, здарылася незразумелае, і Аўгуст Эрнеставіч усю ноч не мог апомніцца. Немцы ж стаялі пад самым горадам, бачылі яго ў біноклі, то чаму пабеглі, чаму армія, якая праславіла сябе на ўвесь свет, раптам на парозе перамогі асаромелася?

Да раніцы не звёў вачэй. Адчуваў — да таго ціхага берага, які пакінуў, калі прыйшлі немцы, даплыць не хопіць сіл, ды і няма сэнсу. Усё, што ён у жыцці рабіў, рабіў чэсна. Пераварочвацца не ўмее. У адносінах да бальшавікоў, Саветаў ён цяпер здраднік. Другога слова яны не ведаюць.

Назаўтра, пабачыўшыся са Швальбе, жандарамі, трохі супакоіўся. Яны паводзяць сябе, як і звычайна, і тое, што робіцца пад Масквой, на ўсім велізарным фронце, здаецца, іх не датычыць. Ядуць, п'юць, выконваюць загады. Высока нясуць галовы. Упэўнены ў тым, што ўсё ідзе як трэба.

Ва ўправу ўжо тыдні два наведваецца высокая, падобная на цыганку кабеціна. Прозвішча яе — Ядрыцкая. Прарваўшыся да бургамістра ў кабінет, патрабуе пасады.

— Кім вы працавалі раней? — пытае бургамістр.

— Мой бацька пры цары трымаў рэстаран. Бальшавікі з яго здзекаваліся.

— Ну, а што вы ўмееце рабіць?

— З-за бацькі я не здолела атрымаць адукацыі.

— Слухайце, Ядрыцкая. Дзе б вы хацелі працаваць?

— Мой муж быў бухгалтарам. Ён таксама ненавідзеў бальшавікоў.

— Гэта добра, але ў мяне няма для вас пасады. Жанчын у паліцыю не бяруць. Ідзіце на чыгунку. Чысціць снег. Тады і хлебную картку атрымаеце.

У трэцяе ці чацвёртае наведванне Ядрыцкая паклала на стол перад бургамістрам спіс. У ім шаснаццаць прозвішчаў, пераважна жонак камуністаў, актывістаў. Усіх Ядрыцкая патрабавала арыштаваць. Крамера ўзарвала. Расчыніўшы дзверы, гаркнуў:

— Вон!

Збялеламу Рак-Кандэрскаму, які прыбег у кабінет, загадаў:

— Каб нагі яе тут не было.

Дні праз тры, выклікаўшы Крамера да сябе, Швальбе паказаў яму спісаны каракулямі аркуш паперы. Ядрыцкая, адрасуючы заяву жандармерыі, абвінавачвала яго, бургамістра, у тым, што патурае камуністам. На твары жандара — з'едлівая ўсмешка. Крамер, як мог спакайней, адрэзаў:

— Пан капітан, я жартаў не люблю. Гэтай асобе — пяцьдзесят шампалоў. Яна зневажае мяне, немца.

— За зняваку ўсыплем,— паспешліва згадзіўся Швальбе.— Але навошта так многа, пан бургамістр. Хопіць дваццаць. Усё-такі далікатнае жаночае цела...

Аўгуст Эрнеставіч — сам ён ведае прычыну — за апошні час стаў часта злаваць, здзіўляючы служачых канцылярыі. Стаіць неяк перад сталом стараста з Кабылкавіч, пануры, чорны, як грак, забыўшы зняць з галавы авечую шапку-кучомку.

— Таварыш бургамістр. Пастаўку не можам выпаўніць. Сяло ў нас беднае, пяскі...

— Таварышы за Уралам! — грыміць бургамістр так, што чуваць у калідоры.— Навучыцеся размаўляць. Вон з кабінета!..

Стараста — бокам, бокам і за дзверы...

Адзін з тых зімовых, няпэўных дзён прынёс Аўгусту Эрнеставічу сапраўднае задавальненне. Дачуўся: у начную варту — яна працягваецца з восені — не выйшаў Дзенісевіч, той самы загадчык чыгуначнай пякарні, які тады, у верасні, прыехаў да яго двара ў машыне

маркграфам Ліндау. Крутнуў ручку тэлефона, выклікаў Плішчынскага, начальніка паліцыі.

— Дзенісевіч — сабатажнік. Арыштаваць — і пяцьдзесят шампалоў. Па голай задніцы. Хай ведае, што нямецкія парадкі цвёрдыя. Далажыце мне.

Плішчынскі здзіўлены — за дробныя правіннасці давалі па дзесяць шампалоў, па дваццаць.

Дом Крамера — поўная чаша. Бургамістры валасцей, старасты, загадчыкі млыноў, наязджаючы ў мястэчка, не прамінаюць выпадку падкінуць сёе-тое раённаму бургамістру. Хаўрус вядзе Гертруда Паўлаўна. Мураваны скляпок, які на двары, увесь завешан шынкамі, кілбасамі, застаўлен мяхамі мукі, дзежкамі з капустаю, агуркамі.

Валасныя старшыны, старасты возяць не толькі бургамістру. Возяць і немцам — Швальбе, жандарам, аграномам,— і яны глядзяць на гэта, як на самае звычайнае, чаго і належала чакаць. Сала і масла ператопліваюць, разам з шынкамі пакуюць у пасылкі. Штотыдня аўтобус вязе гэтыя пасылкі за пяцьдзесят вёрст, у горад. Там вайсковая пошта — лісты і пасылкі ідуць адтуль у Германію.

У вачах немцаў, якія тут, у мястэчку, аўтарытэт яго, бургамістра, высокі. У раёне ціха. Ніякіх парушэнняў спакою, налётаў партызан. Дзякуючы гэтай акалічнасці, мабыць, і выбраў гебітскамісар Рог — прозвішча нібы рускае, хоць сам карэнны немец — мястэчка сваёй рэзідэнцыяй. Жыць павінен у горадзе, але тут жыве. Заняў з канцылярыяй і світай увесь другі паверх школы, пацясніўшы Швальбе. Нядаўна была нарада бургамістраў, з'ехаліся з іншых раёнаў,— Рог перад усімі хваліў Крамера. Праўда, пачуў тут Аўгуст Эрнеставіч вестку, якая і ўзрушыла яго, і здзівіла. Гарадскога бургамістра ў Мазыры павесілі самі немцы. Аказаўся бальшавіцкім агентам. Гебітскамісар нібы наўмысна падкрэсліў, што немцам вядома было ўсё загадзя, але спецыяльна чакалі, не арыштоўвалі бургамістра, каб выявіць паболей памагатых.

Немцаў многа, але што яны робяць — Аўгуст Эрнеставіч не ведае. Хутчэй за ўсё — нічога не робяць. Ва ўсім пакладаюцца на сілу загаду, жандармерыю і паліцыю. Гэта непакоіць, наводзіць на сумныя думкі. Гебітскамісар Рог — высокі, маладжавы, нікуды не паказвае носа. Не ведае нікога з тых, што служаць у мя-

стэчку ў немцаў, і ведаць не хоча. На раёне не быў ні разу. У яго два асабістыя повары-салдаты і дзве палюбоўніцы. Абедзве прыгожыя, маладыя — тэлефаністка з пошты і машыністка з канцэлярыі гебітскамісара. Гавораць, што палюбоўніцы адна з другой не вітаюцца.

У Гертруды Паўлаўны, бургамістравай жонкі — мноства знаёмых. Яе дружбы дамагаюцца жонкі старшага ляснічага Лагуты, раённага агранома Спыхальскага, урача Здаравені, дарожнага майстра Адамчука.

Амаль штовечар хто-небудзь запрашае Аўгуста Эрнеставіча ў госці. Не адмаўляецца, ходзіць. Есць, п'е, падымае тосты, але ніяк не можа пазбавіцца ад уражання, што ўсё гэта не сапраўднае, выдуманае. Сярод людзей, што сядзяць з ім за сталом, чокаюцца, падлізваюцца, няма нікога, перад кім мог бы адкрыцца, падзяліцца сумненнямі. Адчувае душой — адзін...

Раздзел чацвёрты

1

Патаемнымі дарогамі, нябачнымі сцежкамі папаўзлі па мястэчку чуткі.

Дні праз тры пасля таго, як Сяргей прынёс навіну пра савецкае наступленне, у будку завітаў Шнапс. Як і заўжды, ён гаваркі і рухавы, амаль безбароды яго, з рэдкімі валасінкамі рудой шчаціны, твар гарыць цікаўнасцю.

Сям'я вячэрала.

— Дабрыдзень. Хлеб ды соль!

— Дзякаваць богу. Сядайце з намі.

— Сам толькі ад стала.

Маці выцерла фартухом табурэтку, каб даць госцю сесці.

— Вазьмі, гаспадыня. Уюноў трохі прынёс. У вялікі пост трэба есці рыбу. Хоць уюны, можа, і не рыба. Кажуць, яны радня вужам.

— Чым вам аддзячым, дзядзька? Так вы спрыяеце...

— Ай, кінь ты, маладзіца. Палічымся. Каб толькі жывы былі.

— Дзе ты налавіў іх? — спытаў бацька.— Здаецца ж, і балот няма, пасушылі ўсе. Знойдзе ж аднак.

— Балоты бальшавікі пасушылі. Я аж на возера хаджу. Там шчэ трохі можна ўзяць рыбы. Толькі ведаеце што, людзі? — Шнапс знізіў голас да шэпту.— Неспакойна ў лесе, страляюць, бухаюць, як добра прыслухаешся. Недзе, кажуць, цэлая наша армія прарвалася з гарматамі, з танкамі. Гаворка ідзе, што пагналі немца ад Масквы. Калеюць яны, сукракамі бяруцца, проста падбірай на воз, як дровы. Па мястэчку брындаюць гэтыя нашы немцы, кажухі і валенцы ім давай, на помач, маўляў, нямецкаму фронту. Хавайце, калі што добрае ёсць у хаце. Могуць і да вас прывалакціся. Ой, што яшчэ будзе?..

— Усё можа быць,— пацвердзіў бацька.— Зімачку дало добрую, да нашага марозу ім цяжка прывыкаць.

— А нашым хіба лёгка? — прамовіла маці.— Божа ж мой, божа. Душа баліць, як падумаеш, што недзе на полі, на такім марозе чалавек.

— Наш чалавек да ўсяго прывычны,— сказаў Шнапс.— Вазьмі ты таго сібірака, дык яму твой мароз ні па чым. Ён і не шманае. Цяжка прыйдзецца немцу фронт трымаць. І чаго ён лез, не вазьму ў розум. Расію захацеў у ахапку схапіць? Колькі той Германіі, пераплюнуць можна, перашчыкнуць, а Расіі ж канца і краю няма.

— Тэхнікай хацеў узяць,— глыбакадумна заўважыў бацька.— Маўляў, твая Расія драўляная, саламяная, а мая Германія каменная, машыны ў ёй здаўна. Стукну па Расіі — і рассыплецца.

— Стукнуць-то ён стукнуў. Аж у вушах зазвінела. Толькі, мабыць, і ў самога асечка, калі кажухі сабірае.

— А з палоннымі што робіць,— умяшалася маці.— Нехрысці немцы, ці што? Нечувана было, каб так здзекавацца з народа. Страляюць, голадам, холадам морадь.

— Напомняць людзі немца,— бацька ўстаў і прыпаліў ад вугля самакрутку.— Цяпер, калі б хто хацеў, то ў палон не палезе. Пакаштавалі, які смак.

— Кажуць, нібыта і папы заклікаюць біць немца.

— А што ты думаеш. Гора, яно ўсяму навучыць.

— Гітлер нібыта папрасіў замірэння. Няхай вам, маўляў, ваша Расія, а мне мая Германія. Толькі мяне не чапайце. Дайце паціху выбрацца.

Бацька пярэчыць:

— Не пойдуць нашы на замірэнне. Столькі немец шкоды нарабіў! Людзей паклаў колькі!..

Міця ўслухоўваецца ў гаворку старэйшых, на гэты раз не ўмешваючыся ў яе, і душа яго поўніцца радасцю. Прайшло ўсяго некалькі месяцаў, як з'явіліся немцы, але сам тон і настрой гаворкі пра вайну рашуча перамяніўся. Раней ва ўсім, што расказвалася пра немцаў, адчувальнай была прымесь страху. Немцы ўяўляліся нязломнай, жалезнай сілай, якая сунецца з чужога, незнаёмага Захаду і ўсё ломіць, крышыць на шляху. Можа, гэта быў страх перад невядомасцю, перад тварам крушэння, ломкі ўсяго прывычнага, даўно ўсталяванага. Тады, перад з'яўленннем немцаў, шмат хто ў душы і ўслых лаяў нашых за тое, што адступаюць, пакідаюць народ на пакуты, здзек. То было вострае пачуццё, якому цяжка даць назву. Калі немцы прыйшлі, сталыя дзядзькі зноў лаялі нашых. Цяпер ужо за другое. Успаміналіся ўсе недарэчныя выпадкі даваеннага жыцця.

Міцю абурала такая гаворка. Яна здавалася дробязнай, нікчэмнай, і ён здзіўляўся, чаму сталыя, разумныя людзі не бачаць самага галоўнага. Прыйшлі немцы, і гэта бяда. Тут, як на пажары, не прыходзіцца шукаць вінаватага.

Але з такімі, як Міця, не лічыліся. З іх пасмейваліся. Зрэшты, і сам ён разумеў, што не ва ўсім мае рацыю.

Міця верыў — паны ніколі не вернуцца. А яны вярнуліся, хадзілі па мястэчку ў жывым обліку нямецкіх салдат, якія пляваць хацелі на ўсё тое, у што ён верыў. Слова «таварыш», дарагое і блізкае, знікла, трэба гаварыць «пан»...

Міця не раз лавіў сябе на думцы, што старэйшыя глядзяць на жыццё прасцей, інакш, чым ён. Успамінаў рамонтнікаў, іх уздыхі і сумныя вочы ў першыя месяцы вайны. Што думаюць цяпер гэтыя спакойныя, добрыя дзядзькі? У што вераць, на што спадзяюцца?..

Шнапс падаўся дахаты, і ўслед за ім выйшаў на пераезд Міця. Занесеная снегам, ледзь прыкметная сярод роўнядзі палёў, ляжыць чыгунка. Чарнее лес, і лёгкай сінню ў светлым змроку ночы аддае снег. Доўгай паласой чарнее мястэчка. На курганку — сасна. Дыхнулі вятры, і яна атрасла галіны ад снегу, распрастала іх. У голлі шуміць вецер.

Яшчэ нядаўна ў вокнах местачковых хат мільгацелі

цьмяныя аганькі капцілак, камінкоў, а школа зыркала электрычнымі агнямі. Немцы нічога не баяліся і адкрыта гэта паказвалі. Цяпер маскіроўка. Не прылятаў і не скінуў бомбы ніводны савецкі самалёт, але ўсё адно маскіроўка. Многае на свеце перамянілася...

Міця глядзіць на лес. Маўклівы, зацяты, ён хавае ў сабе штосьці патаемнае, шматзначнае, пад навіссю хвой, на снезе нібы снуюць асцярожныя цені. Міцю здаецца — вось-вось вылецяць з лесу імклівыя коннікі, у руках іх, асветленыя месяцам, бліснуць шаблі. Коннікі кінуцца на мястэчка, і ўсё скончыцца...

Назаўтра Міця, перш чым падацца да Лобіка, прайшоўся па вуліцах. Хацелася пабыць аднаму, паглядзець, ці змянілася што-небудзь у мястэчку.

Прамчаліся запрэжаныя парай коней сані, на іх сядзяць трое паліцаяў, трымаючы ў руках вінтоўкі. Чацвёрты стаіць у перадку, на каленях, сцябае пугай узмакрэлых коней. Паліцаі некуды спяшаюцца.

Перад школай, ля ўвахода, які крыж-накрыж забіт дошкамі, тупае немец-вартавы. Нават па зімовым часе выгляд мае надзвычай няўклюдны: кажух нацягнуты паўзверх шыняля, горбіцца на спіне; на боты надзеты вялізныя саламяныя чуні; павязаная хусткай галава [redacted] насунутай па вушы пілоткай робіць немца падобным на старую разлезлую бабу. Тое, што вартавы ахоўвае нікому не патрэбны, забіты ўваход (сапраўдны з двара), і тое, што ён не саромеецца нягеглага свайго выгляду, узрадавала Міцю.

Праехалі другія сані з паліцаямі, ля клуба ўзбуджана размаўляюць немцы.

Ля пошты Міця сутыкнуўся з Сюзанай. Сустрэча нечаканая, з таго дня, як Сюзана была ў Лобіка, ён нядобра пра яе думаў. Разгубіўшыся, Міця павітаўся і хацеў прайсці міма. Але Сюзана запыніла яго.

— Сваіх не пазнаеш?

— Пазнаю, чаму ж...

— Як жывеш? Што новага?

На Сюзане цёплая, з вавёрчынай футры жакетка, ногі ў белых мяккіх валёнках, на галаве пушыстая вязаная хустка, з-пад якой выбіваецца пасмачка русявых валасоў. Кранутыя марозам шчокі злёгку пунсавеюць, шэрыя вочы вясёлыя.

— Чаго стаім, холадна. Давай пройдземся,— прапанавала Сюзана.

Яны прайшлі з канца ў канец сквера і зноў спыніліся.

— Нашы вернуцца, Міця? Скажы, ты ж такі разумны.

Адразу знікла ўся яго надуманая знявага да Сюзаны,— адчуваў сябе нясмелым, мізэрным і як бы вінаватым перад ёй. Прыйшло тое самае пачуццё, якое заўсёды ахоплівала Міцю раней, калі сустракаўся з Сюзанай.

— Масквы немцы не ўзялі. Нашы наступаюць. Ёсць чуткі — прарваліся савецкія танкі.

— Я так баюся. Кажуць, будуць перапісваць моладзь, павязуць у Германію. Што тады рабіць, Міця?

Яна нагадвала маленькую птушку.

Дома Міця доўга не мог супакоіцца. Думкі пра Сюзану ўладна агарнулі душу. Як і тады, летам, ён проста не мог пра яе не думаць. Вечарам, калі ўсе паляглі спаць, дастаў з сундучка сшытак з вершамі. Запаліў каганец, прысеў ля стала. У сшытку некалькі вершаў, прысвечаных Сюзане. Ён перачытаў той, які самому найболей падабаўся:

Вечар сіні, вясновы
Пасцель выслаў начы,
Я шукаў табе слова,
Ён шаптаў: «Памаўчы...»

Ціш плыла над зямлёю —
Стома шумнага дня.
Набрыняла вясною
І табой цішыня.

Было толькі нас двое
На ўвесь сіні сусвет,
Вечар клікаў з сабою,
Вечар — дзіўны паэт...

Месяц срэбны, двурогі
Нам свяціў, як усім,
Вечар выслаў пад ногі
Табе звонкі кілім.

Ты ішла той дарогай,
Я чуў кожны твой крок,
Неспазнай трывогай
Вабіў стоены змрок.

Міця добра памятае той вясновы вечар, якім навеяны верш. Было гэта летась, у сакавіку, перад тым, як

ён занёс заяву дырэктару наконт экзаменаў за дзевяты клас. Ужо выйшаў падручнік па гісторыі СССР, але яго меў толькі выкладчык. Яшчэ адзін экземпляр быў у бібліятэцы, і Міця хадзіў туды вучыць гісторыю. Сядзеў у пустым натопленым зальчыку — нябеленым, з чыстымі сасновымі сценамі, якія пахлі смалой. Другіх наведвальнікаў не было, і Міця адзін карыстаўся падручнікам. Прымошчваўся ля акна, за якім сінеў надвячорак, чытаў кнігу з самага пачатку — новая, нікім, акрамя яго, не чытаная, яна прыемна шасцела.

Выйшаўшы на ганак, ён убачыў Сюзану. Яна ішла праз скверык, і пад яе нагамі ледзь чутна патрэскваў вячэрні лядок. Яго Сюзана не бачыла, ішла павольна, задуменная. І раптам ён адчуў радасць ад таго, што поўніцца надвячоркавай сінню скверык з рэдкімі чорнымі дрэўцамі, хрупасціць пад нагамі кволая наледзь, што можа ўпасці са страхі і зазвінець, як шкляны, празрысты ледзяны капеж. Быў ён, была Сюзана, і тое, што яна яго не бачыла, не думала пра яго, нічога не азначала. Яна была на свеце, і гэтага аднаго было дастаткова, каб ён радаваўся таму, што навакол...

Цяпер Міця перачытаў верш і яму не спадабалася напісанае. Не ставала самага галоўнага — што праляглo між ім і Сюзанай, без чаго ён проста не меў права пра яе думаць. Тады, калі ён пісаў верш, яму было шаснаццаць. Цяпер — семнаццаць, і на таго, шаснаццацігадовага, ён глядзіць як бы звысака, з выглядам трохі сумнай, трохі насмешлівай перавагі.

Схіліўшыся над сталом, Міця таропка стаў пісаць. Не ведаў, навошта піша — нікому не збіраўся верша паказваць,— але іначай не мог.

О, Радзіма мая без канца і без краю!
Я твой сын, я твой дом, я цябе зберагу.
Жыць табой, жыць з табой — аднаго я жадаю,
Быць чужым, не тваім — не хачу, не магу!..

2

У Акцябрскім раёне загрымела...

Там і ў суседняй мясцовасці, дзе на былой граніцы асталіся неўзарваныя доты, па чутках — цэлая партызанская армія. Адтуль — за сотню ці болей кіламетраў — у ціхія вечары даносіцца водгулле выбухаў.

З партызанамі вядуць вайну вайсковыя часці. Праз мястэчка ў паўночным напрамку праехала адна група: узбоч саней крочылі апранутыя ў сялянскія кажухі немцы і мадзьяры, на санях навалам — кулямёты, мінамёты, скрынкі з боепрыпасамі.

У суседнім раёне — таксама партызаны. Мястэчковыя паліцаі ездзілі туды. Партызаны, заняўшы каменны дом, адбіваліся двое сутак. Да месца бою зляцеліся бобікі з усіх навакольных гарнізонаў. Партызан было пяцёра. Сямёну Целяшу, які жыве насупраць Лобіка, партызанскай куляй прашыла грудзі. Але жывы, лечыцца.

У халодным студзені чуткі, як вясенні разліў,— радасныя, узнёслыя. Нашы ў Смаленску, у Бранску. Самыя радасныя весткі прыносіць Вілюга. Невядома, дзе ён іх збірае. Аднойчы, уварваўшыся ў Лобікаву хату, з парога крыкнуў:

— Нашы Кіеў занялі!

— Можа, Харкаў? — перапытаў недаверліва Лобік.

— Кіеў, гавораць табе. Гэта точна.

Да Кіева — падаць рукой — якіх-небудзь трыста кіламетраў. Хлопцы ўзбуджана захадзілі па хаце.

Зіма — нібы ўзнагарода за няпэўную, пакутлівую восень. Трашчаць калядныя маразы, і лёгка паверыць, што ў танках замярзае масла і немцы, уцякаючы, кідаюць іх па дарогах тысячамі, што з-за снежных віхур не могуць падняцца ў паветра самалёты, а прызвычаеныя да халадоў сібіракі гоняць фашыстаў па ўсіх напрамках.

Скрутак з шрыфтам ляжыць там, дзе яго пакінулі,— у кутку за ложкам. Абыякавы да перасцярогі, Лобік так і не вынес яго з хаты. Ахопленыя прагай што-небудзь рабіць, дзейнічаць, хлопцы ўспомнілі пра шрыфт.

— Трэба лістоўка,— заявіў Мікола і выцягнуў з кутка скрутак.

Ён адчуваў сябе героем. Думка завітаць у рэдакцыю прыйшла ў галаву яму першаму. Мяшок разгарнулі на стале і з цікавасцю разглядалі шэрыя літаркі. Ніхто не бачыў і не ведаў, як гэтымі літаркамі друкуюць. Усе стаялі і маўчалі.

— Нічога мы не ўмеем,— Шура набраў жменю шрыфту і сыпануў яго назад у кучу.— Будзе тое самае, што з прыёмнікам...

Мікола раззлаваўся:

— Не ўмеем, не ўмеем. Трэба паспрабаваць. Гэта ж проста...

Ніхто Міколе не запярэчыў. Вісячую лямпу для раўнавагі паставілі ў гаршчок з соллю. Але святло ўсё адно бляклае, нельга разабраць, якая ў пальцах літара. Хлопцы разышліся, парашыўшы сабрацца заўтра.

На лістоўку затрацілі цэлы тыдзень. Атрымалася нягеглая з выгляду і нікога не ўзрадавала. Адразу кідалася ў вочы, што друк саматужны. Літары розныя, словы скачуць уверх і ўніз. Перабраўшы шрыфт, Шура з Лобікам нарабілі з літар пячатак і прыкладвалі іх да паперы. Фарбы дастаў Мікола. Дзеля гэтага ён завёў знаёмства з дзяўчынай, якая да вайны працавала наборшчыцай. Але можна было і не знаёміцца. Бочка з густой чорнай масцікай стаяла ў рэдакцыйным хляве.

Лістоўку напісаў Міца.

Таварышы!

Фашысты адступаюць. Чырвоная Армія блізка. Час вызвалення наступае. Не верце нямецкай хлусні. Няхай жыве савецкая ўлада!

Тэкст Міца перарабляў некалькі разоў. Хацелася напісаць паболей. Але наборшчыкі — Лобік і Шура — пярэчылі. Доўгую лістоўку немагчыма было надрукаваць.

Вечарам Сяргей з Шурам рушылі з лістоўкамі на торфазавод. Для раённага мястэчка, дзе на сценах і слупах вывешваліся акуратна надрукаваныя нямецкія загады, яна як бы не падыходзіла.

Назаўтра стала вядома, што на торфазавод памчаліся паліцэйскія і немцы з жандармерыі. Амаль у кожным доме рабілі вобыскі, арыштавалі настаўніка. Падазравалі, што ён напісаў лістоўку.

Вестка застала знянацку, устрывожыла. Ніхто не думаў, што немцы гэтак сур'ёзна паставяцца да трох невялікіх, з касымі, няроўнымі радкамі, лісткоў. Лянівы Лобік нават не павыносіў з хаты рэшткаў старых прыёмнікаў. На падаконніках, пад лавай, на паліцы па-ранейшаму стаялі непатрэбныя цяпер бутэлькі з кіслатой, прабіркі, шклянкі. Калі надвячоркам другога дня Міца зайшоў да Лобіка, работа была ў поўным разгары. Мікола з Вілюгам скідвалі ў мяшок кандэнсатары, шклянкі, а Лобік поўзаў па падлозе і выкалупваў са шчылін рассыпаны па хаце шрыфт.

Пра арыштаванага настаўніка ўспомнілі пасля таго, як у хаце быў наведзен поўны парадак. Ніхто, акрамя Міколы, не ведаў яго ў твар.

— Падвялі чалавека,— нездаволена прамовіў Лобік.

— Дык ты ж сам друкаваў!.. Вінаватага цяпер шукаеш! — закрычаў Мікола.— Вось гэта тактыка, я разумею. Чуць што, дык у кусты...

Разгарэлася спрэчка наконт таго, дзе фронт.

— Дзе ты чуў пра Кіеў? — дапытваліся ў Вілюгі.

— Ад немца.

— Ад якога немца?

— Ад салдата. Ля клуба цыгарэты прадаваў.

— Што ён гаварыў?

— Што быў у Кіеве.

— Ну і што?

— Што, што... Баі там ідуць. Навошта мне хлусіць.

Вілюга гарачыўся, крычаў. Было ясна — хлусіць. Наўрад ці мог нямецкі салдат так гаварыць...

Міця выйшаў ад Лобіка разам з Міколам. Рыпіць пад нагамі снег, навокал вячэрняя сцішанасць. Маскіроўка захоўваецца: не свеціцца ніводнае акно. Але і гэта не радуе. Здаецца,— усе спяць.

— Зойдзем да Мар'і Іванаўны,— прапанаваў раптам Мікола.— Можа, што-небудзь пра фронт скажа.

Міця згадзіўся. Ісці дамоў не хочацца.

Стары, пабудаваны на гарадскі манер дом Мар'і Іванаўны ў цёмным завулку за базарнай плошчай. Перад ім, нібы вартавыя, застылі старыя ліпы, навісаюць голлем над дахам. Да рэвалюцыі дом належаў прыставу, а з таго часу, як хлопцы пачалі сябе памятаць, у ім жыве настаўніца нямецкай мовы, якая працуе цяпер перакладчыцай у раённай управе. Мар'я Іванаўна адна. Яе муж — у арміі, два сыны да вайны яшчэ паехалі ў інстытуты і дамоў не вярнуліся.

Дом здаецца нежылым: аканіцы шчыльна зачынены, у дворыку гурбы снегу, а праз іх да парога вузенькі след. Хлопцы нерашуча пастукалі ў аканіцу. Праз хвіліну ў сенцах пачуліся асцярожныя крокі.

— Хто там? — слабым голасам азвалася Мар'я Іванаўна.

Услед за настаўніцай, стараючыся не рабіць чаравікамі груку, мінулі два пярэднія цёмныя пакоі і прайшлі ў залу. Тут гарэла настольная лямпа. На сценах ві-

селі дзве карціны і сямейныя фотакарткі ў прыгожых асадках.

— Не распранайцеся,— папярэдзіла Мар'я Іванаўна.— Холадна ў мяне.

Настаўніца села за стол, а хлопцы, толькі зняўшы шапкі, прымасціліся ў старых крэслах. Мар'я Іванаўна апошні час змізарнела, пабляжэла. Хутаецца ў вязаную хустку, паводзячы час ад часу худымі вузкімі плячамі. Прыходу нядаўніх сваіх вучняў яна, здаецца, зусім не здзівілася.

— Мар'я Іванаўна, мы прыйшлі наведаць вас,— пачаў Мікола.

— Дзякуй. Я рада вам, рабяты. Вы ж, Цябут, здаецца самі апошні час працавалі настаўнікам.

— Адзін год.

— Падабаецца вам настаўніцкая работа?

Мікола маўчыць, апусціўшы галаву. Мар'я Іванаўна гаворыць так, нібы можа прапанаваць яму пасаду настаўніка.

— Мы прыйшлі, каб спытаць у вас пра фронт, Мар'я Іванаўна,— сказаў Міця.— Ходзяць розныя чуткі.

Настаўніца апусціла вочы. З хвіліну цягнулася няёмкае маўчанне. Потым яна загаварыла ціхім глухім голасам:

— Нічога я вам, рабяты, не скажу. І не раю другім задаваць такіх пытанняў. Вы ўжо дарослыя. Павінны разумець самі.

— Ці праўда, што Смаленск і Кіеў у нашых? Мы болей ні пра што не спытаем...

Мар'я Іванаўна спалохана зірнула на хлопцаў:

— Няпраўда. Фронт, рабяты, далёка. Пад Масквой. За чуткі пра Смаленск і Кіеў паплаціўся чалавек. Настаўнік торфазавода. У яго, кажуць, знайшлі лістоўку.

— Яго расстраляюць? — Мікола падхапіўся з крэсла, стаяў з пабялелым тварам.

Мар'я Іванаўна глядзіць некуды ў цёмнае акно. На сцяне ў чорнай каробцы мерна гойдаецца медны маятнік гадзінніка. Гадзіннік з зязюляй, але драўляная птушка маўчыць. Яна, відаць, сапсаваная.

— Не ведаю, рабяткі,— прамовіла настаўніца.— Усё не так проста, як вам здаецца. Сам бургамістр, хоць і немец, але чалавек не благі. Не хоча крыві. Ёсць

горшыя за яго. Не лезьце вы ў гэта. Вы яшчэ маладыя і нічога не разумееце. Вайна цяпер, як гавораць самі немцы, татальная.

— Што такое татальная? — спытаў Міця.

— Гэта французскае слова. Азначае, што тыл прыраўніваецца да фронту. Усюды адны законы. А як у вас, Птах, з нямецкай мовай? Вы ж так добра паспявалі ў школе.

— Няма цяпер часу.

— Вы хіба дзе-небудзь працуеце?

Зноў Мар'я Іванаўна спытала так, нібы гаворка ішла пра звычайную справу. Міця не ведае, што адказаць. Але настаўніца, здаецца, і не чакала адказу. Загаварыла сама.

— Вясной будзе набор моладзі ў Германію. Ва ўправу прыслалі плакаты. Напісана, што набор добраахвотны, але раёну давялі план. Дзве тысячы чалавек.

— Але хто захоча ехаць? — усклікнуў Мікола.— Дзе немцы такіх дурняў знойдуць!..

Мар'я Іванаўна сумна ўсміхнулася, нічога не адказаўшы. Паднялася і, зняўшы з этажэркі стос нямецкіх газет, паклала перад Міцем.

— Вазьміце з сабой, Птах. Вам жа не так многа трэба, каб самому чытаць. Ёсць у вас слоўнік? Я магу даць, у мяне ёсць некалькі.

— Ёсць, Мар'я Іванаўна. Дзякую.

— А цяпер, рабяткі, ідзіце. Да мяне зараз прыйдзе немец з жандармерыі. Ён урокі рускай мовы бярэ.

— Немец вывучае рускую мову? — здзівіўся Мікола.

Настаўніца загадкава ўсміхнулася.

— Прозвішча ў яго славянскае — Красоўскі. Я не дапытвалася, хто ён. Добра размаўляе па-польску. У Германіі многа анямечаных славян.

Ужо ў правулку хлопцы сутыкнуліся з немцам, які, сагнуўшыся, наставіўшы каўнер шыняля, борзда перабіраў нагамі. Падышоўшы да дома Мар'і Іванаўны, бразнуў веснічкамі, зайшоў у двор. Пад пахаю жандар нёс кнігі. На хлопцаў нават не зірнуў.

— Яна не прадалася? — спытаў Мікола, таргануўшы Міцю за рукаў.— Што ты пра гэта думаеш?

— Думаю, што не прадалася. Яе працаваць прымусілі.

3

Міця на пару з Лобікам пераклалі зводкі з нямецкіх газет, якія дала Мар'я Іванаўна. Фронт далёка. Чуткі аказаліся перабольшанымі. Немцы пішуць пра бai пад Гжацкам — невялікім гарадком пад Масквой, упамінаюцца ў зводках мясціны, якія ляжаць на поўнач ад Арла і Вязьмы. Але ў той жа час самі фашысты пішуць, што паспяхова адбіваюць савецкія атакі ля Вялікіх Лук, Старой Русы. Зусім не зразумела, як і дзе пралягае фронт. Хлопцы, збіраючыся, ломяць над гэтым галаву і не могуць знайсці адказу.

Адказ далі самі немцы. У адзін з халодных лютаўскіх дзён на будынку клуба паявілася вітрына з картай еўрапейскай часткі Савецкага Саюза. Знізу прышпілен надрукаваны на машынцы лісток з нямецкай франтавой зводкай. З поўначы на поўдзень карту перарэзвае чорны шнурок, які вызначае лінію фронту. Ён прымацаван кнопкай ля самага Мурманска, абвіўся змяёй вакол Ленінграда, ледзь не пад прамым вуглом адбягае назад да Тарапца, Старой Русы і Вялікіх Лук, а потым крута паварочвае да Масквы. На поўдні савецкі клін зноў глыбока ўрэзваецца ў захопленую ворагам тэрыторыю. Лінія фронту віхляе і пятляе.

Халодны вецер гоніць пазёмку. У агародах ля парканаў ляжаць асеўшыя гурбы снегу. Як вестуны вясны, на стрэхах хат павіслі сіняватыя капяжы. Местачкоўцы на саначках вязуць з лесу дровы. За апошні час мястэчка неяк ажывілася: прыбавілася людзей, якія проста так, без пэўнай мэты выходзяць з хат, блукаюць па вуліцах, распытваючы ў знаёмых пра навіны.

Вечарам Сяргей прывёў у Лобікаву хату незнаёмага. Чалавек у дубленым чорным кажушку, валёнках — нізенькі, прысадзісты. Павітаўся з хлопцамі за руку, але сябе не назваў, маўкліва прысеў на зэдліку ля грубкі.

— Свае,— сказаў пра хлопцаў Сяргей.— Мы ўжо лістоўку надрукавалі.

— У вас падпольная група? — спытаў чалавек.

Хлопцы тут — Мікола, Міця, Сяргей і сам гаспадар хаты Іван Лобік — пераглянуліся. Яны яшчэ не думалі, хто яны і навошта збіраюцца.

— Група,— адказаў Сяргей.— Шэсць чалавек. Надзейныя, камсамольцы ўсе. Можна яшчэ каго ўзяць.

— Лішніх не трэба,— незнаёмы пажвавеў.— А зброя ёсць у вас?

Зноў пераглянуліся хлопцы, незнаёмы як бы загадвае, пытаецца, а пра сябе не гаворыць. Сяргей сумеўся. Запыніў на чалавеку позірк — нібы пытаўся, ці можна гаварыць. Той маўкліва кіўнуў.

— Гэта Анкудовіч,— сказаў Сяргей.— З партызан. Трэба даць ім батарэй.

— Будзем трымаць сувязь,— Анкудовіч устаў.— Праз яго,— паказаў ён на Сяргея.

Сувязь з партызанамі... Словы здаліся нязвычнымі, яны толькі пачыналі ўваходзіць у абіход. Хлопцы наперабой загаварылі, замахалі рукамі. Зброі няма, і невядома, дзе дастаць яе. Баёў паблізу не было. Ёсць толькі дзве гранаты і некалькі абоймаў патронаў, якія прыхаваў у лесе Міця...

Батарэй Анкудовічу далі, навалілі паўмяшка. Цёмным завулкам правялі да цагельні. У доўгай разбуранай будыніне гуляе вецер. Аднекуль з-за вугла выйшлі яшчэ двое. У кажухах, валёнках. На плячах вінтоўкі.

— Хай яно згарыць! — весела ўсклікнуў Анкудовіч.— Мабыць, горшай бяды няма, як хадзіць без зброі. Перадрыжаў увесь.

Адзін з тых, што чакалі ў цагельні, працягнуў партызану вінтоўку — на плячы ў яго было дзве. Анкудовіч стаў развітвацца. За цагельняй занесеная снегам ваколіца. Хлопцы стаялі і глядзелі да таго часу, пакуль у шэрым паўзмроку не расталі тры цёмныя постаці. Вярталіся ўзбуджаныя. Тайна, у якую пасвечаны адны яны, уздымала ва ўласных вачах.

— Пайшлі да дзяўчат! — гукнуў Мікола.— Крыўдзяцца, што не ходзім.

Хата, дзе жыве Вера, на галоўнай вуліцы, якая да вайны называлася Акцябрскай. Цяпер управа перайначыла яе на Палявую. Фантазія ў тых, што прыдумвалі назвы, не вельмі багатая — Палявая, Лугавая, Аляксандраўская, Мікалаеўская — так называюцца вуліцы. Але назвы гэтыя не прыжыліся, завуць па-ранейшаму, тым болей што пошта не працуе, лістоў і газет ніхто не атрымлівае. Нават таблічкі на дамах ранейшыя засталіся, даваенныя.

У той палавіне Верынага дома, якую займаюць старэйшыя дзяўчаты, чыста, утульна. На падаконніках і падстаўках безліч вазонаў, кветак, на сценах вышытыя

сурвэткі і самаробныя, сшытыя з мноства кавалачкаў рознакаляровай тканіны, дываны. На падлозе палавікі. Хлопцам проста няёмка таптаць разлезлымі чаравікамі, з якіх сцякае вада, гэтую, створаную дзявочымі рукамі прыгажосць.

Дзяўчаты ўзрадаваліся прыходу хлопцаў, з якімі разам вучыліся. Міця агледзеўся — Сюзаны не было.

— Дзе вы прападаеце, лежабокі? — накінулася Вера.— Не хлопцы ў нас, а мяхі з саломай. Нават пагаварыць няма ■ кім.

Вера завяла патэфон, і пакой заліла звонкая мелодыя даваеннай песні. Міцю здалося, што ён трапіў у ранейшы школьны свет. Усё было тое самае: настрой бесклапотнасці, які раптам апанаваў усіх, хто сядзеў у гэтым утульным пакоі, знаёмыя твары, жарты, якімі перакідваліся хлопцы і дзяўчаты. Вайна, роспач, непакой — усё гэта як бы некуды адышло, знікла.

Вера мяняла пласцінку за пласцінкай. Грымелі маршы, іх змянялі працяжныя, крыху журботныя рускія песні.

Меж высоких хлебов затерялося
Небогатое наше село...

Голас спявачкі — грудны, глыбокі — чаруе, бярэ ў палон душу, выклікаючы ў ёй гарачую хвалю пачуцця. Не хочацца ні гаварыць, ні думаць, а толькі слухаць гэты голас, гэтую мелодыю, якая сама, нават калі б словы былі незразумелымі, льецца ў душу болем і смуткам. Міця нібы бачыць разліў спалавелага жыта, блакіт неба, сонечны дзень і дзесьці там, у глыбіні жытнёвага мора, ахутаныя сіняватай смугой саламяныя стрэхі. Дзе ён бачыў раней гэты малюнак? Ён не помніў. Можа, у сне...

У дзверы асцярожна пастукалі. Міця ўздрыгнуў. Яму здалося, што зараз зойдзе Сюзана. Нібы чуў яе голас у пярэднім пакоі.

Зайшлі Міцевы аднакласнікі — Аляксей Прымак і Саша Плоткін. Аляксей з гітарай, Саша з мандалінай.

— Нашага палку прыбавілася,— сказаў Аляксей, вітаючыся з хлопцамі за руку.

Музыканты прыселі, і адразу пачаўся другі канцэрт. Іграюць яны хораша. Відаць, восень і зіма не прапалі для іх дарэмна, бо ў школе ні Аляксей, ні Саша іграць не ўмелі.

— Клуб немцы адчыняюць,— як бы між іншым паведаміў Мікалай.— Карціну прывезлі. Нашу — «Трактарысты». Кажуць, партызаны пачалі лістоўкі расклейваць, дык, мабыць, хочуць адцягнуць увагу.

— Гавораць жа, што за лістоўкі настаўніка пасадзілі з торфазавода,— прамовіла адна з дзяўчат.

— Выпусцілі яго...

Міця з палёгкай уздыхнуў.

— Хочуць прыручыць нас,— сказаў Мікола Цябут, устаючы, і ў голасе яго пачулася несхаваная злосць.— Патанцуйце, даражэнькія, да вясны. А там пабачым. У Германіі ўсім месца хопіць. Кось-кось, а потым за грыву...

Усе змоўклі. Вясёлы настрой, які яшчэ хвіліну назад панаваў у пакоі, адразу прапаў. Чуткі пра Германію ні для каго не былі навіной, але яны звязваліся з аддаленай будучыняй, дзе ўсё магло перамяніцца. Цяпер гэтая будучыня насоўвалася. Дзяўчаты сядзелі з сумнымі спалоханымі тварамі.

— А музычныя інструменты можна ў Германію браць? — спытаў Прымак.— Калі можна, то мы з Плоткіным не прападзём. Самадзейнасць жа, мабыць, ёсць і ў Германіі. Вось і будзем іграць...

Прымакоў жарт нікога не развесяліў. Дзяўчаты пачалі збірацца. Хлопцы правялі іх да клуба і асталіся адны.

Вокны хат зноў зыркалі агнямі: немцы адмянілі светамаскіроўку. Агні свяціліся па-рознаму — дзе ярка, прывабна, а дзе толькі ледзь-ледзь мільгацелі кволыя бляскі.

4

Зброя цяпер самае галоўнае. Трэба даставаць зброю...

Клуб — доўгая драўляная будыніна, у якой ледзь не штовечар наладжваюцца танцы, знешне нагадвае вялікую стадолу. У клубе холадна і змрочна. Але гэта толькі да таго часу, пакуль ён не напоўніцца. Народу збіраецца тут шмат — вечарам пайсці некуды. Рыпне гармонік, і на сярэдзіну залы выходзяць найбольш адважныя пары. Хвілін дзесяць яны носяцца па шырокай зале адны, а публіка сядзіць на лаўках, расстаўленых уздоўж нябеленых сцен, выглядвае, чакае.

Выглядваць асабліва нечага. Завадатарам танцаў штовечар выступае адзін і той жа Лёнька Шчур, прысадзісты, гладкі хлопец з тоўстай чырвонай шыяй. Скача ён фацэтна. Хромавых блішчастых ботаў не шкадуе і тупаціць нагамі так, што ўгінаецца падлога і з яе ўздымаецца шызы пыл. Левую руку Лёнька заўсёды заломлівае і адводзіць назад. Хлопцы жартуюць, што гэта навейшы «шык-мадэрн».

Апусціўшы вочы, вальсуе Маргарыта Збынеўская, ці Рыта, як завуць яе звычайна. Расчырванелая, з прыгожымі ямачкамі на шчоках. Кавалераў у Рыты хоць адбаўляй. Хлопцы хмурацца. Яны ведаюць, што ў Сяргея штосьці ёсць з Рытай. Сам Сяргей пра яе ніколі не гаворыць. Ніхто не бачыў яго з ёй на вуліцы. Не любіць ён глядзець, як яна танцуе, і таму ніколі не заглядвае ў залу. Але ходзіць да яе цішком, патаемна ад сяброў. Хлопцы гэта ведаюць, і ім непрыемна. Што ён знайшоў у гэтай Рыце? Няўжо не бачыць, што яна трымае яго на ўсялякі выпадак, гуляе, як кот з мышшу?

Дзяўчаты-школьніцы сядзяць асобнай кампаніяй і танцуюць рэдка. Кавалеры, якія ў старэйшых класах не вучыліся, іх пабайваюцца, свае хлопцы — не запрашаюць. Ніхто з іх не ўмее танцаваць, а вучыцца саромеюцца. Выключэнне складае толькі Аляксей Прымак. Але адзін ён усіх не абагрэе. І калі танцуюць дзяўчаты, то часцей адна з адной. Міця, калі прыходзіць у клуб, крадком назірае за Сюзанай. Яна прыціхшая, сумная, як і ўсе школьніцы.

У фае — цеснай прыбудоўцы да клубнай харомі-ны — дым стаіць каромыслам. Тут людна і душна. Кампанія ў фае выключна мужчынская, хлапечая, і калі ў залу ідуць дзяўчаты, ім трэба праціскацца праз шчыльную сцяну цел. Ёсць дзяўчаты, якім гэта дужа падабаецца, і свае вандроўкі з вуліцы ў залу і назад яны робяць некалькі разоў за вечар.

У фае збіраюцца курцы з усяго мястэчка. З курывам туга. Праўдзівей кажучы, курыць нечага. Да вайны махоркі ніхто не садзіў, адвыклі, спадзяваліся на магазінную — недарагую і лепшую. Цяпер — дзе купіш? Недзе, у суседнім раёне, дзе калгасы сеялі махорку, выявіўся прыпас бадылёў. Гэтыя бадылі — на вагу золата.

У Сяргея апошнімі днямі нібы прыбавілася сіл. Дня не можа пражыць, каб куды-небудзь не схадзіць. Удвух

з Вілюгам яны пабывалі аж на процілеглым канцы раёна — у Гарохавічах. Там нашы трымалі абарону: па лесе павінна валяцца зброя. Цяжка было разлічваць, што ўдасца што-небудзь выкапаць з-пад снегу. Хлопцы прынеслі толькі пляскаты нямецкі штых. Такі ж ёсць у Міцевага малодшага брата Адама.

Вечарам хлопцы вандруюць па мястэчку, гавораць пра зброю. Дзе і як яе дастаць? Падоўгу запыняюцца перад нямецкай картай. Чорны шнурок застыў нерухома. За апошні тыдзень не падаўся ні на ўсход, ні на захад. У зводках немцы пішуць, што з вялікімі стратамі для чырвоных войск адбіваюць савецкія атакі. Але [redacted] далёкага Акцябрскага раёна па вечарах даносіцца водгулле выбухаў, і гэта поўніць хлопцаў бадзёрасцю. І хоць пакуль не маюць зброі, звысака пазіраюць на тых, хто танцуе ў клубе або займаецца звычайнымі, дробязнымі справамі — мяняе ў вёсках абутак і вопратку на хлеб, возіць з лесу дровы.

У клуб іншы раз заходзяць пажылыя нямецкія салдаты [redacted] ахоўнай роты. Танцы іх вабяць мала: салдаты прыходзяць, каб развеяць сум. Яны паважна сядзяць на крэслах, расстаўленых уздоўж сцен, маўкліва назіраючы, як носяцца па зале пары. Некаторыя ў залу не заглядаюць наогул, стаяць у фае, кураць. Такіх заўсёды акружаюць цікаўныя.

— Пан,— чуецца пытанне,— дзе фронт?

— Москау капут, Ленінград капут...

— Няпраўда, пан. Ваша карта вісіць на клубе. Фронт далёка ад Масквы. Фронт каля Арла...

— Во́йна — ша́йзэ, дрэ́к,— азіраючыся, паведамляе немец.— Фрюлінг Москау капут — война капут. Палітык — дрэк. Не нужна гаварыць палітык...

Немцы сапраўды з неахвотай гавораць пра вайну. Размоў пра палітыку пазбягаюць. Міця ні разу не чуў, каб хто-небудзь з салдат, якія заходзяць у клуб, цікавіўся савецкім жыццём або расказваў пра Германію. Гэта чамусьці радуе, выклікаючы вострую цікавасць і здзіўленне. Чаму немцы маўчаць? Калі яны моцныя, то чаму яны баяцца адзін аднаго і, расказваючы што-небудзь, азіраюцца...

Сяргей вандруе з хлопцамі, але часта адлучаецца. Амаль штовечар завітвае ў хату да Апанаса Аўсяніка. Спачатку Сяргей зайшоў з Базылём Вілюгам, але Аўсянік сустрэў свайго былога актывіста вельмі няласкава,

і цяпер Сяргей яго з сабой не заве. Асаавіяхімавец жыве наводшыбе — у нізенькай хатцы, стоенай на агародах, за хлявамі. У вокнах гэтай пахільнай хаткі нікалі не блішчыць святло: ці то Аўсянік рана кладзецца спаць, ці, запальваючы агонь, завешвае вокны. Паяўляецца на вуліцы рэдка, а калі і выходзіць, то смешна на яго глядзець. Да вайны яму было гадоў трыццаць, а цяпер ён нагадвае старога дзеда. Ходзіць сагнуўшыся, твар зарос шчацінай, бараду, мабыць, спецыяльна не стрыжэ — яна адрасла і матляецца, як памяло.

Апраўдаць Аўсяніка можна толькі тым, што маскіруецца. Але і з Сяргеем гуляе ў хованкі. Сяргей хоча ведаць, дзе зброя, пра якую намякнуў Аўсянік, калі яшчэ былі ў лесе.

Хлопцы адкрыта, пры Сяргею, насміхаюцца з Аўсяніка.

— За шкуру сваю дрыжыць, сволач! — крычыць Мікола, і твар яго чырванее ад гневу.— Да вайны быў актывіст, а цяпер у кусты. Да сценкі трэба ставіць такіх. Дзевяць грамаў у лоб...

— А сам ты што зрабіў? — пярэчыць Сяргей.— Языком мянціць кожны здолее. Герой...

— Што ты мяне раўняеш з такімі. Мяне ў армію не прызывалі! У знішчальны батальён таксама не ўзялі... Вінтоўкі мне ніхто не даваў. Я сам яе знайду. А яны? Яны проста трусы. Чаго ён сядзіць тут? Чаго жджэ?..

У мястэчку ёсць людзі, спакой якіх незразумелы. Засталіся некаторыя раённыя работнікі — начальнік пошты, дырэктар МТС, ляснічыя, дарожны майстар. Да вайны ўсе яны былі віднымі, а цяпер пазашываліся ў норы і сядзяць, як рудыя мышы. Пра што думаюць, на што спадзяюцца? Сумлення ў іх няма. Абывацелі.

Такіх хлопцы лічаць шкурнікамі. Наступае фронт, грыміць партызанскі бой у паласе дотаў і ў Акцябрскім раёне, ходзіць па лесе Анкудовіч, а яны і вухам не вядуць. Нібы гэта іх не датычыць.

Хлопцы нават склалі прыпеўкі, у якіх высмейваюць Аўсяніка і астатніх, што хаваюцца ў жонак пад спадніцамі:

У партызаны я пайду
Летам цёпленькім чуць свет,
Калі дотаў набудуюць
На ўвесь гэты сельсавет.

Ў партызаны я пайду,
Калі будзе моцны дот,
А у ім падземны ход
Ў маю хату, агарод.

Ў партызаны я гатоў,
Калі будзе такі дот,
Дзе харчоў на сто гадоў
І ў дадатак самалёт...

Але Сяргей не хоча рваць сувязі з Аўсянікам. Нечага ад яго чакае.

Раздзел пяты

1

Прыйшлі ўтрох — Драгун, Красней, Шкірман. Грыцук, з пабітым воспаю тварам, амаль двухметровага росту пажарнік, напагатове. Грыцука ў падпольную групу ўцягнулі нядаўна.

У дзяжурцы пажарнай — доўгай, як вагон, з дашчаным сталом пасярэдзіне — ён быў адзін.

Красней крутнуў ручку тэлефона. Затаіўшы дыханне, трое чакалі.

— Барышня, кватэру Касарэвіча. Памочніка начальніка паліцыі.

На стале прыкручаная лямпа. Красней павярнуўся да сцяны, твару не відаць.

— Фядосавіч, ты?.. Прыходзь хутчэй, а то сарвуць банк. Калода новая, у салдата купілі. Каралі — жалуды, дамы — да пояса голыя.

На другім канцы провада замінка. Красней насядае:

— Якое позна, Фядосавіч? Прыйшлі ўсе, як заўжды. Пажарная зарплату палучыла. Гаручае ёсць. Прывёз Дубовік.

Нарэшце Красней вешае трубку.

— Ідзе!

Мужчыны мітусяцца. Шкірман распранаецца, кідае паліто на тапчан. Грыцук павялічвае ў лямпе агонь. У дзяжурцы — чорныя, закопчаныя сцены, закіданая недакуркамі падлога.

— Ты, Красней, на варту,— камандуе Драгун.— Гэ-

тая сука асцярожнічае. Яшчэ хвост за сабой прыцягне. Пакуль сядайце за стол. Увойдзе, хапайце за рукі.

Драгун раздае карты, але ніхто не бярэ. Твары змучаныя, пабялелыя. Спакойны адзін Грыцук. Можа, спадзяецца на сілу. Здрадніка рашылі знішчыць яшчэ месяц назад. Дзеля гэтага Красней і Шкірман завялі з ім знаёмства.

Пакутліва цягнуцца хвіліны. Маўчаць. У цішыні чуваць, як недзе блізка кукарэкае певень. Яшчэ рана, каб кукарэкаў. Відаць, на адлігу.

— Чорт,— вырываецца ў Драгуна.— Колькі чакаць можна? Здохнеш...

Раптам — нечаканае. Шкірман напаўголасу заспяваў:

Чубарыкі-чубчыкі,
Чубарыкі-чубчыкі...

Пяе і барабаніць пальцамі па стале.

— Перастань,— просіць Драгун.— Звар'яцееў?

Грыцук кладзе на стол капшук з табакай. Капшук з сіняга паркалю, вышыты кветкамі. Відаць, дзяўчына падаравала.

Мужчыны робяць самакруткі, прагна зацягваюцца. Дым шызымі колцамі плыве да столі. На двары нарэшце крокі — ідзе Касарэвіч. Мужчыны, не дышучы, хапаюцца за карты. Адчыняюцца дзверы, і з першага імгнення ўсё пачынаецца не так, як намечана. Шкірман ускаквае, хапае Касарэвіча загрудкі. Б'е кулаком у твар. Той дужы таксама — абодва падаюць на падлогу, валтузяцца.

Красней выскаквае за дзверы — забыў пра варту. Шкірман, вырываючыся з рук Касарэвіча, б'е яго нагой у жывот. Той становіцца на карачкі і, не могучы ўстаць, садзіцца. Твар хіжы, драпежны, але на вуснах — усмешка...

— Хлопцы... Даруйце... Жыць хачу... У мяне дзеці... Перайду да вас...

Грыцук ззаду з размаху б'е паленам па галаве. Потым Драгун бачыць усё, як у сне. Грыцук паспешліва выцягвае з-за грубкі брызент, рассцілае на падлозе. Затым вымае з кабуры забітага наган, шарыць па кішэнях. Загортваюць труп у брызент, дзве цагліны — іх Грыцук загадзя падрыхтаваў — туды ж. Пераматваюць няўклюдную, як сянны мех, ношку вяроўкай.

За хлявом глыбокі ацэментаваны калодзеж. З цёмнай прорвы тхне прэллю — вада застойная. Кідаюць у калодзеж труп. Гучны ўсплёск...

— Няхай цяпер шукаюць,— гудзе Грыцук.— Сабаку сабачая смерць.

Красней і Шкірман, наставіўшы каўняры паліто, разыходзяцца ў розныя бакі. Яшчэ не позна — гадзін дванаццаць ночы. Драгун з Грыцуком заскакваюць у пажарную. Грыцук дзелавіты, як бы нічога не здарылася. Бярэ памыйнае вядро, анучу, заціrae кроў.

— У Азяркі,— шэпча Драгун.— Знойдзеш Валюжыча, сакратара сельсавета. Пароль — Данбас. Запомні — Данбас.

— Я на кані паеду.

— На чорта той конь. Людзей выдасі. У зямлянцы жывуць.

Развітваюцца маўкліва, паспешліва.

Драгуна, ледзь толькі выскачыў на вуліцу, пачынае выварачваць. Пастаіць, сагнуўшыся, а праз пяць крокаў зноў. Як з-пад зямлі чуе незнаёмыя галасы.

— Набраўся. Сваімі не дойдзе.

— Бобік. Што ім цяпер — жаруць, п'юць...

2

Людміла Сяргееўна Азяркова з дачкой Лізай і сынам Віктарам пераехала ў мястэчка ў пачатку зімы, у самыя снягі. Бацька старэнькі, сівы, як голуб. Сустрэў са слязамі:

— Баяўся, што ўнукаў не пабачу. Памру. Цяпер памерці лепей, чым жыць.

— Што ты, тата. Гэта ў цябе ад адзіноты. Будзем разам цяпер.

Стары школьны дом з бляшаным дахам і жоўтымі, з патрэсканай ад часу фарбай, аканіцамі, здаецца, яшчэ глыбей урос у зямлю. Пад вокнамі — густы зараснік бэзу. Таполяў было чатыры, цяпер тры. Але перамены найбольш у самім доме. Няпэўнага колеру шпалеры вісяць шкуматамі, падлога, абдзёртая, і на ўсім ледзь не ў палец таўшчынёй пылу.

Бацька жыве ў кухні, астатнія два пакоі халодныя — паліва няма.

Два тыдні ўсёй сям'ёй мылі, шкрэблі, выцягвалі з

дома друз. Бацька акрыяў, апранацца стаў лепей, гальштук павязвае.

Бацька — настаўнік, болей як семдзесят яму, даўно быў на пенсіі, маці — таксама настаўніца — памерла. Фёдар — муж, у суседнім раёне працаваў дырэктарам саўгаса. Цяпер ён у арміі.

Тыдні два Людміла Сяргееўна не выходзіла з дома. Знаёмых — мала, дый не хацелася бачыць нікога. Днём клопаты, вечарам пры настольнай дванаццацілінейнай лямпе бясконцая бацькава гаворка. Нечым утульныя вечары нагадвалі даўно мінулыя, але не забытыя. Гэтак жа, пры лямпе, бацька і маці правяралі сшыткі, яна, школьніца, сядзела за сталом, чытала або цыравала панчохі. Цяпер, успамінаючы, адагравалася душой.

З Іванам Пракопавічам сустрэлася выпадкова. Марозны, ружовы пасля сонечнага дня адвячорак, на вуліцы — слізкі, укатаны санямі след. Пазнала адразу: высокі, трохі ссутулены, худы. Узрадавалася. У калектывізацыю ў суседнім раёне, адкуль прыехала, муж працаваў дырэктарам МТС, Шэлег — начальнікам палітаддзела.

— Вы тут, Іван Пракопавіч?

Было відаць, што сустрэчы ён рад. Твар нават прасвятлеў.

— Прыехалі. Я не ведаў.

Спытала пра жонку, дзяцей.

Іван Пракопавіч назаўтра зайшоў з жонкай, счакаўшы дні два, Людміла Сяргееўна сама іх наведала. Потым як бы з'явілася патрэба бываць у іх, бачыць штодня. Ведала сям'ю іх добра. Пажаніліся ў памятны год калектывізацыі, але Надзя, тады маладая настаўніца, не першая ў Івана жонка. Першай была гарадская, з'ехаўшы ў камандзіроўку — не вярнулася да Шэлега, які вучыўся тады на курсах.

Для бацькі прыход Івана Пракопавіча радасць. Цярэбячы сівыя вусы, пачынае бясконцыя дыскусіі. П'юць чай з сахарынам, гуляюць у лато.

Бацька разважае пра высокае, выклікаючы Шэлега на спрэчкі:

— Мой век быў лепшы. Вы хваліцеся — тэхніка, прагрэс, культура. Дзе яна, ваша культура? Культура — гэта павага да чалавека. А цяпер што? Чалавека ставяць на адну дошку з жывёлай.

— Фашызм, Сяргей Пятровіч.

— Ведаю, што фашызм. Думаеце, ён сам па сабе? Век такі. Немцы і ў васемнаццатым годзе прыходзілі, але не такія. Чалавецтва звар'яцела. Ідэалаў няма. Кар'ерызм, хамства, свінства. У што верыць цяпер? Абы жывот набіць.

— А чым дрэнныя савецкія ідэалы? Сацыяльная роўнасць, навука, свядомыя мэты?

— А несправядлівасць? Вы скажаце — не было несправядлівасці. Мала знікла людзей майго пакалення?

— Гэта рабілі ворагі савецкай улады,— адказвае Шэлег.— У нашым мірным жыцці была таксама вайна. Класавая, як і цяпер. Вядома, у вайну бываюць непатрэбныя ахвяры. Улічыце капіталістычнае акружэнне. Яно прымушала перабольшваць небяспеку.

Бацька не згаджаецца — на ўсё ў яго свая мерка. Але ў тым, што датычыць зыходу вайны, погляды абодвух аднолькавыя.

— Расія — тысячагадовая дзяржава! — гарачыцца бацька.— Выратавала Еўропу ад мангольскага ярма. Пакуль Русь, сцякаючы крывёй, валтузілася з манголамі, Еўропа развівала рамёслы, гарады. Еўропа заўсёды была несправядлівай да Расіі. Высакамер'е, пагарда. Гітлер — пігмей, авантурыст. У рускай гісторыі ён разбіраецца, як баран у біблії. Скруцяць шыю, павесяць, як разбойніка. Расія не можа загінуць.

— Старая Расія,— даказвае Шэлег,— рухнула б у такой вайне, як гнілое дрэва ў буру. Не забывайце пра рэвалюцыю, пра тое, што прынесла яна. Гітлер не адзін супраць нас. Захапіў ледзь не ўсю Еўропу. З такой прамысловасцю, якая была пры цары, Расія б і тыдня не пратрымалася.

Зімовыя вечары з цёплай утульнасцю пакоя, дванаццацілінейнай лямпай, запраўленай нямецкім бензінам, у які сыплюць соль, каб не было імгненных успышак, адкрытая пагарда да немцаў, якую, не тоячыся, выказвае Шэлег, а самае галоўнае штодзённыя яго наведванні за апошні тыдзень, калі стаў прыходзіць адзін, без жонкі, нараджаюць у душы Людмілы Сяргееўны трывожныя і адначасова радасныя здагадкі.

Чуццём угадвае — Іван прыходзіць не толькі за тым, каб яе ўсцешыць, падбадзёрыць. Ёсць іншая мэта, пра якую пакуль не гаворыць, прыглядваецца, як бы баючыся сказаць тыя важкія, небяспечныя словы,

якіх яна чакае. Не верыць яна, што Шэлег — той рамеснік, які, рамантуючы самавары, швейныя машыны, проста пераседжвае вайну. Не такі чалавек, розум, душа не такая.

Яна памятае яго — маладога, загарэлага, у скураной тужурцы,— з Фёдарам спрачаўся да хрыпаты, гарэлкі не піў нават на святочных вечарах, насіўся на эмтээсаўскай машыне па вёсках, еў усухамятку, начаваў дзе папала. Гэта называлася — гарэў. Фёдар, стараўшы па гадах, любіў яго. Цяпер і Іван пастарэў, ссутуліўся, русявыя валасы, калі прыглядзецца, напалавіну сівыя, твар у маршчынах. Болей стрыманы, болей смутку ў павузелых шэрых вачах. Але не-не дый прарвецца памятнае, маладое — слова, узмах рукі, позірк, усмешка.

Тое, чаго яна чакала, Шэлег нарэшце сказаў. Прыйшоў днём. Лізы, Віктара дома не было, у іх ужо завяліся знаёмыя, бацьку няможацца — ляжыць у суседнім пакоі на канапе. Адводзячы позірк, спытаў:

— Што думаеш рабіць?

— Трэба шукаць работы. З-за пайка. Усё, што маглі, прадалі.

— Ідзі да Крамера, бургамістра. Прасіся ў пашпартны аддзел. Цябе прымуць.

Яна зірнула на яго са страха́м — усё ясным стала.

— Так трэба?

— Трэба.

Болей ні аб чым не дапытвалася.

Пазней, прыносячы дамоў у старым рыдыкюльчыку незапоўненыя незнаёмымі ёй прозвішчамі аўсвайсы, перадаючы іх Івану і беручы з яго рук неразборліва напісаныя на лістках, вырваных са школьнага сшытка, зводкі Саўінфармбюро, не адчувала страху, а толькі стоеную, урачыстую радасць. Лізу па просьбе Шэлега паслала працаваць у лясніцтва сакратаркай, там пішучая машынка і там за адзін вечар з пакамечанага лістка робяць дзесяць, непрыкметна перадаючы назаўтра хмураму аднавокаму лесніку, які носіць іх некуды ў вёску. Ад Лізы ўсё адно не схаваешся — семнаццаць гадоў ёй, разумее ўсё. Ліза памагае Палянскай, настаўніцы, жонцы камандзіра, якая там, у лясніцтве, бухгалтарам. Часта, поўнячыся ганарлівай радасцю, лавіла сябе на думцы: тут, сярод немцаў, яны з Лізай

ваюць, як і Фёдар, муж, бацька. Яму не будзе за іх сорамна...

Аднойчы, перадаючы Івану чысты бланк аўсвайса, сказала:

— Тады, як пасылаў да Крамера, баялася — ці здолею лгаць, прытварацца. А цяпер ілгу штодзень і не сорамна. Нават весела.

— Вы, жанчыны, на такія штукі майстры. Вас хлебам не кармі, а дай папрытварацца. Ад прыроды ў вас. Артысткі.

Схаваную за жартаўлівым тонам сур'ёзнасць слоў зразумела па-свойму, па-жаноцку: не можа забыць тую, даўнюю, што жыла з ім, а думала пра другога. Аднак ён не даў ёй усталявацца ў гэтай яе здагадцы, надаўшы толькі што сказанаму зусім іншае асвятленне:

— Я сам думаў аб гэтым, Людміла. Не так цяжка, па-мойму. І ў звычайным жыцці не заўсёды гаворым і робім тое, што думаем і хочам. А тут, калі вораг перад табой, сам бог загадаў...

Вечарам Іван Пракопавіч ціха стукае ў шыбу. Сядзяць на кухні, яна перадае мястэчковыя навіны, расказвае, як паводзіць сябе бургамістр. Яго гэта цікавіць.

— Ведаеш, не раскушу яго ніяк. Чалавек, здаецца, добры, людзей выручае. Хлеб, соль выпісвае нават тым, хто не працуе. Але да немцаў прыліп. Пра партызан нават слухаць не можа. Пасля таго як уцяклі Касарэвіч і пажарнік, хадзіў як сам не свой. Лаяўся, пагражаў...

Зіма канчаецца. Шумяць у галінах школьных таполяў вятры, снежнай крупой б'е ў шыбы. Раённая ўправа склікала ў мястэчка настаўнікаў. З верасня немцы збіраюцца адчыніць пачатковыя школы. Толькі пачатковыя — пра сямігодкі і сярэднія нават не ішло гаворкі. Вечарам таго дня, калі бургамістр размаўляў з настаўнікамі, Людміла Сяргееўна зайшла да Шэлегаў. Пераказаўшы Івану Пракопавічу навіну, жартаўліва дадала:

— Дрэнны рамеснік з цябе, Іван. Пра майстэрню тваю не чуваць. Бургамістра ўсе частуюць,— гарбары, шаўцы, краўцы. Ботаў нашылі, гарнітураў, туфель, жонцы. А ты, як крот у нары.

— А што такое? — спытаў, спахмурнеўшы з твару.

— Нічога. Але пачстуй Крамера. Ён любіць, калі завуць у госці.

Ён зірнуў на яе, усміхнуўшыся, згодна кіўнуў галавой. Жанчын трэба слухацца...

3

Немцы пачалі перашываць чыгунку. На мясцовую сілу не спадзяваліся, нагналі палякаў. Кожнай раніцы міма Птахавай будкі, грукаючы драўлянымі калодкамі, праходзіць калона мабілізаваных. Наперадзе — чацвёра немцаў у жоўта-зялёных шынялях, на руках у іх чырвоныя павязкі са свастыкай, як у самога Гітлера. Міця спачатку думаў, што гэта нейкае начальства, фашысты. Пазней высветлілася — звычайныя тодтаўцы, апранутыя ў форму чэхаславацкай арміі. Каб не ўзнікла блытаніны, прыдумалі ім гэтыя нарукаўныя павязкі.

Харчу палякам не хапае, яны блукаюць па мястэчку, па ваколіцах. Прапаноўваюць на абмен карабок запалак, пачак фарбы, іголку. Невысокі, чарнявы, з бяскроўным тварам паляк заходзіць у будку. Есць таропка, аглядваючыся, нібы баіцца, што нехта ўскочыць і вырве з-пад носа міску з капустай. Пасёрбаўшы, лаецца.

— Герман то холера, пес! — крычыць так, што Птах азіраецца на дзверы.— Ён бэндзе піць з вас кроў, а з касцей бэндзе мець навоз. Так... Я не хлушу, я вем — тшэба нішчыць, рэзаць германа!..

— Чаму ж ты, калі такі смелы, не рэзаў? Дык ты немцу чыгунку ладзіш?

— А цо я могу? — паляк вяне на вачах.— Естэм енец, хэфтлінг. Я бэндэ ўцекал, а фаміліі капут. Там дзеці, дзве цуркі...

— У тым-та, брат, і загвоздка, што хацеў бы ў рай, ды грахі не пускаюць. На чыім возе едзеш, таму і песню спявай.

— Так,— сумна згаджаецца паляк.— Пан ма рацыю. Мы — невольніцы.

Паляк забягае штовечар. Патроху яго падкармліваюць.

Міця ўстае і кладзецца з адной думкай — пра фронт. Думка засела трывала, як увагнаны ў дрэва жалезны цвік. Ад яе нельга пазбавіцца. Яна заўсёды з

ім, падпарадкоўвае сваёй уладзе ўсё астатняе. Чыгунка, лес, поле, кніга, якую Міця іншы раз бярэ ў рукі, работа па гаспадарцы — усё нагадвае пра вайну, ва ўсім прысутнічае да болю акрэсленае, усяўладнае адчуванне непатрэбнасці, марнасці ўсяго гэтага, калі не вернецца ранейшае, калі ўсё застанецца такім, як ёсць. Сам ён, маленькая, непрыкметная пясчынка, цалкам залежыць ад падзей і віхур, якія разгуляліся там, па-за полем яго зроку. Але ў той жа час ён частка гэтых падзей, яны адгукваюцца болем ці радасцю ў сэрцы. Ад таго, прыйдуць ці не прыйдуць нашы, залежыць усё жыццё.

У бацькі другі клопат. Ён найболей дбае аб тым, каб уратаваць ад бяды сям'ю. Ён згодзен стаяць збоку, перачакаць, пакуль не пранясецца над галавой шалёная віхура, у якой так лёгка збіцца з тропу. Для бацькі маюць значэнне карова і цялушка, капа гнілой саломы, якую прывёз стары Шнапс, пазычаная асьміна бульбы. Ён, здаецца, можа жыць толькі гэтымі дробязнымі клопатамі і справамі, без таго, самага галоўнага, што дзеецца на свеце. Ён згаджаецца так жыць. Міця не згаджаецца. Недзе тут і праходзіць мяжа паміж яго і бацькавымі адносінамі да вайны і ўсяго таго, што прыйшло разам з ёй. Кожны гэта адчувае. Бываюць хвіліны, калі Міця проста ненавідзіць бацьку.

Птаха ж непакоіць зацятасць, засяроджанасць сына, тая ўпартая настойлівасць, з якой пястуе сваю думку, тоячы ў душы яе, нікога з сямейных да яе не дапускаючы. Бацька заўважыў: усё, за што б сын ні ўзяўся, робіць без ахвоты, без цікавасці, без той рупнасці, якая так яму ў Міці падабалася. Ва ўсім гэтым, ведаючы характар сына, бацька бачыць небяспеку для сям'і, трывожыцца. Непакояць яго і Міцевы сябры, частыя адлучкі з дому. На гэтым грунце ўзнікаюць яго дакоры Міцю. У іх характарах столькі агульнага, блізкага, але як далёка стаяць яны адзін ад другога!..

Галоўны бацькаў клопат у тым, каб скласці хату і хутчэй у яе перабрацца. Там ужо наслалі падлогу, але няма яшчэ столі, печы і на адзін бок даху не хапіла дранкі. Печ можа пачакаць. Летам можна варыць і на двары, у пячурцы. Без столі і даху ў хату не ўбярэшся.

— Міця,— паклікаў аднойчы бацька.— Давай зрэжам сасну. Усё адно немцы валяць лес ля чыгункі. Ніхто слова не скажа. А дранка будзе харошая.

— А пчолы як?

— А што пчолы,— бацька сумна ўсміхнуўся.— Тут людзі гінуць, а ён пчол шкадуе.

Яны стаяць на пераездзе. Зімовы адвячорак, у сінятым паўзмроку шарэе поле, кусты. У лесе нехта стрэліў, і глухое рэха праняслося над полем.

— Дык сёння зробім? — нерашуча пытае бацька ў Міці.

— Рэж сам. Я не буду.

— Глядзі, які жаласлівы. Хата цячэ, а табе галава не баліць. Дзе дранкі ўзяць?..

Бацька павярнуўся, падаўся ў двор. Міця астаўся на пераездзе. Яму сумна і крыўдна. Ён не здолеў бы сам сабе растлумачыць, чаму не спадабаўся бацькаў намер. Можа, таму, што са знішчэннем сасны як бы зарвалася тое, што звязвала мінулае з сённяшнім і заўтрашнім. Міця не можа ўявіць, якімі будуць без сасны пераезд, будка і поле. Яны стануць незнаёмымі, зусім не такімі, якімі прывык іх бачыць. І ёсць яшчэ другое, таксама важнае, што цяжка выказаць словамі і што жыве толькі ў пачуццях...

Міця сядзіць на парэнчах драўлянага бар'ера, глядзіць на мястэчка. У школе — яркія агні. Зноў няма светамаскіроўкі. Ад гэтага трывожна. Агні школы як бы аддаляюць тое, што павінна было хутка прыйсці, але затрымалася ў дарозе. Паволі гаснуць апошнія фарбы дня. Цямнее.

Нячутна падышоў бацька, і Міця ўздрыгнуў.

— Пужлівы ты стаў. Пакуль за бацькавай спіной сядзіш, не бойся.

Ён памаўчаў, загаварыў лагаднейшым голасам:

— А сасна хай стаіць. Думаеш, я хацеў губіць яе? Моцная яна, якраз у сіле. Да мяне стаяла, няхай стаіць і пасля мяне. Як перабраліся сюды, у будку, тады галіны ніжэй былі, рукой дастанеш. Калыску вешалі. Дзіця бачыць зялёнае і рада, смяецца.

Міця моўчкі слухае.

— Думаў, звякую ў будцы, хоць выбірацца ўсё адно трэба было б, пенсіянераў у будках не трымаюць. Але каб не вайна, не немец, яшчэ пажылі б.

Прымiраныя, занятыя кожны сваім, пайшлі ў двор.

* * *

Першае, што адрамантавалі немцы на станцыі, была прыбіральня. Звычайных таблічак — «Для мужчын», «Для жанчын», якія віселі раней, няма. Замест іх напісана па-нямецку — «Толькі для немцаў», «Для рабочых». Хлопцы, убачыўшы такое, не паверылі вачам. Але таблічкі віселі, і напісанае трэба было разумець так, як напісана.

Дзён праз тры, вечарам, у хату да Лобіка заскочыў узрушаны Шура Гарнак. У руках у яго нейкі скрутак.

— Ёсць ідэя! — гукнуў з парога і разгарнуў на стале партрэт Гітлера.

Міця і Лобік кінуліся да стала. Пад партрэтам надпіс па-руску: «Гітлер-вызваліцель». У Гітлера грубы, сярдзіты твар, трохі скрыўлены набок рот. Палавіна лба закрыта начэсанай пасмай валасоў.

Партрэт Шура дастаў лёгка. Ва ўправе раздавалі такія старастам. У іх двор заязджае адзін, далёкі бацькаў сваяк. Хоць і староста, але везці Гітлера ў вёску не захацеў.

— Павесім Гітлера ў прыбіральні, на станцыі! — Шура пацірае ад задавальнення рукі.— Раз немцы так клапоцяцца аб сабе, то няхай і Гітлер ім. Няхай моляцца.

Вечарам над станцыяй стаіць насцярожаная цішыня. Свецяцца задратаваныя вокны пакгауза — там жывуць палякі-рабочыя. Снег з рэек ачышчаны, стрэлкі ў змроку, як надмагільныя крыжы. Міця і Лобік сталі на варце, Шура з партрэтам за пазухай шуснуў у нямецкае аддзяленне прыбіральні. Выскачыў агніста-радасны.

— Гатова!

Сцежкай па заснежаных агародах, якія аддзяляюць станцыю ад вуліцы, ішлі моўчкі, а потым загаварылі, замахалі рукамі.

Раздзел шосты

1

Міша Ключнік — шыракаплечы, круглатвары — сувязны ад Анкудовіча. Паранены ў нагу, месяц праляжаў у бальніцы. Хто яго паклаў туды і як ён, пар-

тызан, лячыўся пад носам у немцаў, хлопцы не ведаюць. Ад гэтага ходзяць радасныя, узбуджаныя.

— Сачыце за немцамі, паліцаямі! — загадаў Ключнік начальніцкім голасам, толькі на некалькі хвілін завітаўшы ў Лобікаву хату, і тут жа знік.

Мінула якіх тры дні, і пра нямецкі гарнізон хлопцы ведаюць усё, што можна ведаць. Ахоўная рота, размешчаная ў станцыйным двухпавярховым будынку, налічвае шэсцьдзесят салдат. У іх вінтоўкі, кулямёты. У паліцыі болей як сотня бобікаў, апрача гэтага, дванаццаць немцаў-жандараў, дваццаць салдат у ахове гебітскамісара. У іх таксама кулямёты і вінтоўкі.

Ключнік жыве на кватэры ў медсястры. Сяргей зайшоў да яго, пераказаў тое, што вядома пра гарнізон, але сувязны пакідаць мястэчка як быццам не збіраецца. Адчувае сябе як рыба ў вадзе. У яго многа знаёмых і сярод іх нават два перакладчыкі гебітскамісарыята, маладыя прысадзістыя фольксдойчы, з якімі ён запанібрата. Недзе раздабыў Міша новае паліто, касцюм, бліскучыя шыраканосыя туфлі.

Вечарам у акружэнні дзяўчат Міша прыходзіць у клуб. Ён прыгожы, і дзяўчаты — медсёстры, санітаркі, тэлефаністкі — злуюць, калі бачаць, што ён танцуе з якой-небудзь адной. Хлопцаў Міша не заўважае, глядзіць, як на незнаёмых.

Сяргей яшчэ раз схадзіў у Гарбылі да сястры і вярнуўся з добрымі весткамі. У чыгуначным гарадку таксама не дрэмлюць. Сястра пазнаёміла яго з цікавым чалавекам — капітанам Бондарам, хоць гаварыць аб ім забараніла. У Бондара сувязь з акцябрскімі партызанамі — тымі самымі, якія ўсю зіму ваявалі з немцамі. Сястра, якая працуе ў нямецкай сталовай, сказала, што вясной пойдзе ў партызаны.

Сяргей па-ранейшаму, ледзь не штовечар завітвае да Аўсяніка. Прыкметнага поспеху няма. Аўсянік гуляе ў незразумелую гульню. З усім згаджаецца, падтаквае, але словы круглыя, лёгкія, знікаюць, не застаючыся ў памяці.

У той вечар, набраўшыся злосці, Сяргей наважыўся ісці напралом. Аўсянік сядзеў на прыпечку і пры бляклым святле каганца падшываў валёнак. Кроў прыліла да Сяргеевага твару, на вуліцы гразь, слота, наступае вясна, а Аўсянік дбае пра зіму.

— Вы мне скажыце проста,— Сяргей стараецца гаварыць спакойна.— Дасцё зброю ці не?

— Каму гэта я павінен даваць зброю?

— Хлопцам. Мне сорамна перад імі.

— Твае хлопцы — нулі без палачак. Малакасосы. Асабліва Вілюга гэты.

— Яны не дрыжаць і не калоцяцца, як вы.

— А чаму [redacted] павінен даваць зброю? Няма яе ў мяне. Адкуль вы ўзялі?..

Сяргею ясна, што болей з Аўсянікам па-таварыску гаварыць нельга. Сёння трэба вырашыць канчаткова, дасць зброю ці не.

— Мы ведаем усё. Вы самі мне гаварылі, а цяпер тоіцеся,— у Сяргеевым голасе пагроза.

Аўсянік падхопліваецца.

— Гавары ты цішэй. Ну навошта крычаць?

— Пакажыце зброю,— стаіць на сваім Сяргей.

— Слухай, Амельчанка, пачакай. Не трэба быць такім гарачым.

— Самі можаце не ісці. Раскажыце, дзе яна. Знойдзем самі.

— Які ты нецярплівы. Трэба ўсё абдумаць, узважыць. Так проста не робіцца.

— Пакажыце месца! — ледзь не крычыць Сяргей.— Вам жа будзе лепш.

Аўсянік урэшце здаецца. Нервова цярэбіць махры на шаліку, якім абвязана шыя, нібы яму займае дыханне. У гэтую хвіліну Аўсянік падобен на ката, якому заціснулі дзвярамі хвост.

— Трэба шукаць ля торфазавода. І каб пра мяне ні гуку. Нічога ведаць не хачу. Я той ямы не закапваў і адкапваць не буду. Я і так на падазрэнні. Не хадзі да мяне болей. Ля торфазавода ў пятым квартале шукайце. Ад квартальнага знака па правы бок прасекі павінна быць старая бяроза са зламаным верхам...

Сяргей радуецца, але не хоча паказаць выгляду. Прызнанне Аўсяніка дорага каштавала. Колькі ён сюды пахадзіў!

Аўсянік правёў Сяргея да парога. У сенечках схапіў за рукаў, зашаптаў:

— Вы маладыя, гарачыя — не разумееце... Партызаны добра, калі фронт моцны. А як не, дык усё гэта глупства. Што ты з вінтоўкай супраць танка зробіш?

Не ідзі вуліцай, агародам ідзі. Можа, якая сволач падглядвае.

Сяргею непрыемна ад Аўсянікавых слоў, але спрачацца няма жадання.

Сяргей ідзе вячэрняй вуліцай. Адчувае сябе дужым. Яму вядома пачуццё незалежнасці, сілы, тое пачуццё, якое бывае, калі трымаеш у руках вінтоўку. Хлопцы, акрамя хіба Лобіка, гэтага не ведаюць. Таму яны не могуць зразумець, як адчувае сябе баец, у якога няма вінтоўкі. Цяпер гэта ўсё мінецца. Няхай ён толькі возьме ў рукі зброю...

Перад сінім, стоеным у змроку вечара, садам Сяргей спыняецца. Дамоў ісці не хочацца, да Лобіка — таксама. Заўтра ці паслязаўтра, калі ён адкапае зброю, усё пераменіцца. Тады, думае ён, хлопцы будуць глядзець на яго зусім інакш.

Сяргей адчувае сябе вінаватым, калі ідзе праз сад да Рыцінага дома. Як бы крадзе. Ведае, што не любяць Рыту хлопцы, пры ім з яе насміхаюцца. Але ён усё адно да яе ходзіць. У Рыты асобны пакойчык, і яна смела вядзе Сяргея да сябе, ёсць хто ў хаце ці няма. У пакойчыку беспарадак: ложак непрыбраны, на спінцы крэсла навалам сукенкі, панчохі, стол закіданы грабянцамі, прыколкамі. Аднойчы ён застаў Рыту неапранутай, у адной споднյай сарочцы. Дзяўчына сядзела на ложку, абхапіўшы калені рукамі, гарэзліва ўсміхалася, гледзячы на яго.

Калі б яна, як і большасць местачковых дзяўчат, вышывала сурвэткі, старалася паказаць сябе дбайнай гаспадыняй, ён на яе і ўвагі не звярнуў бы. Рыта ўяўляецца адметнай, не падобнай да іншых дзяўчат. Яму ні разу не ўдалося да канца зразумець, чаго яна хоча.

Пра свае адносіны да Рыты, насмешкі хлопцаў Сяргей думае так: ён пакуль не зрабіў нічога такога, каб Рыта выдзяляла яго сярод другіх. Яна прыгожая, таму да яе цягнуцца. Хіба ёсць прыгажэйшая дзяўчына на іхняй Вакзальнай вуліцы?..

Рыту застаў дома. Здзівіўся, убачыўшы яе за работай, расчырванелая, з распушчанымі валасамі палошча бялізну. На стале ў слоіку з-пад варэння тры галінкі вярбы. Коцікі на іх распусціліся, праклюнуўся зялёны лісток. На дварэ, у дрэвах саду шуміць вецер.

— Заўтра пайду на работу,— сказала Рыта, расчэсваючы грабянцом валасы.

— На якую работу?

— Машыністкай у маслапром. Мяне прынялі. А ты не думаеш куды-небудзь паступаць? Могуць забраць у Германію.

— Яшчэ пабачым...

Хочацца сказаць Рыце што-небудзь колкае, злое, але Сяргей маўчыць. У думках бачыць сябе з вінтоўкай, рэвальверам. Прыйдзе ў гэты маслапром, застыне на парозе. Твары тых, хто там сядзіць, перасмыкнуцца ад страху. Але ён здзівіць іх велікадушшам. Не прамовіць ні слова. Усе яго зразумеюць і кінуцца прэч з нямецкай службы. Застанецца адна Рыта. Што яна скажа? Як на яго паглядзіць?..

Рыпнулі дзверы, у пярэднім пакоі пачуліся крокі і без стуку ўвайшоў чырванатвары хлопец у чорным дублёным кажушку наросхрыст. Сяргей пазнаў яго, гэта той самы Лёнька Шчур, які гучней за ўсіх выбівае чачотку ў клубе. Ён без дазволу сеў у крэсла і вялікімі сінімі вачамі ўтаропіўся на Сяргея. Рыта пачырванела. Было відаць, што Шчур тут госць не новы.

— Знаёмцеся,— сказала Рыта.— Гэта Лёня. У маслапроме кладаўшчыком.

«Наеў морду, сволач»,— мільгнула ў Сяргея нядобрая думка. Сяргей сядзеў як на іголках. Гаварыць не было пра што. Шчур выцягнуў са слоіка галінку вярбы і сцёбаў сябе на бліскучых халявах. Сяргей развітаўся. Выходзячы садам на вуліцу, ён, здаецца, чуў, як скрыпіць пад ветрам стары, паточаны шашалем Рыцін дом.

2

Вясна ішла.

На палях, шэрых і пустых, з рэдкімі палоскамі азіміны, запелі раўчукі, талай вадой напаўняліся перахлябіны, канавы на ўзбочыне шляху. У лесе між дрэвамі яшчэ ляжыць пачарнелы снег, а на прагалах, на куп'і ўжо вытыркае свае пупышкі-порхаўкі першая трава — чорнагалоў. Яшчэ будуць замаразкі, галалёдзіца. Могуць нават і ў красавіку разгуляцца снежныя завірухі, але чорнагалоў расце, трывае.

Вясна пачыналася трывожна. У нямецкіх зводках, якія акуратна вывешваюцца на клубе, зноў пахвальба. Ля ракі Волхаў акружана савецкая армія. Ідзе наступленне на Керч, на Севастопаль.

Вечарам у фае клуба малады нямецкі салдат, падыгрываючы на губным гармоніку, спяваў:

Es geht alles vorüber,
Es geht alles vorbei.
Wir laufen im Dezember,
Die Russen — im Mai...[1]

Салдат даўганосы, худы, з густымі вяснушкамі на твары, і песня яго гучыць сумна. Спявай, салдат!.. Расія, якую твой фюрэр паўгода назад лічыў пераможанай, зняважанай, выстаяла, гнала па снежных раўнінах твае закаваныя ў браню армады. Ідзіце наперад, нямецкія хлопчыкі,— фюрэр вам назапасіў бярозавых крыжоў!.. Запомні, салдат, рамантыкі не будзе, не пойдзеш ты пераможным крокам, закасаўшы рукавы, а шчодра пальеш маладой крывёю кожную цалю чужой, жорсткай зямлі. Ваш фюрэр гаворыць, што вайна — натуральны стан чалавека. Ты адчуў, можа, смак вайны, таму і сумная твая песня. Спявай, салдат!..

Не да плугоў і трактара клікала першая акупацыйная вясна, а да помсты, на партызанскія сцежкі. Зычыла не хлебны каравай, а засеў нянавісці і помсты.

Мікола прыбег у будку раніцай, моцна ўстрывожаны. Не хацеў нічога гаварыць пры бацьку і маці і толькі непрыкметна кіўнуў, даючы Міцю знак выйсці. Хлопцы выйшлі на двор і павольна пакрочылі прасёлкавай дарогай, якая, пятляючы па шэрым полі, вяла ў мястэчка. Дзень хмуры, нібы асенні. На чыгунцы перашываюць каляю, грукаюць ламамі палякі.

— Сяргея арыштавалі,— коратка паведаміў Мікола.— Амаль усіх забралі, хто з лесу прыйшоў, са знішчальнага батальёна. Аўсянік уцёк.

— А Ключнік дзе?

— Пайшоў папярэдзіць Анкудовіча. Выведаў, што будуць забіраць палонных прымакоў. Назад у лагеры. Актывістаў будуць арыштоўваць.

Навіна ўстрывожыла. Бяда прыйшла адтуль, адкуль яе не чакалі. Хлопцы паныла прымоўклі.

— Аўсянік сказаў Сяргею, дзе закапана зброя,— працягваў Мікола.— Але на тым месцы яе не знайшлі.

---

[1] Усё праходзіць, мінае,
Усё праходзіць, мінае.
Мы ўцякаем у снежні,
А рускія — у маі *(нем.)*.

Сяргей з Шурам хадзілі. Мабыць, Аўсянік проста хітраваў... Не верыў нам. Ясна, што сам пайшоў у партызаны.

Хлопцы дайшлі да апошніх местачковых хат і павярнулі назад, у поле. Ісці цяжка: дарогу расквасіла, да чаравікаў прыліпаюць камякі гразі. Нехта ззаду аклікнуў: азірнуўшыся, убачылі Лобіка. Не выбіраючы дарогі, правальваючыся ў гразь, ён даганяў іх.

— Сяргея схапілі,— дрыжачы ад узбуджэння, паведаміў як навіну.— Аўсяніка ўзялі...

— Аўсянік уцёк,— запярэчыў Мікола.— Я ведаю. Нехта яго папярэдзіў.

Вандравалі па полі, расхвальвалі Аўсяніка. Цяпер ён здаваўся разумным, праніклівым. Відаць, нездарма таіўся. Ён не адзін, гэта ясна. Ім, маладым, проста не хацеў раскрываць карты. І правільна рабіў. Не абавязкова кожнаму сустрэчнаму давяраць. Што ён ведаў пра іх?.. Здавалі нормы на значкі, лістоўку надрукавалі. Глупства гэта ўсё. Людзі, відаць, рабілі большае і не малолі без патрэбы языкамі. Паказалі немцам дулю.

— Аўсянік цяпер сам звяжацца з намі,— выказаў здагадку Міця.— Вось пабачыце. Партызаны без нас не абыдуцца. Ім жа трэба разведка...

Калі будзе свой, мясцовы атрад, то партызаны без іх сапраўды не абыдуцца. Анкудовіч далёка, у Дамачоўскім атрадзе. Але і то прыслаў Ключніка.

— Сходзіш заўтра ў лес і забярэш гранаты,— загадаў Мікола Міцю.— Снег сагнала. Можа, патронаў знойдзеш, валачы. Я на торфазавод з Шурам схаджу. На тое месца. Можа, Аўсяніка стрэнем.

Назаўтра з раніцы Міця ўжо ведаў, што Аўсяніка ўсё-такі схапілі. У лес ён не пайшоў, а схаваўся ў радні, на хутары. Нехта з паліцэйскіх здагадаўся, што ён там.

Выйшаўшы на пераезд, Міця яшчэ здаля заўважыў Міколу. Ён крочыў па насыпе, і вецер шырока развяваў полы яго шэрага, перашытага з шыняля, паліто.

Крочыў Мікола смела, не зважаючы на немцаў-тодтаўцаў і палякаў, якія перашывалі чыгунку. Падышоўшы да Міці і нават не павітаўшыся, выпаліў:

— Мне трэба паступіць у паліцыю!..

— Навошта? — не зразумеў спачатку Міця.

— Як навошта? З Сяргеем звяжуся, з Аўсянікам. Зброі дастану. А чаго чакаць?

Міця адразу адчуў, што Мікола рашыў правільна. Іншага выйсця не было. Яны ўжо не маглі, як раней, сядзець без зброі. Перахапаюць усіх, як зайцоў. І ў лес без зброі не ўцячэш. Але і параіцца няма з кім. Ключнік сышоў. Анкудовіч — далёка.

— Я згодзен,— сказаў Міця.— Ты малайчына. Пайшлі да хлопцаў.

У Лобіка сядзеў Шура. Іван, выслухаўшы Міколу, паставіўся да яго намеру скептычна:

— Што ты будзеш рабіць, як табе расстрэльваць загадаюць? Немцы ж захочуць цябе праверыць. Скажуць: вядзі і страляй.

— Не буду страляць. Няхай лепш забіваюць мяне. Пальну з вінтоўкі ў немца і ў лес. Я ўжо думаў.

— Сям'ю расстраляюць.

— Дык што, на печы сядзець? — збялеўшы з твару, закрычаў Мікола.— Вы ўсе разумныя, пакуль да дзела. Дуляй немцу не сагрозіш. Калі ты такі мудры, то скажы: што рабіць?..

Лобік маўчаў. Маўчаў і Шура.

— У нас група, арганізацыя,— сказаў Міця.— Звязаны з партызанамі. Ён жа не сам ідзе — пасылаем.

Хлопцы згадзіліся. Тое, што наважыў Мікола, давала магчымасць глядзець у заўтрашні дзень з надзеяй.

— Дык я пайду,— голас у Міколы задрыжаў.— Вы, хлопцы, не забудзьце пра тое, што сказалі.

Міця адчуў удзячнасць да рашучага, грубаватага Міколы. Яны ўсе бралі на сябе вялікую адказнасць. Яны звязаны з Анкудовічам, з Ключнікам, з Сяргеевай сястрой, але цяпер трэба рашаць самім.

— Я правяду цябе,— сказаў Міця.— Пайшлі.

Ва ўсіх іх за цяжкія гэтыя два дні нават не ўзнікла думка, што Сяргей, якога ў нямецкім засценку, безумоўна, катуюць, каго-небудзь выдасць.

3

З таго дня, як Мікола Цябут стаў насіць на рукаве свайго паліто павязку паліцэйскага, а на плячо ўскінуў вінтоўку, яго асобай шмат хто зацікавіўся. Хлопцы, што вучыліся ў старэйшых класах і памяталі Міколу па школе, глядзелі на яго з пагардай, дарослыя тыя, што ведалі бацьку (бацька Міколаў у арміі),— здзіўлена. І толькі дзяўчаты, асабліва тыя, што ходзяць да

Веры, сустракалі Міколу з хітрымі агеньчыкамі ў вачах.

Аднойчы, вясновым надвячоркам, Міця зайшоў да Веры — кнігу прынёс.

— Можа, пасядзім у садзе? — нясмела прапанавала Вера.

Сярод яблынь, якія ўсе ў цвеце,— дашчаны столік. Прыселі. Вера, засмучаная, маўчыць.

— Міця,— нарэшце прамовіла яна.— Я ж з вамі вучылася. Чаму вы ад мяне тоіцеся?

— Як тоімся?

— Бачыш, і ты такі самы. Пра цябе я лепей думала. Нібы я не савецкая.

— Не трэба так гаварыць.

— Міколу вы ў паліцыю паслалі?

Міця адчуваў, як чырванее твар, шыя.

— Маўчыш, сорамна. Я даўно без цябе ведала...

— Я пайду, Вера,— Міця падняўся.— Ты можаш думаць, што хочаш.

— Міця! — падхапіўшыся, спалохана ўсклікнула Вера.— Вар'ят ты, ці што? Я пажартавала...

Ён сеў, села і яна. Адно на аднаго не глядзелі, хавалі позіркі. І ад таго, што абое спалохаліся думкі, што вось гэтак, варожа, не па-людску разыдуцца, ад таго, што Вера ўслых прызнала сваю неправату, між імі ўстанавілася маўклівая згода. Вера загаварыла першая:

— Няхай будзе, як ты хочаш. Але сваім жыццём я магу рызыкаваць, праўда? Дык слухай. У мяне ёсць вінтоўка. Тут, на двары. Яна трэба табе? Калі трэба, бяры...

Яму стала сорамна. Што ў іх, шасцярых, ёсць? Адзін урэзак. Можна, вядома, лічыць і вінтоўку, якую выдалі Міколе ў паліцыі. Сяргей — у турме. Аўсянік, да якога Мікола заходзіць у камеру, пра зброю нават слухаць не хоча.

— Дзе ты ўзяла?

— У паліцая ўкрала яшчэ восенню. Паставілі аднаго на пастой. Ён вінтоўку пакінуў, а сам выйшаў. Я схавала яе на агародзе. Шыбку выняла, каб можна было падумаць, што нехта праз акно выцягнуў.

— І гэты паліцай змаўчаў?

— Заявіў. Немцы прыходзілі з вобыскам.

Вера рызыкавала яшчэ тады, калі ён наогул не ве-

даў, што рабіць. Ці адважыўся б тады на такі крок ён сам? Дык ці мае права на гэтую вінтоўку, здабытую дзяўчынай?

— Ты не крыўдуй, Міця. Я вас проста хачу папярэдзіць. Думаеш, другія нічога не бачаць? Разумеюць ці здагадваюцца. Вам не трэба хадзіць разам. Самі сябе напаказ выстаўляеце...

Міця ўсміхнуўся. Яна лічыць іх немаведама якімі героямі. А што асаблівага яны зрабілі? Рызыкаваць-то, можа, і рызыкавалі. Кожная драбніца каштуе рызыкі.

Ён успомніў, як тыдзень назад ледзь не папаўся з урэзкам, які нёс ад Міколы. Дзеля гэтага ў майскі вечар прыйшлося апрануць паддзёўку. Сустрэчныя паглядалі здзіўлена. Мабыць, лічылі яго хворым. Да чыгункі правёў Мікола. Па палатне Міця пайшоў адзін. Урэзак нёс пад крысом. Нечым яго выгляд здаўся падазроным салдату, што прахаджваўся перад блокпастом. Той назіркам, назіркам за Міцем. Мікола гэта ўбачыў, не раздумваючы, пабег. Перагнаў немца, пайшоў поплеч з Міцем. Убачыўшы паліцая, немец супакоіўся, адстаў...

Урэзак заржавелы, з загнутымі жалезнымі краямі на ствале. Нехта нявопытны, надрэзаўшы ствол, пераламаў яго, як палку.

Некалькі дзён, седзячы ў хляве, на вышках, Міця прыводзіў урэзак да ладу: спілаваў напільнікам загнутыя краі, сашкроб іржу, змазаў затвор і ствол.

— Вазьму вінтоўку,— сказаў Міця.

Перад Верай таіцца не варта. Яна такая ж, як і яны, шасцёра. Можа, лепшая нават. Але ўсё адно Міця не можа ёй расказаць аб тым, што яны робяць і што задумалі. Тое, што ён ведае, належала не толькі яму.

Хлопцы, дачуўшыся пра вінтоўку, узрадаваліся. Яны не адчувалі ніякіх дакораў сумлення.

— Малайчына Вера! — паціраючы рукі, усклікнуў Мікола.— Пойдзем, забяром.

На наступны вечар у Верыным садзе гулкімі хвалямі пераліваўся рогат. Шура Гарнак расказваў вясёлыя гісторыі, Лобік падкалваў Шуру, а Мікола рагатаў за дваіх. Калі зашарэў змрок, Мікола выйшаў з двара з вінтоўкай на плячы. Вінтоўка акуратная, дагледжаная, з чатырма патронамі ў магазіне і адным — у канале ствала. І ніхто з тых, каму пра гэта не трэба ведаць, не

заўважыў, што зайшоў Мікола да Веры з пустымі рукамі, а выйшаў з вінтоўкай. Добра мець свайго паліцая!..

За вінтоўкай — аманал. Яны ўтрох — Міця, Лобік, Мікола — нацягалі некалькі пудоў. Насілі карзінамі, удзень. Некалі гэты аманал належаў знішчальнаму батальёну. Паліцыя захапіла аманал. Да чаго легкадумны народ паліцаі! Ці трэба лепшае вытлумачэнне таму, што тады восенню паверылі — партызаны болей не ўваскрэснуць. Іначай чаму так нядбайна паставіліся да захавання аманалу? Ляжаў сярод featurerознага друзу ў паліцэйскім хляве — два вялікія папяровыя мяшкі — і ніхто ім не цікавіўся. Мікола прыцемкам вывалак мяшкі ў двор, перакінуў за паркан. За парканам — яма. Адтуль бралі і насілі.

4

22 чэрвеня — гадавіна вайны. У гэты дзень па чыгунцы прайшоў першы нямецкі цягнік. Яго Міця ўбачыў апаўдні. Для адводу вачэй яшчэ з раніцы пайшоў з касой у кусты, але не косіць, а пілуе рашпілем надвае зенітны снарад. У кустах — тайнік. Тут урэзак і вінтоўка, частка аманалу. Зачуўшы гул на чыгунцы, выйшаў на гала. Цягнік пробны — з кароткай трубой паравоз, чатыры вагоны. Рухаецца павольна, нібы абмацвае перад сабой рэйкі. Вагоны, паравоз аздоблены зеленню, тармазы, дзверы густа абляпіла салдатня.

Міця, убачыўшы цягнік, адчуў, як заныла ў грудзях.

Вечарам — збор у Лобіка. Няма Сяргея і Вілюгі. Сяргей з таго дня, як выпусцілі з турмы, здружыўся з Юрыем Басняком, лейтэнантам з Адэсы. Ходзіць да яго на кватэру ледзь не штодня. Вілюга таксама з ім.

— Міна трэба,— гаворыць Шура Гарнак.

Ён працуе ўжо на чыгунцы матарыстам. Хутка яшчэ хто-небудзь туды паступіць. Ключнік некалькі разоў быў — загадаў.

Міну зрабіць не цяжка, аманалу колькі хочаш. Але як яе ўзарваць? Лобік строіць планы, Шура іх тут жа адхіляе. Але ўсё-такі залатая ў Івана галава. Выказвае думку, якая, нарэшце, падабаецца ўсім.

— Хімічны ўзрывальнік,— гаворыць ён.— Самая

простая рэакцыя — кроплю сернай кіслаты на сумесь берталетавай солі з цукрам. Дэтанацыі хопіць.

— Добра,— пярэчыць Шура.— Але як міну ўзарваць?

— Проста. Пакладзі пад стык аманал, у шчыліну сумесі, бутэлечку з кіслатой на стык. Яе ж колам раструшчыць.

Хлопцы весялеюць — Лобік геніяльны!

— Праз тыдзень каб была міна,— як бы загадвае Мікола.

У Міці таксама ідэя. Сёння распілаваў зенітны снарад, напакаваны доўгімі парахавінамі. Адну падпаліў. Гарэла, як звычайны грабянец. Ясна — нанізаўшы на нітку парахавіны, можна зрабіць шнур, падпаліць і за той час, пакуль будзе гарэць, паспець адбегчыся ад міны. Але зноў жа, як зрабіць узрывальнік? Можа, прыстасаваць звычайны капсуль, як-небудзь выбіўшы яго з патрона? Але ці дасць ён патрэбную дэтанацыю?

Міцеву ідэю ўхваляюць таксама, хоць адразу відаць, што такім спосабам цягнік не ўзарвеш. Можна мост ці што-небудзь нерухомае.

— Трэба праверыць,— кідае Мікола.

Заходзяць Сяргей з Вілюгам.

— Рукі ўгору! — камандуе Сяргей і, выхапіўшы з кішэні новенькі наган, цэліцца ў акно.

Хлопцы слупянеюць. Пра такую зброю, якая ў руках у Сяргея, і марыць не прыходзілася.

— Дай паглядзець,— загарэўся Шура.— Цяжкі, халера. Самаўзвод. Сем патронаў.

Наган пераходзіць з рук у рукі. Высыпаўшы патроны з барабана на стол, хлопцы цэляцца ў бутэлькі, гладышкі, якія стаяць на незавешанай паліцы. Шчоўкаюць курком. Наган дзейнічае бездакорна.

— Дай мне сёння на вечар,— просіць Шура.— Хочацца пахадзіць з наганам. Я табе заўтра аддам.

— Бяры.

— А дзе ты ўзяў? Можа, закапаную зброю?..

— Няма ніякай зброі. Абрыдла швэндацца на торфазавод. Усё вакол таго месца перакапалі.

— Аўсянік сволач,— падхапіўся Вілюга.— Марочыць галаву.

— Ён, мабыць, нічога не ведае,— гаворыць Мікола.— Я чатыры разы ў камеру заходзіў.

— Можа, думае, што цябе падсылаюць.

— Чорт яго ведае. Але ж сала ўзяў.

— Дык хто даў наган? — насядаюць на Сяргея.

Сяргей хмуры. Цяпер ён найчасцей хмуры. У турме білі, здзекаваліся, выпусцілі з выпадку дня нараджэння Гітлера. Але гэта толькі прыклёп, заступіўся за Сяргея бургамістр Крамер. Бацька некалькі разоў хадзіў да яго, прасіў. З Крамерам добра знаёмы.

Выпусцілі, але паабяцалі, што за малейшы праступак, які здасца немцам падазроным, Сяргея схопяць. Сяргея, безумоўна, запішуць у Германію, можа, нават ужо запісалі. Набор — хутка. Выйсце адно — уцячы ў лес. Сястра, якая ў Гарбылях, мабыць, пайшла ўжо. Але як пакінуць бацьку, маці, сястру і малодшага брата? Астануцца заложнікамі. Немцы не будуць ламаць галаву, куды ён сышоў. Тут і Крамер не паможа. У навакольных лясах няма атрадаў, куды прымаюць з сем'ямі.

— Анкудовіч наган прыслаў,— гаворыць Сяргей.— Праз Ключніка. Ключнік цяпер не хутка прыйдзе. Яны дзейнічалі групамі, а цяпер зноў аб'ядналіся ў атрад. У Дамачове — свая чыгунка.

— Што перадаваў Анкудовіч?

— Дзейнічаць.

— А што, калі і табе паступіць на чыгунку? Можа, не возьмуць адтуль?

— Не пайду я да іх кланяцца.

Душна ў Лобікавай хаце. Выйшлі на двор, прыляглі на мураве. На балоце кігікаюць кнігаўкі. Пачынае цямнець — сонца вялізным чырвоным шарам скацілася за лес.

Раздзел сёмы

1

Эшалоны ідуць і ідуць. Міця сядзіць на дрывотні, асцярожна цюкае малатком па галоўцы патрона — кабываліўся капсуль. Захоплены сваім заняткам, не заўважыў, як падышоў ззаду бацька.

— Ты што робіш?

— Нічога. Муштук.

— Глядзі, каб ад такога муштука губы не папухлі. Курэц.

— А што — буду курыць...

— Можа, у мяне спытаеш?

Міця адчувае, што схлусіў няўдала, але адступаць позна. Пачынае брацъ злосць на бацьку, ад якога ні ў чым не схаваешся.

— Чаго вы за мной віжуеце? — крычыць Міця.— Кроку не ступіш!

— Дык ты яшчэ крычыш? — бацька, сціснуўшы кулакі, ушчыльную падступіў да сына.— Не муштукі табе ў галаве! Можа, зноў леташніх цацак прынёс?.. Сям'ю загубіць хочаш?.. Знайду, галаву адкручу. Думаеш, што разумнейшы за бацьку, а я цябе навылёт бачу.

На ганку маці з дакорам глядзіць на Міцю. Пятрусь і сёстры спалохана цiснуцца ля дзвярэй.

— Нічога я не прынёс,— пакрыўджана гаворыць Міця.— Шукайце, калі не верыце.

Ён хлусіць свядома. Іначай нельга. Бацька не хоча яго разумець і ніколі не зразумее. Міця шпурнуў патрон, падаўся ў будку. Услед за ім — бацька.

— Праз такіх, як ты, народ пакутуе. Не чапай ліха, і яно цябе не зачэпіць. Але вам жа не сядзіцца, сярбіць. Калі фронту не ўтрымалі, то гэтым не паможаш, што тут стрэліш у немца. Ты яго аднаго, а ён тваіх дзесяць. У яго ж зброя, улада.

— А мала немцы здзекуюцца з людзей? — крычыць Міця.— Мала схапілі, расстралялі?

— Дык ты што — укажаш ім? Яны ж твайго спросу не пыталіся, калі пачыналі вайну. Іх сіла — іх і права. Беражонага і бог беражэ. Будзеш сядзець ціха, дык, можа, і міне бяда.

— Дык я ж сяджу ціха,— ужо спакойна гаворыць Міця.— Што я такое раблю?

Новая калатнеча пачалася вечарам. Маці не паверыла Міцю, бо ведала болей, чым бацька. Даўно заўважыла сын часта наведваецца ў хлеў. Цяпер, пачуўшы пра патроны, пайшла ў хлеў сама, кошкалася цэлую гадзіну і, нарэшце, прыбегла ў хату з пабялелым тварам.

— Сцяпан,— зашаптала, каб не чулі меншыя дзеці. Там гэтыя... Бомбы... Божа мой, божа... Ён такі скруціць сабе галаву...

Бацька выскачыў з будкі, матлянуўся ў хлеў і, абедвух несучы загорнутыя ў анучку Міцевы гранаты, кі-

нуў іх у студню. Міця стаяў ля акна з пабялелым тварам. Трэба было ў тайнік занесці. Прапалі гранаты.

— На гэты раз дарую,— спакойна прамовіў бацька, вярнуўшыся ў будку.— Але калі яшчэ што прыкмечу — па падлозе будзеш поўзаць. Зразумеў? І каб гэтых тваіх вісусаў нагі не было тут. Прыйдуць — выганю...

Маці плакала. Шкадавала Міцю і болей нічога не хацела ведаць.

Бацька зноў абходчык. Яму выдалі звязку ключоў, новых і не падобных на ранейшыя. Гайкі на рэйках цяпер другія, большыя, дый рэйкі мацуюцца да шпал не кастылямі, а шурупамі. Знешне ўсё асталося такім, як і было: абход, абавязкі, служба — тыя самыя. Платы немцы не прыбавілі: дваццаць марак, дакляраваных на месяц, нібыта азначаюць дзвесце даваенных рублёў. За іх на станцыі, у хітраватых немцаў-забеспячэнцаў, якія сёе-тое прадаюць з-пад крыса, можна купіць дзве цаглінкі цвёрдага салёнага хлеба, а калі ў адкрытую, ва ўсіх на вачах, то — нікеліраваную запальнічку і пачак цыгарэт. Паёк бацьку далі — трыста грамаў хлеба на дзень, кіло солі на месяц. Служыць бацька не хацеў, але хата не скончана.

Эшалоны ідуць. У паспешлівасці, з якой нясуцца цягнікі на ўсход, ёсць штосьці няўпэўненае,— здаецца, яны ляцяць у прорву. Салдаты, якія едуць у вагонах, не іграюць на губных гармоніках, не галёкаюць, як летась. Твары іх абыякавыя.

Назаўтра ціха прайшоў санітарны поезд. На зялёных вагонах чырвоныя крыжы. Вокны завешаны фіранкамі, але тое, што хацеў, Міця ўбачыў. Мільганула перабінтаваная, з рудымі падцёкамі на марлі, галава, жоўты, васковы твар, рука, што звесілася з верхняй полкі.

Маці стаіць ля калодзежа, глядзіць на цягнік з-пад далоні.

— Не радуйся,— гаворыць да Міці.— Ва ўсіх ёсць кроў, і ўсім баліць. Грэх з такога выскаляцца. У тых параненых маткі, дзеці...

— Хто іх прасіў сюды?

Вечарам высушаным на Лобікавай печы аманалам напакавалі калашыну старых штаноў. Гэта міна. Няма берталетавай солі, каб зрабіць узрывальнік.

2

Чорны шнурок на нямецкай карце, павешанай на сцяне клуба, трыма стрэлкамі-джаламі, выгнуўся на поўдні. Кнопкі — вастрыё джалаў — прышпілены ля Варонежа, Варашылаўграда, Растова. Немцы наступаюць. Нашы войскі пакінулі Севастопаль.

Адышоўшыся ад карты, Міця сустрэў Сюзану. Дашчаны тратуар рыпеў пад нагамі, сустрэчныя як бы здзіўлена пазіралі на іх — на яго, кульгавага, з насупленым тварам, у нехлямяжым пінжачку, залатаным на рукавах, і на Сюзану — прыгожую, у адпрасаванай белай блузцы.

На карту Сюзана наўрад ці глядзела. Яны яшчэ раз прайшлі паўз клуб, але яна нават галавы ў той бок не павярнула.

— Як ты жывеш, Міця? — спытала даверліва, прыязна, як бы імкнучыся развеяць яго хмурую маўклівасць.

— Так сабе.

Яна ішла побач, гаварыла, зазірала яму ў твар, не зважаючы на тое, што ён адмоўчваецца, кульгае, што на ім старая парваная вопратка, якая зусім не пасуе для шпацыру з дзяўчынай. З тратуара звярнулі ў бальнічны завулак — ціхі, зялёны, і Міця адчуў сябе спакайней. У завулку жыве Сюзана, і яе драўляны домік нічым не адрозніваецца ад іншых — гэткіх жа нізкіх, прысадзістых, схаваных пад яблынямі і вішнямі.

Дол у завулку зарос падарожнікам, муравой — тут амаль не ездзяць. Па той бок парканаў густа ўзняўся малліннік, ледзь не перад кожным домікам — лавачка. Прыселі на Сюзанінай.

Завулак жыве вячэрнімі шорахамі і зыкамі. Рыпнулі веснічкі, нехта бразнуў вядром. У малінніку піснула спалоханая птушка: мабыць, пачула, што па паркане, асцярожна перабіраючы лапамі, крадзецца кот.

Узышоў месяц, вісіць над завулкам, льючы святло на дахі хат. Ахутаныя срабрыстым полагам сады, хаты нібы заснулі.

— Не было б вайны, вучыліся б,— ціха прамовіла Сюзана.— Ужо закончылі б дзесяты клас. Ты куды думаў паступаць, Міця?

Тое, што ён сядзіць з Сюзанай, здаецца сном. Ён

хацеў бы ні аб чым не думаць, забыцца, лавіць вячэрнія шорахі. Але ў душы варушыцца нешта трывожнае.

Ён не ведае яшчэ, якія чары тоіць у сабе месячная ноч. І не ад аднаго яго залежыць — думаць пра вайну ці не думаць.

У дворыку насупраць нехта грукнуў, зачыняючы аканіцы, у канцы завулка замерлі чыесьці крокі. Нечакана для самога сябе Міця прыхінуўся да Сюзаны. Зніклі ўсе іншыя жаданні, апрача аднаго — вось гэтак сядзець з дзяўчынай, адчуваць дотык яе пляча, яе дыханне. І адразу знікла вайна, немцы, Вера, якая аддала яму вінтоўку, хлопцы, што, сабраўшыся ў Лобіка, мабыць, гавораць пра міну. Ёсць адна толькі Сюзана. Яна запоўніла сабой увесь свет. Яна побач з ім. Ён яе любіць.

Плыве месячная ноч, над лавачкай нізка навісла вішнёвая галіна, аблітыя срэбрам, стаяць сады. З неба глядзяць на зямлю тысячы зорак. Завулак тоне ў змроку — ад ценяў, якія падаюць ад садоў і парканаў — і толькі вузкая светлая сцежка пралягла пасярэдзіне. Міця адчувае на сабе магутную ўладу гэтай невыказна чароўнай ночы, якая схавала ад позірку ўсё дробязнае, нікчэмнае, аставіўшы адну прыгажосць. Драўляныя пахілыя домікі здаюцца незнаёмымі, аблітыя месячным святлом яблыні з рагулямі падпорак пад імі — заморскімі дрэвамі. Ноч прыкрыла сваім крылом усё, што недарабілі людзі, пакінуўшы толькі тое, што ўзвышае душу.

Крокаў за пяцьдзесят ад лавачкі раптам бліснулі агні кішэнных ліхтарыкаў. Міця зразумеў — ідзе нямецкі патруль. У тую ж хвіліну Сюзана схапіла яго за руку і, нячутна рыпнуўшы веснічкамі, пацягнула ў двор. Стаіўшыся пад вішняй, чакалі, пакуль пройдуць вартавыя. Сюзана прытулілася да Міці, паклала на плечы рукі, схаваўшыся за ім. Ён адчуваў дотык яе грудзей, перарывістае дыханне, удары сэрца. Усімі сваімі неўсвядомленымі рухамі Сюзана як бы прызнавала за ім права мужчыны, яе абаронцы.

— Прыгніся,— шапнула яна.— А то яшчэ ўбачаць.

Гэтыя даверліва сказаныя словы ўкалолі, лепш бы яна іх не гаварыла.

Вартавыя, слізгануўшы ліхтарыкамі па паркане, прайшлі далей.

— Давай пасядзім на ганку,— сказала Сюзана.— У двары немцы не ўбачаць. Абрыдзела гэтая вайна.

Навакольныя прадметы набывалі ранейшыя, знаёмыя абрысы. Міця ўжо добра бачыць, што сядзіць на ганку, у вузенькім дворыку, абгароджаным нізкім штакетнікам, на які ўзняслі націну гарбузы; на двары розныя рэчы хатняга ўжытку — вядро, тапчанчык, вынесены з хаты, стары фікус у гаршку, пастаўлены дажываць веку пад плот. Насупраць Сюзанінага двара, праз дарогу, гэткая ж прысадзістая драўляная хаціна са шчыльна прычыненымі аканіцамі.

У палове ночы ў небе пачулася ледзь улоўнае гудзенне самалёта. Ляціць над лесам, і гул матораў роўны, меладычны. Міця ўстрапянуўся: нямецкія самалёты гудуць інакш — перарывіста, натужна.

— Мабыць, наш самалёт,— гаворыць ён радасна.

Сюзана побач — дыхае, шэпча, і чары ночы пастулова вяртаюцца. Ноч усё-такі незвычайная. Яна належыць толькі ім дваім.

Сюзана сядзіць, прытуліўшыся да яго. Яна здаецца безабароннай.

Міця адчувае сябе мацнейшым, дужэйшым, ён нібы адказвае і за Сюзану. Ён абняў яе, прыхінуў да сябе. Няўмела паспрабавала прыгладзіць яго валасы, дакранулася рукой да шыі. Не памятаючы сябе, ён прынік да яе вуснаў. Болей слоў не было, да самага світання былі абдымкі, пацалункі.

* * *

Калі пачало світаць, ён убачыў Сюзанін твар: ад яго пацалункаў у яе прыпухлі губы, яна глядзела сарамліва, у зямлю, але твар свяціўся стоенай радасцю.

— Прыйдзі заўтра ў клуб,— сказала на развітанне.— Артысты прыязджаюць.

У Міціным жыцці яшчэ ніколі не было такога харошага, радаснага, як у гэтую ноч. Міця адчуваў гэта, калі крочыў роснай сцежкай праз поплаў да будкі, калі засынаў, ледзь прыткнуўшыся ў хляве, на сене, да скручанай, пакладзенай у галовы ватовай фуфайкі, якая ўся прапахла мазутам. Маці будзіла снедаць — ён не ўстаў. Сонны, раз-пораз расплюшчваючы вочы, бачыў, як праз шчыліну ў сцяне цэдзяцца ў паўзмрок хлява сонечныя прамені, вострыя, як пражэктары.

У іх святле плаваюць маленькія парушынкі, драбнюткія крупінкі пылу. У хляве пахне прэлым сенам, сухімі зёлкамі, ён чуе ўсе гэтыя пахі, зыкі дня, што даносяцца сюды знадворку — скрып варата над калодзежам, звон поўнага вядра, якое, гойдаючыся на вяроўцы, стукаецца аб сценкі цэментнай прорвы, грук калёс праз пераезд. Над усім гэтым звініць штосьці няўлоўна-радаснае, афармляючы гукі і шорахі дня ў цудоўную сімфонію.

Прыйшоў Іван Лобік, ірвануў дзверы хлява і борзда ўскарабкаўся да Міці на сенавал. Іван хмуры, усхваляваны, гэта Міця хутчэй адчуў, чым убачыў у паўзмроку.

— Дэсантнікаў злавілі,— сказаў Іван.— Траіх. Іх з нашага самалёта скінулі.

Міця імгненна ўсхапіўся.

— Я чуў, як ляцеў самалёт. Якраз апоўначы.

Іван, заняты сваімі думкамі, не спытаў, чаму Міця не спаў. Грыз сцяблінку, пазіраючы ў кут і як бы намагаючыся разгледзець там штосьці цікавае. Прагрымеў паравоз — адзін, без вагонаў. Ад жалезнага ляскату колаў дробна задрыжала ўваткнутая ў сцяну каса. Перад станцыяй цягнік зароў, і водгулле гудка разнеслася далёка па ваколіцы.

— Іх у Грамах узялі,— думаючы сваё, працягваў Іван.— Кажуць, маладыя. Два хлопцы і дзяўчына.

— Дык у іх жа зброя была. Як яны?

— Чорт яго ведае. Можа, заснулі. Слухай, берталетава соль павінна быць і ў Лобачавай школе. Там жа быў хімічны кабінет. Што, калі папрасіць у Лобача? Ён жа жыве там. Папрасіць проста так, нічога не гаворачы.

— Я ўзрывальнік зрабіў,— сказаў Міця.— Кулю з патрона выняў, у порах кінуў яшчэ тры патронныя капсулі... Павінна быць дэтанацыя.

— Шнур з тых парахавін?

— На нітку іх нанізаў. Пакуль згараць, можна адбегчыся.

— Цягнік так не скінеш. Трэба берталетава соль.

Іван пайшоў. Міця, правёўшы яго да станцыі, усю другую палавіну дня блукаў ля жандармерыі — туды павінны былі весці дэсантнікаў.

Ноччу дэсант скінулі ля Грамоў. Адзін сквалыга, які вадзіў каня на начлег, пакваліўся на дабро дэсант-

нікаў. Зацягнуў у свой двор мяшок з цукрам. Бачыў гэта пастушок, які на світанні гнаў кароў на пашу, і, напаткаўшы людзей, якія збіралі раскіданыя па лесе пакункі, расказаў пра ўкрадзенае. Трое накіраваліся ў вёску і натрапілі на засаду.

Шэпчучыся, местачкоўцы пераказвалі адзін другому, што самалёты скінулі не траіх, а сотню ўзброеных аўтаматамі і кулямётамі парашутыстаў і што яны нібы паспелі пусціць пад адхон цягнік.

Тое, што дэсантнікаў злавілі,— прыгнятае. Пра гэта крыўдна думаць. Але ў самім факце, што над мястэчкам ляцеў савецкі самалёт, скінуў узброеных людзей і нават харчы ім, тоіцца бадзёрае, шматзначнае. Дзе фронт? Пад Варонежам, на Доне, за тысячу кіламетраў ад непрыкметнага мястэчка... І не туды, дзе фронт, дзе баі, паслалі гэтых людзей, якія, здавалася, толькі там і патрэбны, а сюды, у іхнія лясы і балоты.

Ужо надвячоркам парашутыстаў падвялі да школы, дзе жандармерыя і дзе на вокнах класных пакояў навешаны краты. Двух рослых хлопцаў, з якіх адзін трымаў руку на марлевай перавязі, а другі, пахістваючыся, цягнуў нагу, і дзяўчыну суправаджалі пяць немцаў-жандараў у блакітных мундзірах, з вінтоўкамі наперавес. Парашутысты ішлі горда. Хлопцы ў зялёных блузах, у шэрых штанах навыпуск, у чаравіках, дзяўчына — у звычайным шэрым пінжаку, ботах, у сіняй хусцінцы паўзверх светлых валос.

Сотню метраў — ад будынка райвыканкома, дзе размяшчаецца камендатура, да школы Міця прайшоўназіркам, каб убачыць палонных у твар. Але дэсантнікі па баках не глядзелі.

Першы канвойны знік у дзвярах школы, адзін за другім зніклі і тыя, што з'явіліся гэтай ноччу на тутэйшую зямлю. Міця стаяў, глядзеў на школу і нічога, акрамя халоднага безвыходнага суму, не адчуваў.

Ля клуба яго затрымала Сюзана, нешта гаварыла, але ён чуў толькі яе голас, не даходзячы да сэнсу слоў. Гэтак жа механічна, у стане абыякавага ўтрапення зайшоў з Сюзанай у клуб, сеў на лаўку. У клубе гамаліі, шоргалі зэдлікамі. Успыхнула святло, шэрая палатняная заслона дрыжала, нібы пад ветрам. Потым яе паднялі, на сцэне стаяў стол і два крэслы, вакол іх чамусьці расхаджвалі двое пажылых людзей, апранутых у чорныя старамодныя сурдуты. Яны жэстыкуля-

валі, аб нечым паміж сабой размаўляючы,— пачалася п'еса, але ён не пачуў і не зразумеў ніводнага слова. Не абураўся ні на артыстаў, ні на каго з тых, што сядзелі ў клубе і з увагай слухалі дыялог сумных чорных людзей. Ведаў з афішы — ставілі п'есу Ібсена, гэта быў нарвежскі пісьменнік, з твораў якога ён яшчэ нічога не чытаў, але цяпер усё гэта здавалася непатрэбным. Гэта проста падман, здзек, бо Нарвегія таксама захоплена немцамі, а побач у школе, дзе ён вучыўся, у класе сядзяць параненыя парашутысты.

Яшчэ не скончылася і першая дзея, як Міця крануў Сюзану за руку, даючы знак, што хоча выйсці.

— Куды ты? — спытала яна.

— Пайду. Галава баліць,— шапнуў ён і, прыгнуўшыся, падаўся да выхада.

Як і ўчора, вісеў на небе месяц, ззялі далёкія зоркі. У школе, на другім паверсе, свяціліся толькі два акны: немцы кладуцца спаць рана. Па тратуары, гучна размаўляючы, грукаючы ботамі, прайшлі першыя патрулі.

Думка ўзнікла ўжо на вуліцы... Да хлопцаў ісці было позна. Трэба было нешта рабіць зараз, неадкладна.

Спяшаючыся дамоў, Міця абмінуў сцежку на поплаве і пайшоў аўсамі, мяжой — напрасткі. Завярнуў у кусты — з-пад ног вылецела птушка, гучна залопаўшы крыллем. Ён вобмацкам знайшоў тайнік.

У будку трэба было ўсё ж зайсці — узяць запалкі, паказаць, што рана вярнуўся. У месячным святле цьмяна пабліскваюць рэйкі. Пасярэдзіне паміж першым местачковым пераездам і будкай гарыць кволы агеньчык, даносіцца адтуль прыглушаная гаворка. З таго дня, як пачалі хадзіць цягнікі, немцы праз старасту прызначаюць на чыгунку вартавых — дзядзькоў з мястэчка, з блізкіх вёсак. Узброеныя кійкамі, дзядзькі дрэмлюць ноч пры агні, а на світанні разыходзяцца. Небяспекі яны не ўяўляюць. Проста не варта трапляць ім на вочы.

Перад самым пераездам Міця паклаў у траву пакунак з аманалам і зайшоў у двор. Дома спяць. Ціха адчыніў дзверы ў сенечкі, у пярэдні пакой, дастаў з печы гаршчок са шчаўем. Есці не хочацца, але ён прымусіў сябе пасядзець за сталом, пабоўтаць лыжкай. Потым устаў, нячутна падкраўся да пячуркі, і намацаўшы

карабок з запалкамі, паклаў у кішэню. Наўмысна, каб нарабіць гуку, на ўвесь апор расчыніў вароты ў хлеў і, асцярожна, без шуму прычыніўшы іх, адскочыў.

Далей дзейнічаў дакладна, упэўнена, ведаючы, што ўсё будзе добра, так, як задумана, калі толькі не падвядзе ўзрывальнік. Падняўшы пакунак, прыгнуўшыся, пераскочыў пераезд і падаўся ўзбочынай шляху да мястэчка, да моста. Мост драўляны, новы, яго пабудавалі за год ці два да вайны.

Міця залез пад мост — у твар патыхнула вільгаццю, прэллю, ногі вязлі ў гразі,— прыладзіў пад насцілам, на гладкім круглым бервяне аманал, адкаркаваў патрон, расцягнуў ва ўсю метровую даўжыню шнур. Чыркнуў запалкай, падпаліў.

Яму на пачатку здалося, што ўсё дарэмна. Ён прабег ад моста сотню ці болей метраў, а выбуху не было. Ён перастаў яго чакаць, пайшоў крокам, потым у нерашучасці спыніўся: трэба ж было ўзяць назад аманал. У гэтую хвіліну над мостам узняўся вогненны слуп і нібы грымнуў гром.

Міця, што было сілы, пабег. Азірнуўшыся ўжо ля пераезда, убачыў, як гасла святло ў вокнах на другім паверсе школы. У мястэчку — бязладныя, частыя стрэлы. Страляюць, мабыць, напалоханыя патрулі.

Назаўтра ля ўзарванага насцілу мастка на пыльным шляху тоўпіліся паліцаі. Размахвалі рукамі, лаяліся: партызаны не баяцца лезці ў самое мястэчка.

3

Міця вярнуўся ад Лобіка вясёлы — настаўнік даў берталетавай солі. Бацька на ганку кляпае касу.

— Чаго гэта шафёр прыходзіў? Гусоўскі. Цябе пытаўся.

Міця міжволі ўздрыгнуў. Якраз сёння думаў пра шафёра.

— Не ведаю.

Пад вечар Іван прыйшоў яшчэ раз. Ён у шэрым паношаным пінжачку, ботах. Загарэлы, спраўны — такі, як і да вайны. Перш-наперш спытаў:

— Бацькі няма?

— Пайшоў на работу.

— Ну то і лепш. Давай пройдземся.

З пераезда, сцежкай, якая ўецца між палавеючага жыта, рушылі ў бок мястэчка.

— Я ў партызанах,— сказаў Іван азірнуўшыся.

— Я так і думаў.

Шафёр акінуў Міцю хуткім позіркам, сарваў жытні колас, мне на далоні. Пранёсся на поўнай хуткасці доўгі састаў, цяжка гружаныя вагоны не ляскочуць на стыках, а глуха грукаюць.

— Як бацька?

— Хоча кідаць службу.

— Я гаварыў сёння з ім. Перабірацца з будкі думаеце?

— Ага.

— Прыёмшчык Крамер бургамістрам. Як ён тут?

— Кажуць, чалавек харошы.

— Усе яны харошыя.

Абменьваючыся кароткімі заўвагамі, дайшлі да апошніх хат местачковай вуліцы, прыселі на кучы бярвенняў. Іванаў твар задуменны.

— Мы ўжо мелі сувязь з партызанамі,— сказаў Міця.— Тут зімой лячыўся адзін.

— Ты не адзін? — спытаў Іван.

— Не адзін.

— А дзе вашы партызаны?

— Дамачоўскі атрад. Дзейнічалі групамі, цяпер аб'ядналіся.

— Малой групай дзейнічаць цяжка,— адразу згадзіўся шафёр.

Іван памаўчаў, як бы штосьці ўспамінаючы, загаварыў, прыцішаючы голас да шэпту:

— Я не да цябе прыходзіў. Тут ёсць адзін чалавек. Наш. Ты, можа, яго і бачыў. Аграном Драгун. Трэба табе з ім пазнаёміцца.

— Навошта?

— Тут такая штука,— Іван дапытліва зірнуў на Міцю.— Нам на чыгунцы трэба людзі. Свае. Скажам, як твой бацька. Але ж з бацькам тваім кашы не зварыш.

— А што рабіць?

— Цяпер — дастаць гаечныя ключы. Як можна хутчэй. Аддаць іх Драгуну. Сувязь праз яго.

— Наш адзін працуе на станцыі. Я скажу.

— Ты гэта кінь,— шафёр спахмурнеў.— Акрамя цябе, нікога не хачу ведаць. І Драгун не захоча. Калі згодзен, паступай на чыгунку сам.

— А як жа хлопцы?
— Якія хлопцы?
— Нашы. Мы міну зрабілі. Мост на шляху ўзарвалі. Хочам яшчэ.
— Дзівак чалавек,— шафёр устаў.— Дзейнічайце. На гэта дазволу не пытаюць. Дык ты згодзен?
— Згодзен.
— Знойдзеш Драгуна, скажаш: «Я ад Кірылы». Гэта пароль. Ну, бывай.
Іван паціснуў Міцю руку, жытняй сцежкай пайшоў назад. Вечарэла. З пашы, падымаючы шызыя клубы пылу, вяртаўся статак. Каровы беглі — хацелі піць.

4

Гаечныя ключы дастаць гэтак жа цяжка, як і зброю. У бацькі два, але ні ўзяць іх, ні ўкрасці Міця не можа. Два разы хадзіў на станцыю, дзе працуе рамонтная брыгада. Са знаёмых рабочых там Хадоська, Кардаш, стрэлачнік Гулік. Астатнія — новыя, ёсць і школьнікі. Паступілі ў брыгаду, каб уратавацца ад Германіі. Прымае на работу майстар, немец, але яго не было.
Учора Міця быў у Драгуна. Прыйшоў і сёння, сядзіць перад домам на лавачцы, чакае. Драгун сказаў, што сёння будуць слухаць радыё.
Хлопцы-падшывальцы гуляюць на вуліцы ў лапту. Галёкаючы, спрачаюцца, каму біць па мячы першаму. Апроч гульні, для іх нічога не існуе. Непрыкметна для сябе і Міця загледзеўся на гульню. Ён добра бачыў хітрыкі рудога круцяля, які галасней за ўсіх крычаў, абвінавачваючы другіх у парушэнні правіл, а сам парушаў іх на кожным кроку. Хацелася ўмяшацца ў гульню, даць кухталя рудому.
Прыйшлі незнаёмыя дзяўчаты. Мінуўшы лавачку, на якой сядзіць Міця, шмыгнулі ў завулак, захіхікалі. Міця ўспомніў Сюзану, не бачыў яе ўжо чатыры дні.
Драгун паявіўся ў веснічках прыцемкам. Міця падышоў.
— Зойдзем у хату,— запрасіў Драгун.
У пярэднім пакоі чыста, утульна. Ля печы гаспадыня, рухавая, маленькая, з вузкім прыгожым тварам. Яна падобна да мужа: тая ж пастава галавы, аднолькавы разрэз вачэй, той жа тонкі прамы нос. Аграному

гадоў пад сорак, яе можна было б назваць дзяўчынай, каб не дзве дочкі, якія да вайны хадзілі, мабыць, у школу. Яны ў аднолькавых паркалёвых сукенках, у валасах чырвоныя стужкі. Калі ўвайшоў Міця, схаваліся, засаромеўшыся, за полаг. Перад канцом вячэры ў хату ўскочыў той самы руды круцель, які верхаводзіў на вуліцы гульнёй.

— Вова, вячэраць і спаць! — строга загадаў бацька.

Вова — з насупленым тварам, густа засеяным вяснушкамі, і вогненна-рыжай галавой — нездаволена шмыгнуў носам, падсунуўшы да сябе талерку.

— Мы пайшлі, Клава. Дзверы не зашчапляй.

Ціхі летні вечар. Пахне ліпавым цветам. Шараваты паўзмрок, зорнае неба. Рыпае гармонік, і ў такт яго пералівам глуха пастуквае бубен.

Прыйшлі на вуліцу, якая называецца цяпер Лугавая. На лузе, за агародамі крычыць начная птушка. З балота цягне холадам. Ціха, патаемна шасцяць тапопі на ўзбочыне вуліцы. Лавачкі пустыя. Аграном з Міцем звярнулі ў правулак, які падзяляюцца два суседнія двары, і, прыслухаўшыся, Драгун спрытна пераскочыў цераз паркан. Міця ўслед за ім. На агародзе, у кіяшніку спыніліся. Кіяхі — як лес. У іх можа схавацца конь.

— Пасядзі тут,— шапнуў Драгун.— Пайду папярэджу.

Рассоўваючы рукамі кіяшныя сцяблiны, Драгун растаў у змроку. Міця астаўся адзін. Асцярожна ступаючы, хтосьці прайшоў правулкам. У двары, ірвануўшы ланцуг, забрахаў сабака. Ноч поўніцца ледзь чутнымі шорахамі і гукамі. Міцю здаецца, што ў правулку, ля паркана прытаіліся чорныя постаці, гатовыя вось-вось кінуцца на яго. Сэрца б'ецца гулка, часта, ён чуе яго ўдары.

Драгун вырас нібы з-пад зямлі.

— Хадзем. Усё гатова.

Разорай, рассоўваючы навісшае лісце кіяхоў, выйшлі да сцяны, абагнулі яе, потым ціха рыпнулі дзверы, і Міця апынуўся ў лазні. Тут паўзмрок, адзінае акенца завешана дзяружкай, складзенай у дзве столкі. На палку, дзе звычайна парацца, гарыць свечка. Засланяючы яе, над прыёмнікам звесіліся дзве галавы. У скрынцы трашчыць і завывае.

Міця прысеў ля ўвахода, на камені, баючыся пава-

рушыцца. Тыя, што корпаюцца ў прыёмніку, нібы не заўважаюць Міці.

— Пачынаецца, запісвай! — сказаў адзін з іх, і Міця яго пазнаў: гэта той самы Палуян, які зімой, пачуўшы ад Вілюгіна пра радыё, выгнаў яго з хаты. І яшчэ адзін цуд. Да прыёмніка падышла Вера. Ён толькі цяпер убачыў яе: сядзела за печчу, якая займае ледзь не палавіну лазні. Драгуна ў лазні няма — астаўся на двары.

Праз шум, трэск, выццё пачуўся знаёмы голас:

— Говорит Москва!..

Вера прымасцілася на ніжняй прыступцы, надзела навушнікі, і яе аловак торапка забегаў па сшытку, пакладзеным на калені. Міця адчуў, што вочы наліліся слязьмі.

Ёсць на свеце вялікі горад Масква. Ніколі не быў там Міця. Тры разы ў Маскву ездзіў бацька: чыгуначнікам давалі бясплатны білет. Разам з бацькам аднойчы паехала маці. Ён тады цэлы тыдзень даіў карову, пёк бліны, варыў малым суп — быў за гаспадара і гаспадыню. Бацькі ездзілі ў Маскву за кортам і паркалём — там лягчэй было дастаць. Прыехаўшы, расказвалі, што Масква вельмі прыгожы горад.

Міця ніколі не думаў: прыгожая яна ці непрыгожая. Гэта не мела значэння. Існуе нешта большае, чым тое, што звычайна называюць гэтымі словамі. Масква — не толькі горад, але гісторыя, будучыня...

Немцы перайшлі Дон, захапілі Растоў. Але хіба можна заваяваць народ, у якога тысячагадовая гісторыя, які пачаў жыць без цароў, без паноў?..

Скончылі перадаваць зводку. Дыктар пачаў расказваць пра баі на Данской зямлі. Зайгралі «Інтэрнацыянал».

Незнаёмы хлопец абгарнуў прыёмнік мяшком, узяўшы пад паху, стаяў у дзвярах.

Увайшоў Драгун.

— Што новага?

— Дрэнна. Нашы здалі Растоў.

З хвіліну маўчалі. Вера трымае сябе, як незнаёмая. Ні разу не паглядзела ў Міцеў бок. Адвярнуўшыся, расшпіліла блузку, схавала за пазуху сшытак. Аднекуль са шчыліны вылез матыль, торопка пятляе над полымем свечкі. За печчу заверашчаў цвыркун — яго зусім не было чуваць, калі гаварыла радыё.

— Я пайду першы,— сказаў Палуян, устаўшы.— Ты, Вера, за мной.

— Дабранач,— крануўшы рукой Міцю за плячо, нарэшце шапнула Вера.

Міця астаўся з Драгуном. Аграном патушыў свечку, сарваў з акна дзяружку. Але ўсё адно ў лазні было цёмна, як у склепе. Сцяна кіяхоў падступае да акна. Вобмацкам выйшлі з лазні, Драгун шуснуў у кіяхі.

На небе зоркі — ясныя, чыстыя. Ціха шасціць кіяшнік. Болей ні гуку, ні зыку. Поўнач.

— Патрулі па гэтай вуліцы ходзяць рэдка,— шапнуў Драгун.— Але ідзі лепш агародамі. Расы няма.

Міця пайшоў. У канцы правулка, прыціснуўшыся да паркана, нехта курыць у кулак. Недзе сцішана перамаўляюцца. Галасы даносяцца з панадворкаў. У правулак скіраваўся сабака, але, зачуўшы чалавека, вільнуў назад.

Ужо ідучы па вуліцы, Міця пачуў за сабой крокі. Прыліп да чужых варот.

— Гэта я, пачакай,— пачуўся голас Драгуна.— Забыў табе сказаць.

Драгун выняў з кішэні, даў яму ў рукі маленькую кніжачку.

— Вазьмі. Дасі сваім. Тут пра вынікі зімовых баёў. Можна ўсім даваць, хто цікавіцца.

Прыблізіўшы твар да Міцевага твару, працягваў:

— Наконт прыёмніка — маўчы. Можаш сказаць, што слухаў. Дзе, з кім — не гавары. Ключы хутчэй даставай.

Міця пайшоў. Пералазіў праз парканы, платы, таптаў націну на чужых градах. У адным двары спужаў курэй — сядзелі на шастку пад паветкай і гэтак закудахталі, што ён кінуўся ніцма на зямлю і праляжаў, не дышучы, хвілін дзесяць. Ужо на поплаве трапіў у зарослую тванню копанку, уваліўся па пояс. Прыйшлося даць круку да другой копанкі, з чыстай вадой, каб абмыцца.

Прабраўшыся ў двор, Міця намацаў на дзвярах хлеўчыка замок. Замкнулі спецыяльна. Прыйшлося ісці ў хату. Дзверы не зашчэплены, і Міця, асцярожна ступаючы, накіраваўся да тапчана, на якім спяць браты. Хацеў распранацца, але, убачыўшы ля печы белую постаць, скалануўся. Бацька стаяў у споднім адзенні, курыў.

— Дзе ты ноч у ноч валочышся? Гэтак пра сям'ю думаеш? Зарубі на носе — не пагляджу, што вырас. Яшчэ паходзіць па табе папруга. Ясі бацькаў хлеб, то слухайся...

— Я паступаю на работу,— Міця стараецца гаварыць спакойна.— Хопіць папракаць мяне хлебам.

Такога адказу бацька не чакаў, збянтэжаны змоўк. Міця распрануўся, лёг побач з братамі.

— Павячэрай,— адзываецца маці.— На стале кубак малака, бульба ў печы.

— Не хачу вашага есці.

Зноў у хаце пануе цішыня. На сцяне мерна цікаюць ходзікі. На зялёным цыферблаце намалёван трактар. Бацька набыў гадзіннік даўно, калі Міцю не было і васьмі гадоў, а ў мястэчку ніхто не бачыў сапраўднага трактара. Пасапваюць насамі Адам і Пятрусь. Востра пахне палыном: яго раскідваюць па падлозе наўмысна, каб не вяліся блохі. Бацька загаварыў з недаверам у голасе:

— На якую работу ты пойдзеш? Мне, можа, можна сказаць?

— На чыгунку, у брыгаду.

— А хто цябе гоніць? Еш бульбу і не рыпайся. Я вылузацца хачу, а ён сам лезе ў ярмо. Што ты, хлеба там заробіш? Дый хіба я з-за хлеба крычу?

— Запісваюць у Германію,— стараючыся надаць голасу шчырасць, адказвае Міця.— Маладых усіх запісваюць. Мяне, можа, не возьмуць, дык тут куды-небудзь запруць. Лепш ужо на чыгунку...

Бацька маўчыць, маці ўздыхае.

Раздзел восьмы

1

Сонца на бясхмарным небе такое вялікае, яркае, расплаўленае, што яго не відаць. Морам святла заліта ўсё навокал. Не варухне абвялым лістом клён на ўзбочыне дарогі, не адзавецца птушка. Усё жывое разамлела, замерла, стаілася. Хоць бы подых ветру скалыхнуў засмяглую гарачыню...

Лес здалёк здаецца сінім. Па-над лугам з рэдкімі стажкамі сена, над жытнім полем, якое пачынае ўжо

жаўцець, пераліваецца, трымціць смуга. Пераджніўная пара. Калі жытні колас не наліўся, болей не нальецца. Зямля, як прысак.

Перасохла рэчачка паміж мястэчкам і вёскай Кавенькі. Толькі сям-там віднеюцца срабрыстыя лужынкі вады. Калі б у рэчцы вялася рыба, то цяпер яе можна было б лавіць без баўтушы, рукамі.

У такую спякоту найчасцей здараюцца лясныя пажары. На доле ў сасонніку ўсё — ігліца, шышкі, веццe — сухое, як порах. Пакінь незатушаны вугольчык, не затапчы недакурак — і пойдзе шугаць іскрыста-белае полымя ад дрэва да дрэва, а выносістыя сосны імгненна будуць успыхваць, як свечкі.

Спякотным полуднем па прасёлкавай дарозе да Кавенек пралескатаў коламі лёгкі вазок, запрэжаны шустрым мышастым жарабком. У гэтым вазку звычайна ездзіць аграном Драгун, але цяпер у ім маладнаёмы ў Кавеньках чалавек — высокі, худы.

Перад хатай старасты чалавек спыняе ўзмыленага, усяго ў мокрых пісягах жарэбчыка, адчыняе вароты, заязджае ў двор. Двор зарос травой, паркан пастаўлен на жывую нітку, на хляве — прагніўшая страха. Аднекуль з-пад павеці выходзіць стараста Іван Буян, разамлелы, валасаты, у адной сподняй сарочцы.

Буян распрагае каня, вядзе пад паветку.

— Можа, кваску, Іван Пракопавіч?

— Вынесі.

Шэлег прагна прынікае да вялікай меднай конаўкі, зробленай са снарада.

— Дык глядзі каня. Я пайшоў. Можа, начаваць прыйду.

— Не турбуйся, Іван Пракопавіч. Усё будзе як трэба.

Шэлег, не спяшаючыся, крочыць шырокай, як майдан, вуліцай у другі канец вёскі, пад самыя сасновыя пасадкі. Саснік рэдзенькі, малады, праз яго вузкую паласу праглядвае паляна, а потым зноў лес. На вуліцы — ні душы. Перад апошняй хатай на момант спыняецца, азіраецца па баках і, адчыніўшы веснічкі, ідзе ў двор. Гаспадар на ганку точыць бруском сякеру.

— Дабрыдзень, Пятро. Прыйшоў?

— Прыйшоў. Чакае з ночы. Ідзіце ў хату.

У хаце паўзмрок, прахалода, праз прычыненыя аканіцы цэдзіцца скупое святло. На ложку, упоперак, на-

паўляжыць чалавек, звесіўшы на падлогу ногі. Зачуўшы рып дзвярэй, ён падхопліваецца.

— Ты, Іван Пракопавіч?

— Я. Здароў, Якубоўскі.

Прысаджваюцца да стала, засланага белым абрусам. Якубоўскі — досыць малады, чарнявы, шырокія плечы шчыльна аблягае новае камандзірскае абмундзіраванне, нават з партупеяй.

— Выліты камандзір,— заўважае Шэлег.

— У сасonніку трое маіх. І трое перад вёскай, у жыце.

— Баішся, што прывяду,— як бы нездаволена гаворыць Шэлег.— Не бойся, стары воўк сляды блытае. Я не з мястэчка прыехаў. Дый, здаецца, па пятах не ходзяць. Хоць усё можа быць.

— Ды кінь ты, Іван Пракопавіч. Дзеля тваёй жа бяспекі. Маё дзела простае — скочыў у лес і канец. Усё маё нашу з сабой, як сказаў адзін філосаф.

У хаце ціха, чуваць, як дзынкае аб шыбіну муха. Адчуванне такое, што на двары толькі світае. Пахне палыном, мятай.

— Цяпер слухай,— нахіліўшыся да твару Якубоўскага, пачынае Шэлег.— Пра гэта можаш сказаць аднаму Валюжычу. Болей нікому. Траіх парашутыстаў злавілі. Ты ведаеш. Але іх цэлая група. Нібыта з радыёстанцыяй. Мабыць, разведчыкі. Трымае з імі сувязь Міцуля Сямён, ляснік з Грамоў. Міцуля наш, але ўсё адно падысці трэба тонка. Можа патаіцца. Ты разумееш, што было б, каб удалося залучыць у атрад дэсантнікаў! У іх радыёстанцыя, з Масквой можна звязацца.

— Звабліва. Каб толькі ўдалося.

— Удасца. Міцулю намацаў Драгун. Парашутысты быццам хочуць далучыцца да партызан. Так што дзейнічай.

— Калі цябе чакаць? — пытае Якубоўскі.

— Роўна праз тыдзень. Тыдзень, можа, пратрымаюся. Сачыць пачалі — факт. Трое паліцаяў запальнічкі заказалі. Як згаварыліся. Так што наведваюцца ледзь не кожны дзень. Сям'ю Буян перавязе ў пятніцу. Пакуль што ў Азяркі.

Асцярожны стук, заходзіць Драгун — у расхлістанай шэрай сарочцы, без шапкі, але з партфелем. У вазку ехалі разам з Шэлегам, але Драгун заскочыў да сувязнога ў суседнюю вёску.

— Сляды прывялі ў гэты двор,— звычна пачынае ён.— Самаўпраўная парубка. Гаспадар гэтага дома звaліў дзве сасны. З уладанняў, якія належаць Вялікай Германіі. Немцы за гэта не хваляць.

— Не дуры, Васіль,— перарывае Шэлег.— Што сказаў Адась?

Драгун адразу робіцца сур'ёзным.

— Адась быў у Буйках. Мукі на млыне дзве тоны. Млынар — сволач. Адчувае сябе, як у бога за пазухай.

— Колькі паліцаяў?

— Чатырнаццаць. Мясцовых трое.

— З Буйкоў трэба пачынаць,— Шэлег барабаніць пальцамі па стале.— Вёска наша. Калі знішчым гарнізон, будзе база. З сем'ямі ў атрад пойдуць. Важна, каб ні адна сволач жывой не выйшла. Наўрад ці адновяць тады немцы гарнізон. Ахоўваць Буйкі лёгка — адна лясная дарога. Калі што — у лес.— На хвіліну ўсталёўваецца цішыня.

— Валюжыч лазіць ля чыгункі,— паведамляе Якубоўскі.— Разбіліся на дзве групы. Інструменты дастаюць. На днях што-небудзь будзе.

— Камсамольцы таксама варушацца,— дадае Драгун.— Іх яшчэ зімой Анкудовіч арганізаваў. Шэсць чалавек. Аднаго свайго ў паліцыю паслалі. У час арыштаў. Аўсяніка наконт зброі гэта яны церабілі. Аманал выкралі ў паліцыі.

— Аманал трэба забраць у атрад,— патрабуе Якубоўскі.

— Частку можна аддаць. Інструмент для цябе таксама яны дастаюць.

Ужо хутка два месяцы — з таго дня, як немцы пачалі хапаць прымакоў і былых актывістаў,— у мястэчку Шэлег не сустракаецца з Драгуном. Яшчэ па вясне рашылі — астаецца Драгун, Шэлег з сям'ёй ідзе ў атрад. Шукалі месца для сям'і.

2

Міны падкласці не паспелі, а цяпер чыгунку ахоўваюць немцы. Паблізу Гарбылёў партызаны пусцілі пад адхон цягнік.

Міця пайшоў наймацца ў рамонтную брыгаду. Яна перашывае тупіковую каляю.

— Нікс работа,— катэгарычна заявіў тоўсценькі,

дабрадушны з выгляду майстар-немец, акінуўшы хуткім позіркам шчуплую Міцеву постаць.

За Міцю заступіліся рабочыя.

— Пан, ён арбайтэн чыгунка да вайны. Спецыяліст. Гут арбайтэн.

Майстар ▪ недаверам яшчэ раз зірнуў на Міцю і гэтак жа хутка, як і прыняў, адмяніў ранейшае рашэнне.

— Карашо. Я пісаць твой фамілій. Толькі гельд маеш палучаць з наступны тыдзень. Будзе праверка работа,— задаволены сваёй праніклівасцю, майстар зарагатаў.

Спрыту ў рабоце рамонтнікі не выяўляюць. Раз-пораз наладжваюць перакур, падоўгу адпачываюць, і таное ўражанне, што пуцейцы сабраліся выпадкова і хутка разыдуцца кожны па сваім. Немец-майстар, здаецца, не звяртае ўвагі на яўны гэты сабатаж. Часта некуды збягае, імкліва перабіраючы кароткімі ножкамі, потым паяўляецца з шаблонам у руках, вымярае ўзровень нахілу, таропка запісвае лічбы ў сшытак з чорнай вокладкай, час ад часу знімаючы форменную шапку з блішчастым казырком і выціраючы пот ▪ пачырванелай лысіны. Прозвішча немца Фогель. Рабочыя яго не баяцца. На перакурах нізенькі Гулік стараецца чым-небудзь дацяць рабога Хадоську. Робіць гэта з вялікай асалодай.

— Мычыпар,— прыстае да Хадоські.— Раскажы, як паступаў на курсы?

Пуцейцы ўсміхаюцца. Іх забаўляе, мабыць, не сама гісторыя, чутая тысячу разоў, а неадчэпная Гулікава ўпартасць. Міця таксама ведае гэтую гісторыю.

Да вайны Хадоська збіраўся стаць памочнікам машыніста. Тры ці чатыры разы ездзіў паступаць на курсы, але правальваўся на іспытах. Іспыты не цяжкія: трэба было ведаць чатыры дзеянні арыфметыкі, дробы і напісаць невялікую дыктоўку. Дыктоўку якраз і не мог асіліць Хадоська. Па чутках, нават у сваім прозвішчы рабіў памылку, напісаўшы замест Нічыпар Мычыпар.

— Мычыпар! — працягвае дапытвацца Гулік.— А ты б цяпер паехаў паступаць? Цяпер жа па-руску пісаць не трэба. Едзь, паступіш...

Пуцейцы рагочуць, разам з імі раздзірае да вушэй шырокі рот Хадоська.

— Не паступай, Мычыпар, у машыністы. То я проста пажартаваў. Ідзі ў паліцыю. Дадуць шынель, вінтоўку, гарэлкі колькі хочаш пі. Будзеш начальнікам над намі. Хадзі сабе па шпалах, як Фогель ці Адамчук, убачыш, што Кардаш слаба ўколвае, у каршэнь яму, у хрыбет... Маліна, рукі будуць чыстыя, без мазалёў. Навошта табе ішачыць з намі? З тваім здароўем я даўно пайшоў бы ў паліцыю. Няма ў мяне толькі здароўя...

— Гы-гы-гы! — рагоча Хадоська.

На абед пуцейцы паселі пад тупіковы насып, у цень. Горача і душна, у нерухомым, нібы застылым, паветры востра пахне палыном, павольна, нячутна плаваюць стракозы. За два леты пуці да тупіка зараслі страшэнна: быльнёг і палын стаяць, як лес. Пуцейцы развязваюць клуначкі з хлебам, цыбуляй, агуркамі. Фогель падаўся абедаць на станцыю.

Міця нічога з сабой не ўзяў: не думаў, што з першага дня прыйдзецца стаць на работу.

— Ідзі сюды,— паклікаў Кардаш.— Пасядзім, пагаворым. Перакусім трохі.

Пуцеец маўкліва адлажыў на разасланую паперку кавалак хлеба, два маласольныя агуркі.

— Еш, да вечара далёка.

Сам укусіў разы са два і, адсунуўшыся глыбей у цень, лёг на спіну.

— Кончылася твая навука. Стараўся, галаву ламаў, і прапала ўсё. Немец адукацыі не пытае: бі кайлом, і ўсё.

— Вайна ж яшчэ не кончылася,— асцярожна запярэчыў Міця.

— Далёка немец зайшоў. Гавораць, Маскву акружае. Калі такое было? Паспрабуй цяпер выгнаць.

— Пра Маскву брэшуць! — злосна, не вытрымаўшы, прамовіў Міця.

Кардаш, прыўзняўшыся, спалохана азірнуўся, зноў лёг. Хвіліну памаўчаўшы, спытаў:

— А ты адкуль ведаеш?

— Чытаў іхнюю газету.

— Разбіраеш?

— Разбіраю.

Кардаш заплюшчыў вочы, нібы размова яго зусім не цікавіла. Зноў памаўчаў некалькі хвілін і нарэшце асцярожным жэстам рукі папрасіў Міцю прысунуцца бліжэй.

— А што яны пішуць у сваіх газетах пра нас, народ наш? Што думаюць рабіць з намі? Які будзе парадак?

— Не ведаю, не пішуць пра гэта. Хваляцца, што заваявалі зямлю.

— Заваявалі,— Кардаш павярнуўся тварам да Міці.— Дык я ж пра гэта і кажу. Павесяць табе бірку з нумарам на шыю, і будзеш грукаць молатам, а ён над тваёй душой павісне. Ён пан, а ты нішто.

— Майстар не прыціскае, здаецца.

— З Фогелем жыць можна,— згадзіўся Кардаш.— Рабочых не б'е.

— А хто б'е? — спытаў Міця.

— Немцы на станцыі б'юць, ды яшчэ як. Адамчук, калі што, руку таксама прыкладвае.

— Той Адамчук, што да вайны майстрам быў?

— Той самы. Рад, што немцы хоць у брыгадзірах пакінулі, выслужваецца.

Кардаш накрыў твар шапкай, змоўк. Гарачыня не спадае. Сонца плыве ў бязвоблачным блакіце і паліць нясцерпна. Над чыгункай трымціць смуга. Здаецца — там, за станцыяй, рэйкі канчаюцца і між зялёнага поля віецца рэчка.

Міця ўспомніў нядаўнюю ноч, праведзеную ля радыёпрыёмніка. Вайна дасягнула данскіх стэпаў. Там гэтак жа нясцерпна паліць сонца, грымяць гарматы, над стэпам дым і пыл. Сонца не відаць. Нашы адступаюць, і пыл на іх тварах, на губах, у горле. Калі скончыцца адступленне і на якім рубяжы?.. Стэп шырокі, бяскрайні. Расце там трава кавыль і перакаці-поле. У небе кружаць арлы. Не, цяпер не арлы, а нямецкія самалёты. Кідаюць бомбы на байцоў — запыленых, змучаных. Бомбы немцы вязуць па чыгунцы, можа, па гэтай самай, на якой з сённяшняга дня працуе Міця. Ён, значыць, памагае немцам. І ўсе пуцейцы, якія тут з вясны, таксама памагаюць. Ці думаюць яны пра гэта? Што збіраюцца рабіць далей?..

Рамонтнікі, затуліўшыся ў цяньку, спяць. Пахрапвае з-пад насунутай на твар шапкі Кардаш. Маладыя, тыя, што, як і Міця, хадзілі да вайны ў школу, заядла дымяць самасадам і слухаюць Гуліка, які пацвельваецца з Хадоські.

— Мычыпар,— прыстае Гулік,— раскажы, як ты хацеў жаніцца з Ганкай?

Хадоська робіць выгляд, што спіць.

— Мычыпар, ты як паклаў Ганцы на калена руку, дык яна што?

— Я не клаў на калена рукі,— ляніва адзываецца Хадоська.— Ты ж не бачыў.

— Не таіся, Мычыпар, я ўсё ведаю. Ганка табе спляжыла па мордзе, і ты пайшоў дадому. Праўда?

— Ды не спляжыла...

Міця падняўся, адышоўся прэч. Натужна скрыгочучы тармазамі, да станцыі набліжаецца цягнік. Гэта пяты састаў, які прайшоў з раніцы. Але тыя чатыры праскочылі станцыю [redacted] ходу.

Назаўтра Міця ўбачыў Адамчука. Нізкі, каржакаваты чалавек з чырвоным тварам, нібы толькі што вылецеў з лазні, спрытна скача па шпалах, загадвае, пакрыквае. Позірк вачэй рашучы, цвёрды. Здаецца, Адамчук ходзіць па ўласным двары — так вольна і ўпэўнена трымаецца. На першы погляд не Адамчук памочнік у Фогеля, а Фогель у яго.

Пан, падумаў Міця. Такімі і былі паны.

Пры Адамчуку тэмп работы прыкметна ўзняўся. Нават Гулік прыціх і не падколвае, як учора, абыякавага Хадоську. Брыгадзір стаіць над каркам, як прыганяты. Відаць, яму падабаецца адчуваць сябе начальнікам, ведаць, што ніхто з тых, хто зацята б'е кіркай, варочае жалезным ломам шпалы, не запярэчыць і не агрызнецца.

Міця шалёна ненавідзіць Адамчука. Боль, крыўда, што сабраліся ў грудзях за апошні год, як бы ўвасобіліся ў жывы вобраз. Ва ўяўленні Міця малюе карціны расправы [redacted] брыгадзірам. Вось ён душыць яго за горла. Адамчук хрыпіць, на слізкіх губах — пена, пукатыя вочы наліваюцца крывёю. Здраднік просіць літасці, але Міця няўмольны.

Праз некалькі хвілін такая кара здаецца недастатковай, прыдумвае страшнейшую. Бачыць Адамчука прыстаўленым да тэлеграфнага слупа: паўз слуп ідуць пуцейцы, плююць свайму начальніку ў твар, б'юць нагамі ў тоўсты жывот...

На трэці дзень Міця непрыкметна кінуў у адхон, у высокую траву, гаечны ключ.

3

Салдатам-ахоўнікам, якія занялі другую, пустую будку ля Птахавага пераезда, мясціна падабаецца. Іх дзесяць, [redacted] імі сабака. Восем радавых, два унтэр-афіцэры, аўчарка Касо — аддзяленне ахоўнай роты. Камандзір аддзялення, нізкі, камлюкаваты Лібке, адначасна і начальнік штуцпункта № 16, як цяпер называецца будка.

Мясціна і двухкіламетровы ўчастак чыгункі падабаюцца салдатам таму, што размяшчаюцца блізка ад мястэчка, ад харчовага склада. Але, зрэшты, не гэта галоўнае. Пра галоўнае маўчаць. Салдаты радуюцца, што іх улада на палатне распаўсюджваецца толькі да лесу. Лесу ў душы пабойваюцца ўсе. Было б, вядома, прыемна слухаць лясных птушак, ласавацца ягадамі, дыхаць свежымі пахамі. Але ж партызаны, пра якіх салдаты наслухаліся, калі служылі яшчэ ў Польшчы, ля самага фатэрлянда, менавіта і жывуць у лесе, і страляюць адтуль.

І таму, што салдатам выпала ўдача, яны [redacted] першага дня сталі горача завіхацца, каб ператварыць звычайную будку ў гняздо абароны. Батальённае і ротнае начальства ў мястэчку, часцей, чым іншыя штуцпункты, яно праверыць гэты.

Салдаты будуюць дзоты. Два драўляныя, засыпаныя зямлёй і абложаныя дзёрнам склепчыкі звернуты сваімі амбразурамі ва ўсе чатыры бакі ад будкі.

Матэрыял — гатовыя, памечаныя лічбамі бярвенні і шчыты — падвезлі са станцыі. Але на трэці дзень высветлілася, што не хапае некалькі бярвенняў, каб завяршыць апошні, трэці ярус накату. Унтэр-афіцэр Лібке загадаў спілаваць сасну.

Быў ясны летні поўдзень. У сінім небе лёгкія хмурынкі. На полі ўсё буяе: аўсы, пачынаюць красаваць ячмяні. Звіняць мушкі і пчолы.

Двое салдат у вязаных нацельных сарочках — грузны, з адвіслым жыватом Венігер і малады касавокі аўстрыец Пэтэрле, які і на фронт не трапіў дзякуючы таму, што прырода падаравала яму гэты недахоп, узяўшы сякеры і пілу, рушылі пад сасну. Спакваля, па кругу, абышлі дрэва, як бы прыкідваючы, у які бок яго валіць, патупалі на грудку, але ніводзін не ўзяўся за тапор. Салдаты прыселі. Пэтэрле выняў з кішэні штаноў

пачак цыгарэт, патрактаваў Венігера, і, пстрыкнуўшы запальнічкамі, абодва закурылі.

Пад сасной цянёк, прахалода, на доле, парослым рэдкай жорсткай травой, расколатыя чарнаватыя шышкі. З грудка, як на далоні, відаць мястэчка — зялёнае, прывабнае. Дым ад цыгарэт уецца шызымі колцамі, нябачна раствараючыся над галавой. Салдаты кураць, маўчаць.

— Слухай, Пэтэрле,— пачынае Венігер,— у вас, у Цiролі, лясы?

— Лясы. Сасна, елка, бук, граб.

— Многа лясоў?

— Па гарах і схілах — скрозь, у далінах — менш.

— Ты любіш лес?

— О, асабліва калі пайсці туды з фрэйлен...

— Няшчасны кныр. Вы, аўстрыйцы,— усе бабнікі.

— Лягчэй на паваротах, гер Венігер,— ляніва пярэчыць Пэтэрле.— Сам фюрэр з Аўстрыі. Дарэчы, ён нарадзіўся недалёка ад мясцін, адкуль паходжу і я.

— Дык бяжы, крычы, дубіна. Чаму мне хвалішся? Пішы рапарт камандзіру батальёна. Атрымаеш урляўб без чаргі.

Пэтэрле высокі, статны. Вузкі, досыць прыемны твар, з гарбінкай нос, русявыя, з прыгожым зачосам валасы. Крыху псуе аблічча косае, як у зайца, левае вока. Заўсёды здаецца, што Пэтэрле падміргвае нябачнаму субяседніку. Першыя два гады вайны ён меў ільготу, на віхлястым аўтамабільчыку, прыстасаваным да горных дарог, звозіў у даліну, на малочны завод, бліпічастыя бітоны з малаком. Іграў на дудцы-жалейцы, падобнай да тых, якія былі ў кожнага пастуха, хадзіў на вечарынкі.

У армію Пэтэрле забралі, калі яму споўнілася дваццаць тры гады, і ён рады, што трапіў у ахоўны батальён, а не на фронт.

— Урляўб будзе восенню,— гаворыць Пэтэрле, і цяжка зразумець — сур'ёзна ці жартуе.— Пасля поўнага года службы. Закон ёсць закон. Нават калі б я даводзіўся пляменнікам самому фюрэру.

— Дурань,— сплёўвае Венігер.— Мала такіх, што нават і не нюхалі казармы. Ацiраюцца каля баб...

— Восенню ў нас хараша,— не слухаючы, працягвае Пэтэрле.— Цішыня, вінаградны сезон. Свіныя сасіскі з чырвоным перцам. Казіны сыр. Вяселлі.

— Слімак, цяпер ты гэта ўбачыш толькі ў сне. Загадае Лібке — сасніш. Будзеш тарчаць у гэтай дзірцы да другога прышэсця...

— У вас кіслы настрой, гер Венігер,— Пэтэрле кладзецца на спіну, падклаўшы рукі пад галаву.— Вы не з той нагі ўсталі. Вышэй галаву. Усё ідзе найлепш на гэтай лепшай з планет. Восенню вайна скончыцца. На фронце — перамогі. Нельга не радавацца салдату вялікай арміі фюрэра.

— Брандахлыст,— крывіцца Венігер.— Сабачы недаробак. Пакаштаваў бы хлеба на фронце, што б ты запеў тады. Кожны горад бярэцца крывёй.

— Наколькі мне вядома, гер Венігер, вы таксама не былі на фронце. І я сумняваюся — ці хочаце вы туды?

— Мяне не пашлюць на фронт. Хоць у гэтым я маю перавагу перад такімі asламі, як ты.

Тон размовы паміж Пэтэрле і Венігерам яшчэ нічога не гаворыць аб іх сапраўдных адносінах. Яны дружаць і добра адзін другога разумеюць. Венігер не малады, яму пад пяцьдзесят, і ведаў ён іншыя часы. Шахцёр з Сілезіі, штэйгер, ён некалі належаў да сацыял-дэмакратычнай партыі, быў нават функцыянерам — арганізаваў касу ўзаемадапамогі ў маленькім пасёлку. За гэта пасля таго, як да ўлады прыйшлі нацысты, адсядзеў год у канцэнтрацыйным лагеры, адкуль яго выпусцілі датэрмінова, як спецыяліста. На фронт не паслалі — яго асоба не заслугоўвала поўнага даверу, але калі пачалася вайна, не пакінулі і ў шахце. Служыў на мытні, у Польшчы, адтуль калі ў фюрэра з салдатамі стала туга, накіравалі ў ахоўны батальён.

Вясной на Волхаве загінуў яго сын. Яму было ўсяго дзевятнаццаць гадоў, да арміі, да вайны з Расіяй, маршыраваў у калонах гітлерюгенда, зычна спяваў і, прызваны ва ўзброеныя сілы, з бацькам не перапісваўся.

Пэтэрле, з якім яшчэ ў Польшчы зблізіўся Венігер, не намнога старэй за Курта-сына.

Там, ля будкі, узводзячы дзоты, салдаты і сам унтэрафіцэр Лібке ў адных нацельных сарочках, а некаторыя нават скінуўшы іх, грукаюць, стукаюць, рэжуць заступамі дзёран, насвістваючы кожны сваё, а гэтыя пад сасной сядзяць ужо цэлыя паўгадзіны і яшчэ не ўзяліся за сякеру і пілу. Так да бясконцасці працягвацца не можа.

— Слухай ты, казіны малакавоз,— гаворыць Венігер.— Не хочацца мне нішчыць сасну.

— І мне не хочацца.

— Але ж аб гэтым ты не скажаш унтэр-афіцэру Лібке. Не скажаш? Пабаішся?

— Магу сказаць у больш прыймальнай форме.

— Як гэта?

— Скажу, напрыклад, што сасна спадабалася лейтэнанту Эрліху і што я ўспомніў аб гэтым, узяўшыся за тапор. Магу прыбавіць, што Эрліх цэлую гадзіну хадзіў вакол яе і нават хацеў прысесці. Паспрабуйце даказаць, што гэта не так? І наўрад ці адважыцца распытваць унтэр-афіцэр Лібке лейтэнанта Эрліха аб яго пачуццях.

— Такіх штучак не прымаю,— Венігер падняўся, тужэй зацягнуў рэмень на жываце.— Скажу без віхляння....

Узышлі на пераезд. Пэтэрле нясе пілу і сякеру, Венігер — з пустымі рукамі. Абодва ідуць да будкі, дзе завіхаюцца астатнія салдаты. Праляцеў цягнік — нагружаны, цяжкі,— усе разагнулі спіны і, трымаючы ў руках інструменты, праводзілі яго позіркамі, пакуль не прагрукатаў апошні вагон.

— Што здарылася? — крыкнуў Лібке, выціраючы пот з загарэлай шыі.— Чаму не працуеце?

— Не крычы, Рудзі,— Венігер назваў унтэр-афіцэра па імені, даючы знак, што размова будзе інтымнай.— Тое, што прагулялі, адробім вечарам. Ёсць прычына.

Унтэр-афіцэр, нахмурыўшы бровы, з неразуменнем пазіраў на Венігера. Той падступіў да яго.

— Ты можаш сказаць, колькі мы тут прабудзем?

— Што за дурныя пытанні? Ты — салдат...

— Не ведаеш. Дык навошта сеяць бруд там, дзе жывём. Паглядзі на сасну.

— Я цябе не разумею. Што ты хочаш сказаць?

— Не варта, Рудзі, валіць сасну. Яна ўпрыгожвае месца, дзе будзем жыць. Хіба табе не захочацца паляжаць у цяньку?

— А-а, глупства. Загад ёсць загад. На дзвесце метраў ад чыгункі лес усё адно паваляць.

— Дык то лес, а гэта ж адно дрэва!

— Ідзіце і валіце,— Лібке павысіў голас.— Накат трэба закончыць да заўтра.

Загаварыў Пэтэрле, які да гэтага маўкліва стаяў збоку.

— Гер унтэр-афіцэр, сасна спадабалася лейтэнанту Эрліху. Я чуў сам, сказаў — цудоўнае дрэва. Хадзіў вакол і любаваўся. Я ўжо гаварыў аб гэтым геру Венігеру.

— Ну і што? Мне яна, можа, таксама падабаецца.

— Лейтэнант Эрліх яшчэ сказаў, што дрэва нагадвае яму радзіму. Скінуў мундзір і паўгадзіны сядзеў у цяньку.

Унтэр-афіцэр Лібке яшчэ болей нахмурыўся, яго шырокі, зрэзаны маршчынамі твар зрабіўся злосны. Венігер з гэтым аўстрыйцам задалі загадку. Загадак Лібке не любіць. Ва ўсім паважае дакладнасць, яснасць.

— Д'ябальшчына,— гаворыць унтэр з замяшаннем.— Нічога не зразумееш. Лейтэнант жа не гаварыў, каб не чапалі дрэва...

— Ён спадзяецца на вашу здагадлівасць, гер унтэр-афіцэр,— прыходзіць на выручку Пэтэрле.— Ведае, што вы ўгадваеце яго жаданні. Як у Польшчы з тымі гусямі...

Гісторыю з гусямі памятае кожны аддзялення, якім камандуе унтэр-афіцэр Лібке. Дзякуючы ёй на аддзяленне як бы праліваецца святло дабрачыннасці боку камандзіра роты лейтэнанта Эрліха, і даброты жыцця яно адчувае трохі лепш, чым іншыя аддзяленні. І ўсё з-за адной добра адкормленай тлустай гусі. У Польшчы салдаты ахоўвалі элеватар і, карыстаючыся тым, што зерня хапала, тыдні за два да каляд кожны набыў сабе гусь. Гусі жылі ў дашчаным хлеўчуку, размешчаным на процілеглым канцы двара, наводдаль ад дома, які займала аддзяленне. Але ўсё адно дзела пахла гаўптвахтай, калі не чым-небудзь большым, бо хто мог паручыцца, што сытае гусінае гергетанне не даляціць да вушэй начальства.

Тады пайшлі на хітрасць. Склаўшыся, прыкупілі да дзесяці гусей адзінаццатую. Яе наканавалі лейтэнанту Эрліху. Аб гэтым напаўжартам намякнулі яго дзеншчыку: прыблудзіліся, маўляў, гусі, ёсць нават адна лішняя, але не рэзаць жа іх цяпер. Сільвестар блізка... Дзяншчык цудоўна ўсё зразумеў, а лейтэнант да самага свята не пачуў недазволенага паблізу ад вайсковага аб'екта гергетання.

— Ты ліс, Пэтэрле,— усміхнуўшыся, гаворыць Ліб-

ке.— Хітры аўстрыйскі ліс. Не ведаю, як лейтэнанту, а табе цянёк падабаецца. Але дзе мы возьмем дзерава для накату?

— Прывязём на ваганетцы са станцыі, гер унтэрафіцэр,— бадзёра выгукнуў салдат.— Там цэлыя штабялі.

Пэтэрле пераможна зірнуў на Венігера: той стаіць нахмураны, злосны. Маладзейшы ў душы смяецца са старэйшага. Пэтэрле лепш ведае, што, ходзячы нацянькі, ні да чаго не дойдзеш. У гэтым жыцці не прыходзіцца разлічваць на шчырасць, сумленнасць — на прамыя дарогі. Удачу якраз прыносіць тое, што людзі прызвычаіліся называць дрэнным — хітрасць, падман, падладжванне. Калі хочаш жыць, віляць хвастом таксама навучышся.

4

Прыходзячы да Юрыя Басняка, Сяргей заўсёды застае яго на канапе, прыстаўленай да грубкі: апрануты ў зялёны халат, з пантофлямі на валасатых нагах, ён або ляжыць, пазіраючы ў столь, або сядзіць, абхапіўшы калені рукамі.

— Сядай,— не мяняючы позы, запрашае Юрый.— Пракляты радыкуліт. Месца не знаходжу...

Побач з Юрыем іншы раз сядзіць Франя Бейзік, чарнявая, падобная на цыганку, з прыгожымі, ледзь-ледзь касаватымі вачамі. Юрый жыве ў Франі на становішчы прымака — ёй належаць і два гэтыя пакойчыкі ў драўляным, барачнага тыпу эмтэасаўскім доме, і ўся вопратка, што на Юрыю. Аднак у Франіным доме Юрый адчувае сябе поўным гаспадаром.

— Франя! — загадвае ён.— Зрабі так, каб цябе не было. Нам трэба пагаварыць.

Франя, апусціўшы вочы, выходзіць з пакоя. Яна як бы саромеецца Сяргея, ніколі не ўмешваючыся ў яго размовы з Юрыем. Ён адчувае сябе таксама ніякавата: у тым, што Франя, нічога не ведаючы пра мужа, які на фронце, узяла прымака, няхай сабе і Юрыя, ёсць штосьці ганебнае.

— Прыліпла,— прыжмурыўшы вочы, падміргвае Басняк.— Зімой ледзь упрасіў пусціць на кватэру, а цяпер без слёз не развяжашся. Баба, як кошка: хто пагладзіць, той і добры. Няўстойлівы элемент баба...

— Сам вінаваты. Мог пайсці на другую кватэру. Да якой-небудзь васьмідзесяцігадовай... Калоў бы ёй дровы.

— Друг ты мой, Сяргуша. Ты зело мал і несмышлен, як гаворыцца ў свяшчэнным пісанні. Апрача хваробы, якая зрабіла мяне няздольным да фізічнай працы, у наяўнасці, так сказаць, аспект палітычны. Не забывай пра від на жыхарства, які магчымы з высокага дазволу мясцовага паліцай-прэзідэнта. Хто з так званых бобікаў, хоць у іх галовы падобны да каменных шароў на набярэжнай маёй дарагой Адэсы-мамы, мог бы паверыць, што такі бадзяга, як я, здольны надоўга ўтрымацца ля асобы, якая, мякка кажучы, дыша на ладан. Хіба ж мяне выпусцілі б з турмы, каб не Франя? Зрабілі б звычайнае харакіры, і канцы ў ваду. А тут — сталая прапіска, амаль што шлюб па законах ваеннага часу.

— А як жа ты пакінеш Франю? Яе ж абвінавацяць.

Басняк робіцца сур'ёзным.

— Франя — харошы чалавек. Растацца з ёй будзе нялёгка. Ну, а дзе другое выйсце?.. Я ж камандзір, старшы лейтэнант. Прыйдуць нашы, спытаюць за ўсё. За акружэнне, за палон, за гэтыя паўгода мядзведжай спячкі.

— Пры чым тут акружэнне? — не разумее Сяргей.— Хіба ты трапіў добраахвотна?

— Жаўтароты ты яшчэ, Сяргуша. Не ведаеш жыцця. Ну, хто мне ці табе паверыць, што мы біліся да апошняга патрона. Скажуць — шкуру ратавалі. Будзь спок. Праўда, у мяне адзін дакуменцік у наяўнасці. Пачытай...

Юрый расшпільвае халат, задзірае сарочку. Пад левым плячом, на смуглявай, густа зарослай спіне сінеюць тры вялікія, нібы рваныя, рубцы.

— Пачастунак Адольфа Гітлера. Прах бязвіннага отрака Юрыя мог даўно пакоіцца ў гліністай зямлі пад горадам Умань. Жалезнае здароўе не пусціла да праайцоў, у райскія кушчы. Я, Сяргуша, купаўся круглы год: цёплая вада ці ледзяная. Таму вылежаў дванаццаць дзён у пшаніцы, еў, так сказаць, злакі ў іх першародным выглядзе. Выжыў, хоць кашчавая стаяла над галавой. За раны гэтыя,— Юрый апускае вочы, прыцішае голас,— Адольфу прыйшлося трошачкі раскашэліцца. Пяць салдацікаў, мякка кажучы, насамі ў

зямлю. Гэта толькі тыя, што трапілі на мушку. А я яшчэ і пару гранатак шпурлянуў...

Юрый — шыракаплечы, чорнавалосы, з хударлявым мужным тварам — выклікае ў Сяргея супярэчлівыя пачуцці. Ён хвалько, у гэтым няма сумнення. Калі сапраўды такі адважны, то не сядзеў бы, трымаючыся за спадніцу гэтай Франі. Даўно б пайшоў у лес, у мястэчку яго нішто не затрымлівае. Нейкай часткай сваёй свядомасці Сяргей насцярожаны да Басняка.

Але ён бачыў яго другім, разам прасядзелі ў камеры болей за месяц, спалі на адных нарах, на трухлявай саломе, елі з адной міскі. У цагляным падвале раённага банка, які паліцыя пераабсталявала пад каталажку, за месяц перавярнулася процьма народу: туды садзілі затрыманых у начны час, сабатажнікаў, гэткіх, як Басняк, прымакоў, якіх напрадвесні, баючыся, што яны пойдуць у лес, немцы хацелі прыбраць да рук.

Сяргей ведае: Басняку пагражалі паслаць у лагер ваеннапалонных, схіляючы, каб паступаў у паліцыю. Ён не паддаўся. Два разы вадзілі да начальніка паліцыі — вяртаўся з успухлымі шчокамі, але вясёлы, спакойны. Два разы, адразу пасля арышту, білі шампаламі і Сяргея, і менавіта тады, у першыя дні, ён зблізіўся з Юрыем.

Калі першы раз вярнуўся з-пад шампалоў — яму ўсыпалі дваццаць — і кінуўся на нары тварам у салому, плачучы і хаваючы бяссільныя слёзы свайго сораму, яго ўсцешыў не хто іншы, як Басняк. Ён маўкліва прысеў побач, падняў на спіне сарочку, і Сяргей адчуў, што ён прыкладвае да яго спіны, да самых балючых мясцін, халодную сталь ляза. Лязо ад цела награвалася, Юрый адыходзіў, апускаў яго ў бачок з вадой, што стаяў пры дзвярах, і прыкладваў зноў. Боль сапраўды сцішыўся. Але куды даражэй было другое. Сяргей нібы ўпершыню адчуў, што такое таварыш у цяжкую хвіліну.

— Адкуль у цябе нож? — спытаў назаўтра Сяргей.

— Нож? — Юрый адвярнуўся да сцяны, расхінуў пінжак і непрыкметна для Сяргея з нейкай патайной складкі выхапіў адточаную бліскучую фінку.— Не нож, а зброя. У мэтах самаахovы. Мы ж не ў цешчы ў гасцях, а ў немцаў. Зразумеў, верабей?..

Гэта было нялёгка, рызыкоўна — пранесці ў камеру фінку. Усіх, хто трапляў сюды, старанна абшуквалі,

адбіраючы не толькі жалезныя рэчы, а рамяні, папругі. Сяргей з павагай зірнуў на Юрыя.

У заплёванай, бруднай каталажцы з рудымі падцёкамі на сценах, кіслым, спёртым паветрам, тупатам паліцэйскіх над галавой Юрый адчуваў сябе, як дома, ні на хвіліну не вешаючы носа. Сыпаў анекдотамі, расказваў сотні вясёлых гісторый. У яго прыемны грудны барытон, і вечарамі, калі ў камеры ледзь бачна трапятаў язычок каганца — шчодрасць, якую паліцэйскія дазвалялі не кожны вечар,— а арыштаваныя ў расхлістаных зрэбных сарочках, з нячэсанымі, ускудлачанымі галовамі, з чорнымі нагамі ўпокат клаліся на нары, Юрый пачынаў спяваць. Песень, як і розных гісторый, ведаў безліч: былі вясёлыя, сумныя, рускія, украінскія і нават блатныя:

Марьяночка, моя ты славная,
Твоя грудь — два тугих бугорка..

Сяргей заўважыў: арыштаваныя, нягледзячы на тое, што з прыемнасцю слухалі Юрыя, рагочучы пасля яго жартаў, анекдотаў, трымаліся з ім як бы са стоеным недавер'ем, і дапытлівасцю, якая не знаходзіла выйсця ў шчыра, проста зададзеных пытаннях і гэткіх жа ясных адказах. Там, у камеры, Юрый пра сябе не расказваў. Ніхто не ведаў, хто ён і адкуль. Ведалі, што акружэнец, прымак,— такіх паліцыя нахапала многа, з зімы яшчэ яны рэзалі і калолі на паліцэйскім двары дровы, чысцілі канюшню, прыбіральню, двое ці трое, спалохаўшыся няпэўнасці, якая чакала іх наперадзе, згадзіліся стаць паліцэйскімі.

Мясцовыя людзі, звязаныя паміж сабой чымсьці нябачным, але трывалым, моцным, заўсёды з насцярогай ставяцца да чужых. Магчыма, гэтым і тлумачыўся той схаваны за знешняй добразычлівасцю недавер да Юрыя, які свяціўся ў вачах дзядзькоў, што разам з ім і Сяргеем сядзелі ў каталажцы. Мясцовы чалавек, які зрабіў злачынства, адчуе гэта не толькі сам, але і яго сваякі, родзічы ў другім і нават трэцім калене. А што возьмеш з чужога? Сёння ён тут, а заўтра — няма... Сярод мясцовых паліцаяў больш палавіны такіх, якія невядома адкуль прыплылі. Так думаў Сяргей, стараючыся разгадаць прычыну той халаднаватай дапытлівасці, насцярожанай цікаўнасці, з якой арыштаваныя глядзелі на Юрыя.

Юрый як быццам не адчуваў гэтага. Сам ён нікога ні аб чым не распытваў, не праяўляючы абсалютна ніякай цікавасці да таго, за якія правіннасці трапілі ў камеру яго часовыя таварышы. Вось гэтая як бы далікатнасць, а таксама незалежнасць, з якой Юрый трымаў сябе перад паліцэйскімі, усё больш умацоўвалі Сяргея ў думцы, што Юрый чалавек надзейны.

Сяргея выпусцілі першага. За два ці тры дні перад гэтым, вясновым вечарам, калі, распрануўшыся ад млоснай духаты ледзь не дагала, яны ляжалі на нарах, размаўляючы аб кнігах і кінафільмах, Юрый нечакана прызнаўся, што ён старшы лейтэнант, камандаваў ротай, родам з Адэсы, трапіў у акружэнне пад Уманню, уцёк з Жытомірскага лагера. Расказваў Юрый гэтак усхвалявана, што не верыць яму было нельга. Той вечар іх канчаткова зблізіў.

Інстынктыўная перасцярога, якая жыве ў кожным, хто адчувае, што адно неасцярожнае слова можа каштаваць жыцця, не дазволіла Сяргею лішне развязаць язык. Ні слова не сказаў ён пра хлопцаў, пра пачатую імі справу, пра Міколу, які з павязкай паліцэйскага на рукаве ўжо двойчы завітваў у камеру, непрыкметна падміргваючы яму, Сяргею.

Звярок насцярожанасці, які ўсё ж прытаіўся ў даверлівай Сяргеевай душы, трымаў вуха востра і пазней, калі Юрыя выпусцілі і калі Сяргей па два, а то і па тры разы на тыдзень заходзіў на кватэру да Юрыя.

Хлопцы — супроць дружбы з Юрыем. Ніхто з іх, за выключэннем Вілюгі, не захацеў з ім знаёміцца. Сяргей разумее, што не проста так нагаворваюць яны на Басняка. Калі глядзець іх вачамі, то Юрый сапраўды не заслугоўвае даверу. Але існуе няпісаны закон, паводле якога людзі ў стане ўтрапення, у стане зрушанай душэўнай раўнавагі самі імкнуцца насустрач сваёй пагібелі. Сяргей не знаходзіць сабе месца ад горычы, яго гонар, самалюбства ўтоптаны ў гразь шампаламі, пад якія яго двойчы клалі паліцаі і аб якіх, безумоўна, ведае кожны ў мястэчку. Таму Сяргей проста не можа, не здолее, каб яго нават прымусілі, прыстасоўвацца да тых форм барацьбы, да якіх фактычна схіліліся астатнія. Дый на носе — Германія. Таму ён прагне барацьбы адкрытай, хоча страляць ва ўпор, не хаваючыся, ва ўсіх гэтых паліцаяў, немцаў, іх прыслужнікаў. Яго

істота напаўняецца дзікай радасцю, калі ён пачынае ўяўляць, як расправіцца з усёй гэтай зграяй, як будзе, не ведаючы літасці, рэзаць, калоць, страляць, знішчаць ненавісных яму вылюдкаў.

Менавіта тут пачынаецца супярэчнасць. Сяргей адчувае, што ён, як і ўсе яго таварышы, звязан па руках і нагах адказнасцю за сям'ю, за яе лёс, разумее, што ніхто не пашкадуе яго бацькі, маці, сястры, брата, калі толькі стане вядома, што яго ў мястэчку няма.

Тым болей што ён мечаны, у яго воўчы білет... Але ў той жа час ён не можа сабе ўявіць, што яго павязуць у Германію, што там, на чужыне, прыйдзецца рабіць на немцаў, ненавідзячы іх.

Успамін пра сям'ю расхалоджвае Сяргея, хістаючы яго ўпэўненасць у тым, што зробіць правільна, калі не пойдзе ў лес. Але зноў захліствае хваля шалёнай ненавісці, думкі мітусяцца, блытаюцца, у душы адно толькі жаданне — помсціць. Бываюць хвіліны — у гэтым Сяргей баіцца прызнацца самому сабе — калі ён ненавідзіць бацьку, маці за тое, што звязваюць яму рукі. Як было б добра, каб быў адзін! Ні дня, ні гадзіны не сядзеў бы тут, у смярдзючым паліцэйскім кодле!

Зрэдку ўсплывае вобраз Рыты, прыносячы смутак. Шляхі іх разыходзяцца. Рыта жыве сваім, і хоць ні разу не адштурхнула, але і не імкнецца да яго. Крыўда, адчай, нянавісць перамешваюцца ў балючы клубок, гнятуць душу, не даючы спакою. У апошні месяц хлопцы аддаліліся: два ці тры разы забягаў Шура, адзін раз Міця — расказаў, што прыходзіў знаёмы шафёр, які цяпер у партызанах, даў заданне дастаць гаечныя ключы. Пахваліўся, што слухае радыё. Сяргей не дапытваўся, дзе і хто ўстанавіў прыёмнік. Раз Міця не гаворыць, не запрашае слухаць — не трэба.

Сам ён не будзе напрошвацца. У яго свой шлях. Радыё цяпер не галоўнае. Трэба дзейнічаць, а не слухаць радыё.

Сядзець дома Сяргей не можа. Штодня ідзе да Юрыя. Юрый зрэшты згодзен пайсці ў партызаны. Рушаць утраіх — Юрый, ён, Вілюга.

Раздзел дзевяты

1

На станцыі Шура Гарнак трымаецца незалежна. Ён прыроджаны тэхнік, і немцы яго любяць.

Да тупіка, дзе працуе брыгада, Шура падкаціў на маторнай ваганетцы. Да Адамчука падышоў, як да роўнага, сунуў у рукі запіску:

— Перавялі працаваць да вас. Загад шэфа. Матарыстам на ваганетку.

Міці Шура як бы не заўважае. Нібы наўмысна адварочваецца. Толькі на трэці дзень, пад вечар, калі брыгада ўжо заканчвала работу, падышоў да Міці. Курыць цыгарэту, трымаецца самаўпэўнена, як начальнік.

— Паедзеш са мной. Загадаў Адамчук. Трэба завезці майстру цэмент. Ён будзе ганак рамантаваць.

Майстрам Шура назваў Адамчука. Той жыве ў каменным доме за станцыяй.

— Я дастаў ключы,— сказаў Міця.— Учора хадзіў да Драгуна, але дома не застаў.

Па тых умовах, якія паставілі Гусоўскі і Драгун, Міця нічога не павінен гаварыць пра сваю дзейнасць сувязнога. Але ён расказвае ўсё. Сакрэтаў паміж хлопцамі няма.

— Ідзі ты з ключамі! — адмахнуўся Шура.— Хіба не ведаеш? Немцаў панаганялі ў вёскі. Партызан хочуць знішчыць. Два эшалончыкі ля Гарбылёў кульнулі. Паліцаяў у Буйках перабілі ўсіх. Самім трэба што-небудзь рабіць. Заўтра вазьму цябе трубы вазіць. Падкладзём міну.

Прыехалі на станцыю, знайшлі немца-кладаўшчыка, атрымалі два папяровыя мяшкі з цэментам. На паперцы, якую аддалі кладаўшчыку,— пячаць з нямецкім арлом, на мяшках таксама арлы, толькі большых памераў.

— Я трохі знюхаўся з двума нямецкімі чыгуначнікамі,— расказвае Шура, калі селі на ваганетку.— Адзін другога баяцца. Паміж сабой слова лішняга не прамовяць. Думаеш, у самой Германіі рай? Які там рай: усё па картачках, работа да сёмага поту, пры кожным кроку хрысціся на Гітлера. Чаму яны нашу моладзь у Германію сватаюць? Таму, што ў саміх рукі кароткія,

хоць і заграбушчыя. Хочуць на нашай спіне ў рай выехаць.

— А чаму немцы баяцца адзін аднаго?

— Ліха іх ведае. Толькі кожны дрыжыць. Мабыць, сагнуў іх Гітлер у баранні рог. Сказаў слова не так, садзіся за дрот. Фашызм!..

Адамчук сядзіць у альтанцы, за дашчаным сталом, абедае. Ён у споднямй сарочцы, расхрыстаную валасатую грудзіну, чырвоны твар залівае пот. На стале перад брыгадзірам ёмістая бутля.

— А, матарыст! — прывітаў Адамчук Шуру.— Давай сюды. За труды праведныя належыць.

Міці брыгадзір не заўважае.

Міця адышоўся, у чаканні Шуры прысеў на лаваччы пад клёнам. Адсюль чуе ўсё, пра што гавораць у альтанцы.

— Пан майстар, немцы вас паважаюць,— выпінаецца Шура.— Другому б яны цэменту не далі. Я не раз чуў, як яны пра вас гаварылі. Кажуць, строгі начальнік і справу ведае. Спецыяліст.

— Немцы не дурні. Аб сваёй выгадзе клапоцяцца.

— Адзін раз, праўда, чуў я. Толькі гэта глупства, пан майстар. Нагаворы. Людзям языкі не завяжаш.

— Што ты чуў, ну? Гавары ўсё, не бойся!..

— Нехта ўвёў у вушы шэфу, што вы пры бальшавіках актывістам былі. Што вас за гэта нават медалём узнагародзілі. І што ў лесе былі...

— Ах, сволачы праклятыя! Гэта ўсё свае, свае. Падкопваюцца, у вочы ім коле. Ну, майстрам я быў, гэта ўсім вядома. Хіба я хаваюся? А медаль той яшчэ летась я занёс і здаў у жандармерыю. Разам са зброяй. Прасіў я таго медаля, ці што? Далі, узяў. Табе каб павесілі, хіба б ты адмаўляўся?..

— Вядома не, пан майстар.

— Слухай, матарыст! Калі што пачуеш яшчэ, скажаш адразу мне. Не забудзь. Я табе аддзячу. Я яшчэ памагу аддзячыць, хоць на мяне там і нагаворваюць. Пабачым, хто каго. Ах, сволачы, сволачы!..

Міця слухае, і ім авалодвае незразумелая абыякавасць. Яшчэ ўчора ён ненавідзеў Адамчука. Цяпер гэтае пачуццё знікла. У Міцевых вачах брыгадзір адразу змізарнеў. Ён баіцца, калоціцца, хоць і служыць немцам.

Шура выйшаў ад Адамчука пахістваючыся. Раз-

маўляе гучна, на ўвесь голас, і Міця непакоіцца, што скажа што-небудзь лішняе.

— Выпіць у пана начальніка чаргу не грэх,— гарланіць Шура.— Асабліва, калі пан начальнік добры чалавек, калі душа ў яго адкрытая. Праўду я кажу, Міця? А? Залаты чалавек Адамчук! Я для яго гатовы ўсё зрабіць, нават труну. Харошую труну з нямецкіх дошак...

— Ціха ты! Яшчэ пачуе хто.

Шура п'яны. Міця адвёў яго дамоў. Жыве Шура ў старэйшай сястры.

2

Міцю не спіцца.

Выйшаў на двор, прысеў на ганку. Ноч душная, без расы, і паплавоў плыве густы гаркаваты пах скошанай травы. Далёкі край засланага хмарамі неба паласуюць частыя, без грому, маланкі. Сонна перагукваюцца ў кустах, за насыпам, дзве птушкі. Немцы ў будцы насупраць спяць. Чуваць, як пахаджвае па двары вартавы. Чарнее на грудку сасна.

Недзе каля лесу раз-пораз бліскаюць агні кішэнных ліхтарыкаў. Па палатне ходзяць вартавыя. Наперадзе ці ззаду іх крочыць бацька, ахоўваючы чужую чыгунку. Ні немцы, ні бацька не ведаюць, што заўтра Міця зноў пойдзе падкладваць міну.

Міцю здаецца, што ён стары-стары, усё бачыў і ўсё ведае. Чым вымяраецца бег часу? Тады, да вайны, час вымяраўся тым, што за зімой наступала вясна, у мястэчку выраслі будынкі, у газетах пісалі пра новыя заводы і фабрыкі. Ён, Міця, рос, пераходзіў з класа ў клас. Сам пра сябе ён тады не мог сказаць, што, перайшоўшы за адзін год з восьмага ў дзесяты, стаў разумнейшы за таго, які вучыўся ў восьмым.

Цяпер зусім другое. Цяпер той Міця, які за год скончыў два класы, гэтаму, які нічога не скончыў, здаецца далёкім, незразумелым чалавекам. Той быў проста блазнюк. Ён нічога не ведаў пра сапраўднае жыццё.

Дык як жа бяжыць час? Ясна, што не роўна. Ён можа ляцець так, што замільгаціць уваччу, закружыцца галава. І можа цячы спакойнай рачулкай паўсядзённасці. Жыццё пайшло так, што людзі як бы нанава шукаюць адзін другога, не давяраючы ранейшым

меркам. Шырокіх дарог няма, засталіся вузкія сцяжынкі.

У цемрыве ночы на насыпе паказалася чорная постаць, і па кроках Міця здагадаўся, што гэта бацька. Ён на абходзе і, відаць, зазірне ў двор.

— Ты, Міця? — спытаў праз хвіліну бацька.

— Я.

— Можа б, заўтра на работу не пайшоў, падсабіў рэзаць дошкі?

— Не магу. Трэба ісці.

— Дык ты ранічкай збегай, адпрасіся.

— Сказаў, не магу.

— Хай яна спрахне, гэта твая работа! — раззлаваўся бацька.— Не было пятлі, дык сам знайшоў. Хто цябе піхаў у тую брыгаду? А ўсё таму, што бацьку не слухаеш. Што табе цяпер бацька?

Міця маўчыць. Спрачацца няма сэнсу. Бацька патупаў па двары і зноў рушыў у абход.

Увесь тыдзень з таго дня, як у другой, пустой будцы пасяліліся абвешаныя зброяй немцы і пачалі будаваць свае ўмацаванні, Сцяпан Птах ходзіць змрочны, павесіўшы галаву. Такое суседства яго не радуе, не абяцае нічога добрага. Салдаты карыстаюцца тым жа, што і яго сям'я, калодзежам, заходзяць у двор, бяруць з-пад паветкі дровы. Яны як бы загадзя залічылі яго ў свае памагатыя. Зусім іншы выгляд набывае служба: чыгунку ахоўваюць салдаты, яны паводзяць сябе, як на вайне, і калі ён будзе хадзіць разам з імі, то атрымліваецца, што і ён на вайне, на баку немцаў. Уражаны гэтай думкай, ад якой нельга ні адмахнуцца, ні вытлумачыць як-небудзь інакш, Сцяпан наважыў неадкладна выбірацца з будкі. Чакаць не выпадае. Тут не месца для жыцця. Трэба ў сваю хату. Хата яшчэ не дагледжана, без вокан, без печы, але іншага выйсця няма. На дварэ лета, абы дах над галавой. Скончыўшы службу і нават гадзіны не задрамаўшы, Сцяпан бяжыць на сваю сядзібу.

Міця прасядзеў яшчэ з гадзіну. Нарэшце наважыў пайсці на вышкі, у хлеў, і прылегчы, калі пачуў на насыпе таропкія крокі. Нехта бег. Падхапіўшыся, Міця выскачыў за будку і здрыгануўся ад таго, што ўбачыў. Чырвона-барвовым полымем палаў увесь заходні край

неба. Здавалася, што нехта вялізны і нябачны афарбаваў яго ў колер крыві. Над мястэчкам і будкай неба па-ранейшаму нізкае, чорнае, нібы ў хвіліны поўнага зацьмення, і на імгненне мільганула страшная думка, што там, на захадзе, узыходзіць сонца.

«Вёска гарыць,— прыйшла здагадка.— Відаць, Вербічы».

Падбег бацька. Задыхаўся і ў першую хвіліну не мог вымавіць слова.

— Што ж гэта дзеецца на свеце, Міця? — голас у бацькі глухі, трывожны.— Паляць, нішчаць. Дзе ж шукаць ратунку? Вінаваты ці невінаваты — канец адзін. Там жа, у той вёсцы, што гарыць,— людзі, дзеці. Божа, божа!..

— Яны народ запалохаць хочуць. А потым знішчаць будуць. І цяпер ужо, бачыш,— знішчаюць. Та́кая іхняя палітыка. Ім патрэбна зямля, а не людзі.

— Дык што — усіх знішчаць?

— Ім галава не баліць. Чым болей, тым, яны лічаць, лепей. Гітлер хоча даць маёнтак кожнаму немцу, які ваюе.

Бацька з сынам зайшлі ў двор. Хмары патроху разганяла, у прагалах выблісквалі зоркі. Было парадкам за поўнач. У мястэчку надрыўна вылі сабакі. Узвілася ля лесу ракета — нервуюцца і немцы, што ахоўваюць чыгунку.

— Няўжо ж нашы папусцяцца? — уздыхнуў бацька.— Другі год вайна ідзе. Проста сказаць — знішчыць народ. Нашы дзяды і прадзеды тут жылі. А цяпер нам загадваюць на неба лезці, ці як?

— Гэта фашысты, тата. Лічаць сябе вышэйшай расай. Хочуць панаваць, а другія каб на іх рабілі.

— Сваіх паноў папраганялі, а цяпер пасадзіць на шыю чужых? Думаеш, партызаны так сабе аб'явіліся? Яшчэ не тое будзе, пабачыш...

Гаварылі, як роўны з роўным. Пад раніцу водбліск пажару пачаў бляднець. Толькі неба ў тым баку, дзе гарэла, нібы зацягнута нерухомым воблакам.

3

Раніцай Шнапс пацвердзіў тое, аб чым здагадваліся. Спалены Вербічы — вёска, дзе летась Міця капаў акопы. Немцы прыгналі адтуль у мястэчка статак ка-

роў, дзве чарады свіней і авечак. Людзей жывымі спалілі ў царкве. Усіх, каго схапілі,— старых і малых. Рэдзенькая мокрая Шнапсава барада з прыліпшай саломінай дрыжала, калі ён расказваў.

— Усім тое будзе,— азіраючыся па баках, закончыў Шнапс.— Я ж думаў — яны хоць у бога веруюць. А яны паляць народ у царкве!

— Дзе ні палі, усё адно,— хмура сказаў бацька.— Правага і вінаватага не шукаюць. Нехта скінуў поезд, а пацярпелі ўсе.

— Праўду пра іх пісалі — фашысты.

— Далёка тая праўда. Пакуль дойдзе да нас — акалееш. Дай мне на тым тыдні каня, Кузьма. Да дабра ў гэтай будцы не даседзішся.

На станцыі навіну ведалі. Хмурыя пуцейцы сядзяць ля пакгауза, кураць. Адамчук паявіўся на хвіліну — маўклівы, прыгнечаны — і адразу знік. Фогель зусім не прыйшоў. Работа стаяла.

— Хто са мной трубы вазіць? — падкаціўшы на ваганетцы, зычна спытаў Шура.— Два рэйсы, і можна дахаты...

Ніхто на яго не зірнуў.

— Паедзем з табой,— Шура пазваў Міцю.— А то ўляціць ад немцаў. Жартаваць не любяць.

Узялі з пакгауза некалькі тонкіх жалезных труб. Іх трэба завезці на ахоўны пост — такую ж, як і Птахава, будку, размешчаную на процілеглым канцы, за шэсць кіламетраў ад станцыі. Салдаты, якія жывуць там, хочуць зрабіць сабе душ.

Ваганетка мінала крывую, калі Шура затармазіў.

— Тут.

Таропка азірнуўшыся, скаціўся ў адхон, у кусты. На чыгунцы — нікога. Праз хвіліну вярнуўся, трымаючы пад пахай напакаваную аманалам калашыну.

— Разграбай пад стыкам... Трэба выбіць калодку.

Спяшаючыся, хвалюючыся, выграблі з-пад рэйкі баласт, ломікам Шура спрытна вывернуў драўляны чурбачок, загнаны пад стык між шпаламі. У ямку палажылі міну. Знізу, у стык між рэек, Шура ўваткнуў звычайны патрон, выняўшы зубамі папяровую затычку. Засыпалі міну сухім баластам.

— Парадак,— Шура выцер рукавом пот, ускочыў

на ваганетку.— Дэтанацыя павінна быць. Правяралі. Зазор вялікі, бутэлечка не зваліцца. Прыйдзем вечарам утрох — з Лобікам і Сяргеем. Калі што — з нагана...

Шура таксама хваляваўся. Твар гарэў. Раз-пораз выціраў буйны іскрысты пот...

. . . .

Гэта быў страшэнны выбух. Ён страсянуў вячэрняе наваколле, глухімі раскатамі пракаціўся па мястэчку.

Міця чакаў выбуху. Сядзеў на ганку, блукаў па двары. Пачало цямнець, а цягнік не ішоў. Ноччу паязды ходзяць не часта. Запалілася адна зорка, другая. Ноч пачыналася сухая, душная, без расы, як і ўчора.

Нарэшце здалёк пачуўся гул. Да будкі поезд цягнуўся страшэнна марудна. Выйшла маці, паклікала вячэраць — адмовіўся.

На станцыі цягнік стаяў доўга. Мабыць, набіраў ваду. Стала зусім цёмна. Немцы ў будцы насупроць паляглі спаць. Як і ўчора, расхаджваў вартавы, ціха насвістваў. Апошняе цярпенне канчалася. Дрыжалі калені. Тады пачуўся гудок. Сіплы, нібы надтрэснуты. Міця павіс на жардзіне плота, затаіўшы дыханне, чакаў.

Калі раздаўся выбух, Міця паволі адышоўся ад плота. Помслівая радасць, якая на імгненне ахапіла істоту, адразу знікла. На двары суседняй будкі валтузня, крыкі каманды, ляскат зброі. У душы расла трывога. Як там хлопцы? Ці паспелі адбегчыся ад палатна?

На станцыі крычаць, і недзе там, на далёкай будцы, куды з Шурам вазілі трубы, страляюць. Брэшуць сабакі. Міцю скаланула ад страшнай думкі: сляды! У немцаў — сабакі. Можна высачыць след.

Маці, устрывожаная выбухам, зноў выйшла.

— Ідзі ў хату! Хай бацька чорт ведае дзе валэндаецца, дык ён хоць на службе. А табе што трэба? Пятлі на шыю шукаеш?..

Міця ў будку не пайшоў, лёг у хляве, на вышках, але заснуць не мог. Праз шчыліну ў даху блішчыць зорка, дрыжыць, раз-пораз губляючыся. Востра пахне зёлкамі, якія маці развесіла па сценах. На шастку, за сцяной трывожацца куры. Душна, млосна.

Пачуўся гудок, з захаду, збоку, дзе ахоўвае чыгунку бацька, данёсся прыглушаны гул новага цягніка.

Поезд падыходзіў ціха, на малой хуткасці. Мінуў будку, на некалькі хвілін прыпыніўся на станцыі, потым, натужна пыхкаючы, ляскаючы буферамі, пакаціўся на ўсход...

Міцю стала крыўдна. Раз бесперашкодна пайшоў цягнік, значыць, яны з Шурам нічога не зрабілі. Усё, што некалькі хвілін назад непакоіла, здалося смешным. Немцы нават не заўважылі выбуху. Для прыліку пастралялі, і ўсё.

Толькі пад раніцу забыўся сном — цяжкім, пакутлівым.

4

Міця прыйшоў на станцыю, калі брыгада была ўжо ў зборы. Ля перона незвычайны састаў: паравоз спераду, два здвоеныя ззаду, два вагоны пасажырскія, некалькі звычайных вагонаў, платформ і ў галаве эшалона, на платформе — вялізны пад'ёмны кран. Як і ўчора, пуцейцы сядзелі, курылі. Шуры сярод іх не было.

На Міцю ніхто не паглядзеў, ніхто, здаецца, нават не заўважыў яго прыходу. Зноў, як і ноччу, стала трывожна. Нешта здарылася — ён гэта адчуваў. «Няўжо што з Шурам?» — мільганула думка, і ад яе цела напоўніла халодная млявасць. Стаяў і баяўся паварушыцца, баяўся першы вымавіць слова. На імгненне Міцю здалося, што ўсе ведаюць пра міну, толькі наўмысна хаваюць гэта за насцярожанай абыякавасцю. У яго дрыжалі калені, і ніяк не мог адолець прыкрых, агідных дрыжыкаў.

Незвычайны, рознакаліберны састаў заляскаў буферамі, крануўся. Рушыў на захад. Галаўны паравоз безрапаможна грукаў ззаду — не шыпеў парай і не пыхкаў дымам. Кароткая труба звернута на бок.

Прыйшла радасная здагадка: эшалон усё-такі кульнуўся...

Падышоў Фогель, разгублены, нібы вінаваты. Не мітусіўся, як заўсёды, а нерашуча перамінаўся з нагі на нагу, выціраў пот з лысіны. Нарэшце гучна заявіў:

— Парты́зан капут! Нашы зольдатэн ісці ў лес, акружаць і бах-бах! — Майстар выцягнуў абедзве рукі, сашчапіў пальцы, паказваючы, як будуць акружаць партызан.

У Міці адлягло ад сэрца.

— А партызаны, пан, з лесу бах-бах,— запярэчыў Гулік.— Іх многа, у іх ёсць стрэльбы.

Майстар, відаць, не зразумеў, бо згодна кіўнуў галавой.

— Партызан швайн, сабак,— развіваў нейкую сваю думку.— Партызан страляйт з-за вугал. Нікс чэсны во́йна.

— Так, так, пан,— Гулік глядзіць на майстра адданымі вачамі.— Страляюць, падлы, спадцішка. Нідзе ад іх не схаваешся.

— Москау — капут, Ленінград — капут, война — канец, партызан — нікс,— закончыў Фогель.— Ёсць спакойны работа.

Пуцейцы, забраўшы інструмент, рушылі са станцыі. Пачаў накрапваць дождж. Міця глядзіць на кусты — на лісці вісяць празрыстыя кропелькі, на вачах зелянее трава, адмываючыся ад густога пылу, жвір прагна ўбірае ў сябе ваду. Міця спакайнее, радуецца: дождж прыб'е сляды, не застанецца ніякай прычыны для непакою.

Брыгада не дайшла яшчэ да месца, дзе меціцца перашыўка палатна, як дождж лінуў нібы з вядра. Рамонтнікі кінуліся хто куды — шукаць сховішча. Міця з Кардашом абмоклі, але дабеглі да будкі стрэлачніка, схаваліся пад ёй: будка стаіць на высокіх па́лях. Кардаш часта дыхае. Над галавой рыпяць масніцы, нехта ў будцы ходзіць.

— Ты чуў? — шэпча Кардаш.— Ноччу цягнік на дзвесце семдзесят трэцім падарваўся. Таму бэсціць Фогель партызан.

— Як падарваўся?

— На міне. Партызаны міну падклалі. Бачыў — рамонтны цягнік на станцыі стаяў. Паравоз зляцеў з рэек, паднялі, а тры вагоны разбіла ў трэскі. Нехта ж і месца выбраў, на крывой якраз.

— А калі гэта было?

— Ноччу. Я выбух чуў, грымнула, аж шыбы задрыжалі. Так і падумаў — зноў цягнік скінулі, як каля Вербіч. Гэта ж яшчэ двух тыдняў не прайшло. Што будзе?

— А што можа быць?

— Як што — Вербічы ж спалілі. Дабяруцца і да нас.

— Не дабяруцца,— упэўнена прамовіў Міця.—

У мястэчку поўна немцаў, паліцэйскіх. Што яны, самі сябе спаляць? Самі вінаваты — прамаргалі. Няхай лепш вартуюць.

— Навартуеш. Хіба ты не чуў — на вёскі наехала немцаў, арыштоўваюць, страляюць, а партызаны тут, пад носам. Кажуць, вялікая сіла ў іх.

— У каго?

— У партызан.

Міця сам здзіўляецца са свайго спакою. Душа кіпіць, крычыць, просяць выйсця незвычайныя словы, але ён стрымлівае сябе. Развага бярэ верх. Ад таго, што Кардаш ні аб чым не здагадваецца, Міця трохі звысака, з адценнем перавагі глядзіць на пажылога пуцейца.

— Немцы не ўзялі рабочых пуці расчышчаць,— працягвае Кардаш.— Не хочуць пагалоскі. У рамонтным цягніку адны немцы.

— Адкуль жа вы ведаеце пра аварыю?

— Хіба схаваеш. Абходчыка дапытвалі. Цэлую ноч трымалі. Выпусцілі пад раніцу.

— Абвінавачваюць абходчыка?

— Хто яго ведае. Пусцілі ж. Там не адзін ён, там і немцы ходзяць.

Дождж лье густымі празрыстымі струменямі. У лужы, якая расплылася ля стрэлачнікавай будкі, скачуць бурбалкі. Па намостках, згорбіўшыся, хаваючы галаву ў каўнер, прабег чалавек. Няўклюдна сігаючы праз шпалы, замітусіўся ля стрэлкі.

— Нажылі паноў на шыю,— са злосцю гаворыць Кардаш.— У будцы ж немец сядзіць. Шышка невялікая, сам стрэлачнік. Дык бач, сам не пабег на дождж, пагнаў нашага. Хоць бы плашча даў на плечы. Сядзіць, жарэ сабе булку са шмальцам, а ты скачы пад яго дудку. Вось табе і рабочы клас.

— Немцы баяцца адзін другога,— успомніўшы Шуравы словы, сказаў Міця.— Калі гэты стрэлачнік будзе запанібрата з нашым, то яму самому пападзе.

— Баяцца. Я прыкмячаў сам. Наш Фогель дрыжыць перад начальнікам станцыі, перад жандарамі. У іх калі што не так, то доўга не рассусольваюць. Плясь па мордзе, і каціся,— пуцеец сумна ўсміхнуўся.— Ідзі скардзіцца ў прафсаюз...

— Але ж рабочыя хоць не б'юць.

— Як да чалавека. І рабочыя ёсць такія, што паганяюць панства. Бачыў на станцыі прыбіральню?

Шыльды навесілі. «Для рабочых», «Для немцаў». Паспрабуй, зайдзі ў яго палавіну, то як на цябе той рабочы паглядзіць? А каб з цябе дух выйшаў, падла нямецкая! Якія ўжо там сакрэты ў цябе!..

З усходу да станцыі набліжаецца доўгі паражняк. Перад паравозам павольна коцяцца дзве платформы з баластам. Паравоз пыхкае натужна, нібы вязе гружаны састаў. На тармазах, адкрытых платформах салдаты ў чорных бліпчастых накідках, у касках, з аўтаматамі праз шыю.

— Першы за сённяшні дзень,— заўважыў Кардаш.— Баяцца, бач, паражняк пусцілі і платформы з пяском наперадзе. Хітра прыдумалі.

Пачуўся крык. На пуцях адзін пад дажджом вытанцоўвае Фогель, размахваючы кароткімі рукамі. Склікае рабочых.

— Трэба ісці. Гарлапаніць.

Фогель у гумавым плашчы з капюшонам. Мабыць, збегаў на станцыю. Адамчук, пануры і маўклівы, у форменнай даваеннай тужурцы, дыбае ўслед. Пуцейцы вылазяць з-пад штабялёў нехаця — намоклі, нягледзячы на схавішча.

— Пан, трэба спяцоўка,— прыстае да майстра Гулік.

— Нікс спяцоўка. Во́йна.

— Нікс спяцоўка, нікс работа.

— Тады ест сабатаж,— ахвотна тлумачыць немец.— Цябе трэба канцлагер або страляйт.

— За што страляць? Табе ж, бачыш, казна ўсё дае — чаравікі, шынель, шапку. А нам што? Мы ж на вас робім, дык дайце і нам.

— Твой ест доўгі язык. Ты гаворыш палітыка. Можаш сядзець турма.

— Усё турма ды турма,— не здаецца Гулік.— А хто на вас ішачыць будзе? Дзе такога жылаватага знойдзеце? Свет прайдзі, не знойдзеш.

Пуцейцы рагочуць. Адамчук крочыць трохі наперадзе, не ўступаючы ў гаворку. Робіць выгляд, што нічога не чуе. Міцю хочацца зірнуць брыгадзіру ў твар, убачыць на ім замяшанне, злосць, але той ідзе, пануруўшы галаву, не адварочваючыся. Такім Адамчука Міця бачыць упершыню.

— Трэба слушайт загад,— падступіўшы да Гуліка, міралюбна гаворыць майстар.— Мі ест маленькі людзі.

Загад ест закон. Мусім жыць па закон. Во́йна. Язык хавайт за зуб. Фэрштэйн?

— Фэрштэйн, фэрштэйн, пан. Цяпер ані пікну. Як рудая мыш. Слова сказаць пацягне, то заткну рот суконкай. Хай на яго немач. Шчэ ў турме насядзішся...

Дождж перастаў. Па небе плывуць калматыя хмары. Церусіцца імжа. У ляску, ля чыгункі, трубіць у ражок пастух. Мокра, няўтульна. Фогель пахаджвае па палатне, нацягнуўшы на галаву, на шапку, капюшон. У чорным плашчы ён падобны на сытага, задаволенага шпака. Адамчук, спаслаўшыся на тэрміновую справу на станцыі, знік. За ўсю раніцу, што прабыў у брыгадзе, ні на каго не павысіў голасу.

Пуцейцы расклалі на адхоне агонь, па чарзе сушацца.

— Падтуліў хвост, як цюцька,— падміргваючы Міцю, усміхаецца Гулік.— Патыліцу чухае — партызаны ж і яму гасцінчык могуць падаслаць. Вось вам, дарагі таварыш майстар, ад чыстага сэрца за тое, што рамантуеце немцам дарогу. Мы, значыць, ірвём яе, шкаматуем, а вы рамантуеце...

— А табе не прышлюць? — пярэчыць Кардаш.— Ці ты, можа, не ў немцаў служыш?

— Я што? Я дзесятая спіца ў калясе. Несвядомы элемент. Беспартыйны, непісьменны. З мяне спрос невялікі.

— Божая авечка.

— Такі, як і ты, дзядзька. У цябе двое дзяцей, у мяне — трое. Тваіх дачок, праўда, можна замуж аддаваць. Шкада — жаніхі забавіліся. А мая пяхота зранку такі хай падымае — уцякай з хаты. Бульбы ім дай, ды яшчэ з малаком. Панскія нейкія дзеці.

— Ва ўсіх дзеці. У Фогеля, што над табой стаіць, думаеш, няма?

— Я нічога не кажу на Фогеля. Думаеш, у Германіі быў вялікай шышкай? Я дапытваўся: рамонтнік, як і мы з табой. Далі шапку з какардай і прыслалі сюды майстрам. Ён і рад: не фронт усё-такі.

Пасля абеду Фогель не вярнуўся. Замест яго прыгрукатаў на ваганетцы Шура. Ён самаўпэўнены, шустры, на твары нельга заўважыць ніякіх перамен. На Міцю зноў не глядзіць.

— Двух чалавек на станцыю. Смаліць шпалы. Майстар загадаў. Пасля работы будзе палучка.

Двое хлопцаў-школьнікаў селі на ваганетку, пакацілі з Шурам на станцыю. Начальства болей ніхто не чакае, і нават тыя, хто яшчэ корпаўся на палатне, кінулі інструмент, згрудзіліся ля агню.

— Мычыпар,— пачаў Гулік.— Кажуць, ты збіраешся ў партызаны? Будзь асцярожны: Фогель, калі пранюхае, то не спусціць.

— Чхаў я на Фогеля,— ваяўніча заяўляе Хадоська.— Ён сам баіцца.

Усе рагочуць — ніхто не чакаў ад Хадоські такой рашучасці.

— А калі пранюхае ўсё-такі, то што ты будзеш рабіць?

— Я яго ломам па галаве.

Гаворка хіліцца ў небяспечны кірунак, двое ці трое пуцейцаў адыходзяцца ад агню, але Гулік не зважае.

— Партызаны — гэта ж бандыты, Мычыпар. Хіба ты не ведаеш? Зловяць цябе немцы, накінуць, як бычку, шворку на шыю і павядуць на вяровачцы. Тады запяеш.

— Не спаймаюць,— фанабэрыцца Хадоська.— Я такія карчы ведаю, што як залезу, ніхто не знойдзе.

— Эге, брахалі, значыць, што ў партызаны збіраешся. Хочаш у карчы. Нагавораць жа людзі.

— Або ў балота зашыюся.

— І Ганку вазьмі з сабой! А то, пакуль будзеш сядзець у балоце, які-небудзь немец да яе падлабуніцца. Што ты думаеш... Ганка — дзеўка смачная, хоць і канапатая. Але ж ноччу не відаць...

Выбухнуў рогат. Хадоська, нібы яго гэта зусім не датычыць, рагоча гучней за ўсіх.

Калі вярталіся на станцыю, Кардаш адстаў, пайшоў поруч з Міцем. Пазіраючы ў зямлю, глуха прамовіў:

— А ўсё ж трэба асцярожней, хлопец. Я, думаеш, не бачыў, як ты кідаў у адхон гаечны ключ? Мяне не бойся, калі што і падсабіць магу. Але ўсякія людзі ёсць. Асцеражней трэба.

Чырвань заліла Міцеў твар, перахапіла дыханне...

Раздзел дзесяты

1

За Сюзаніным домам агароды дзвюх процілеглых вуліц. Скрозь бульба, па разорах — жоўтыя шапкі слянечнікаў, зялёныя кіяшныя зараслі. Прайшлі дажджы, і ўсё буяе.

На мяжы агародаў — вузкая, зараслая даўгунцом-травой дарога, платы, грушы-дзічкі. Штовечар Міця сядзіць з Сюзанай на плоце, пад старой шыракаверхай дзічкай. Адсюль відаць школа, гмах вадакачкі, усе найбольш прыкметныя, размешчаныя ў гарадку, будынкі.

Міця гэтыя дні адчувае сябе дужым, смелым, ведае і робіць тое, чаго другія не ведаюць і не робяць, таму проста не можа не прыйсці пад грушу, не сядзець да поўначы, абняўшы Сюзану. Калі надыходзіць патрульны час — яна яго гоніць. Але ён не ідзе — хочацца бачыць, як яна хвалюецца. Яму радасна — яна яго беражэ. Хоча яму падабацца — штовечар прыходзіць у новых адпрасаваных блузках, якія ён бязлітасна, абнімаючы яе, камечыць.

Груша — сведка. Месяц-сярпок, які ўздымаецца з-за школы, таксама сведка. Ночы зорныя, летнія. Пралятаюць імгненна.

Міцю хочацца, каб Сюзана лічыла яго бясстрашным. Прама ён не гаворыць, але выразна намякае, што слухае савецкае радыё, прымае ўдзел у яшчэ больш небяспечных справах. Сюзана туліцца бліжэй, просіць, каб асцерагаўся. У гэтыя хвіліны яна для яго, як маці.

Адзін раз Міця прыйшоў на спатканне з наганам у кішэні, які выпрасіў у Сяргея. Сюзана спалохалася. Увесь вечар дрыжала. Ён не мог яе супакоіць і пайшоў дамоў раней звычайнага.

Сюзана не бароніцца. Дазваляе сябе абнімаць, цалаваць. Як бы ўся аддаецца пад уладу яго, мужчыны. Ад гэтага Міця поўніцца нязвыклай радасцю. Ноччу, пераршмыгваючы вуліцу, каб не нарвацца на патруля, ідучы росным поплавам да будкі, заходзячы ў двор з процілеглага боку, каб не заўважыў паставы ля другой будкі, адчувае, як усё пяе, звініць у душы.

У мястэчку трывожна, сувязі з партызанамі няма. Драгун, да якога Міця нядаўна завітаў, занёсшы гаеч-

ныя ключы, загадаў, каб у гэтыя дні ён да яго не паяўляўся. Але, ахмялеўшы ад нязнанага раней шчасця, Міця не зважае ні на што. Сюзана як бы засланіла сабой увесь свет. Толькі пра яе ён цяпер думае.

Па вёсках — немцы, у мястэчку — славакі. Выгрузіліся яны з эшалона тыдзень назад, жывуць у памяшканнях былога ляснога тэхнікума. Мова славакаў — зразумелая, самі простыя, бяскрыўдныя, у зялёных, зусім не падобных на нямецкія, мундзірах і пілотках. З нямецкімі салдатамі мястэчковыя дзяўчаты не гуляюць. Калі і ходзяць, то дзве ці тры хлюндры, на якіх паказваюць пальцамі. Са славакамі знаёмяцца некаторыя. Вяртаючыся ад Сюзаны, Міця бачыць, як сям-там на платах сядзяць парачкі. Ён ідзе ў недазволены час, але славакі нічога не хочуць заўважаць.

Пад грушу ў той вечар Сюзана прыйшла ціхая, замаркочаная.

— Не цалуй мяне, Міця. Можаш заразіцца.

Ён не паверыў вушам.

— Ну, укол мне зрабілі. Заразілі воспай-вятранкай. Паляжу два тыдні, і пройдзе. А ў Германію не возьмуць. Я ў спісах. Мар'я Іванаўна папярэдзіла...

Ён як бы ўпаў з неба на зямлю. Не мог прамовіць слова. Якой нікчэмнай, мізэрнай здалася яму ўласная пахвальба апошніх дзён! Чым выхваляўся? Сюзана рызыкуе жыццём, сотні такіх, як яна, павязуць у Германію, у невядомасць. Хто іх абароніць, заступіцца за іх?.. Міця паныла маўчаў, сорам паліў твар.

Сюзана зразумела яго маўчанне па-свойму.

— Не бойся, вятранка слядоў не пакідае. Мама ўкол зрабіла, яна ж фельчар. Мой твар будзе такі самы.

Гулліва павёўшы плячамі, як гэта ўмеюць рабіць толькі дзяўчаты, дадала:

— Ну, я з табой хачу быць. Толькі з табой. Няўжо ты нічога не разумееш?..

У спісах мог быць Сяргей, але Міця ў той вечар пра яго нават не ўспомніў.

2

Апаўдні па галоўнай, доўгай і пыльнай вуліцы мястэчка прамчаліся адна за адной тры машыны — два вялікія, падобныя на крытыя фургоны, грузавікі і легкавая. Прыехала зондэркаманда службы бяспекі на

чале [redacted] маёрам Гуго Глівіцам. Сам маёр, досыць маладжавы, з вастраватым прыемным тварам, з пенснэ на носе, з-пад якога паблісквалі праніклівыя шэрыя вочы, адзін на заднім сядзенні чорнага лакіраванага «опель-капітана», які ішоў апошнім.

Як і ўяўляў Гуго Глівіц, мястэчка аказалася звычайнай захалуснай дзіркай. Некалькі соцень драўляных хацін, вуліцы раскіданы як папала, ніводная не замошчана. Два-тры прыстойныя будынкі толькі ў цэнтры. Маёр [redacted] сумам паглядваў праз апушчанае шкло. Нічога цікавага вялікая драўляная вёска не абяцала.

Мінуўшы плошчу, машыны звярнулі да белага двухпавярховага будынка школы, дзе знаходзілася жандармерыя, спыніліся. Маёр вылез з кабінкі, лёгкай пружыністай паходкай падаўся да ўвахода, ля якога [redacted] аўтаматам на шыі пахаджваў вартавы. Ззаду, чотка адбіваючы крок, ішоў лейтэнант Опус, на галаву вышэйшы за маёра, у цесным для сваёй фігуры мундзіры.

Вахманы — іх чалавек дваццаць — згрудзіліся ля машын, гучна перамаўляюцца.

Хвілін праз дзесяць усё стала на месца. Маёра, вядома, чакалі: усе ведалі, што прыехаў з надзвычайнымі паўнамоцтвамі. У кабінеце начальніка жандармерыі — немаладога шчуплаватага капітана з жоўтым хваравітым тварам, на якім напісаны разгубленасць і страх,— сабраліся начальнік паліцыі, здаравіла гэтка ж росту, як і лейтэнант Опус, і мясцовы бургамістр, які досыць спакойна прывітаў маёра на рэзкім швабскім дыялекце, што выдаваў у ім фольксдойча. Адсутнічаў палкоўнік Зайдэ, камандзір ахоўнага палка на чыгунцы, але маёру растлумачылі, што палкоўнік рад будзе бачыць яго ў сябе. Гуго Глівіц кісла зморшчыўся: разумеў фанабэрыю вайскоўцаў.

— Віноўнікі дыверсій на чыгунцы злоўлены? — рэзка спытаў маёр, звяртаючыся да шэфа жандармерыі.

— Прымаем меры, гер маёр. Гарнізон малы. Галоўным чынам ахоўная служба... Мала людзей...

— Агенты партызан і камуністы вядомы?

— Так, гер маёр. Дакументацыя падрыхтавана. Яўных улік няма. Падазрэнне...

— Мы на дзяржаўнай службе, гер капітан. Павінны дзейнічаць рашуча. У вас дзень у дзень дыверсіі, а вы нічога не робіце.

— Не зусім так, гер маёр. Аперацыя ў Вербічах праведзена ўзорна. Што было ў нашых сілах...

— Гэта не ваша заслуга, дарагі. Вербічы знішчаны карным атрадам СД.

— Жандармерыя і паліцыя прымала пасільны ўдзел, гер маёр...

Гэтая бессэнсоўная размова пачынала нерваваць Гуго Гліваца. Капітан — відаць па ўсім — тыповы паліцэйскі служака, які прывык падшываць паперку да паперкі, каб апраўдаць кожны крок. У яго пад носам могуць расхаджваць партызаны, ён і пальцам не варухне. Дзіўна, як пры такім начальніку жандармерыі было дагэтуль ціха ў раёне? Павярнуўшыся да бургамістра, стараючыся гаварыць спакойна, маёр спытаў:

— Калі адпраўка рабочай сілы ў Германію?

Высокі насаты фольксдойч адказаў стрымана, захоўваючы ўласны гонар.

— Назначана на нядзелю.

— Колькі адпраўляеце?

— Шэсцьсот чалавек. Гэта першая партыя.

— Узрост, пол?

— Моладзь. Пераважна да дваццаці год. Жаночага полу — чатырыста дваццаць. Астатнія мужчыны.

— Магчымы беспарадкі?

— Думаю, усё будзе спакойна.

Маёр пранікліва зірнуў на бургамістра. У тым, як фольксдойч трымаецца, адказвае, штосьці падкрэслена смелае — якасць, якую не часта сустрэнеш сярод мясцовых акупацыйных адміністратараў. Чалавек гэты нібы наўмысна падкрэслівае, што незалежны ад жандармерыі і нават ад яго, Гуго Гліваца. Усміхнуўшыся, маёр падумаў: «Ідэаліст правінцыяльнага маштабу. Яму, відаць, няўцям, што такое СД...» Услых сказаў:

— Трэба размясціць маіх людзей. Да работы прыступім зараз жа.

— Вызвалены чатыры пакоі, гер маёр,— паспешліва загаварыў жандар.— На другім паверсе. Светлыя, сонечныя. Мы не ведалі, колькі людзей у вашай камандзе. Можна яшчэ вызваліць...

Бургамістр запрасіў да сябе. Зрабіў гэта напышліва, па-старамоднаму, як рабілі некалі добрыя нямецкія бюргеры:

— Вас, гер маёр, і пана лейтэнанта рад буду ба-

чыць у сваім доме. Маю гонар перадаць запрашэнне і ад жонкі.

Адразу павесялеўшы, пакінуўшы халодны, афіцыйны тон, Гюго Гlівіц адказаў:

— Дзякую за клопаты, панове. Месца, думаю, дастаткова. Мы будзем спаць па чарзе, бо работы хопіць на дзень і на ноч. Нічога не папішаш — вайна. Лейтэнанту Опусу асобны пакой тут жа, у жандармерыі. Для карысці справы яму не варта асабліва аддаляцца. Ваша запрашэнне з прыемнасцю прымаю,— маёр павярнуўся да бургамістра, казырнуў.— А цяпер, панове, я вас не затрымліваю. Мы з панам капітанам параімся...

Бургамістр і начальнік паліцыі, якія, відаць, па-нямецку не разумеў і ўвесь час стаяў, вырачыўшы вочы, нібы каменны скіфскі ідал, выйшлі. Следам за імі падаўся і лейтэнант Опус. Размяшчаць каманду — яго абавязак.

Швальбе паклаў перад Гуго Глівіцам папку з паперамі, сам прысеў на ўскрайку крэсла, не зводзіў з маёра падслепаватых слязлівых вачэй.

Маёр не памыліўся, падумаўшы пра начальніка жандармерыі са знявагай. Задрыпаны паліцэйскі служака, так і ёсць. У кожным радку справаздачы асцярожныя, слізкія выразы, перастрахоўка, бясконцыя спасылкі на цяжкасці службы — бездарожжа, няведанне мясцовых умоў, недахоп зброі, надзейных людзей. Звычайны лепет разгубленага чыноўніка, які там, у фатэрляндзе, сачыў за дзеўкамі лёгкіх паводзін, за чорным рынкам, узлётам дзейнасці якога было выкрыццё якой-небудзь патаемнай мылаварні, што збывае прадукцыю па завышанай цане.

Прабегшы вачамі некалькі першых старонак, маёр нахмурыўся. Яшчэ ў сакавіку шэф жандармерыі асмеліўся арыштаваць пяцярых партызан, якія перад прыходам нямецкіх войск былі ў лесе, у знішчальным атрадзе, і склалі зброю толькі тады, калі пераканаліся, што супраціўляцца немагчыма. Аднаго выпусцілі, астатнія ўвесь гэты час сядзяць пад замком, ядуць нямецкі хлеб.

— Чаму не расстраляны? — падняўшы вочы ад папкі, спытаў Гуго Глівіц.

— Яўных доказаў няма, гер маёр. Здаліся добраахвотна. Памагалі разлажыць партызанскі атрад.

— Вы ўпэўнены, што, перабегшы да нас, яны здалі

ўсю зброю? Адкуль жа тады новыя партызаны? З чаго страляюць? Можа, кідаюць у вас каменьчыкамі?

— Тут яшчэ ёсць акалічнасці, гер маёр,— ціха загаварыў жандар.— Гэтыя людзі маглі да нас не прыйсці. Прыйшлі таму, што паверылі пану Крамеру, бургамістру. Ён гарантаваў ім жыццё. Я не магу не лічыцца з ім, гер маёр. Чалавек мясцовы, аўтарытэтны. Зрабіў, я ў гэтым перакананы, вельмі многа для нас. На працягу восені, зімы і вясны ў нас амаль не было беспарадкаў.

— Вы перавялічваеце, капітан. Гэта заслуга нямецкай арміі, якая, разграміўшы бальшавіцкія орды, прынесла спакой і парадак.

Жандар спалохана зірнуў на начальніка зондэркаманды, і ад таго не схаваўся гэты трапяткі позірк старых слязлівых вачэй. Гуго Глівіц усміхнуўся, зразумеўшы, што перабраў лішку. Стары баіцца.

— Можаце гаварыць усё, што думаеце, капітан,— прамовіў як мага мякчэй.— Недагаворкі толькі шкодзяць. Мы служым у палітычнай паліцыі.

— Прабачце, гер маёр. Магчыма, я скажу глупства. Да вайны ў палітычнай паліцыі ніколі не служыў. Ведаю крымінальную работу. Тут прыйшлося сутыкнуцца з новай, прызнаюся, зусім незнаёмай абстаноўкай. Бургамістр Крамер, паўтараю, дапамог нам многа. Паверце, я нікольki не перабольшваю. Можаце сабе ўявіць нашы цяжкасці. Ахоўны батальён тут толькі з вясны. Праўда, зімой нам падкінулі паліцэйскую роту з рэзерву патрульнай службы. Сіл яўна недастаткова. І ўсё-такі ў нас на працягу дзевяці месяцаў было спакойна.

— Што за чалавек гэты бургамістр? — зацікаўлена спытаў Гуго Глівіц.— Мне таксама здалося, што ў ім нешта ёсць.

— Па паходжанню немец. Аднекуль з Прыбалтыкі. Але па выхаванню, па сваіх поглядах на жыццё — тыповы рускі. У бальшавікоў карыстаўся аўтарытэтам і, здаецца, не малым, добры, адменны спецыяліст. Служыў на лесараспрацоўках. І заўважце — вельмі цікавая сітуацыя вынікла, калі сюды прыйшлі мы. Пан Крамер аказаўся як бы паміж двух агнёў. У ім прачнуліся патрыятычныя пачуцці немца, але, з другога боку, ён не хацеў, дый, бадай, не мог — у гэта можна паверыць — псаваць адносіны з мясцовым насельніцтвам.

І мне здаецца, што гэта якраз пайшло нам на карысць.

— Цікава, працягвайце,— маёр адсунуў ад сябе папку, ямчэй усеўся ў крэсле.

— Адыграла сваю ролю тое, што пан Крамер перад намі, немцамі, заўсёды выступае як хадатай супраць рэпрэсій. Насельніцтва гэта ведае, давярае яму, лічыць сваім. Павінен заўважыць, гер маёр, што ў гэтым раёне — не ведаю, як у другіх — аказалася мала антысавецкіх элементаў, такіх людзей, у якіх былі б свае рахункі да бальшавікоў. На каго абаперціся? І вось тут на дапамогу прыйшоў пан Крамер. Ну, а потым мы добра выкарысталі момант разгубленасці, які, вы правільна заўважылі, вынікае з бліскучых перамог нямецкай зброі...

— Калі я вас правільна зразумеў, капітан, вы са сваім бургамістрам ідзяце на кампрамісы. Так?

— Да пэўнай мяжы, гер маёр. Я заявіў яму цвёрда і рашуча, што ўсялякае злачынства супроць нямецкай улады павінна быць пакарана. Тут сярэдзіны не можа быць. Ён згадзіўся.

— Дык чаму ж вы гуляеце ў хованкі з гэтымі партызанамі?

— Фармальна бургамістр мае рацыю. У свой час нямецкае камандаванне дакляравала жыццё ўсім, хто добраахвотна складзе зброю. Пан Крамер і сёння трымае ў шуфлядзе стала гэты дакумент, які год назад расклейваўся на ўсіх слупах. Калі гэтыя пяцёра былі ў лесе, даў чэснае слова, што мы іх не кранем. Таму яны здаліся.

— Вы ёлуп, капітан! — ускіпеў Гуго Глівіц.— Нейкі фольксдойч водзіць за нос шэфа жандармерыі. Гэта ж нечувана! Пастаўце яго на месца! Вакол вас гойсаюць бальшавіцкія банды, пад носам дыверсіі. Вы ўпэўнены, што вашы арыштаваныя не пабягуць заўтра ў лес? Можаце з вашым бургамістрам даць такую гарантыю? Тады, калі ласка, пускайце дамоў іх. Папрасіце яшчэ прабачэння, што затрымалі...

— Усё не так проста, гер маёр,— адводзячы позірк убок, прамармытаў Швальбе.— Пана Крамера падтрымлівае гебітскамісар, сельскагаспадарчая арганізацыя. У іх свае функцыі: раён мусіць здаць дзве тысячы тон хлеба, сотні тон мяса і масла, адправіць у Германію дзве тысячы маладых рабочых. Гебітскамісар лічыць, што пан Крамер бліскуча спраўляецца са сваімі

абавязкамі. Прыходзіцца лічыцца з яго аўтарытэтам...

Гуго Глівіц, з першага слова зразумеўшы намёк, зірнуў на жандара з большай павагай,— старому пальца ў рот не кладзі. Палахлівы, слізкі, але не дурань.

— Аўтарытэт СД вам вядомы,— сказаў маёр услых.— Пераступаць закон не дазволена нікому. Загад спаліць Вербічы аддаў сам гебітскамісар. Няхай вам гэта будзе вядома. Гаварыце...

Жандар падняўся, сутулячыся падышоў да жалезнага сейфа, які стаяў за шафай, выняў некалькі папер. Загаварыў нервова, не гледзячы ў вочы маёру:

— Зразумейце мяне правільна, я не падкопваюся пад аўтарытэт пана бургамістра. Я чым мог яму памагаў. Лічу яго адданым і вельмі нам карысным. Але далей так нельга.

— Кампрамісы,— усміхнуўся маёр.

— Так, кампрамісы. Пану бургамістру здаецца, што стварыў тут ідэальнае царства. Але начальнік паліцыі — вы яго бачылі — думае інакш. Пан начальнік паліцыі раіць не верыць нікому з тых, каго пан бургамістр лічыць ледзь не святымі. Не ведаючы абстаноўкі, людзей, цяжка разабрацца адразу. Але ў апошні час я больш схільны падзяляць пункт гледжання пана начальніка паліцыі...

— Хто ён?

— У мінулым, здаецца, канторскі служачы. Да нас прывялі меркаванні кар'еры. Прывязаны моцна: у паліцыю паступіў добраахвотна, прымае асабісты ўдзел у расстрэлах. Мяне пакуль задавальняе: знешнасць імпазантная, дастаткова адукаваны.

— Брудны тып.

— Так, гер маёр. Лепш было б мець справу з чалавекам, які прыйшоў да нас па ідэйных матывах. Але, на жаль, сярод начальнікаў мясцовай паліцыі такога няма ніводнага. Дый пан бургамістр не можа пахваліцца сваімі чыноўнікамі. Як правіла, найбольш адданыя нам людзі або кар'ерысты, або крымінальнікі. Такіх я выдзяляю беспамылкова.

— У свой час мы іх усіх расстраляем,— абыякава сказаў маёр.— Дзеля падтрымання высокага прэстыжу нямецкай улады.

— Вядома, пан маёр.

Гуго Глівіц устаў, прайшоўся з кута ў кут. Прасторны кабінет начальніка жандармерыі захаваў некато-

рыя бачныя прыкметы школьнага класа. На пафарбаванай падлозе сям-там чарнільныя плямы, на адной з белых плітак кафельнай грубкі выгравіраваныя, вёдаць, цвіком слупкі алгебраічных формул. Два вялікія жалезныя цвікі ў сцяне — на іх вісела дошка.

Адкінуўшы шчыльную жоўтую штору, маёр зірнуў у акно. З вышыні другога паверха паселішча здаецца непрыгажэйшым, чым тады, калі разглядваў яго з машыны. У раскінутых крыж-накрыж вуліцах угадваецца пэўны парадак, зеляніна садоў як бы скрадвае шэры драўляны хаос.

— Дык што вынюхаў гэты ваш начальнік паліцыі? — рэзка адвярнуўшыся ад акна, спытаў Гуго Глівіц.

— Вось, пан маёр,— жандар працягнуў надрукаваны на адваротным баку квадраціка шпалернай паперы аўсвайс, без фотакарткі, з чарнільнымі адбіткамі вялікіх пальцаў.— Яго знайшлі ў кішэні забітага, якога можна лічыць партызанам. Напаткалі ў лесе, загадалі спыніцца, але ён кінуўся ўцякаць. Подпіс пана Крамера не падроблены, сапраўдны. Чалавек, у якога знайшлі гэта, не апазнаны.

— Думаеце, бургамістр?..

— Не, пан камісар, тут бургамістр толькі ахвяра сваёй празмернай даверлівасці. Такіх аўсвайсаў у раёне сотні, пан Крамер не можа ведаць асабіста ўсіх, каму яны выдаюцца. Я падазраю жанчыну з пашпартнага стала. Устаноўлен нагляд.

— Хто гэтая жанчына?

— Вось тут, пан маёр, усе дадзеныя,— жандар працягнуў маёру новую паперку.— У адной з вёсак знойдзена лістоўка, надрукаваная на машынцы з лясніцтва. Гэта жанчына звязана з рамеснікам па прозвішчу Шэлег. Рамеснік у мінулым актыўны камуніст.

— Вы лічыце, што існуе падпольная бальшавіцкая арганізацыя? — гледзячы ў вочы жандару, глуха спытаў Гуго Глівіц.

— Не, пан маёр, тут такой арганізацыі пакуль няма,— жандар вытрымаў позірк.— У гэтым я перакананы абсалютна. Але злачынныя элементы могуць арганізавацца. Трэба іх папярэдзіць. Партызаны ці дыверсанты, разграміўшы гарнізон у Буйках, працягнулі свае шчупальцы і ў мястэчка. Гэтыя трое — іх яўныя агенты.

— Аб савецкім дэсанце, акрамя тых, злоўленых, ёсць звесткі? — спытаў Гуго Глівіц устаючы.

— Ніякіх, пан маёр. Але дыверсіі на чыгунцы — іх справа. Я перакананы.

— Спісы ненадзейных падрыхтаваны?

— Так, пан маёр,— жандар працягнуў тры надрукаваныя на машынцы аркушы паперы.— Тут восемдзесят чалавек з усяго раёна. Доказаў, праўда, мала.

— Гэта не мае значэння, капітан. Хайль Гітлер!..

Стары выцягнуўся ў струнку, стукнуў абцасамі. Гуго Глівіц зірнуў на жандара са змешаным пачуццём зацікаўленасці і зняважы: «хітрая паліцэйская ліса».

3

Юрый Басняк апошнія дні адчувае сябе неспакойна. Тое, што за ім пачалі сачыць, цяпер не выклікае сумнення. Высокая, крыху згорбленая постаць паяўляецца ў правулку звечара, ледзь толькі пачынае цямнець. Маячыць перад домам, раз-пораз запыняючыся, гадзіну ці дзве і знікае. Шпік нявопытны, гэта Юрый убачыў адразу. Замест таго каб стаіцца ў падваротні або за чым-небудзь парканам у агародзе, сышчык нібы наўмысна астаецца навідавоку. Ён, відаць, пабойваецца, бо ўвесь час трымае правую руку ў кішэні.

Віжуючы з панадворка за нязграбнымі хітрасцямі паліцэйскага шпіка, Юрый стараецца адагнаць трывожныя думкі, супакойваючы сябе тым, што справа не такая ўжо небяспечная, раз да яго падсылаюць такога няўклюднага ёлупа. Але трывога не пакідае. Вяртаецца ў хату, лашчыць прыціхшую Франю, якая нейкім чыста жаночым чуццём угадвае, што з ім творыцца нядобрае, на яе запытанні адказвае роблена бадзёрым голасам і, лёгшы ў пасцель, дачакаўшыся, пакуль Франя засне, да самага світання варочаецца з боку на бок, думае.

Юрый ведае, каму абавязаны тым, што за ім сочаць. Гэтага дурня Плішчынскага, начальніка паліцыі, пазнаў яшчэ ў снежні, на першым месяцы свайго знаходжання ў мястэчку. Зрабіў, здаецца, усё неабходнае, каб не трапіць на вочы: на прыпіску ў паліцыю пайшоў, дазнаўшыся, што самога Плішчынскага там няма, набіўшыся да Франі ў кватаранты, не высоўваў з хаты носа па цэлых тыднях, выходзячы з дому толькі ў вы-

падках выключнай патрэбы, ды і то вечарамі, калі чалавека ў твар не пазнаеш. Зрэшты, ён, Юрый, ад жыцця хоча не шмат — пераседзець дурны час, у горадзе цяпер не пражывеш: там рэзрух, галадуха, наўрад ці знойдзецца хто з былой бражкі — пазашываліся, як і ён, у норы. Але ад лёсу не ўцячэш. У тым вясновым арышце сам ён вінават меней за ўсё. Проста немцы не вельмі давяраюць прымакам — усім гэтым акупацыйным жаніхам, прапіска якім патрэбна толькі да лепшых часоў.

Там, у паліцэйскай каталажцы, здарылася тое, чаго Юрый баяўся. Прыйшлося сутыкнуцца з Плішчынскім. На высокім плячыстым начальніку паліцыі скуранае, ледзь не да пят, паліто. Твар самаздаволены, чырвоны, рухі ўпэўненыя, начальніцкія.

— Дзе [redacted] цябе бачыў? — прамовіў Плішчынскі, як толькі Юрыя прывялі ў даўгі змрочны пакой з закратаванымі вокнамі. Паліцай сядзеў на абабітай каляровай тканінай канапе, закінуўшы нагу на нагу, пазіраў прыхільна, добразычліва. Двое з памочнікаў Плішчынскага, што знаходзіліся ў пакоі, таксама з цікавасцю глядзелі на Юрыя.

— Ваш твар мне таксама нібы знаёмы,— адказаў дыпламатычна Юрый, стараючыся выйграць час.

— Экспедытар з Сіліцкага піўзавода?

— Не.

Зірнуўшы на Плішчынскага, твар якога спахмурнеў, Юрый зразумеў — зроблена памылка. Начальнік паліцыі адразу пазнаў яго і прапанаваў гульню, якой Юрый не прыняў. Па нейкіх меркаваннях Плішчынскі, відаць, не хацеў, каб Юрый у прысутнасці сведак назваў месца і абставіны іх знаёмства. Трэба было папраўляць памылку.

— На Сіліцкім піўзаводзе я працаваў не экспедытарам, а нарыхтоўшчыкам.

Паліцаі зарагаталі:

— Півавар усё адно...

Плішчынскі зноў глядзеў прыязна.

— Як трапіў у прымы? Акружэнец?

— Але.

— Чаму не пайшоў у Сілічы?

— Радні там няма. Адзін.

Было прыкрае адчуванне, што, схлусіўшы, як бы ўступіў у змову з Плішчынскім, трапіў да яго ў залеж-

насць. Але і паліцай быў яму абавязаны. Гэта магло скончыцца і добра і дрэнна. Юрый спадзяваўся на добрае: у жыцці яму шанцавала.

— Ты — чалавек не мясцовы, таму цябе арыштавалі,— пачаў Плішчынскі, пазіраючы ў акно.— Ёсць нямецкі загад: палонных вярнуць назад у лагеры. Чым ты дакажаш, што не быў у палоне? На акружэнцаў глядзяць гэтак жа. Але я магу паручыцца за цябе. Толькі трэба ісці на службу.

— Куды?

— Ну, хоць бы ў паліцыю. Твая мадама будзе задаволена: добры паёк, вопратка. Служба не цяжкая. Можна аформіць з заўтрашняга дня.

Юрый маўчаў. У ім закіпала злосць. Гэты мазурык, які перад вайной трапіў у лагер за дробную кражу, хоча выставіць сябе яго выратавальнікам. Ён лічыць яго роўным сабе, нават больш таго, хоча зрабіць сваім халуём. Навошта тады ўвесь маскарад? Што ён купіў, згадзіўшыся стаць у вачах двух ёлупаў-паліцаяў півакарам і ў дадатак акружэнцам?..

Разлік Плішчынскага просты: калі ён, Юрый, стане яго падначаленым, то будзе трымаць язык за зубамі. Але менш за ўсё ён збіраецца ў паліцыю. Трэба быць ідыётам, каб за два пуды хлеба і літр спірту ў месяц падстаўляць лоб пад партызанскія кулі.

— Хворы я,— нарэшце адказаў Юрый.— Радыкуліт, востры раматус.

Плішчынскі зноў спахмурнеў, заплыўшыя шэрыя вочы з навіслымі над імі павекамі пазіралі калюча, пранізліва.

— Хвастом круціш? Мала, відаць, цябе вучылі. Немцы на рэнтген не пашлюць, будзь спок. У лагер трапіш і з раматусам. Хутчэй дойдзеш там, от і ўсё.

— Трэба яшчэ даказаць, што я палонны,— з ноткамі пагрозы ў голасе прагаварыў Юрый.— Можа, я зусім не быў у арміі.

Паліцаі пераглянуліся. Твар Плішчынскага наліўся чырванню, закалацілася верхняя, большая губа. Зароў, як шалёны:

— У камеру! Калі так, то я цябе ведаць не ведаю. Беспашпартны валацуга, бандыт! Згніеш, як сабака!..

Двое паліцаяў падхапіліся, і не паспеў ён што-небудзь падумаць, як удар кулаком у сківіцу зваліў з ног. Яго білі, не разбіраючы куды — у жывот, пад дыхаві-

цу, таптали ботамі. Крычаў, прасіў літасці — не слухалі. Нарэшце штосьці гарачае апякло галаву, у вачах шуганула чырвонае полымя, і ён перастаў адчуваць боль. Ачнуўся ў камеры. Чорны валасаты дзед з доўгай, нібы памяло, барадой, адарваўшы рукаў ад сподняй зрэбнай кашулі, клаў яму на галаву прымочкі, штогадзіны прыносіў піць: вада была цёплая, аддавала хлоркай. Зробленая з кансервавай бляшанкі конаўка ў руках старога дрыжала, і прыемныя струменьчыкі цяклі за шыю. Толькі дзён праз пяць устаў на ногі. Балела ў грудзях, кружылася галава.

— Яны табе хацелі пячонкі адбіць,— растлумачыў стары.— Так і робяць, калі што не па іх. Адсадзяць нутро, тады выпускаюць. Чалавек з выгляду нібы жывы, але нутро мёртвае. Доўга па зямлі не паходзіць.

Юрый не хацеў паміраць. Цяпер ён быў згодны на ўсё, каб толькі жыць. У думках ужо дакараў сябе за безразважлівасць. Ён наогул не надта высока ставіў людзей, падазраючы кожнага, з кім сутыкаў яго лёс, у патаемных грахах, брудных схільнасцях, але такое непрыкрытае зверства бачыў упершыню. Тут, у нямецкіх лапах, чалавек значыў не больш, чым муха. Не было нават хісткай бачнасці закону. Сатруць у парашок, зробяць трупам, і ніхто аб табе не ўспомніць. Юрыю стала шкада сябе. Пра Франю не думаў. Два ці тры разы прыносіла перадачы, ён прымаў сціплыя, завязаныя ў хусцінку пакуначкі, прагна накідваўся на яйкі, вяндліну, раздаючы тое, чаго не паспяваў з'есці ў адзін прыхватак сам. Дзяліцца прывык. Па сутнасці ён ніколі не цаніў тыя даброты жыцця, за якія хапаецца большасць людзей: грошы, маёмасць, сталае жыхарства, аўтарытэт. Жыў вольнай птушкай, не задумваючыся аб заўтрашнім дні, і жыццё вывозіла.

Юрый ужо разумеў, што павёў сябе з Плішчынскім легкадумна. Тое, што начальнік паліцыі, відаць, таіў сваё знаходжанне ў лагеры за крадзеж, не магло яму асабліва пашкодзіць, калі б дазналіся аб гэтым немцы. Наўрад ці запаўняюць анкеты на тых, хто са шчырай душой ідзе да іх на службу. Дадуць зброю, уладу — трушчы рэбры, бі, страляй — вось і праверка адданасці.

Ёсць іншая прычына, чаму Плішчынскі хоча паказаць сябе ў найлепшым святле. Прычыны Юрый не разумеў. Ён чакаў, што Плішчынскі выкліча яго яшчэ

раз — на гэта паказвалі паводзіны паліцаяў, якія абслугоўвалі камеру,— да яго, Юрыя, яны ставіліся лепш, чым да іншых арыштаваных: не гыркалі, не штурхалі, выводзячы на працу.

Старога выпусцілі: яго арыштоўвалі за ўтоены самагон. Камера напоўнілася гэткімі ж, як і Юрый, прымакамі, сялянамі, якім прыпісалі сабатаж ці сувязь з падазронымі элементамі. Трываць стала лягчэй, страх паступова развейваўся. Юрый зноў з пагардай стаў думаць пра Плішчынскага.

Разгадка была простая. Плішчынскі баяўся не немцаў, а гэткіх жа, як і сам ён, паліцаяў, якія мелі меншыя за яго пасады. Сярод іх некалькі кулакоў, рэпрэсіраваных. Уведаўшы, што іх начальнік пацярпеў толькі за тое, што запусціў руку ў казённае дабро, наўрад ці абыякава аднесліся б яны да гэтага. Ва ўсякім выпадку, Плішчынскі, відаць, меў падставы пабойвацца, што хто-небудзь з яго падначаленых можа заявіць правы на яго пасаду. Да такога пераканання Юрый прыйшоў пасля другога допыту.

Плішчынскі на гэты раз быў адзін. Канвойны паліцай упіхнуў Юрыя ў кабінет начальніка і сам зараз жа знік за дзвярамі. Плішчынскі, як і ў першы раз, сядзеў на канапе. Ён, відаць, толькі што зайшоў, бо нават не скінуў свайго скуранога паліто. Электрычная лямпачка, якая вісела пад самай столлю, свяціла блякла, твар цяжка было разгледзець.

— Ну як, адумаўся? — прапітым голасам спытаў Плішчынскі.

— Што думаць — білі дарэмна.

— Наклалі здорава. Але можна дабавіць яшчэ.

— Слухай, начальнік,— адважыўся Юрый.— Быў бы я на тваім месцы, далібог, не так сустракаў бы знаёмых. Што табе абыходзіць — адпусці мяне. Я хворы, не хлушу. Папраўлюся, нагадую жырку — сам прыйду.

— У лес збяжыш, сволач.— Плішчынскі падняўся, ушчыльную падступіў да Юрыя і, пазіраючы некуды ў сцяну, наводмаш ударыў яго кулаком па твары.

Юрый пахіснуўся, з носа пацякла кроў. Зразумеў: Плішчынскі п'яны, прасіць яго аб чым-небудзь няма сэнсу. Але паліцай не адпускаў. Паваліўшыся на канапу, цёр далонямі скроні, мармытаў невыразнае. Так цягнулася некалькі хвілін.

— У мяне няма знаёмых, зразумеў? — загаварыў

нарэшце Плішчынскі.— Ні кума, ні свата. Не веру нікому. Сволачы ўсе. І табе не веру. Або пойдзеш да мяне, або згнієш у лагеры. Двое раскалоліся ўжо. Адбрыкваліся, як і ты, а цяпер служаць. А ты чаго брыкаешся? Ты жулік. Я ведаю. Прыляпіўся да бабы...

— Я не жулік,— не вытрымаў Юрый.— Працаваў на складзе. Загадчыка пасадзілі, ну і мяне разам з ім. У арміі зусім не быў, ты ведаеш.

— Немцы і такіх у лагер заганяюць. Раз не хочаш ісці да мяне, пабяжыш да бандытаў. Я цябе навылет бачу.

— Слухай, начальнік, а што, калі я папрашу пусціць мяне да начальніка жандармерыі? Ты ж гаварыць са мной не хочаш. Паспрабую яму растлумачыць: ад паліцыі не адмаўляюся. Прашу толькі даць месяц ці два для папраўкі здароўя. Да партызан не пабягу. У мяне ёсць прычыны не любіць бальшавікоў. Вядома паліцыі гэта ці не? Мой бацька паравы млын трымаў, быў першым чалавекам на ўсё сяло. Ледзь на Салаўкі не загналі. Уцёк у чым стаяў. Гэта можна праверыць: я нарадзіўся не так далёка адсюль — у Бярэзніках...

— Дык ты, значыць, з куркулёў,— зусім спакойна адзначыў Плішчынскі. Памаўчаўшы з хвіліну, дадаў: — Думаеш, начальнік жандармерыі дасць табе вышэйшую пасаду? Прышле да мяне, не хвалюйся.

Плішчынскі грукнуў кулаком па стале і, калі ў пакой ускочыў паліцай, загадаў яму адвесці Юрыя ў камеру. На развітанне прасіпеў:

— Наконт цябе — праверым. Калі праўда, што ты тут гаварыў, адпусцім. Лячыся, калі такі хворы. Але язык за зубамі трымай. Зарубі на носе.

З гэтай хвіліны Юрый адчуў, што яго жыццё ў адноснай бяспецы. Доля страху яшчэ таілася ў душы, але ўжо ўладна прабівалася пачуццё ўдачы. Хітрасць вывезла, схаваная за просьбай пагроза трапіла ў цэль. Ён цяпер не сумняваўся ў паводзінах Плішчынскага. Не вельмі разумны кар'ерыст, якому надзвычай падабаецца яго пасада. Жарэ, п'е, валочыцца па бабах. Начальнік паліцыі такой раскошы можа дазволіць сабе, колькі захочацца. Дрыжыць за месца, бо адчувае, што асаблівых заслуг перад немцамі няма. Хоча выслужыцца. Але побач, відаць, таксама звяркі з вострымі зубкамі, якія таксама выслужваюцца. У дадзенай сітуацыі ён, Юрый, паступіў правільна. Галоўнае, знайсці шчыліну,

куды можна ўваткнуць нос. Такую шчыліну ён знайшоў. Плішчынскі баіцца канкурэнцыі, таму не любіць кулакоў і ўсіх тых, хто мае рахункі да савецкай улады. Прычына ясная — могуць апярэдзіць па службовай лесвіцы.

Пачуццё ўнутранай перавагі над Плішчынскім не пакідала Юрыя ўвесь той месяц, які прыйшлося адсядзець, і пасля размовы з п'яным паліцаем. Радаваўся, што ўсё-такі ўдалося застацца ўбаку. Не, што б там ні было, у паліцыю ён не пойдзе. Гэта не для яго. Плішчынскі дурань, цягае для немцаў каштаны з агню. Прыйдзе дзень, і яны самі дадуць яму выспятка пад зад, калі не ўходаюць да таго часу партызаны. Немцы ўлады дзяліць не любяць. Гэтыя жывадзёры прыпёрлі нездарма. Пра будучае Юрый не згадвае. Неяк усё ўладкуецца, не можа быць, каб не здолеў прыстасавацца.

Ні ў жандармерыю, ні да самога Плішчынскага яго не выклікалі. Больш не націскалі, каб паступаў у паліцыю. Ён і не верыў, што хто-небудзь займаецца высвятленнем яго асобы, начальніку паліцыі не да гэтага. Тое, што яго не выпускалі з каталажкі, тлумачылася проста: Плішчынскі паказваў сілу сваёй улады.

Асабіста да Плішчынскага Юрый не адчувае ні нянавісці, ні вялікай злосці. Вядома, варта было б правучыць нягодніка, які ледзь не адправіў яго да праайцоў, але ў дадзеным выпадку думаць аб гэтым рана. Не Плішчынскі ў яго руках, а ён у Плішчынскага. У галаве Юрыя ўзнікалі сякія-такія планы помсты, але, адчуваючы іх хісткасць, ён адкідваў іх адразу. На гэтым грунце і зблізіўся з Сяргеем — сімпатычным малакасосам, які верыць, што жыццё мае сэнс. Для Юрыя знаёмства не каштавала вялікіх намаганняў: у камеры ведалі, што яго самога паліцаі збівалі двойчы, і пасля таго, як усцешыў малодшага суседа па нарах, якому ўсыпалі шампалоў, той ахвотна пайшоў на дружбу.

Юрый як бы зайздросціць Сяргею. Хлапчына з тых самых энтузіястаў, што раслі пад мамчынай спадніцай, чыталі кніжачкі, верачы кожнаму слову, якое ў іх напісана. Нібыта тыя людзі, што пішуць кніжкі, самі святыя і не жывуць на грэшнай зямлі. Каб трапіў хто-небудзь з іх сюды, у гэтую каталажку, пакаштаваў паліцэйскіх прысмакаў, тады б Юрый паглядзеў яшчэ, якога Лазара яны запелі б.

Юрый адчувае — у Сяргея з самага таго дня, як навучыўся хадзіць, была правільная, роўная дарожка: яму, маладзейшаму гадоў на восем, выпала шчаслівейшая латарэя. Юрый усмак не пакаштаваў нічога з таго, што проста дарма трапіла ў рот гэтаму шпаку.

Калі Юрый выхваляўся перад Плішчынскім бацькам, які ўцёк ад Салаўкоў, то гэта была праўда, і яна надавала яму смеласці ў паліцэйскай камеры. А наогул дзяцінства, бацьку не любіць успамінаць. Нічога прывабнага ўспаміны не нясуць. Продак ягоны, мяркуючы па размаху натуры, быў чалавек з розумам, і хваткай, але ўсё адно эпохі не раскусіў. У вялікім прырэчным сяле Бярэзнікі, вёрст за восемдзесят адсюль, мабыць, і цяпер памятаюць бацьку: у гады нэпа разгарнуўся як мае быць, трымаў, хоць і на паях, не толькі паравы млын, а і крупарушку, ваўначоску, баржамі сплаўляў на Украіну дубовую клёпку, арэхавыя абручы. Тыповы нэпман сельскага маштабу.

Цяжка сказаць, што́ бацька любіў больш: грошы, якіх у яго на пачатку было, відаць, ніштавата, ці гонар — запрэжаную паркай рысорную таратайку, у якой матляўся з вёскі да вёскі, аглушаючы сустрэчных званкамі пад сіняй дугой, асляпляючы конскай збруяй з панавешанымі бліскучымі бразготкамі. Зрэшты, Юрый мала памятае маленства: хата вечна гула п'янымі галасамі, бацька адзначаў не толькі ўсе вядомыя святы, але, здаецца, выдумліваў свае, аднекуль прыязджалі кліенты, якія пілі, елі, іншы раз спявалі, а часцей сварыліся.

Маці ён зусім не памятае — памерла, калі яму не было трох год. Маладая вяртлявая мачыха, якую ўжо досыць пажылы бацька прывёў у хату, ніколі яго не біла, не дакарала, але ўсё адно не любіў яе. З мачыхай дзяцей у бацькі не было, ён — адзіны сын — рабіў, што хацеў, гуляў, з кім хацеў. Ля прыстані спыняліся параходы, там паварочвалася процьма народу, і Юрый найбольш прападаў там. Аднойчы, па вясне, прабраўся на баржу і праехаў ледзь не да самага Кіева. Нагляду за ім не было, і таму вучыўся не надта добра, хоць навука і лёгка давалася.

Яму было гадоў чатырнаццаць, калі населі на бацьку. Яго мусілі ні то раскулачыць, ні то выслаць, але стары не стаў чакаць, напакаваў чамадан і, гледзячы на ноч, рушыў на станцыю, якая ад іхняга сяла вёрст

за сорак. З год ад бацькі не было вестак, потым прыйшоў ліст без зваротнага адраса. Распоўзлымі сінімі літарамі бацька паведамляў навіны не надта радасныя — працуе дворнікам у Маскве, кватэры пакуль не мае, жыве ў сутарэнні. Мачыха пасля таго ліста стала апранацца з большай увагай, гадзінамі праседжвала перад люстэркам, а вечарам, з прыбыццём парахода, у шыбу іхняга акна стукалі незнаёмыя мужчыны. Звычайна прыходзілі па адным, прыносілі выпіўку, закуску, аставаліся начаваць.

Юрый пакінуў бацькаву хату і апошні, сёмы, клас школы канчаў, жывучы ў дзядзькі, роднага бацькавага брата. Гэта быў чалавек зусім іншага складу, хоць знешне і падобны на бацьку: стаяў за прылаўкам самай вялікай у сяле крамы, зарабляў добра, але не дазваляў сабе ні чаркі, ні нават іржавага селядца, душачыся бульбай і заціркай.

Дзядзька пасля школы ўладкаваў яго ў саўгас, які тады толькі-толькі пачаў арганізоўвацца. Месяцы тры Юрый пахадзіў з рыдлёўкай — на балоце капалі асушальныя канавы,— а восенню яго, як чалавека пісьменнага, узялі ў кантору.

Дзве прычыны прымусілі ўцячы з саўгаса. Першая — нудная дзядзькава мараль. Дзядзька адкрыта насміхаўся з бацькі, які, па яго словах, зусім не ўмеў жыць, таму не здолеў вывесці на сапраўдную дарогу адзінага сына. Забіраючы заробак Юрыя да апошняй капейкі, дзядзька ні разу не расшчодрыўся на новую сарочку ці на туфлі, але ўсё ж лічыў, што ў адносінах да Юрыя робіць найвышэйшую дабрачыннасць.

Дзядзькаў хлеб агорк. Але не гэта было самае галоўнае. Заблыталіся адносіны з мачыхай. Атрымалася нечакана, недарэчна, і больш чым што-небудзь іншае, Юрый не любіць пра гэта ўспамінаць. У памяці зялёныя, як у кошкі, вочы мачыхі, якія, здаецца, свяціліся і ноччу, шалёныя абдымкі, бессаромныя п'яныя словы. Ён ненарокам зайшоў у бацькаву хату, каб прачуць што-небудзь пра старога, а выйшаў чорт ведае кім...

Не, ён не абакраў касы, тое, што ўчыніў, можна лічыць не больш чым блазенствам. Вясной атрымаў першую ў сваім жыцці падсправаздачную суму — чатырыста рублёў,— за гэтыя грошы мусіў накупіць у горадзе канцылярскіх прылад. З такой сумай уцёк. Купіў білет да Адэсы, кілаграм конскай каўбасы, новыя ча-

равікі. Чаму іменна Адэсу выбраў — на гэта і сёння не адказаў бы. Можа, таму, што з малых год аціраўся ля ракі, на прыстані, любіў людскі тлум, раскацістыя гудкі параходаў.

Легкадумнасць вылезла бокам. Там, у славутай Адэсе-маме, зазнаў такога гора, якога каму-небудзь іншаму хапіла б на ўсё жыццё. Здаралася — не еў па некалькі дзён, наймаўся на самую брудную работу, вадзіў знаёмства з барыгамі, краў, збываў крадзенае і, вядома, быў на ўліку ў міліцыі. Так цягнулася болей года. Яго шчасце, што за плячамі была хоць і з горам папалам закончаная сямігодка, ды яшчэ тое, што ні разу не ўліп у мокрую справу, за якую закаталі б кудынебудзь...

Ён такі ў час адумаўся, зразумеў, што без прафесіі ў савецкі час не пражывеш. На работу паслала міліцыя. Кім толькі не быў — мулярам, учотчыкам у рыбалавецкім калгасе, нават два ці тры месяцы служыў статыстам у тэатры. Адтуль пачалася кар'ера. Артыстам не стаў, затое вывучыў электраасвятляльную справу, зрабіўшыся пазней манцёрам. Апошняй прафесіі не мяняў, штогод, а то і часцей, прыходзілася мяняць гарады. Ён меў выдатную спецыяльнасць, якая поўнасцю адпавядала часу: кожнае, нават самае захалуснае паселішча гналася за электрычнасцю, яго — манцёра, электратэхніка, называй як хочаш — прымалі на работу, не вельмі зазіраючы ў пашпарт ці ў працоўную кніжку. Мяняць мясціны жыхарства прымушалі не столькі жыццёвыя абставіны, колькі справы болей далікатныя: кожны, нават самы маленькі гарадок меў дзяўчат, жанчын, сэрцы якіх для яго былі заўсёды раскрыты насцеж. Чары звычайна міналі хутка, услед за імі наступала сумная будзённасць. Жанчыны пасягалі не толькі на пачуццё, але і на свабоду. Звязаць жа сябе па руках і нагах дзе-небудзь у камунальнай кватэры, назваць жонкай Валю альбо Клаву, няхай сабе гэта самі багіні хараства і дабрачыннасці, ён не жадаў.

Месяцаў за шэсць да пачатку вайны здарылася глупства: уладкаваўшыся на склад электраабсталявання ў вялікім горадзе, ён зажыў моцна — электратавары заўсёды дэфіцыт, кола знаёмых, з якімі быў сякітакі хаўрус, здавалася надзейным. Ён нават падумваў, ці не кінуць у горадзе якар. Падвёў непасрэдны

начальнік, загадчык склада, які прыняў на работу. У начальніка свая камерцыя, але хаваць канцы не навучыўся. Накрылі начальніка, перамацалі падначаленых. Юрый атрымаў драбязу, калі мераць начальніцкай меркай: таму закаталі на ўсю катушку, далі поўную дзесятку, а яму, Юрыю, толькі год. Вайну сустрэў у лагеры, непадалёк ад горада, дзе на пачатку так хораша пайшло жыццё. Там напаткаў гэтага дурня Плішчынскага, з якім і знаёмы ледзь-ледзь...

Юрый не спіць, чуйна прыслухоўваючыся да кожнага гуку і шоргаху на двары. Нервы пачалі здаваць. Рыпне аканіца, а яму здаецца, што на ганку крокі, што за ім прыйшлі. Што Плішчынскаму ад яго трэба? Яго, Юрыя, віны перад ім няма: гэтыя два месяцы, што жыве дома, выйшаўшы з каталажкі, рота не раскрыў, слова нікому не вякнуў наконт начальніка паліцыі. Дамова ёсць дамова. Але таму дурню, відаць, няма спакою, што ён жыве, дыша. Дрыжыць за амбіцыю...

Усе гэтыя бяссонныя ночы Юрыя агортвае балючы жаль да сябе. Што ён добрага ў жыцці бачыў? Цягаўся па свеце, як бяздомны сабака. За ўсе дзесяць гадоў, як збег з сяла, носа туды баяўся паткнуць. А хіба такая вялікая яго віна?.. Зноў з гэтай мачыхай... Праз дзесятыя рукі на другі ці трэці год блукання да яго дайшлі чуткі, што бацька прыязджаў у сяло, забраў мачыху да сябе ў Маскву. Ён і бацькі не стаў шукаць. Як мог паказацца яму на вочы? А праз што? Праз нікчэмную шалаву, якая сама павісла на шыі, звабіла і, не маргнуўшы вокам, палезла ў пасцель да старога, як толькі зноў яе паманіў. Брыдота, агіднасць...

Побач, у ложку, раскінуўшы рукі, бестурботна пахрапвае Франя, і — млявая, напаўголая — яна ненавісна Юрыю. Таксама лічыць сябе святой. Вінаваты адзін ён — звабіў чысценькую, непрыступную. Іншы раз плача, успамінае мужа... А забыла, як сама падладжвалася: «Вашым нагам, Юрый, холадна, вазьміце шарсцяныя панчохі...» Дрэнь, чым яна лепшая за тых, якіх ён столькі перабачыў? Усе людзі дрэнь, а жыццё — бессэнсоўны кавардак. Кожны гатовы загрызці другога, каб ўратаваць уласную шкуру. У гэтым жыцці так: ці ты паедзеш на кім-небудзь, ці ён цябе асядлае. Сярэдзіны няма. Жывуць толькі моцныя і хітрыя. Плішчынскі яго абхітрыў. Іншы раз у Юрыя мільгае думка: пайсці да яго, скарыцца, насунуць на рукаў

павязку паліцэйскага. Але і гэта палохае. Плішчынскі надумаўся яго знішчыць. Нездарма наслаў шпіка. Пры першым жа зручным выпадку падапрэ пад кулі. А то і смаляне ў спіну. Сведкі яго ганьбы яму не патрэбны.

Юрый ляжыць, думае — ад думак трашчыць галава — і не знаходзіць выйсця. Папаўся, як птушка ў сіло. Толькі пад раніцу, калі пачынае світаць, забываецца кароткім нервовым сном. Сніцца штосьці страшнае — крычыць, прачынаецца. Страшэнна баліць галава.

4

Дзень душны, млосны, сонца як бы спавіта белай пялёнкай. Ценю няма, і цяжка вызначыць, каторая гадзіна. Юрый сядзіць у высокім кіяшніку, на агародзе, тут жа стаіць тапчанчык, на ім скамечаная дзяружка, падушка. На тапчанчыку апошнюю ноч спаў, зябка хутаючыся. На душы спакайней: калі наляцяць з паліцыі, то кінуцца спачатку ў хату, а ён тым часам здолее зашыцца далей. Так проста ў рукі не дасца.

Франя прынесла сняданне, цяпер прыйдзе толькі ў абед. Шкада, што не папрасіў прынесці жбанок вады — хочацца піць. Франя замаркочаная, сумная — адчувае, што з ім творыцца нядобрае, хоць і не ведае сапраўднай прычыны. Ад нечага рабіць Юрый стругае ножыкам-складанчыкам дзеравяку, выразаючы на ёй розныя мудрагелістыя ўзоры. Каторая цяпер гадзіна?.. Над галавой паціху гойдаецца шырокае лісце кіяхоў, калі закрыеш вочы,— здаецца, што ляжыш на дне ракі. У кіяшніку цяжкія, устойлівыя пахі, павевы ветру сюды не дасягаюць, пачынае балець галава. Дзеравяка абрыдла — адкідвае прэч.

Кладзецца на тапчан, пазірае ў неба. У абсягу, які святлее над ім, раз-пораз праносяцца ластаўкі. Паблізу зацята ціліўкаюць вераб'і: мабыць, накінуліся на проса. Нясцерпна хочацца піць. Узнікае жаданне: устаць, пайсці ў хату, выпіць два кубкі халоднай, толькі што прынесенай са студні вады, але ён стрымліваецца. Выдаць сябе не штука. Хто можа паручыцца, што на вуліцы няма паліцэйскага ёлупа, які каторы ўжо вечар за ім віжуе. Але прагу і страхам не прагоніш: Юрый злазіць з тапчана, разорай на карачках паўзе на

край грады. Падпаўзае да паркана, не ўстаючы, глядзіць праз шчыліну ў двор: па ім мандруюць куры; звонячы вёдрамі, ідзе суседка. Каб не гэты пракляты камунальны двор, які належыць адразу тром гаспадарам, можна было б паклікаць Франю. А так — сціснi зубы і не дыш. Хто дасць гарантыю, што за яго кватэрай не назірае хоць бы гэтая суседка? Завельмі разбегалася.

Паўзе назад у сховішча. Побач з кукурузай градка памідораў — кволыя, яшчэ зялёныя. Ірве іх, не шкадуючы націны, набівае поўныя кішэні. Пачынае жаваць і адразу выплёўвае. У роце горка. Выкідвае астатнія далей у кіяшнік.

Прылёг на тапчане, нечакана для сябе гэтак моцна заснуў, што не пачуў, як падышла Франя.

— Сяргей у хаце,— спалохана гаворыць яна, тармошачы яго за плячо.

Ён ускаквае: баліць галава, як бы і не спаў.

— Гані! Валэндаюцца ўсялякія... Скажы, пайшоў...

— Гаворыць, што хоча сказаць табе важнае. Што цябе датычыцца...

Заныла ў грудзях, агарнуў халодны сум. «Вось яно. Пачынаецца...»

— Ты глядзела — на вуліцы нікога?

— Здаецца, нікога.

— Скажы, хай прабярэцца да мяне. Толькі не дваром. Агародамі. Яму ўсё адно. Пакажы праз акно, дзе сяджу.

Тыя хвіліны, калі чакаў Сяргея, здаліся доўгімі-доўгімі. Нібы прайшла вечнасць. У думках паспеў перабраць усё самае страшнае, што ён мог сказаць. Пачуўшы шасценне ў кіяхах, слабым, зняможаным голасам пазваў да сябе.

Сяргей задыханы, узрушаны: пад вачамі сінякі, губы сцятыя, на твары — выраз рашучасці. Прысеў на край тапчана, адразу загаварыў:

— Хаваешся?.. Правільна робіш. Мне павестка ў Германію, Вілюгу таксама. За табой і мной сочаць. Я ўчора вечарам хацеў зайсці. Бачу — пад варотамі фігура. Той самы шпік, што і каля майго дома. Я пазнаў яго. Паліцай, якога зімой партызаны навылет прашылі. Недабітая сволач. Цяпер тайным агентам. Блізка ля мяне жыве...

Узнікла здагадка — яркая, імгненная, як успышка

электрычнай іскры, працяла наскрозь нечаканай радасцю. «Значыць, малакасос навёў, Плішчынскі тут ні пры чым. Тады парадак, нічога страшнага...» Радасць ірвалася з грудзей, стала лягчэй дыхаць, але, разумеючы стан свайго субяседніка, стараўся не выдаць сябе. Спытаў заклапочана:

— Дык што рабіць? Выходзіць, засеклі?

Сяргей здзіўлена ўскінуў бровы. Ноткі разгубленасці, якія прагучалі ў голасе Юрыя, не прайшлі міма яго ўвагі. Таму загаварыў злосна, не таячы здзіўлення:

— Ты як бы толькі сёння на свет нарадзіўся. У лес трэба ісці. Хопіць сядзець. СД прыехала. Нават тых, што на немцаў працуюць, арыштоўваюць. Цябе тым болей не мінуць. Старшы лейтэнант, ад паліцыі адмовіўся. Калі схопяць цяпер — не выпусцяць...

— А з чым пойдзеш? З дуляй у кішэні?

Сяргей болей не мог трываць. Не спаспеў Юрый міргнуць вокам, як з-пад крыса шэрага пінжачка, з-за пояса штаноў выхапіў новенькі наган. Блснула варанёная сталь, шчоўкнуў курок самаўзвода.

— А гэта не зброя? Сем паліцаяў кокнем, вось табе сем вінтовак.

Але Сяргей і на гэты раз заўважыў, што радасці на твары Юрыя не адбілася. Наадварот, твар яго пабялеў, спалохана заторгаліся вейкі. З хвіліну маўчаў, потым хрыпла загаварыў:

— Што партызаны? Што яны адны могуць зрабіць? Прыцісьнуць немцы — юшка пацячэ. Фронт цяпер самае галоўнае. А дзе фронт? Драпаюць бальшавічкі. Так драпаюць, што свет не бачыў.

— Дык ты што, у кусты? — у Сяргея пахаладзела ў грудзях ад нядобрага прадчування.— Можа, табе сапраўды лепш у паліцыю паступіць? Туды якраз такія і ідуць... З такімі настроямі. Навошта было агарод гарадзіць? Мне хлопцы гаварылі, папярэджвалі. Не верыў. Думаў — чалавек ты...

Сяргей адразу асекся, зразумеўшы, што сказаў лішняе. Стаяў пабялелы, узбуджаны, дрыжалі рукі, калені, нядобра паблісквалі вочы.

Юрый, седзячы на тапчане, не падымаў галавы. Першая ўспышка радасці мінула, цяпер зноў яго ўладна агарнуў страх. Марудна, але няўхільна, праз сумятню пачуццяў прабівалася думка: «Як рыба ў нераце... Ні ўзад ні ўперад...» Адчуваў, што трэба нешта гава-

рыць, але страх звязваў язык. Баяўся цяпер не Плішчынскага, не нямецкай жандармерыі, не гэтага нават СД, якое прыехала і хапае каго папала. Яны пра яго нічога не ведаюць і нічога благога не могуць зрабіць. Небяспека тоіцца ў гэтым камсамольцы, з якім ён так легкадумна, недарэчна звязаўся. Навошта? Адпомсціць Плішчынскаму? Цяпер гэта здавалася блазенствам, дзіцячай гульнёй. І за гэта трэба плаціць галавой. Заўтра ці нават сёння камсамольца схопяць, схопяць і яго, Юрыя. Пятлі або кулі не мінеш. Калі камсамольцу ўдасца збегчы ў лес, тое самае будзе. Паліцыя высачыла, што ён завітваў сюды, у яго дом, і гэтага дастаткова. Плішчынскі толькі ўзрадуецца. Лепшыя козыры яму і не сніліся...

Юрый абвяў, абмяк, цела пакрылася ліпкім потам. Хацелася зменшыцца, зрабіцца маленькім, непрыкметным, забіцца ў якую-небудзь шчыліну, каб ніхто яго не чуў, не бачыў.

— Дык што збіраешся рабіць? — гучна спытаў Сяргей.

— Цішэй ты. Можа, стаіць той самы...

— Проста не зразумееш цябе,— загаварыў Сяргей зноў, знізіўшы голас.— Які сэнс тут сядзець? Знойдуць, плата адна... Ад немцаў жа хаваешся?..

«Ён праўду гаворыць,— варухнулася думка.— Калі выцягнуць адсюль,— капцы... Чым дакажаш, што не хаваўся...» Услед за гэтай халоднай і непрыемнай думкай нарадзілася другая, якая як бы несла надзею, давала выйсце: «Зашыцца куды-небудзь глыбей. Каб сам д'ябал нагу зламаў. На якое мне ліха гэтае мястэчка, Плішчынскі?.. Трэба туды, дзе ніхто не ведае. І зараз жа».

Ён прыўзняў галаву, выпрастаў плечы. Прыйшло пачуццё ўпэўненасці — яно прыходзіла заўсёды, калі ён на што-небудзь рашаўся. Спытаў амаль бадзёра, з унутранай палёгкай:

— Ты ў лес калі?

— Трэба заўтра.

— Калі ісці, то сёння. Зараз жа. Чуў, што кажуць пра адклад? Давай проста адсюль...

Сяргей зірнуў на яго здзіўлена. На твары як бы прамільгнуў цень недаверу і адразу знік. Яму стала сорамна за рэзкія злосныя словы, хацелася сказаць Юрыю што-небудзь цёплае, удзячнае.

— Ты прабач... Я пра цябе дрэнна падумаў. Заўтра пойдзем. Мне трэба хлопцаў папярэдзіць. Вілюга з намі пойдзе. Перачакай ноч. Хованка добрая, не здагадаецца ніхто. Я прыйду заўтра.

Прыгнуўшыся, разводзячы рукамі сцяблiны кiяхоў, Сяргей падаўся ў бок агародаў, але праз хвіліну вярнуўся, загаварыў горача, даверліва:

— Ты не вер, што немцы праз фронт пішуць. Хлусня. Нашы вернуцца. Радыё хлопцы слухалі — савецкае. На кожным кіламетры фашыстаў тысячамі кладуць. Пад Ржэвам наступаюць. Не сорак першы год, не думай...

Франя ў павязанай па самыя бровы хусцінцы прынесла абед, вінавата на яе зірнуўшы, апусціўшы вочы, Сяргей падаўся прэч.

Есці не хацелася. Юрый папрасіў піць, Франя схадзіла ў хату, залішне доўга там кошкалася, вярнулася з поўным чайнікам. Прысела ля тапчана, адвярнуўшыся ад Юрыя. І ён убачыў, што ў яе ўздрыгваюць плечы — плача.

— Перастань... Тут без цябе хоць вешайся.

Яна ўстала, нават не зірнуўшы на яго, пайшла.

«Адчувае,— прамільгнула думка.— Баба заўсёды адчувае, нутром...» Яму стала шкада яе. Варухнулася цёплае да яе пачуццё. «Любіць... З механікам, відаць, не соладка жыла...»

Чорным мядзведзем зноў навалілася самота. Некалькі хвілін назад, калі побач сядзеў Сяргей, уцёкі з мястэчка здаваліся выйсцем. Цяпер ён не хацеў пра гэта думаць. Паспрабаваў сабе ўявіць, як будзе блукаць па лесе, начаваць пад карчамі, і не змог. Паўставала халодная пустата, яна нічога не абяцала, не вабіла. У пачуццях, інстынкце Юрый не знаходзіў ніякай апоры толькі што дадзенай абяцанцы пайсці ў лес.

Лёг на тапчан, закрыў вочы, прыціснуў далоні да скроняў. Галава як не раскалваецца ад болю. У вачах мігцяць рознакаляровыя істужкі — чырвоныя, жоўтыя, зялёныя. Мітусяцца, звіваючыся, як змеі. Потым змяняюцца пярэстымі кругамі. Адчувае, што ляціць у прорву.

Рука пацягнулася да чайніка, доўга, не аддыхваючыся, піў. Цела пакрылася ліпкім потам.

Узлез на тапчан, супакоіўся. Прыйшоў жаль да сябе... Хацелася плакаць, хацелася, каб побач прысеў

хтосьці моцны, дужы, гладзіў, як малога, па галаве, суцяшаў. Але адчуваў — чакаць некага. Няма на свеце ніводнага чалавека, хто б яму цяпер паспачуваў. Усе нечага ад яго патрабуюць, збіваюць на свой троп, стоена або яўна пагражаюць. За што? Што благое ён каму зрабіў? За якія грахі павінен бадзяцца па лесе? Маласасос заблытаўся сам, цяпер хоча яму насунуць пятлю на шыю. Шпіка хто навёў?

Думка гэтая — аб сваёй невінаватасці — спадабалася Юрыю, і ён ухапіўся за яе, як хапаецца той, хто тоне, за ўсё, што трапляе пад руку. Нахлынула злосць, твар Сяргея — адкрыты, даверлівы — здаўся ненавісным, і Юрый нагнятаў у сабе злосць і нянавісць, сам пачынаючы верыць, што яго пакуты з-за гэтага хлопца. «Пакутую праз другіх»,— усплыла думка. Яна была як адкрыццё, і ён узрадаваўся ёй. Імгненна ў памяці паўсталі людзі, так або інакш вінаватыя перад ім, Юрыем. Адзін успамін цягнуў за сабой другі. Ён нават настроіўся на іранічны лад, успамінаючы ўсіх, хто меў дачыненне да яго лёсу. Бацька любіў пафарсіць, але адзінага сына не збярог. Два гады вестак не падаваў. На каго сына пакінуў? Шкуру сваю радзіцель ратаваў — простая геаметрыя... Мачыха — хлюндра, ёй абы патрапаць хвост... Не варта ўспамінаць... Дзядзька — жываглот. Брэшуць пра родную кроў. Чужыя што? Не горш сваіх, калі свае адвярнуліся... Рай і пекла... Выдумкі. Папы тыя ж артысты... Усе людзі артысты. Іграюць ролі... Хто горш, хто лепш... Адэса — мама... Кіеў — бацька гарадоў рускіх... Глупства ўсё. Ёсць чалавек, і ён хоча жыць. Усюды адно... Заўсёды было так...

Памяць ліхаманкава ўваскрашала твары, постаці, жэсты, усплывалі і знікалі абрыўкі думак, далёкія, напаўзабытыя крыўды, а праз увесь гэты хаос настойліва прабівалася радаснае ўсведамленне таго, што ён, Юрый, не вінават, што яму на кожным кроку падстаўлялі ножку другія — аблытвалі, абкручвалі, выдавалі чорнае за белае. Ён заўсёды пакутаваў з-за другіх — мяняў гарады, кідаў набытак, уцякаючы куды вочы глядзяць, нарэшце, сядзеў за дротам. Што людзям ад яго трэба? Чаму ён не можа жыць, як хоча?

Ён падняўся з тапчана і, не прыгінаючыся, пайшоў у двор. Ён ужо ведаў, што зробіць. Калі гэтага камсамольца схопяць, яму, Юрыю, бяды не мінуць. Калі

ўцячэ ў лес, тое самае будзе. Шпік нездарма віжуе. Сярэдзіны няма. Камсамолец сам выкапаў сабе яму. Загіне так або інакш. Трэба ісці, расказаць. Вядома, з розумам і не Плішчынскаму. Лепш мець справу з гаспадаром, чым з яго халуём.

Ён узышоў на ганак, азірнуўся. У надвячоркавай млявасці застылі агароды, сады, сасновы курган могільніка. На міг ім авалодала сумненне, але на адзін толькі міг. Яно змянілася нянавісцю — лютай, пякучай, яна давала сілы, уздымала ва ўласных вачах. У гэтую хвіліну ён ненавідзеў усіх — Плішчынскага, немцаў, Сяргея, Франю, усіх, з кім калі-небудзь прыходзілася яму сутыкнуцца.

Раздзел адзінаццаты

1

Міця прачнуўся, ахоплены смутнай трывогай. Адам, які спаў разам з ім у хлеўчуку, падхапіўся таксама, трэ скарчанелыя анучы, абувае лапці. Вучыцца на шаўца, а ходзіць у лапцях. Варухнуўся жаль да меншага брата, якога апошні год нібы не заўважаў.

— Вазьмі мае чаравікі. Што летась купілі. Мне цесныя.

— Не трэба,— Адам незалежна шмаргануў носам.— Я сабе хутка сам пашыю.

Маці ў агародчыку выбірае ў прыпол агуркі. Захацелася і ёй сказаць што-небудзь ласкавае, добрае. Колькі паплакала з-за яго! Схуднела маці, пастарэла. Валасы напалавіну сівыя, апранаецца абы-як — толькі пра іх, дзяцей, і думае. Зашчымеў у грудзях боль. Навошта крыўдзіў маці? Мог жа хоць раз пагаварыць як чалавек, супакоіць.

— Я, мама, сёння раней прыйду. Буду гліну вазіць.

Ласкава зірнула, пайшла ў хату, паставіла на стол гладышак з малаком.

— Памажы бацьку, сынок. Ён ужэ з сіл выбіўся.

На станцыі паравоз набірае ваду. Вялізны састаў з пульманаўскіх вагонаў. На тэндэры немец-качагар у засмальцаванай шапцы брылём назад. Пуцейцы сядзяць на штабелі шпал ля паваротнага круга, кураць.

Міця прывітаўся — адказаў адзін Кардаш. Падышоў Адамчук — твар у яго шэры, разгублены. Загадаў мяняць шпалы на дзвесце шэсцьдзесят восьмым кіламетры. Трэба ісці назад, гэта за будкай, у якой жыве Міця.

Ля цэйхаўза, цаглянага склепа, дзе складзен інструмент, стаіць Фогель, мармыча пад нос: «драйцэн, фірцэн...» «Як жывёлу лічыць»,— варухнулася думка.

За станцыяй Кардаш, параўняўшыся з Міцем, паведаміў:

— На маё выйшла. Прыехала СД, хапаюць. Чалавек дваццаць узялі.

«Чаму не едзе Шура? — падумалася з трывогай.— Павінен шпалы вазіць...»

Мінулі першы пераезд. Ля парэнчаў, побач з паліцэйскім, тоўсты немец-жандар з акулярамі на носе. Трымае ля нагі карабін. Гэта ўпершыню. Раней на пераездзе паліцай стаяў адзін. Перад жандарам Фогель узяў пад казырок.

Міця сябе ловіць на новым адчуванні — сёння прыкмячае, бачыць, як ніколі. Звяртае ўвагу на кожную драбязу. Па шляху праехала фурманка, задняе правае кола віхляе, лейцы ў дзядзькі вераўчаныя, з вузламі.

Нехта закінуў на тэлеграфны дрот папяровага змея — вісіць, зачапіўшыся канапляным хвастом. Копка сена на пралёце ад дажджу прыкрыта лістом іржавай бляхі.

Вось і яго, Міцеў, пераезд, сасна, будка, агароджаны штакетнікам двор. Ля паркана кусты дзікай ружы, агрэсту, ажыны. На вільчаку хлява драўляны прапелерчык, яго прыбіў Пятрусь яшчэ вясной. Маці расчыніла акно, рама паціху гойдаецца. Як бы развітваецца з усім гэтым Міця — на душы трывожна, самотна. Усё, што акаляе пераезд,— парослая асіннікам лагчынка, пясчаны шлях, палявая дарога, лес удалечыні — такое знаёмае, блізкае, што, заплюшчыўшы вочы, мог бы пералічыць усе найдрабнейшыя прадметы ў абсягу вярсты ці дзвюх.

На ўсім адбітак смутку. Дзень млявы, сонца за нябачным полагам белых хмарак. Мястэчка патанула ў прысадах, ахуталася трапяткой смугой — малюнак расплываецца. Толькі белы гмах школы выдзяляецца на фоне разамлелага цемнаватага зялeніва.

Зрэшты, гэта падман зроку, што пераезд ранейшы.

Тая, другая будка, у якой цяпер немцы, як незнаёмая. Міця не можа прызвычаіцца да перамен, укія прынеслі салдаты-ахоўнікі. Абкладзены пажаўцелым дзёрнам дзот з чатырма вузкімі амбразурамі-байніцамі, слуп з прыбітым рукамыйнікам, драўляныя козлы, на якіх немцы пілуюць дровы, чорны закурэлы кацёл на цагляным падмурку — усё чужое, чужое...

Шура не ехаў — шпал не было. Пуцейцы пакідалі інструменты, паселі на броўцы. Фогель не сеў, прыгнуўшыся бегаў па палатне, памячаў крэйдай шпалы, якія трэба мяняць.

— Мычыпар,— пачаў Гулік.— Ты сёння ноччу нічога не чуў?

— Што я пачую? — азваўся Хадоська.— Я спаў.

— Гэтак ты царства нябеснае праспіш. Ганка твая ноччу крычала.

— Чаго ёй крычаць?

— Як чаго? Паліцэйскія да каменданта валаклі.

— Гы-гы-гы! Ноччу да каменданта...

— Праўда, Мычыпар. Ганка яму спадабалася. Хоча ў Германію на выстаўку паслаць. У Германіі няма такіх, як Ганка...

Жарт не развесяліў. Падышоў Фогель, узняўшы рукі ўгору, два разы ляснуў растапыранымі далонямі:

— Цванцыг. Работа ніхт філь. Да адзін абед, потым — на станцыя.

— Не зробім, пан,— Кардаш устаў.— Яшчэ і шпал не прывезлі.

— Шпала будэт. Зофорт.

З захаду набліжаўся цягнік. Пуцейцы падняліся, калі ён быў метраў за сто. Эшалон пранёсся, не замаруджваючы ходу, аглушаючы прарэзлівым гудком. Пад цяжкімі коламі ўгіналіся рэйкі, асядалі шпалы, на кожным тармазе салдат з перавешаным праз шыю аўтаматам, у апошнім вагоне дзверы расчынены — салдаты сядзяць на лаўцы, адзін малады іграе на губным гармоніку.

З-за грукату цягніка Міця не пачуў, як пад'ехаў Шура. На ваганетцы побач з ім Адамчук. Пераапрануўся ў зашмальцаваную спяцоўку, цяпер нічым не адрозніваецца ад рабочага.

Шура ўстрывожаны — адразу кінулася ў вочы. Не зважаючы на прысутнасць Адамчука і Фогеля, падышоў да Міці, ціха шапнуў:

— Сяргея арыштавалі. Учора вечарам. Наган знайшлі.

Пахаладзела ў грудзях. Пазаўчора, так, пазаўчора Міця бачыўся з Сяргеем. Зазірнуў да Лобіка, яго дома не было — жыве цяпер у дзеда, тады зайшоў да Сяргея. Увесь вечар туды-назад хадзілі па Вакзальнай вуліцы.

Міця не заўважыў, калі Шура ад'ехаў. Праз гадзіну ці болей, калі на палатне замаячыла постаць паліцая, зразумеў — ідзе па яго...

2

Паліцай, шмаргануўшы Міцю за рукаў, спыніў перад настаўніцкай. Прыадчыніўшы дзверы, прасунуўшы галаву ў пакой, спытаў штосьці, потым, павярнуўшыся да Міці, сурова загадаў:

— Стой тут, пакуль не выклічуць!

У школьным калідоры мітусня. Бегаюць немцы: мястачковыя ў блакітных жандарскіх мундзірах, у чорных, эсэсаўскіх — прыезджыя. Паліцаі з белымі павязкамі на рукавах ходзяць бокам, пужліва азіраюцца, ціснуцца да сцяны, даючы праход эсэсаўцам. Грукаюць дзверы, зычна разносіцца прарэзлівая нямецкая гаворка.

Там, дзе была раздзявалка, дзве пірамідкі вінтовак, на падлозе — ручны кулямёт. На класных дзвярах выведзеныя крэйдай нямецкія словы. Міця паспеў разабраць толькі адно — «Kanzlei» — на дзвярах першага ад увахода класа. Здагадаўся — «Канцылярыя».

У настаўніцкай, перад якой стаіць Міця, размаўляюць. Галасы прыглушаныя, спакойныя. Раптам нехта як бы валіцца на падлогу, раздаюцца глухія метадычныя ўдары, здаецца — малоцяць цапамі, і ўслед за гэтым немы, роспачны крык. «Б'юць,— даходзіць да свядомасці.— Вось ён, фашызм...» Крык на імгненне сціхае, потым пачынаецца зноў — яшчэ больш прарэзлівы, нечалавечы. Нервы ў Міці напяты, увесь ён, як нацягутая струна. За адзін міг перад мысленным позіркам як бы праносіцца ўсё жыццё. «Другім я не мог быць,— супакойвае ўнутраны голас.— Толькі такім, як ёсць. Усё правільна. Так павінна быць...»

Чалавек крычыць. Удары частыя, таропкія. Міця разумее, што з таго імгнення, калі пачуў гэты крык, прайшло няшмат часу, самае большае хвіліна. Але час

нібы спыніўся. Вымяраецца цяпер толькі гэтым нечалавечым крыкам, чужым болем.

Страху няма. Таго жыцця, якое Міця ведаў, пакуль не пераступіў парога школы, дзе цяпер немцы, таксама няма. Яно як бы знікла ў тумане, і не трэба яго ўспамінаць. «Страх ад няпэўнасці,— варушыцца думка.— Калі ведаеш, што з табой будзе, не так страшна...»

За дзвярамі ў настаўніцкай малоцяць. На хвіліну ўсё сціхае, чуваць настойлівыя зычныя галасы — пра нешта пытаюць. Потым чалавек ускрыквае яшчэ гучней, прарэзлівей, гэта не крык нават, а выццё. Слухаць немагчыма. Пачынае кружыцца галава. Здаецца, яшчэ імгненне і Міця не вытрымае, упадзе ў чорную бездань беспамяцця або кінецца ўцякаць. Няхай лепш застрэляць, задушаць, абы не слухаць. Але стаіць, не ўцякае. Нібы іскра ў свядомасці ўспыхвае: «Можа, яны спецыяльна мяне тут паставілі. Каб запалохаць, зламаць... Можа, там, у настаўніцкай, Сяргей... Ён жа нічога не гаворыць, толькі крычыць...»

Па калідоры сноўдаюць немцы, паліцаі. Яны, здаецца, не звяртаюць увагі на нечалавечы гэты крык. Курадь, перамаўляюцца. На тварах выгляд бестурботнасці. Нібы адбываецца самае звычайнае. Прывялі яшчэ двaix — высокага мужчыну з хлапчуком, піхнулі ў той пакой, дзе канцылярыя. На двары зароў матор, залапаталі немцы. У калідоры пахне карболкай. Відаць, каб вытруціць іншыя пахі.

Шалёны, дзікі ўскрык палаcнуў як брытвай. У ім нешта жывёльнае, жудаснае. Чалавек так крычаць не можа. Такое можа прысніцца на адзін міг, і, ахоплены містычным жахам, прачынаешся. І ў сне нельга вытрымаць. Спадыспаду душы падымаецца штосьці цёмнае, халоднае, туманіць галаву. Думкі блытаюцца. Міця крута паварочваецца, робіць некалькі крокаў наперад, да выхада, потым варочаецца назад. Галоўнае — не згубіць арыентацыі, дзе знаходзішся. Шукае знаёмыя прыкметы, каб упэўніцца, што ён у школьным калідоры. Так, гэта школа. Тыя самыя класы, толькі з нямецкімі надпісамі на дзвярах; панель сцяны, сямтам аблупленыя, тыя ж вокны, на якіх цяпер жалезныя краты. За вокнамі рог вуліцы, фасад клуба, маладыя таполі. Калі іх садзілі, ён быў тады ў восьмым класе. За год да вайны, да немцаў. Няўжо прамінула ўсяго два гады?..

У памяці зусім недарэчы радкі:

Шепот, робкое дыханье,
Трели соловья...

Чаму гэта ўспомнілася?

Хто напісаў, навошта? Фет, Цютчаў?.. Пад таполямі лавачка, дзесяцікласнікі перад выпускным вечарамігралі на гітары. Дзяўчаты ў белых сукенках, Сюзана... Глупства! Нічога не было. Не павінна было быць... Фашысты і тады былі... Іспанія, Гвадалахара. Чыталі ў газетах... Не верылі. Можа, і верылі, але самі сябе супакойвалі. Думалі — сядзяць за каменнай сцяной. Не варта ўспамінаць. Расслабляе. Ёсць фашысты, яны б'юць чалавека. І ўсё...

У настаўніцкай нязвыклая цішыня. Ніхто не падае голасу. Чуваць усплёск вады. Відаць, той, каго білі, страціў прытомнасць. Цяпер адліваюць. Гэта добра, што ён непрытомны. Нічога не скажа. Не будуць болей біць. Тоненькі ручаёк плыве з-пад дзвярэй. Можа, гэта не вада, а кроў?.. Тады чалавека забілі... То быў перадсмяротны крык... Лепш памерці, чым так пакутаваць. Не, гэта ўсё-такі вада, а не кроў. Кроў чарнейшая.

Чалавек жывы. Ён толькі сарваў голас. Ужо не крычыць, а глуха стогне. Тыя, што б'юць, відаць, змарыліся — крычаць самі. Прыадчыняюцца дзверы, высоўваецца валасатая рука, варушыць пальцамі — некага заве. Прабягае сагнутая, шэрая, як мышка, кабецінка, у адной руцэ — вядро з вадой, у другой — мокрая ануча. У тую ж хвіліну расчыняюцца дзверы, і двое ў расхлістаных белых сарочках валакуць за ногі таго, што крычаў. «Не, не Сяргей...» Твару чалавека не відаць, яго закрылі зліпленыя, збітыя ў мокрыя пасмы валасы. Шэры пінжачок, лапці. Чалавека цягнуць за ногі, і галава яго грукае па падлозе, як гарбуз...

...У настаўніцкай ціхія галасы, смех. Міця стаіць, чакае. У яго цяпер адно жаданне: хутчэй апынуцца там, за дзвярамі, перад тварам тых, што прывялі яго сюды. Што пра яго ведаюць? Пра што будуць пытаць?.. Няўжо арыштавалі яшчэ каго-небудзь, апрача Сяргея?.. На ўсё гэта адказ толькі там, за дзвярамі. Марудна цягнуцца секунды. Думаць ні аб чым не варта. Не трэба ніякіх здагадак. Самае страшнае — няпэўнасць. Яна расхаладжвае... Стой... Маўчы...

Дзверы адчыняюцца, потым зачыняюцца зноў. З настаўніцкай ніхто не выходзіць. Цэлая гурма немцаў увальваецца ў школу. Бягуць па лесвіцы на другі паверх. Грукаюць ботамі так, што ад панелі сцяны адлятае тынк. Выбягае кабецінка. Зноў зачыняюцца дзверы. Калі ж дойдзе яго чарга?...

— Herein! [1]

У першае імгненне Міця не разумее, што гэта — да яго. Але дзверы настаўніцкай насцеж. У праёме высокі афіцэр [redacted] худаватым тварам, у пенснэ. Жэстам запрашае зайсці.

У настаўніцкай нічога знаёмага. Стала, засланага чырвоным абрусам, які стаяў якраз пасярэдзіне пакоя, няма. На сцяне, дзе вісеў вялікі партрэт Леніна, светлы квадрат. У левым кутку за шафай стаялі карты, вялікі глобус. Па іх перад урокамі геаграфіі і гісторыі прыбягалі дзяжурныя. Там цяпер «кабыла», перацягнутая са спартыўнай залы. Крэйда ляжала ў кардоннай скрынцы, на тумбачцы, ля самага ўвахода. Паступай, адчыні дзверы, бяры. Тут цяпер бярозавыя палкі. Нібы качарэжнік. На ранейшым месцы ўздоўж сцен толькі крэслы. На іх шчыльна — плячо ў плячо — немцы. Чалавек дзесяць. З такімі, як і ў кутку, бярозавымі палкамі ў руках. Пажылыя, шыракатварыя, усе ў адных сподніх сарочках. Блішчаць пражкі рамянёў, наваксаваныя боты. Міця баіцца ў той бок пазіраць — шыракатварыя нібы гіпнатызуюць. Пасярэдзіне пакоя, перад ім, высокі, у чорным мундзіры. Побач хлопец гадоў васемнаццаці — дробненькі, касенькі.

Немец гергеча штосьці па-нямецку.

— Як завесса, як завуць твóга бацька, а есцэ фамілія,— перакладае касенькі.

Міця адказвае.

— Lebensalter? [2]

Слых напружаны. Пытанне школьнае, якое не раз задавала Марыя Іванаўна, і пакуль касенькі, які рускую мову ведае не дужа, падбірае адпаведнае слова, Міця адказвае сам:

— Ich bin siebzehn Jahre alt [3].

На крэслах, дзе немцы, рух зацікаўленасці.

---

[1] Заходзьце!
[2] Узрост?
[3] Мне семнаццаць год.

— Sprichst du deutsch? [1] — пытаецца афіцэр.

Адказ зноў па-школьнаму чоткі, без запінкі.

— Ich habe deutsche Sprache in der Schule gelehrnt [2].

Касенькі зняважаны. З несхаванай пагардай глядзіць на Міцю.

— Чэкай,— шыпіць, як кот, блытаючы польскія і галіцыйскія словы.— Тэраз у тэбе пацечэ зо всіх дзюрок... Наваліш в штоны...

Афіцэр, цяпер ужо звяртаючыся да Міці, зноў штосьці пытае, але Міця не разумее ні слова.

— Раскажы, дзе ест стоёны прыёмнік радзіва? — прыходзіць на дапамогу касенькі.

«Вось яно што»,— успыхвае ў свядомасці. Пытанне настолькі нечаканае, што Міця збіты з панталыку. Не, не гэтага пытання ён чакаў... Недаўменне, якое напісана на Міцевым твары, настолькі выразнае, што не праходзіць міма ўвагі немцаў, якія проста ядуць яго вачамі. Шыракатварыя пераглядваюцца.

— Які прыёмнік?

— Ты слухаеш радзіва бальшавікоў,— дзяўбе касенькі.— Скажы, дзе стоёны прыёмнік?

У пакоі насцярожанае маўчанне.

— Ніякага прыёмніка не ведаю.

— Чэкай.

Двое з тых, што сядзяць на крэслах, імкліва зрываюцца з месца, выскакваюць за дзверы. Астатнія закурваюць. Сіні цыгарэтны дым шызымі колцамі плыве ў расчыненае акно. Не кураць афіцэр і касенькі.

На парозе Сяргей. У першую хвіліну Міця яго не пазнае. Твар апухлы, шэры пінжак з чорнымі плямінамі крыві вісіць мяшком. Зычная, як стрэл, нямецкая каманда, якой Міця не разумее.

— Глядзі йому ў глаз,— тлумачыць касенькі.

На Сяргеевым твары выгляд пакуты.

— Ты яго ведаеш? — пытанне да Міці.

— Ведаю.

— Сконт ведаеш?

— Мы вучыліся разам у школе.

— Ты хадзіл к ньому?

---

[1] Гаворыш па-нямецку?

[2] Нямецкую мову вывучаў у школе.

Міця як бы задумваецца. Пытанне небяспечнае, трэба асцярожна.

— Можа, калі і хадзіў.

— Ён зваў тэбе до лясу, у партызаны?

— Не.

Удар шырокай далоні апякае шчаку. За ім другі, трэці. Галава матляецца, шчокі гараць. У вачах плывуць чырвоныя кругі.

Цяпер шпыняюць пытаннямі Сяргея. Як праз сон, да Міці даносіцца:

— Дзе прыёмнік?

— Не ведаю.

— А хто ведае? Глядзі йому ў глаз!

Маўчанне. Доўгае, зацятае.

Зноў насядаюць на Сяргея.

— Вы чулі бальшавіцкі радзіва двое?

— Не.

— Ты слухаеш едын?

— Не.

— Радзіва ў цього Міці? Глядзі йому ў глаз!

— Не ведаю.

«Сяргей нічога не сказаў,— маланкай успыхвае радасная здагадка.— Немцы не ведаюць ні пра зброю, ні пра міны. Нічога пра хлопцаў не пытаюць...» Сяргей маўчыць, апусціўшы галаву. Болей ні на якія пытанні не адказвае. Афіцэр б'е яго па шчоках, потым махае рукой. Тыя самыя двое падхопліваюць Сяргея пад рукі, выводзяць.

Міця зноў адзін.

— Ты далэка ад нього жывеш? — старанна перакладае касенькі словы афіцэра.

Зноў пытанне, якое тоіць небяспеку.

— Недалёка. Кіламетр.

— Хто есцэ до нього ходзіць?

— Не ведаю. Я сам рэдка хадзіў. Так, выпадкова...

Афіцэр крычыць, услед за ім крычыць перакладчык.

— Дзе радзіва?

«Яны нічога не ведаюць,— трапечацца радасная думка.— Нічога. Проста падазрэнне. Бяруць на страх...» У Міці прыліў сіл, бадзёрасці.

— Пан афіцэр,— з натхненнем, гучна пачынае ён.— Я не вінаваты ні ў чым. «Ich bin darum unschuldig»,— паўтарае па-нямецку загадзя вывучаную фра-

зу.— Я чытаю нямецкія газеты — «Фёлькішэр беобахтер», «Дас Райх», «Помершэ цайтунг»,— сыпле знаёмыя назвы.— Можа, я каму-небудзь расказваў навіны. А яны, як я цяпер мяркую, падумалі — слухаю радыё. Нядаўна чытаў — немцы Растоў занялі.

Касенькі штосьці доўга даводзіць афіцэру. На Міцю глядзіць як бы здзіўлена, у выразе яго вачэй, твару хітрая ўсмешка. Тыя, на крэслах, з бярозавымі палкамі ў руках, не тоячы суму, пазяхаюць.

— Квач, грюншнабель,— буркае афіцэр.

Расшпільваючы мундзір, ён адыходзіць убок, чыркае запальнічкай. Глядзіць некуды за акно. Там чырванее спелымі ягадамі вішня. Паварачваецца, штосьці выкрыквае касенькаму.

— Будзеш вісець за ногі, калі не скажаш, дзе радзіва,— дакляруе той.— Ідзь, думай...

Падымаецца адзін з шыракатварых, піхае за дзверы. Вядзе ў самы канец калідора. Адмыкае дзверы. Замок шчоўкае, нібы стрэл...

3

У камеры — гэта былы фізічны кабінет — з'яўленню Міці ніхто не здзівіўся. Тут трое. Аўсянік зарос барадой, твар не худы, але азызлы, зямлісты. Другога чалавека — раённага пракурора Ладуцьку — Міця крыху ведае таксама. Яго арыштавалі ў пачатку вясны, разам з Аўсянікам, калі хапалі актывістаў і тых, што прыйшлі дамоў з лесу. Трэці ляжыць у кутку, у прамежку паміж дзвярамі і ложкам. Накрыў галаву пінжаком, ціха стогне. Міця зірнуў на лазовыя лапці, на зашмальцаваны, з рудымі плямамі крыві пінжачок і здагадаўся, што гэта той самы, каго нядаўна білі.

Больш-менш знаёмы адзін Аўсянік, і ён адзін з усіх пачынае гаворку:

— Як там на двары — горача?

— Горача.

— Мабыць, жнуць ужо?

— Не яшчэ.

— Агуркі, цыбуля нараслі?

— Нараслі.

— Хоць бы пакаштаваць далі,— уздыхае Аўсянік.

Пакой малы, вузкі. Уздоўж сцен чатыры жалезныя ложкі з паласатымі, не засланымі нічым матрацамі.

Адно закратаванае акно і двое дзвярэй. Другія дзверы вядуць у суседні пакой, больш прасторны, дзе размяшчалася хімічная лабараторыя. У гэтым стаяла вучэбная дынама-машына, цэнтрыфуга, амперметры, вольтметры, у тым — штатывы, спіртоўкі, бутлі з медным купарвасам, спірытусам, герметычна завінчаныя шклянкі з рознымі хімічнымі рэчывамі. Пад самым акном — таполя. З пакоя відаць кавалак школьнага двара, заросшага цяпер муравой, доўгая, нібы склад, прыбіральня, вішня. На двары светла, сонечна. Колькі цяпер часу?..

— Ля дзвярэй ложак вольны, займай,— тлумачыць Аўсянік.— Цэлы месяц пуставаў. Раней парашутыст спаў на ім.

— А дзе парашутыст?

— Не ведаю,— з выразам абыякавасці адказвае Аўсянік.— Павезлі некуды. Іх раздзялілі, тут адзін быў. Толькі трое сутак і пабыў. Спяваў і на сценах маляваў. Можаш пачытаць, вунь уверсе...

Міця падымае галаву. Праз усю сцяну па штукатурцы, нібы лозунг, выдрапаныя, відаць, цвіком словы: «Нет, [redacted] буду сквозь слезы смеяться». І подпіс: «Николай из Москвы».

— Білі парашутыста?

Аўсянік маўчыць.

Нібы ў адказ на запытанне Міці доўгі, прыглушаны крык. Дапытваюць кагосьці новага. У камеры ціпшыня. Перастае стагнаць хлопец у лазовых лапцях. Плечы яго ўздрыгваюць.

Міця кладзецца на ложак. На белай сцяне, над дзвярамі з калідора,— трапяткія цені ад дрэва пад акном. Варушыцца лісце, гойдаецца галіна. Ад таго, што акно закратавана, галіна трапляе то ў адзін квадрат, то ў другі. Мяркуючы па ценю, сонца схілілася за поўдзень.

Крыку не чуваць. Замест яго раздаецца частае тупанне ног, зычная нямецкая гаворка. Грукоча матор, на школьны двор, пад самае акно, выязджае і спыняецца машына. Пракурор сядзіць, апусціўшы галаву. За ўвесь час, што Міця ў камеры, ён і слова не прамовіў. Выгляд у яго такі, нібы рашае і ніяк не можа рашыць цяжкай задачы.

Пад вішняй на двары паяўляецца нізенькая жанчына. Нахіліўшы дадолу галіны, таропка, як крадучы,

ірве ягады. «Здаецца, тая самая, што бегла ў настаўніцкую з вядром і анучай»,— здагадваецца Міця. Там, у калідоры, здавалася старой, згорбленай. Але не, яна не старая. Проста ходзіць так, сагнуўшыся, насунуўшы шэрую хустку на самыя вочы. Заняты думкамі, Міця не заўважыў, як жанчына наблізілася да акна камеры. Убачыў спалоханы, са сцятымі губамі твар жанчыны ў той момант, калі яна, азірнуўшыся, узмахнула рукой, сыпнула ў пакой, праз разбітую шыбіну, жменю вішань.

Аўсянік поўзае па падлозе, збірае вішні, кідае, абдзьмухваючы, у рот. Пракурор не зварухнуўся. Жанчына між тым зноў сагнулася, згорбілася, робячы выгляд, што ломіць быльнёг на венік.

Хвілін праз некалькі, калі Аўсянік пазбіраў усе вішні, нават з-пад ложкаў, Міця зразумеў, што нізенькая жанчына рызыкавала. Да вокан баяліся падыходзіць самі паліцэйскія. Яны, апусціўшы галовы, расхаджвалі па двары, нават не пазіраючы ў гэты бок.

Яшчэ раз пачуўся тупат ног, застукалі, заляскалі дзверы, і ў адзін момант усё сціхла. Толькі звонку, з калідора, даносіліся мерныя крокі вартавога. Школа нібы замерла. Цішыня нязвыклая, палохае.

— Абедаць пайшлі,— спакойна паведаміў Аўсянік.— А пасля ў іх мёртвая гадзіна. Спаць будуць. Усё па графіку. Нам прынясуць, калі самі наядуцца. Крупнік з маргарынам. Бывае, што і не прыносяць. Тут графіка няма...

Міця ляжыць, думае пра немцаў. «Білі, каталі, а цяпер пайшлі абедаць. Спаць будуць. Людзі, значыць, і гэтак могуць. Тыя ж, што б'юць, не жывёлы. У іх чалавечы твар, мова, розум... Як глядзяць на гэтых, што назбіралі, вязняў? Няўжо за людзей іх не лічаць?..»

Аўсянік лёг на ложак, задрамаў, Ладуцька сядзіць у той жа позе, толькі абхапіўшы галаву рукамі.

— Піць,— ціха просіць чалавек у лапцях.

Міця ўстаў. Цынкавае вядро, накрытае фанеркай, стаіць ля дзвярэй. На фанерцы ёмістая конаўка, зробленая з кансервавай бляшанкі. Зачарпнуў вады, ціха крануў рукой чалавека, які ляжыць тварам уніз. Той павольна падняўся, стаў на калені. Твар распухлы, з бруднымі пісягамі, сінякамі, але зусім яшчэ хлапечы. Можна лічыць хлопца равеснікам. П'е прагна, без ад-

дыху, ухапіўшы конаўку даўно не мытымі чорнымі рукамі.

— За што цябе? — спытаў Міця.

Хлопец зірнуў на яго з недаўменнем, з пакутай на твары і зноў лёг на падлогу.

Міця вярнуўся на сваё месца і тады толькі пачуў хрыплы голас хлопца.

— Я ■ Грамоў. У Германію запісалі. Абодвух. З братам. Стараста нарэзаўся,— ён на хвіліну змоўк, потым працягваў, нібы праглынуўшы камяк.— Пайшлі ў лес з братам, думалі партызан стрэнем. Тры дні хадзілі — не знайшлі. Вярнуліся хлеба ўзяць, тут і схапілі. Брата забілі,— хлопец хліпнуў носам, сціх.

Хлопец расказваў даверліва, не таячыся — той самы, якога гадзіны дзве назад неміласэрна білі за тое, што нічога не хацеў гаварыць. «Мікола вучыў у Грамах,— усплыла думка.— Можа, ведае хлопца».

— Ты ў школе вучыўся?

— Мала. Толькі чатыры класы...

— Я дзевяць скончыў,— сказаў Міця, думаючы, што яго субяседнік спытае аб чым-небудзь таксама. Але той маўчыць.

— Як жа вы гэтак, нічога не ведаючы, у лес?

— А што?..— адказаў злосна, з надрывам.— У Германію ехаць?.. Усё адно пагібель. Лепей тут... На сваёй зямлі... Вінтоўка ў нас была, толькі без патронаў. Пастралялі здуру. Зімой яшчэ... Каб патроны былі, то трасцу б яны мяне схапілі...

— А што яны ў цябе дапытваюцца? — спытаў Міця.

— Нічога ім не скажу... Скулы! Хваробы!.. Няхай хоць заб'юць... Я крычу, гэтак лягчэй... Не так баліць... Ім тады і біць надакучвае... Усё адно расстрэл. Мяне адсюль не выпусцяць жывога. Ведаю... Маці адна засталася. Шкада яе... Бацька на вайне. Мне б толькі слова адсюль перадаць... Партызанам ці яшчэ каму... Каб не забылі пра старасту Гнядка... Ён удаў... Не павінен па зямлі хадзіць жывым...

Хлопец плакаў, а Міця нічым не мог яго суцешыць. Ды і нельга суцяшаць. Няма такіх слоў. Міця не розумам, а падсвядома, істотай адчуваў, што хлопец плача не па сабе. Шкада маці, брата. Крыўдна, што так недарэчна загіне сам. Плача ад бяссілля.

Міця заплюшчыў вочы, намагаючыся супакоіцца.

Адна за другой набягалі думкі. Перад вачамі паўсталі будка, пераезд, сасна, нібы жывы мільгнуў смутны твар маці і зацяты, суровы — бацькаў. Злавіў сябе на думцы, што гэты год, запоўнены вайной, жывучы ў сям'і, вельмі мала думаў пра родных. Іх як бы і не існавала. Чыя ж была праўда, яго ці бацькава? Бацька папярэджваў, бачыў наперад, што можа здарыцца. Цяпер Міця глядзеў на ўсё, што за гэты год было, як бы з аддаленасці, з якой стала ўсё відней. Бацька меў рацыю па-свойму. Думаў пра сям'ю, жыў яе інтарэсам, і толькі гэтак можна яго зразумець. Ён добры, бацька. Сумленны, слаўны. Ніякі не вораг. Проста не адчуваў сябе барацьбітом, салдатам у гэтым супярэчлівым жыццёвым віры, калі пахіснуліся ўсялякія ўяўленні пра закон, справядлівасць, калі за неасцярожнае слова можна страціць галаву. Ён, Міця, таксама не зрабіў памылкі, як і гэты хлопец, і ягоны брат, што, пакінуўшы адну маці, пайшлі з вінтоўкай без патронаў у лес. Яны не маглі быць інакшымі. Жыццё траціць сэнс, калі пагаджацца з тым, што прыніжае чалавека, робячы яго пакорлівай, бесславеснай жывёлінай.

Міцю зноў агарнуў жаль да маці, да бацькі, да братоў і сясцёр, якія там, дома, мабыць, плачуць, нічога не разумеючы. Адчуваў — не трэба даваць волю ўспамінам, якія вядуць услед за сабой расслабленасць, намаганнем волі душыў у сабе смутак, стараючыся думаць пра другое. Але мінулае вярталася, стаяла перад вачамі. Знямажаны ўнутранай барацьбой, Міця заснуў.

Прачнуўся надвячоркам. Аўсянік, падладжваючыся пад вясковую гаворку, расказваў:

— Едам мы, нанач бярэцца, мароз, вецер, ляскаем зубамі ў том кузаве. Прыехалі ў некае сяло, гукаем у кабіну шаферу: «Стой!..» Чорт яго бяры з тым сходам... Калі так трэба, то правядуць без нас. Пасаскувалі — ногі не дзяржаць. Хутчэй у хату: «Цётачка, пусці пераначаваць...» — «А колькі вас?..» — «Чэцвера, да шчэ шафёр на дварэ...»

Цётка трапілася спагадлівая, картоплі чыгун наварыла, саломы ўнясла куль. Абагрэліся, павячэралі. На печы нехта ляжыць, ногі з чарана звесіліся. Салавей ета замеціў, як толькі ў хату ўвайшлі. Ногі як быццам бы дзявочыя, тоўстыя. Паляглі проста на далоўцы, на саломе, польтамі накрыліся. Гаспадыня на ложку з меншай дачкой. Чуем — Салавей не спіць, варочаецца.

Як толькі гаспадыня захрапла, ён ціхенька шусь на печ. І нешта там, значыцца, шэпча, угаварвае. Нас усіх смех душыць, а яму хоць бы што. Што тут рабіцьмеш?.. Неяк пазасыналі, ранічкай прачнуліся, Салавей з намі, спіць як пшаніцу прадаўшы. Але тут самае галоўнае і пачалося...

Як зірнулі мы на печ — што там за краля такая,— дак і абмерлі. Сядзіць, ногі звесіўшы, ну пудзіла пудзілам, галава як стог, нячэсаная, твар рабы, і з рота сліна цячэ... Памешаная яна, мехам, як кажуць, цопнутая. Сядзіць на печы, Салаўя свайго, значыцца, выглядвае. Убачыла яго — рот як рэшата, смяецца і пальцам да сябе маніць... Лезь, маўляў, зноў на печ, спадабалася ёй, значыцца... Салавей той боты нацягнуў, паліто ў ахапку, хацеў прэч хутчэй з хаты. А краля напярэймы, гоп [redacted] печы праз шыйку і ўжо ля парога. Павісла ў яго на шыі, абшчаперыла рукамі, цалуецца пры ўсіх, ну хоць ты плач...

Ледзь прыкметная горкая ўсмешка кранула вусны пракурора, прыўзняўся на локцях, уздрыгвае плячамі ад нячутнага смеху хлапец з Грамоў. Аўсянік смяецца гучна, захліпаючыся, выціраючы нямытымі далонямі слёзы [redacted] вачэй. Відаць, прывык да камеры, да адзіноты, развясельвае сябе жартамі. Умее смяяцца. Адна гэтая смешная гісторыя, і Міця глядзіць на Аўсяніка другімі вачамі. Незразумелы ён. Тады, зімой, яны з хлопцамі памыляліся, думаючы пра яго зусім блага. Не баязлівасць, а нешта другое стрымлівала Аўсяніка, як і ўсіх гэтых людзей, якіх немцы пахапалі, як коршак куранят. Колькі яны ў турме?.. Тры месяцы, чатыры?.. А ніводны ж не прагаварыўся, не захацеў вызваліцца цаной здрады. Мікола з паліцэйскай павязкай на рукаве заходзіў да Аўсяніка ў камеру, насіў сала, пытаў пра зброю. Аўсянік нічога не сказаў яму, але ж і не выдаў. Не здраднік ён. Але чаму тады, па вясне, ён і астатнія не пайшлі ў лес?.. Што стрымлівала іх?.. Сям'я, жонка, дзеці?.. Мабыць, гэта. Але калі так, то праўда бацькава...

Шчоўкнуў у дзвярах замок, перапыніў Міцевы думкі. У камеру зайшлі двое ў эсэсаўскай форме, высокія, тонкія, як дубцы, спыніліся перад пракурорам. Той сядзеў на ложку, не ўзнімаючы вачэй.

— Heraus!

Пракурор павольна ўстаў, абвёў вачамі пакой. На

імгненне позірк яго сустрэўся з Міцевым, у вачах чалавека глыбокі, настоены сум, боль кальнуў сэрца.

Выходзячы з камеры, на парозе ўжо, пракурор крута, рыўком павярнуўся, глуха прамовіў:

— Прашчайце, таварышы...

Эсэсавец піхнуў яго ў плячо, шчоўкнуў замок, на калідоры чуваць крокі. Міця і Аўсянік кінуліся да акна. Праз хвіліну да машыны, што стаяла насупраць акна, высыпалі эсэсаўцы, іх ужо не двое, а шасцёра, і ў іх акружэнні пракурор. Кінулі ў кузаў некалькі рыдлёвак. Падпіхнулі туды арыштаванага, лёгка паўскаквалі самі. Зароў матор, грузавік крануўся. «Расстрэльваць павезлі»,— пранцяла Міцю, і яго агарнуў цяжкі, безвыходны смутак. Усё, што здарылася,— звычайнае, будзённае, нічым не нагадвала высокага, трагічнага моманту, калі канчаецца жыццё чалавека. Твары эсэсаўцаў абыякавыя, на іх ні злосці, ні ўзрушанасці. Нібы выконваюць нецікавую, штодзённую работу.

Міця лёг на ложак тварам уніз. Думаць ні аб чым не хацелася. Яго ахапіла да болю выразнае жаданне смерці. Жаданне вострае, прывабнае, без прымесі страху. Нічым не адрозніваецца ад усіх іншых жаданняў. Хацелася заснуць і не прачнуцца... Памерці тут, не бачачы абыякавых твараў ворагаў, машыны, у якую кідаюць рыдлёўкі. «Не паміраць страшна,— успыхнула ў свядомасці.— Страшна ведаць, што ты памрэш, і тыя хвіліны, калі цябе будуць везці да яшчэ нявыкапанай ямы...»

Нячутна адчыніліся дзверы. «Каму да ветру?» — прагучаў сіплы голас. Міця падняў галаву. У пакоі стаіць рослы, з чырвоным тварам, паліцай, трымаючы наперавес вінтоўку. Ненатуральна сагнуўшыся, згорбіўшыся, па-старэчы шоргаючы падэшвамі чаравік, да выхада падаўся Аўсянік. Міця было памкнуўся ўслед, але паліцай яго прыпыніў. «Па адным»,— буркнуў ён, зачыняючы перад самым носам дзверы.

Аўсянік вярнуўся хвілін праз дзесяць. Паліцай вывеў Міцю. У школьным калідоры цішыня. Ні крыкаў, ні мітусні. Немцы, відаць, адпачываюць. На двары канваір важна дыбаў ззаду, ледзь не тыцкаючы ў спіну дулам вінтоўкі. Міця азірнуўся. На вуліцы ні душы. Час блізіцца вячэрні. У доўгай, збітай з новых дошчак прыбіральні Міця заўважыў горку белай хлоркі, тароп-

ка, каб не заўважыў паліцай, стаў набіраць у кішэню. «Хлорка атрута,— узнікла радасная думка.— Калі наесціся, можна памерці за гэтую ж ноч...» Назад у камеру ішоў павесялелы, з пачуццём зласлівай перавагі думаў пра нездагадлівага канваіра.

У камеры абед ці, калі меркаваць па часе, вячэра. Ля Міцевага ложка, на падлозе, алюмініевая міска шэрай бурды, лыжка. Хлеба няма. Аўсянік, паставіўшы міску на калені, таропка сёрбае. Есць, не ўстаючы з падлогі, хлопец з Грамоў. Ля пракурораваga ложка міскі няма. Міця грэбліва адсоўвае нагой пад ложак сваю пасудзіну [redacted] варывам, кладзецца.

— Не валяй Ваньку, еш,— звонячы лыжкай па дну міскі, гаворыць Аўсянік.— Заўтра ног не пацягнеш. А калі ўсыплюць яшчэ, дык зусім нюні развесіш. Не ў цёткі ў гасцях. Немцы ўгаварваць не будуць, не думай.

— Не хачу [redacted] есці.

— Ну, як хочаш. Голад не цётка. Я спачатку брыкаўся таксама, браце мой...

Аднекуль [redacted] двара, зверху, праз выбітую шыбіну даносіцца музыка. Відаць, немцы ўключылі радыёпрыёмнік ці завялі патэфон. А можа, самі іграюць. Мелодыя на першым часе ціхая, ледзь чутная, потым становіцца выразнейшай: можна адрозніць напеўны голас скрыпкі, гэткі ж працяжны, толькі басавіты гук інструмента, назвы якога Міця не ведае. Іграюць нешта спакойнае, крыху журботнае, што нагадвае ясную асеннюю раніцу. На душы ў Міці беспрычынная злосць. Хочацца ўскочыць, крычаць, грымець кулакамі ў дзверы, трушчыць, ламаць недарэчныя ложкі. Але ляжыць, слухае. На адзін толькі міг мільгае перад ім твар Сюзаны і адразу ж знікае. Ён не хоча, не можа пра яе думаць. Яна заразілася воспай, пакутуе, але ўсё адно далёкая і як бы чужая...

— Кожнага вечара гэткая музыка,— разважліва паведамляе Аўсянік.— Днём дапытваюць, б'юць, а як натомяцца,— іграюць. І песні спяваюць... Пачуеш яшчэ. Не разумею я немцаў. Чалавека заб'е і спявае...

У дзверы, да якіх прысунуты Міцеў ложак, ціха, але настойліва стукаюць. Нібы мыш у закутку варочае кавалачак сухара. Сігнал даносіцца адтуль, з суседняга пакоя, аддзеленага сцяной і ўнутранымі дзвярамі. Міця ўскаквае, становіцца на спінку ложка. Над

дзвярамі зашклёная, абпырсканая плямамі пабелкі, рама, можна паглядзець, хто стукае. У суседнім пакоі паўзмрок. Там няма нават ложка, толькі ў кутку нейкі рызман. Стук знізу, чалавек стаіць перад самымі дзвярамі.

— Хто там?

Чуцён ціхі, але знаёмы голас:

— Я, Сяргей. Я цябе цяпер толькі пабачыў... Праз акно... Як з двара вялі...

Сяргей адыходзіць на крок ад дзвярэй. Твар распухлы, чорны. Гаворыць нешта яшчэ, але ціха, з-за музыкі не чуваць. Немцы іграюць марш.

— Гавары гучней, не бойся. Тут свае ўсе.

— Мяне расстраляюць... Наган знайшлі...

— Пра што ў цябе пытаюць?

— Б'юць... Пакуль не страчу прытомнасці... Не вытрымаю болей...

Міця азіраецца.

Аўсянік робіць выгляд, што не слухае. Зняў чаравікі, мне ў руках закарэлыя шкарпэткі. Хлопец і Грамоў ляжыць нерухома, як пласт.

— Сяргей, нічога не гавары! — задыхаючыся, пераходзячы на злосны, прыдушаны крык, просіць Міця. — Яны нічога не ведаюць... Нашы немцаў спынілі. Наступаюць самі, ты чуеш, Сяргей?.. Наступаюць, гэта я добра ведаю. Калі будуць біць, крычы!.. Крычы, так лягчэй...

Міця бачыць — Сяргей стаіць, унурыўшы галаву. Знясілены, збіты. Ведае, што яго расстраляюць. Ні кроплі недзеі на тое, што будзе жыць. На хвіліну Міцю робіцца страшна. Дзе, якія знайсці словы, каб усцешыць, падбадзёрыць?.. Усё, што мог, ужо сказаў. Можна крычаць, зневажаць, але хіба гэтым паможаш?.. Сяргея расстраляюць. Ведае сам... Развітаўся з жыццём... Мёртваму ўсё адно... Але чаму немцы яго дагэтуль не расстралялі? Ён, значыць, трэба ім... Каб выдаваў... Не, Сяргей не павінен выдаваць... Ёсць штосьці большае, чым жыццё аднаго чалавека. Трэба, каб помніў...

Наверсе іграюць вясёлае. Міця стаіць на спінцы ложка, глядзіць на Сяргея. Твару яго ўжо не відаць. Можа, гэта і лепш што не трэба глядзець у вочы. За акном вечар. Гусцеюць змрокі. Хутка сцямнее зусім.

— Ты не адзін, Сяргей,— гаворыць Міця.— Не забывай. Нашы наступаюць. Ёсць яшчэ цікавыя навіны. Немцам даюць жару... Не думай... Калі будуць біць, крычы... Крычы, і ўсё...

— Дзе наступленне? — чуецца слабы голас.

— Пад Ржэвам,— радасна адказвае Міця.— Гэта ж галоўны напрамак... На Маскву... Немцы ўжо самі пішуць... Здорава іх лупяць!..

На калідоры выразныя крокі, і Міця саскаквае са спінкі ложка. Адчыняюцца дзверы ў пакоі насупраць. Некага вядуць. На допыт ці, як пракурора, на расстрэл?.. Крокі сціхаюць. Некалькі хвілін Міця прыслухоўваецца. Але крыкаў не чуваць. Музыка таксама сціхла. За вокнамі цёмна.

— Ты пра наша наступленне праўду гаварыў ці выдумаў? — шэпча Аўсянік.— Мы тут як у мяшку.

— Пра Ржэў праўда.

— Занялі яго?

— Не.

Хлопец Грамоў свішча носам. Заснуў.

— А на другіх франтах як? — зноў шэпча Аўсянік.

— Немцы наступаюць. Варонеж занялі, Растоў...

Па акне слізгае святло фар. На двор уязджае машына. Аўсянік падхопліваецца, вісне ля акна. На двары галасы, тупат ног. Немцы ідуць, грукаюць дзвярамі, падымаюцца па лесвіцы, і ўсё сціхае.

— Каюк усім нам, — уголас гаворыць Аўсянік. — Ладуцьку стукнулі, ясна. Я думаў: прывязуць назад. Яго некалькі разоў вазілі і прывозілі.

— Чаму прывозілі? — у Міцевым голасе недаўменне.

— Пра зброю пытаюць. Падазраюць, што яна недзе закапана. Яшчэ з леташняга года, як знішчальны батальён быў.

— А яна ёсць, тая зброя?

— Не пытай. Нічога, дарагі мой, не ведаю...

Школа спіць. Ні шолаху, ні зыку. Летняе неба ўсеяна зоркамі.

Раздзел дванаццаты

1

З усіх салдат, якія жывуць у будцы, што называецца цяпер штуцпункт № 16, толькі адзін Венігер заўсёды незадаволены. Астатнія, нават Пэтэрле, лічаць, што выконваюць абавязак, і не бачаць ніякага іншага выйсця, як толькі служыць тут, на будцы, пасылаць на радзіму пасылкі са шпекам,ператопленым маслам, даматканым палатном — усё гэта вымяньваецца ў жыхароў на сахарын, фарбу, іголкі. Ніякіх узвышаных планаў у салдат няма. Кожны хоча вярнуцца дамоў, да сваёй сям'і, займацца тым, чым займаўся да вайны. Ёсць, вядома, у кожнага патаемная надзея, што справы яго пойдуць лепш, чым раней, бо ён усё ж ваяваў, а гэта значыць мае заслугі перад фатэрляндам.

Служба не цяжкая: чатыры гадзіны вандроўкі па палатне, дзве — на пасту, ля пераезда. Раніцай — тлусты мясны гуляш, кава, яшчэ сытнейшы абед, салодкі пудзінг, кава на вячэру. Кормяць добра.

Венігер жыве іншым. Пасылак дамоў не пасылае. Нават не лічыць, што выконвае абавязак перад айчынай. Усё, што дзеецца навакол, што вычытваюць салдаты ў газетах — кожнаму прысылаецца газета той мясцовасці, адкуль прызываўся, — Венігер называе хамствам, свінствам. Вядома, гаворыць такое не пры ўсіх, а пры адным Пэтэрле, якому давярае.

Днём, вольныя ад службы, яны не брындаюць, як другія, па мястэчку, вымяньваючы шпек і яйкі, а найчасцей ляжаць пад сасной, у цяньку, дрэмлюць або спрачаюцца.

— Усё пойдзе к чортавай матары! — заяўляе Венігер.— Гітлер скруціць шыю. Яго пасадзілі ў сядло капіталісты.

— Вы, як заўсёды, перабольшваеце, гер Венігер. Не бачу ніякіх прыкмет падзення аўтарытэту фюрэра. Справы на фронце ідуць бліскуча.

— Асёл, ты можаш сказаць, што ў нас ёсць свабода? Што мы не душым за горла другія народы?

— Гэтага, гер Венігер, я не магу сказаць. Але не магу сказаць, што бачыў на зямлі якое-небудзь ідэальнае царства, з якога мы маглі б браць прыклад.

— Тут, у Савецкай Расіі, рабочы чалавек жыў у

тысячу разоў лепш, чым у нас. Тут не было паноў. Улада рабочых.

— Дазвольце запытаць, гер Венігер. Тут пры Саветах начальнікі таксама былі?

— Вядома, былі.

— Значыць, ім трэба было падпарадкоўвацца. А якая розніца — здымаць шапку перад панам ці перад рабочым?

— Ёсць розніца, дубіна. Капіталіста не прагоніш са службы. А рабочага начальніка, калі дрэнны, каленам пад зад, і размове канец. На тое рабочая ўлада.

— Не бачу, гер Венігер, каб тут, у Расіі, быў рай. Гэтыя драўляныя хаціны, бездараж...

— Не ўсё адразу, ёлуп. Трэба ж хоць трошкі ведаць гісторыю...

Пэтэрле спрачаецца з Венігерам, не крыўдуючы на яго. Ён ні на кога не крыўдуе. Сам пра жыццё думае інакш і лічыць, што кожны можа думаць, як хоча. Яго мала хвалююць гэтыя словы — свабода, улада. Хіба ад таго, якая дзе ўлада, залежыць усход і заход сонца, чысціня паветра, ранішняя раса на траве? Прыгожыя фрэйлен усюды ёсць, нягледзячы на тое, што ўлада розная. Шкада толькі, што ён, Пэтэрле, яшчэ не пазнаёміўся ні з адной рускай фрэйлен. Гэта трэба зрабіць, і як мага хутчэй, бо ён ужо засумаваў па пералівістым дзявочым смеху, бляску хітраватых вачэй. Кожны дзень прыносіць новыя радасці. Іх толькі трэба ўмець адчуваць, лавіць — спеў птушак, красаванне жыта на полі, подых ветру, які нясе размаітыя пахі кветак і траў. Гэта і ёсць свабода, і гэта хутчэй адчувае, чым разумее Пэтэрле.

Ляжаць пад сасной, у Пэтэрле гармонік, не губны, а сапраўдны, толькі дзіцячых памераў, на ім няма і палавіны ладоў. Але і на такім даволі хораша сабе акампануе. Голас у Пэтэрле прыемны, грудны — і нават хмуры Венігер любіць слухаць, калі той спявае. Разлапістыя сасновыя галіны над галавой. Праз навісь праглядвае сінеча неба. Цішыня, спакой. Сонца, неба — усюды аднолькавыя.

O, Tannenbaum, o, Tannenbaum,
Wie grün sind deine Blätter...[1]

[1] О сасна, о сасна,
Зялёная сасна...

падыгрываючы сабе, цягне Пэтэрле. Яшчэ лепей, як сапраўдны артыст, зачынае песню, якую змалку ведае кожны, хто нарадзіўся ў лясным, зялёным Цыролі:

Waldeslust, Waldeslust!
O, wie einsam schlägt die Brust...
Ihr, liebe Vögelein, stimmt eure
Lieder ein,
Und singt aus voller Brust —
Waldeslust!..[1]

Надвячоркам цень ад сасны кладзецца на пясчаны шлях. Дыхаць лягчэй. З кустоў прылятае шэрая птушачка. Звярнуўшы прыгожую галоўку на бок, маленькім, як бісерынка, вокам цікуе за людзьмі, што ляжаць пад дрэвам. Яны — відаць па ўсім — не збіраюцца рабіць ёй кепскага, і птушачка спакайнее. Пераскаквае з галіны на галіну, бесклапотна папісквае. Пэтэрле, выцягнуўшы губы, пачынае яе перадражніваць. Птушачка прыслухоўваецца, палохаецца, ляціць назад у кусты.

У перадвячэрні час часцей за ўсё праязджае паўз будку на возе, запрэжаным гнядым конікам, Кузьма Шнапс. Салдаты яго ўжо ведаюць — часты госць на пераездзе. Ведаюць, што ў першую вайну быў у палоне ў Германіі і сёе-тое можа сказаць па-нямецку. Дакументаў ніколі не правяраюць.

— Wie geht's, пан? [2] — крычыць з-пад сасны Пэтэрле.

— Аллес гут, камарад, — адказвае Шнапс. — Фрэссен нікс, табак — нікс, ванцэн — філь [3].

Венігер і Пэтэрле рагочуць — селянін адказвае фразай, якую, відаць, вывучыў у палоне.

2

Ён забыў пра хлорку, заснуў, спаў, і нічога з ім не здарылася. Нешта сніў — але сны ён рэдка памятаў.

---

[1] Лясная радасць, лясная радасць!
О, як самотна жыць аднаму...
Вы, вольныя птушкі, суладныя вашы песні,
Услед за вашым спевам рвецца з грудзей — лясная радасць!..

[2] Як жывецца, пан?

[3] Усё добра, таварыш. Жэрці нечага, табакі — няма, клапоў — многа. (*Ламанае нямецкае*).

Прачнуўся з вострым пачуццём голаду. Дастаў з-пад ложка міску з учарашнім абедам. У шэраватую бурду нацерушылася трухі з матраца, — не зважаў, еў.

Раніца пачалася з грукання дзвярэй, тупату ног. Арыштаваных выводзілі на двор, «да ветру». На кожнага, каго выводзілі, прыходзіўся паліцай, таму ля прыбіральні маячылі адразу дзве-тры постаці. Ва-ўнутр патрулі заглядваць, відаць, саромеліся, з нахмураным выглядам выдыгалі па двары.

Зірнуўшы ў акно, Міця падышоў да ўнутраных дзвярэй, ціха пастукаў. Было чуваць, як Сяргей устае. Азваўся таксама стукам. «Папрасіся на двор, — напаўголасу сказаў Міця. — Пабудзь у прыбіральні, выйду я, пагаворым...»

Ён лёг на ложак і чуў, як Сяргей грыміць у дзверы кулаком. Доўга ніхто не падыходзіў. Потым шчоўкнуў замок, за Сяргеем прыйшлі. Счакаўшы некалькі хвілін, загрукаў у дзверы Міця. Таксама доўга не адчынялі. Міця пачаў губляць цярпенне. Аўсянік ляжаў на ложку, абыякава пазіраючы ў столь. Рабіў выгляд, што нічога не разумее. Хлопец з Грамоў, скурчыўшыся на падлозе, спаў.

Дзверы адчыніў малады чарнявы паліцай, гадоў на тры старэйшы за Міцю. Адводзіў вочы, маўчаў, не настаўляў, як учарашні, рулю вінтоўкі ў спіну. Ля прыбіральні пахаджваў другі патрульны — Сяргей быў унутры, чакаў...

Кінулася ў вочы — Сяргей пакорлівы, ціхі, як дзіця. Не прамовіў слова, глядзеў на Міцю, чакаючы, што той скажа. На апухлым, з сінякамі твары выраз пакуты. Варухнуўся ў грудзях жаль, перамагаючы яго, Міця таропка зашаптаў: «Пра радыё маўчы... Скажаш толькі, што я табе расказваў пра Растоў... Што немцы занялі яго... Што чытаю нямецкія газеты. Гэтак на допыце я сказаў... Каб было ў адно слова. Зразумеў?..» — «Зразумеў,— ціха, аднымі губамі вымавіў Сяргей.— З нашых нікога больш не ўзялі?..» — «Нікога. Трэба маўчаць. Яны нічога не ведаюць...» — «Мала мы зрабілі, — нібы выціснуў ён з сябе. — Крыўдна...» — «Будуць біць, крычы, — паўтарыў Міця ўчарашнія словы. — Крычы, і ўсё...»

У сценку грукнулі, відаць, прыкладам. Сяргей паволька, не спяшаючыся, выйшаў. Міця пастаяў у нерашучасці, потым, нібы нешта ўспомніўшы, пачаў вы-

сыпаць хлорку, вывернуў кішэню, вытрас апошні белы пыл... Назад у камеру вяртаўся з пачуццём раўнавагі. Пачуццё гэтае ўзнікла не тут, не цяпер, яно нарадзілася, мабыць, яшчэ ўчора, калі Сяргей першы яму пастукаў, нібы шукаў падтрымкі. Ён адзін. Увесь гэты тыдзень адзін. Немцы спецыяльна так пасадзілі, каб адарваць ад усяго свету, запалохаць...

У дзвярах камеры Міця сутыкаецца з паліцаем і жандарам, якія разносяць сняданне. Паліцай трымае вядро, чарпак, жандар — горку алюмініевых місак. Хлеба, як і ўчора, няма. Адамкнуўшы дзверы, разносчыкі прапускаюць наперад Міцю, заходзяць самі.

— Обяд бэндзеце мець вечорэм, — блытаючы рускія і польскія словы, гаворыць жандар. — Прадукты — мала, турма — многа...

Міця пазнаў жандара. Гэта той самы, што хадзіў да Марыі Іванаўны вывучаць рускую мову. Зморшчаны, нібы жаночы, твар, пісклявы голас, шчуплая постаць. На арыштаваных глядзіць спакойна, добразычліва, нічым не паказваючы сваёй улады. Успомніўшы словы афіцэра, сказаныя ў канцы допыту, Міця адважыўся:

— Пан жандар, што значыць па-руску «квач»?

— Квач ест балтовня, еслі языком махаць, як хвостам.

— А «грюншнабель»?

— Ест зялёная дзюба...

Жандар адказваў сур'ёзна, на яго голым, безвалосым твары ні ценю ўсмешкі. Нібы нешта ўспомніўшы, дадаў:

— Немцы завут грюншнабель недарослы чалавек, у каторы не абсох на губах малако...

Міця ўсміхнуўся. Дзень пачынаўся ўдала. Крыку не чуваць. Відаць, эсэсаўцы нікога не дапытваюць. У калідоры тупат, грукаюць дзверы. Потым цішыня. Нібы турма вымерла. Нават на двары не відаць ні немцаў, ні паліцаяў. Сэнс гэтай перамены становіцца зразумелым толькі апаўдні, калі расчыняюцца дзверы і ў камеру піхаюць адразу траіх. Поўны шыракатвары мужчына з дзеравяшкай замест правай нагі недаўменна азіраецца, выцірае з лысіны пот, худая чарнявая жанчына плача, і толькі хлапчук у матросцы, у шапцы-бесказырцы з несхаванай цікаўнасцю разгля-

дае пакой, яго жыхароў. Хлапчуку самае большае гадоў пяць. Міця здагадваецца, што арыштавана сям'я.

Навічкі ўладкоўваюцца на ложку пракурора. Жанчына, бачачы спакойныя твары арыштаваных, сама супакойваецца. Падыходзіць да акна, глядзіць на двор. Хлопчык вандруе з кута ў кут. Садзіцца ля вядра, падымае фанерку, набірае і вылівае з кубка ваду. Мужчына сядзіць, апусціўшы галаву. У камеры нязвыклае маўчанне. Ні Аўсянік, ні Міця не адважваюцца пачынаць размовы. Нарэшце мужчына пачынае яе сам.

— Я нікога з вас не ведаю, — гаворыць ён хрыпла.— Я нетутэйшы. Маё прозвішча Вадэйка... Вадэйка — можа, чулі — настаўнік з Піляціч.

— Я вас ведаю, — прызнаецца Аўсянік. — Быў у вашай школе...

— Вось бачыце, — настаўнік радасна ўстрапянуўся. — Ваш твар мне таксама быццам знаёмы. Вельмі прыемна зноў сустрэцца...

— Мала прыемнага. За што вас?..

— Разумееце, зусім нечакана. Але тут усе свае, можна гаварыць. Сакрэту няма, калі ўжо немцы самі ведаюць...

— Усё праз цябе! — выкрыквае жанчына, заліваючыся слязьмі. — Не сядзелася табе... Колькі я прасіла, богам маліла... О, божа мой!..

— Перастань Марыя. Ніхто ні ў чым не вінават. Не паказвай сваёй слабасці...

Жанчына прыпадае тварам да падаконніка, плечы яе ўздрыгваюць. Хлопчык раптам кідае кружку. Ідзе да маці, туліцца да яе ног.

— Пашкадуй дзіця, Марыя. Гэтым не дапаможаш. Каму патрэбны нашы слёзы?..

— А ты шкадаваў, душагуб? — жанчына крычыць прарэзліва, злосна, не клапоцячыся аб тым, што яе пачуюць. — Масква табе трэба была, праўда?.. Любуйся сваёй праўдай... Што цяпер будзе з намі?.. Ведаеш? О, божа мой!..

Хлопчык пачынае хліпаць. Маці садзіцца на падаконнік, бярэ сына на калені. Таропка, з роспаччу цалуе. Вочы яе ў гэтую хвіліну вялікія, чорныя, зрэнкі нібы застылі. Шэпча перарывіста, захліпаючыся:

— Падыш паветрам, мой маленькі... Паглядзі на сонца... Вунь, бачыш, на дрэве птушачка... Яна будзе

жыць, спяваць, а нас не будзе... Можа, апошні наш дзень...

— Марыя! — крычыць настаўнік, падхопліваючыся, грукаючы дзеравяшкай па падлозе. — Перастань зараз жа!.. Не палохай дзіця... Сумлення няма ў цябе... Істэрычка...

Жанчына, спалохана ўстрапянуўшыся, адразу сціхае. Голасна плача хлопчык...

Міця ловіць сябе на дзіўным адчуванні — ён зусім спакойны. Сэрца нібы акамянела. У ім няма ні болю, ні жалю да чужога гора. Усе гэтыя хвіліны, пакуль ішла размова паміж мужам і жонкай, ён думаў аб пабочных рэчах. Да жанчыны з першага імгнення, калі яна зайшла ў камеру, у яго ўзнікала хутчэй за ўсё непрыемнае пачуццё. Плача, скардзіцца... Ясна, — курыца-сядуха... Цікава, за што іх узялі? Арыштавалі не для допыту — пра што спытаеш у хлапчаняці?.. Жанчына крычала — Масква... Пры чым тут Масква?..

Зноў успыхвае трывожнае запытанне да самога сябе: чаму ён спакойны?.. Людзям пагражае небяспека, смерць, а ён думае пра глупства. Нават стараецца думаць. Чаму так? Чаму пачуцці, душа выключаюцца нібы самі сабой?.. Замест сэрца камень. Што гэта — ахоўны інстынкт ці самы звычайны эгаізм, які чалавек не можа ў сабе задушыць?.. А можа, так трэба. Можа, чалавек проста не ў стане вынесці ўсяго, што бачыць, таму міжволі адварочваецца. Калі браць блізка да сэрца тое, што робіцца тут, дня не пражывеш...

Новая хваля думак ахоплівае Міцю, нясе на сваёй плыні. Як немцы адважыліся арыштаваць дзіцянё? Як так можна?.. Каб зрабіць гэта, трэба прайсці папярэднюю падрыхтоўку ў тым мірным жыцці, калі людзі яшчэ не былі эсэсаўцамі. Але хіба калі-небудзь арыштоўвалі дзяцей?.. Хіба чалавек на гэта здольны?.. Эсэсаўцы не людзі тады?.. А можа, і над імі вісіць сіла, якой яны слепа падпарадкоўваюцца?.. Прыслужнікі смерці. Не, чалавек, які б ён ні быў дрэнны, не можа займаць такой пасады...

Адказу на пытанні, якія ўзнікаюць адно за адным, няма. Думка пераскаквае на другое, прывабнае сваім спакоем. Перад вачамі сасна, сухі грудок, на якім яна расце, кусты ў лагчыне і ўзбоч чыгункі. Міця стара-

ецца ўявіць немцаў-ахоўнікаў на пераездзе і не можа. Ведае, што яны там ходзяць, кураць, падазрона абмацваючы позіркамі кожнага падарожнага. Іх вобразы расплыўчатыя, як у сне. Яны калі і ўсплываюць, то на адно імгненне. Сасна ж як жывая. Міця бачыць яе, абмытую дажджом, з дробнымі светлымі кроплямі расы на канцы кожнай зялёнай іголкі. Дзвеці тры кроплі з многіх тысяч бліпічаць, як дыяменты. Ён не раз гэта бачыў, але ніколі не задумваўся над прычынай. Не хацелася задумвацца. Хараство льецца ў душу само.

Жанчына супакоілася. Лягла, адвярнуўшыся тварам да сцяны. Хлопчык з ёй побач. Бацька перасеў на ложак да Аўсяніка.

— Непрыемная гісторыя, — напаўголаса гаворыць ён, азіраючыся, пацінаючы плячамі, нібы ад холаду. — Перабраліся мы сюды, у мястэчка, вясной. У Піляцічах былі непаразуменні з паліцыяй. Ведаеце, вёска бедная — пяскі, хмызнякі. Настаўніку без працы як пракарміцца?.. Працаваць фізічна не магу. Дзе выйсце?.. Запрашалі ў воласць, пісарам. Адмовіўся. Школа зачынена. Занята пад паліцэйскі ўчастак. А горш за ўсё — двое маіх вучняў паступілі ў паліцыю. Я там, у Піляцічах, дванаццаць гадоў працаваў. Паліцэйскія гэтыя выраслі, можна сказаць, на маіх вачах. Праўда, яны не з лепшых вучняў. Сераднячкі, так сабе... Але ніякіх благіх нахільнасцей раней за імі не заўважаў. Не, нічога такога не было, не буду хлусіць. Людзі як людзі... А тут ліха ведае што. П'юць самагонку, гарланяць па вечарах непрыстойныя песні. Слухаць брыдка... Аднойчы, восенню яшчэ, расстралялі хлапца. Ішоў адзін, без дакументаў. Год семнаццаць яму, не болей. Відаць, з рамесніцкага вучылішча. Забілі нізавошта. Не мог я вытрымаць. Сустрэну каго з гэтых паліцаяў на вуліцы, саромлю ў вочы. Прасіў адумацца... Дзе там... Перада мной яшчэ нічога — аднекваюцца, вочы апускаюць. Пачалі падгаварваць другіх. Тыя да мяне з пагрозамі...

Аўсянік, склаўшы рукі на каленях, сядзіць, слухае. Выгляд у яго такі, нібы думае аб чымсьці далёкім, што не мае ніякага дачынення да расказа настаўніка. У калідоры цішыня. Ні крокаў, ні тупату.

— Рашыў перабрацца ў мястэчка, — працягвае Вадэйка. — Думаў — болей тут інтэлегентных лю-

дзей, не можа быць, каб панаваў такі разгул, бо там, у Піляцічах, скажу вам, паліцэйскія твораць, што ўзбрыдзе ў галаву...

— Вы ў мястэчку працавалі дзе-небудзь? — пытае Аўсянік.

— Не, нідзе. Дзе ж я магу ўладкавацца, акрамя школы. Дый наогул не пра тое стаў думаць.

— У вас радня ў мястэчку?

— Не, нікога. Ведаеце, здарылася аказія. Прыехаў у Піляцічы бургамістр. Здаецца, Крамер яго прозвішча. Я да яго. Маўляў, так і так, выклаў сваю просьбу. Ён дазваляе. «Пераязджайце». Што мне болей трэба?.. Наняў фурманку, пераехаў. Іду да гэтага Крамера. Слова спраўдзіў, даў кватэру, нават хлебную картачку загадаў выпісаць. На мяне ён зрабіў неблагое ўражанне.

— Усе яны добрыя, — цэдзіць скрозь зубы Аўсянік.

— Ну, не скажыце. Каму ў гэты час баліць галава аб беспрацоўным настаўніку. Аднак жа ўважыў... Пасяліўся я на Вакзальнай вуліцы, у доме, які некалі належаў купцу Краснеўскаму...

Міця ведае дом Краснеўскага — стары, з жоўтымі аканіцамі, ён стаіць на тым жа баку вуліцы, што і Сяргееў, амаль па суседству. Зімой пуставаў, а з вясны сапраўды нехта жыў у ім, але Міця ні разу не пацікавіўся хто.

— Тут я наладзіў радыё,— настаўнік расказвае даверліва, як блізкім знаёмым, голас яго спакойны, роўны. — Прыёмнік быў у мяне яшчэ ў вёсцы, але там як установіш... Шпігавалі.

Тут іншая справа. Знаёмых няма, не заходзіць ніхто. Здаецца, меры перасцярогі прыняў. Прыёмнік — я разумею трохі ў ім — разабраў на часткі. Кандэнсатар у адным пакоі, катушка напружання ў другім, лямпы пад падушкай... Вечарам — раз-раз — сабраў і слухай. Ні адзін чалавек не ведаў. Ну, акрамя жонкі і цешчы. Пеця, хлопчык мой, спаў ужо, калі радыё слухалі. Паслухаем — і адразу разбяру. Гэта на выпадак, калі наляцяць з вобыскам. Маўляў, часткі ад прыёмніка яшчэ не радыё. Проста розуму не дабяру, як здагадаліся. Антэну, праўда, я на гарышча выцягнуў, але жонка днём развешвала на ёй бялізну. Хто падказаў?..

— Знайшлі прыёмнік? — дрыжачым ад хваляван-ня голасам пытае Міця.

— Як не знойдуць. Галоўнае — сакрэт раскрылі. Вывад ад антэны за фотакарткамі быў замаскіраваны. Дабраліся. Як назло батарэі не параскідаў. Стаялі пад ложкам, усе...

Вадэйка змаўкае. На шырокім добрым твары цень засмучанасці. Рукі, галава, усё цела гэтага чалавека — вялікае, ладнае, дзеравяшка здаецца недарэчнасцю. Міця глядзіць на настаўніка з міжвольнай сімпатыяй. Ён як бы шкадуе, што не ведаў яго раней. Нечым блізкім, спакойным патыхае ад дужай постаці, даверлівых шэрых вачэй.

Аўсянік ні аб чым небяспечным не распытвае. Цяжка зразумець, як ён паставіўся да ўсяго, што расказаў настаўнік. Мабыць, асцярожнічае, як і ўчора з Міцем.

3

Ноччу было трывожна. Каля лесу двое краліся да чыгункі, салдаты заўважылі, узнялі страляніну. Азваўся дзот ля Птахавага пераезда. Стралялі проста ў цемень, ад страху.

Днём на пераездзе — паставых двое. Салдаты жывуць уражаннямі ночы. Твары насцярожаныя, хмурыя. Дарэмна радаваліся. Тут, здавалася б, у глыбокім тыле, не лягчэй, чым на фронце. Вельмі лёгка можна палучыць кулю ў спіну.

У поўдзень паставымі на пераездзе Венігер і Пэтэрле. Едзе Шнапс, спыняе на шляху каня, ідзе да знаёмых салдат. Вымае з-за пазухі чырвоны зліналы лісток, працягвае Венігеру:

— Камрад, прачытай. Тут па-нямецку напісана. У лесе знайшоў.

Як з-пад зямлі перад паставым з'яўляецца унтэрафіцэр Лібке. Выхапіў лісток, таропка прабег вачамі, наліўшыся крывёй, зароў:

— Бальшавік!.. Партызан!.. Прапаганда!..

У Венігера белы, як палатно, твар:

— Супакойся, Рудзі. Ён і чытаць не ўмее. Лістоўка мінулагодняя. Спалім, і канцы ў ваду...

Лібке не слухае, выхапіўшы ў Пэтэрле карабін,

страляе ў паветра. Трушком, папраўляючы рамяні, бягуць салдаты з двара.

— Арыштаваць! — паказваючы на Шнапса, крычыць Лібке. — Тут усе партызаны. Сын будачніка арыштаваны. Пад носам шкодзяць...

Абамлелага Шнапса вядуць у двор, у склеп.

Праз гадзіну на штуцпункце № 16 сам камандзір ахоўнага палка палкоўнік Зайдэ — высокі, перахлябісты і гэткі ж перахлябісты лейтэнант Эрліх. Выклікаюць на допыт спачатку Лібке, потым Венігера, апошнім — Пэтэрле. Шнапса не завуць.

Двое салдат ідуць з рыдлёўкамі за лагчынку, у кусты...

Рашэнне палкоўніка Зайдэ цалкам адпавядае інструкцыі — партызанаў, дыверсантаў расстрэльваць на месцы злачынства. Выпадак тыповы. Ёсць свая хітрасць у рашэнні палкоўніка. У мястэчку — карны атрад СД, у злачынстве замешаны салдаты. Зайдэ не хоча, каб эсэсаўцы совалі нос у вайсковыя справы. Бальшавіцкага лазутчыка расстраляюць якраз тыя, каго спрабаваў агітаваць.

Надвячоркам пяцёра салдат на чале ■ лейтэнантам Эрліхам вядуць Шнапса ў лагчынку. Сонца вісіць над лесам. Шнапс шоргае лапцямі па зямлі, ногі заплятаюцца. Калі ставяць спіной да ямы — ён паднімае правую руку, хрысціцца...

— Abteilung, Achtung! — зычна камандуе Эрліх.— Links um! Weniger, Peterle — vorwärts! [1]

Венігер і Пэтэрле робяць тры крокі наперад. Узнімаюць да пляча карабіны.

— Gewehre — an!.. Feuer! [2]

Залп. Як падсечанае дрэва, чалавек падае не ў яму, а наперад, рэдкай сівой барадой у жвір.

Праз паўгадзіны аддзяленне, хоць і не ў поўным складзе, чотка адбіваючы крок, вяртаецца на пераезд. Шнапсавага каня на шляху няма, убіўся з калёсамі ў жыта, прагна хапае мокрымі губамі амаль даспелае калоссе.

---

[1] Аддзяленне, увага! Налева, кругом! Венігер, Пэтэрле — наперад!

[2] На плячо!.. Агонь!

4

Цішыня ў турэмным калідоры скончылася пасля паўдня. Мітусня, шум, крыкі сведчаць аб тым, што жыццё зноў увайшло тут у сваё звычайнае рэчышча. Ад гэтага нават спакайней. Цішыня палохала.

Заходзіць жандар. Той самы, які вывучае рускую мову. Адзін, без паліцая. Жанчына падхопліваецца з ложка.

— Пан, пан, што з намі будзе?! — яна плача, заглядвае немцу ў вочы.

Выгляд у таго збянтэжаны. Адводзіць позірк убок, нерашуча перамінаецца з нагі на нагу.

— Якая ест прычына ваш арышт?

— Мы радыё не слухалі. Вачыць бог, што праўда... Прыёмнік быў няспраўны, раскіданы. Скажыце гэта начальніку, пан...

— Усякі прыёмнік нада здаць паліцыя. Няспраўны таксама. Гэта ваш памылка.

— Мы не тутэйшыя, пан. Не ведалі закону. Няўжо нас за гэта расстраляюць?.. О, божа!..

— Еслі ваш праўда, могут паслат Германія. Канцэнтрацыйны лагер...

— Дык чаму на допыт не выклікаюць?.. Я ўсё раскажу. Як перад богам. Папрасіце начальніка, пан...

Хлопчык прачнуўся, сядзіць на ложку, глядзіць на немца. Вочы спалоханыя, акругленыя. Бесказырка на падлозе.

Жандару няёмка. Крута павярнуўшыся, выходзіць.

Як нямнога трэба чалавеку, каб запаліць у сэрцы іскру надзеі. Міця, слухаючы размову збоку, назіраючы за жандарам, не паверыў ніводнаму яго слову. Жанчына паверыла. Павесялела на вачах. Вось яна ўжо гушкае хлопчыка, туліць да грудзей, смяецца.

— І ў Германіі можна жыць, — гаворыць яна нібы сама з сабой. — Хлопчык мой... Хіба мы ядзім многа хлеба. Нам скарыначку — і будзем жыць...

Яна яшчэ зусім маладая, гэтая жанчына. Чарнявы твар, змучаны, худы. Сінія кругі пад вачамі. Таму здаецца пажылой.

У дзвярах суседняга пакоя, дзе сядзіць Сяргей, шчоўкнуў замок. Чуваць крокі. Міця прыслухаўся.

Дзверы зачыніліся. Крокі на калідоры. Міця ўскочыў на спінку ложка, зазірнуў у пакой. Сяргея няма. Павялі. На допыт? Ці, можа... Пакутліва цягнуцца секунды. Міця глядзіць праз акно на двор. Калі завуркыць матор, значыць, усё ясна... Як учора з пракурорам... На двары — ні душы. Ходзіць па мураве курыца, клюе нешта. Як яна сюды трапіла? Курыца і турма — зусім недарэчна. Немцы могуць проста: цесаком па горле і ў суп. Любяць курынае мяса. Кураеды, яйкаеды. Але не чапаюць. Можа, курыца належыць жандармерыі?.. Чакаюць свята? Тады чаму адна? Адной не накорміш зграю. Усе гладкія, чыстыя. Добра ядуць...

Міця стараецца думаць пра другое, што не мае дачынення да Сяргея, але цяпер гэта ўдаецца ненадоўга. У душы вострае, як цвік, чаканне — калі пачуецца крык. Крык — збавенне. Крык азначае, што чалавек не здаецца...

З калідора даносяцца крокі, галасы. Учора ясна быў чуцён крык. Настаўніцкая, дзе дапытваюць, у гэтым крыле. Праз чатыры класы. Чутно, калі моцна крычаць. Цела вяне, расслабляецца. Млосна. У роце перасыхае. Горш за ўсё невядомасць. Учора ён палохаўся крыку. Дурань. Усяго адны суткі ён сядзіць тут. А прамінула, здаецца, вечнасць. Там, за сценамі школы, якая стала турмой, няма нічога. Усё тут... Свет сышоўся клінам... Хай бы выклікалі. Чаму не выклікаюць?.. Колькі мінула часу, як Сяргея павялі?..

Міця пачынае прахаджвацца. Ад акна да дзвярэй. Ад дзвярэй да акна. Шэсць крокаў. Хлопец з Грамоў ляжыць, падкурчыўшы ногі. З учарашняга дня не ўставаў. Не сядзеў нават. Бурду, якую прынеслі раніцай, выпіў з міскі, лежачы. Гэтак збілі. Болей не выклікаюць. Не б'юць. Цвёрды хлопец. Нават не стогне. Хоча адпомсціць старасту. Як жа прозвішча гэтага старасты?.. Ён учора называў. Гнядко. Так, Гнядко. Трэба запомніць. А навошта? Калі Сяргей не крычыць, значыць, усё... Можа, трымаюць перад дзвярамі?.. Навошта тады вывелі з камеры?.. На двары не відаць. Курыца знікла. Ясна, не жандарская. Проста прыблудзілася... Аўсянік пахрапвае. Настаўнік недаўменна пазірае на Міцю. Разумее, што той хвалюецца. Харошы чалавек. Даверлівы. Як дзіця...

Міця стаў ля акна. Ужо ні на што не спадзяваўся.

Да болю выразна адчуваў: мінула часу больш, чым трэба Сяргею, каб прайсці калідор, апынуцца ў настаўніцкай. Тады пачуўся крык. Пакутлівы, працяжны. Па крыку нельга пазнаць чалавека. Голас мяняецца. Усе крычаць аднолькава. Але ён ведаў, што гэта Сяргей. Знясіліўшыся, Міця зваліўся на ложак...

* * *

Крык стаіць увушшу, працінае ўсё цела, коле ў сэрца. Жанчына падхапілася. Вочы ў яе вялікія, страшныя. Туліць да сябе хлопчыка. Аўсянік спіць. Можа, прытвараецца?.. Настаўнік выцірае хусцінкай лоб. Рукі дрыжаць...

На хвіліну крык як бы сціх. Потым зноў. Колькі можна біць чалавека? Яны яго заб'юць... Звяры... Звяры шалеюць, калі бачаць кроў. Ці меў ён права патрабаваць гэтага ад Сяргея?.. Яго ж самога не б'юць. Сяргей ратуе яго. Іх усіх... Навошта? Ці варта жыць, калі ёсць такое?..

Міця адчувае, што яшчэ хвіліна — і ён не вытрымае. Закрычыць, кінецца на падлогу, будзе біцца галавой аб сцяну. Усё адно. Абы самому спазнаць боль, патушыць агонь, які пячэ ў грудзях. Немагчыма слухаць нечалавечы крык. У гэтую хвіліну Міця гатовы ўзяць віну на сябе. Няхай б'юць, здзекуюцца з яго самога... Але ён яшчэ ляжыць. Не варушыцца. Маўчыць. Сціскае да болю зубы. Як з-пад зямлі чуе глухі голас Вадэйкі:

— Вашага таварыша катуюць?..

Ён не адразу разумее, пра што пытаюцца. Крык цішэйшы, але яшчэ працягваецца. З кароткімі перапынкамі. Міця як бы бачыць мардатых, у споднiх вязаных сарочках, з бярозавымі палкамі ў руках, якія ўчора сядзелі ў настаўніцкай. Відаць, б'юць па чарзе. Пакуль кожны не стоміцца.

— Вы можаце не гаварыць, не трэба,— чуецца той жа глухі голас.

Міця ўстае, садзіцца. У галаве шуміць. У вачах — зялёныя кругі, якія разыходзяцца, нібы хвалі. Шырокі няголены твар Вадэйкі — ён сядзіць насупраць, на краі ложка — спачатку як у тумане. Потым туман развейваецца. Твар чалавека збялелы. На ім боль. Міця нібы вярнуўся ў другі свет. Тут усё звычайнае, зна-

ёмае, што ён прывык бачыць заўсёды. Людзі тут спачуваюць адзін другому...

— Майго таварыша б'юць,— адказвае ён напаўголаса.

— Разумею. Узялі за што?

— Дапытваюцца пра прыёмнік. Можа, яшчэ пра што-небудзь. У яго знайшлі наган...

— Вы слухалі радыё?

— Слухаў.

— І не адзін вы?

— Не адзін.

— Я вас разумею,— настаўнік цяжка ўздыхае.— Лягчэй паміраць, калі не адзін... І пакуты пераносіць. Калі ў чалавека ёсць ідэя, ён лёгка ідзе на смерць. Ёсць за што сабой ахвяраваць. Хоць катавання можа і не вытрымаць. Тут звычайная біялогія. Нервы самі крычаць...

Многіх хапіла б на тое, каб памерці герaічна, за хвіліну, думае Міця. Ён сам так памёр бы. А паспрабуй — за тыдзень... Ніхто нічога не можа пра сябе ведаць — пра сваю волю, мужнасць,— пакуль не трапіць у гэтае страшнае месца. Ніхто не можа сказаць: «Вытрымаю». Гэта залежыць ад многіх прычын. Вадэйка кажа праўду — найбольш ад той нябачнай сілы, якой не выявілі ў чалавечым целе ні анатомы, ні фізіёлагі — ад душы, ад ідэі. Цела пакутуе, яго рвуць на часткі, мільёны нерваў пасылаюць туды, у цэнтр, які называецца мозгам, сігналы аб бядзе, аб катастрофе цела, а мозг, забыўшы на гэта ўсё, павінен трымацца. Ці вытрымае Сяргей?

Міця прыслухоўваецца. Крыку болей не чуваць. Ён не ўлавіў моманту, калі настала цішыня. Можа, таму, што крык увесь час стаяў у вушах.

Не хочацца верыць, што ўсё скончылася. Здаецца, зараз зноў пачнецца. Праходзіць хвіліна, другая. У суседнім пакоі адчыняюцца дзверы. Глухі шоргат — Сяргея цягнуць па падлозе. Шчоўкае замок...

Міця хацеў бы стаць на спінку ложка, зазірнуць у пакой, дзе Сяргей, але не можа. Нешта не дазваляе. Гэтаму няма назвы. Сяргея катавалі, яго — не. Таму ён не мае права нават суцешыць.

Настаўнік перасеў на Міцеў ложак. Шэпча ў вуха, абдаючы гарачым дыханнем:

— Вы мне нічога не расказвайце. Не трэба... Ніко-

му не трэба ведаць лішняга. Паверце мне — я многа бачыў. На вайне быў. На імперыялістычнай. Там нагу страціў. Тады быў такі малады, як вы. Можа, трошкі старэйшы. Ёсць многа смелых людзей, якія нічога не баяцца. Але тут іншае... Тут зламаць могуць самага смелага. Я за сябе не магу паручыцца. Толькі людзі вялікай ідэі могуць вытрымаць.

Міця глядзіць на Вадэйку — твар у яго сумны, спаласаваны маршчынамі. Цяпер ён здаецца вельмі старым. Шчаціна на скронях сівая, у шэрых вачах — сум.

— Вы здзівіцеся, вам цяжка зразумець,— гаворыць настаўнік ужо ўголас.— Але мне трэба сказаць... Доўга маўчаў. Прызнаюся шчыра — вучыў у школе адна-му, а сам думаў другое. Многае не па мне было ў савецкім жыцці, не падабалася. Цяпер каюся... Сляпы быў... Не бачыў далей носа. І не сёння я такі разумны стаў. Яшчэ там, у вёсцы... Проста ёсць дрэнныя людзі... Якія паганяюць толькі шкурны інтарэс. Учора заявы пісалі, даносы, а сёння перад немцамі выслужваюцца. Аднаго такога добра ведаю. Спаткай прозвішча. Старшынёй сельсавета быў у нас. Сына свайго Акцябром назваў. Спаткай Акцябр... Дык абодва гэтыя Спаткаі аж са скуры вылузваюцца, каб выслужыцца перад немцамі. Бацька быў у знішчальным батальёне, партызан выдаў, а цяпер — бургамістр воласці. Сын — паліцэйскі.

Бацька, каб паверылі яму новыя гаспадары, восенню яўрэя застрэліў. Хаваўся ў лесе адзін, па прозвішчу Фукс. Мяне ж гэты Спаткай пісарам да сябе запрашаў. Не вытрымаў я. «Якому ж,— пытаю,— богу веруеш, Спаткай? Нямецкаму ці савецкаму?..» Махнуў рукой, рагоча: «Па мне,— кажа,— няхай ніякага не будзе. Пражывём і без бога».

Бачыце, страшны які чалавек. А я яго бальшавіком лічыў, па ім савецкую ўладу мераў...

Звесіўшы галаву, Вадэйка як бы нешта ўспамінае, трэ далонямі скроні.

— Дрэнным быў я настаўнікам,— працягвае глуха.— Можна сказаць, праспаў эпоху. Таму астаўся адзін. Цяпер хацеў памагчы савецкай уладзе, ды не ведаў як. Слухаў радыё. Не мог іначай. Як бы нанава нарадзіўся на свет... Збіраўся дагнаць тое, што ўпусціў. Ды вось іх падвёў. Мне нічога, я пажыў, а яна, а гэтае дзіця... Што яны бачылі?..

Вечарэе. Хісткія цені ад таполі пад акном кладуцца на сцяну. Вадэйка ўздрыгвае ўсім сваім вялікім целам, пакутліва моршчыцца...

Раздзел трынаццаты

1

Вечарам на школьным двары зноў ажыўленне. «Да ветру» вядуць адразу па двое, па трое. Ланцуг паліцаяў і арыштаваных амаль не перарываецца. Многа новых людзей, якіх не відаць было ні ўчора, ні нават сёння раніцай.

— Шэлега павялі! — ні то са здзіўленнем, ні то са страхам ускліквае Аўсянік.— Значыць, і ты, Іван... А я думаў...

Што ён думаў, Аўсянік не дагаварвае. Міця стаіць з ім поплеч, глядзіць на двор. Сярод тых, хто ідзе пад канвоем выдзяляецца высокі плячысты чалавек, якога паліцай вядзе аднаго. Міця яго і ўчора бачыў. Постаць чалавека знаёмая. Нехта з раённых работнікаў.

— Яго і ўчора вадзілі,— гаворыць Міця Аўсяніку.

— Учора?.. А чаму ты не сказаў?.. Гэта Шэлег... Трымаў майстэрню.

Думка імгненна пераскаквае на Драгуна. Ён не адзін, гэта ясна. Звязан з партызанамі, а гэта цэлы ланцуг людзей. Гаечных ключоў так і не перадалі. Немцы па вёсках... Аграном сказаў: «Будзеш у нас сувязным...» Не хацеў знаёміць ні з кім, нават з тымі, з якімі ён, Міця, разам слухаў радыё. Ён іх не падвядзе. Нікога не падвядзе. Лепш загіне. Што думае пра яго Сюзана?.. Як там яна — хворая?

— Паўмястэчка арыштавалі,— узбуджана гаворыць Аўсянік.— Глядзі, колькі новых. А за што гэтых жанчын?..

Сапраўды, на двары большасць новых. Жанчын паліцай вядзе гуртам. Яны спалохана азіраюцца. Іх, мабыць, арыштавалі сёння. Цяпер зразумела, чаму да паўдня ў турме было ціха. Хапалі людзей.

— Мама, мамачка мая! — у роспачы крычыць жонка настаўніка.— Іван, яны маму ўзялі!.. Мама тут!.. Павялі... Навошта яна ім? Што зрабіла?.. Усіх хочуць знішчыць... Усіх, усіх!

Жанчына забілася, як злоўленая птушка. Ломіць рукі, кідаецца на падаконнік, на краты, надрыўна рыдаючы. Хлопчык ужо не можа плакаць. Сядзіць ціхі, спалоханы. У настаўніцкай дапытваюць. Крык то сціхае, то даносіцца зноў.

Вечарам, калі зусім сцямнела, Міця чуе асцярожны стук ва ўнутраныя дзверы. Адзываецца, узлазіць на спінку ложка. Сяргей на падлозе, ля самых дзвярэй. Голас чужы, незнаёмы:

— Я так і сказаў... Як ты гаварыў... Пра настаўніка пыталі... Ці хадзіў да яго слухаць радыё... Жыве блізка ад мяне... Не ведаю яго... Білі...

Ён гаворыць нешта яшчэ, але неразборліва, глуха, нібы з-пад зямлі. Міця маўчыць. Не ведае, што сказаць. Няма ніякіх слоў. Так стаіць некалькі хвілін, угледваючыся ў паўзмрок пакоя. Нарэшце просіць:

— Ты засні, Сяргей... Спі... Табе трэба паспаць...

Сяргей не адказвае. Міця кладзецца, доўга ляжыць з адкрытымі вачамі. Сон не ідзе. Ён нібы чуе перарывістае Сяргеева дыханне. Сяргей побач. Іх раздзяляюць толькі дзверы...

— Пра вас пыталіся,— шэпча Міця, устаўшы, нахіліўшыся над ложкам настаўніка.— Гэта Сяргей... Мой таварыш. Быў на допыце...

Вадэйка, даючы знак, што зразумеў, кранае яго за руку. Міця зноў кладзецца на ложак.

Ноч трывожная. Турма поўніцца шорахамі, крокамі, прыглушанымі галасамі. Музыкі, як учора, няма. Кавалак неба, відны з акна, засеяны зоркамі. Іх многа. Бліскучыя, нібы абмытыя расой. Далёкія, невядомыя светы. Можа, і там ёсць людзі?.. Войны, турмы?..

Недзе, мабыць, на чыгунцы, раздаецца кулямётная чарга. Потым яшчэ... Таполя стаіць пад акном, як нямая чорная горка. Востра пахне палыном. У сярэдзіне лета заўсёды так пахне. У полі даспявае цяпер жыта. Ноччу, пад зоркамі каласы шасцяць ледзь-ледзь. Зямля дыша цеплынёй. Паветра нібы настоена на тысячы пахаў... Нячутна носяцца кажаны. Як яны бачаць ноччу?..

Думкі аб зорках, полі, жыце, тых штодзённых праявах жыцця, якія спадарожнічаюць з дзяцінства, прыносяць супакой. Непрыкметна падкрадваецца сон.

Прачынаецца Міця ад гучнага літання. У першае імгненне, не могучы разабрацца, дзе ён, касцянее ад

халоднай жудасці. У праёме акна чорная постаць. Яна варушыцца, узмахвае рукой. Праз жах, які скаваў цела, да свядомасці нарэшце даходзіць, што гэта жонка настаўніка. Трымаючы на адной руцэ хлопчыка, яна як бы моліцца...

— Мы паляцім да зорак, харошы мой!.. Далёка-далёка... Зоркі — чалавечыя душы. Чыстыя, нявінныя. Самі станем зоркамі. Побач будзем, харошанькі. Будзем свяціць над зямлёй... Нам будзе добра, ціха. Няма на зямлі шчасця. Жыццё — праклятае...

— Яна звар'яцела,— спалохана шэпча настаўнік.

Ён перасеў да Міці, усё яго вялікае цела дрыжыць.

Жанчына прычытае. Цяпер голас яе зрабіўся мяккі, спакойны, ён як бы зусім пазбаўлены трывогі. Здаецца, яна проста спявае калыханку:

— Ты станеш анёлам, харошы мой... Ніколі не лятай на зямлю. Яна праклятая, праклятая... На небе спакойна. Там людзей не мучаць, там мы будзем любіць адзін аднаго. Ніхто нам не перашкодзіць любіць...

Ад гэтага напеўнага рэчытатыву становіцца жудасна. Настаўнік маўчыць. У яго, відаць, не стае сіл, каб перапыніць жонку. Хлопчык спіць у маці на руках. Рытмічна пакалыхваючыся, яна стаіць перад акном, і здаецца, няма ёй справы да камеры, турмы, да ўсіх гэтых людзей, якія дышуць, спадзяюцца, хочуць жыць.

— Далёкія зорачкі!.. Вазьміце нас да сябе... Хутчэй вазьміце... Мы не хочам тут... Тут цесна людзям... Усе ненавідзяць, б'юцца, не даюць спакою... Мы хочам спакою. Мы прыляцім да вас, зорачкі...

Настаўнік устае, падыходзіць да жонкі:

— Марыя, ляж,— ціха просіць ён.— Ты стамілася. Паспі, Марыя...

Яна падпарадкоўваецца без слоў. Кладзе на ложак хлопчыка, акрывае хусткай. Прымошчваецца сама. Праз хвіліну спіць ужо. Ціха, роўна дыша.

Настаўнік лёг з Міцем. Абодва не спяць. У калідоры таўхатня, тупат, прыглушаныя галасы. На двары загудзеў матор. Цяжка зразумець — прывезлі каго ў турму ці вязуць адсюль?

— Гісторыя крывёй напісана,— напаўголаса, нібы сам з сабой, разважае Вадэйка.— З самых першых крокаў чалавека. Але свет такога даўно не бачыў. Даўно... Можа, з часоў Чынгісхана. Ніякай павагі да чалавека. Абсалютна ніякай. Глядзяць на яго, як на

жывёлу. Дзе ж тыя дабрачыннасці, якімі столькі вякоў выхвалялася Еўропа? Хрысціянства, гуманізм... У дваццатым стагоддзі Германія пастаўляе свету катаў. Вылюдкаў... О, якую праўду пісалі бальшавікі, калі папярэджвалі наконт фашызму!.. Я не верыў, думаў, прапаганда... Бальшавікі вернуцца, дарагі мой, павер мне. За нас адпомсцяць. Адны яны могуць выратаваць чалавецтва. Стары свет згніў. Ён асуджаны на пагібель, інакш як вытлумачыш такое. Калі ў грамадстве бяруць верх нізкія інстынкты і пачуцці, яно гіне. Праверана гісторыяй. Садом і Гамора, старажытны Рым... Фашызм — гэта агонія, закат старой Еўропы. Змрок свядомасці. Так, у чалавеку ёсць цёмнае, звярынае. Гэтага нельга адмаўляць. Дастаеўскі гэта добра бачыў. Фашысты ўзнімаюць нізкае ў чалавеку, як сцяг. Бачаць у ім толькі звера. Так іх нямецкі Ніцшэ вучыць. Вось ён, звышчалавек — у натуры... Белакурая бестыя... Будзе ісці па касцях, па чарапах. Пляваць на цывілізацыю, на культуру... Фашызм — пракляцце чалавецтва. Ён ператварыў немца ў паслухмяную машыну для знішчэння людзей. Позна я гэта зразумеў... О, як позна!..

Цела настаўніка гарачае, гаворыць ён спяшаючыся, захліпваючыся, нібы баіцца, што не паспее ўсяго выказаць. Міця ўзрушаны. Але і праз пякельны вір, які пануе ў яго душы, прабіваецца думка: Вадэйка як бы забыў аб становішчы — сваім, сям'і, словы яго — як на мітынгу.

— Раскармілі фашызм маленькія, баязлівыя людзі. Якія прывыклі гнуць карак... Мая хата з краю. Абы напхаць жывот... Пражыць як-небудзь... А фашысты хітрыя... Казыраюць высокімі паняццямі. Лёс нацыі, айчыны... Новая Еўропа... Гітлер у кожнай прамове прызывае ў сведкі бога. На гэтую прыманку таксама клюнулі. Чалавека купіць, аказваецца, можна танна. Кіўні пальцам — ён і пабяжыць... Але цяжкім будзе пахмелле...

— Вы даўно слухалі радыё? — спытаў Міця.— Што перадаюць нашы?

Вадэйка на хвіліну змоўк, задумаўся.

— Пазаўчора слухаў. Можа, апошні раз у жыцці... Дрэнна на фронце... Баі на Доне. Ясна, немцы рвуцца на Каўказ і да Волгі. Хочуць нафту захапіць, перарэзаць галоўную водную артэрыю. Што тут скажаш, да-

рагі мой... Прахлопалі мы нешта вельмі важнае. Крычалі, лямантавалі, а як да справы прыйшлося... Цяпер кроўю плацім. Мільёнамі жыццяў... У гэтай вайне чалавек — як муха... Вайна і тут таксама. Немцы хочуць вынішчыць нацыю. Жыццёвую прастору сабе заваёўваюць. Я ўпэўнены — прайграюць яны вайну. Іначай быць не можа. Яны разлічвалі на хуткі поспех — Масква гаворыць аб гэтым увесь час. Цяпер вайна стала зацяжной. Немцу такое — нож у горла... Але... Пройдзе не год, не два, пакуль усё скончыцца...

— Вы выкладалі ў школе гісторыю?

— Не, мой дарагі. Біялогію і хімію. Гісторыкам зрабіўся за апошні год. Палітыкам таксама. Кніг перачытаў процьму...

— Добры вы чалавек. Смелы.

— Позна я стаў ім. Цяпер не паправіш. Давай паспрабуем заснуць. У нашым становішчы сон — самае галоўнае...

Міцю хочацца сказаць гэтаму чалавеку многа ўдзячных, цёплых слоў. У кнігах, якія ён прачытаў, былі розныя героі, па-рознаму захаплялі. Але ніводзін з іх не падобен да Вадэйкі. Настаўнік нічога не зрабіў, памыляўся, каяўся, але ■ ім не страшна. Нават паміраць... «Мяккацелы інтэлігент»,— выплыла аднекуль прачытаная фраза, і, усміхнуўшыся з яе недарэчнасці, Міця заснуў. Так прамінула другая ноч.

2

— Сон мне сніўся,— даверліва паведаміў Вадэйка, як толькі Міця прачнуўся.

Ён сядзіць на краі Міцевага ложка, сын, Пеця, побач з ім. Хлопчыку не сядзіцца: валтузіцца, дрыгае нагамі. Жанчына, скурчыўшыся ў клубок, спіць адна на сенніку.

Дзень пачынаецца ясны. Сонца ў акне няма, яшчэ толькі ўсходзіць. Тапаля зялёная, нібы ўмытая. На двары, над зялёнымі астраўкамі муравы, падымаецца белы, ледзь прыкметны дымок.

— Здаецца, нас пасадзілі ў машыну, павезлі,— расказвае настаўнік.— Ну, вядома куды... Дзень вось такі, як сёння. Едзем, едзем. Вакол поле, авёс. Яшчэ зялёны. Машына імчыцца хутка, але там, дзе што-небудзь расце, зямля мяккая. «Скакай!» — крычу жонцы. Яна

скочыла, і не відно яе. Схавалася адразу. Тады я за Пецю і ўслед гоп з кузава. І аўсом, аўсом. Прыгінаюся, бягу. Па мне страляюць, але дзе там. Дудкі пападзеш... Што б мог значыць такі сон?..

Аўсянік устаў, пазяхае, расчэсвае рукой густа зарошую бараду. Хлопец і Грамоў сядзіць на падлозе, слухае.

— Толькі, здаецца, снілася, што ў мяне дзве нагі. Дзе ж узяць другую, калі прыйдзецца ўцякаць?..

Настаўнік ні то жартуе, ні то гаворыць сур'ёзна.

— Каза ад бабкі ўцячэ,— задумаўшыся, гаворыць Пеця.

— Бабка яе прывязала, сынок.

— Вырвецца, яна хітрая. Яна раз вырвалася і ўкалола Віцю. А ён біў мяне.

— Чаму ты мне не сказаў?

— Ён мне слівы даваў. Толькі яны горкія.

— Не трэба есці зялёных сліў. Жывот будзе балець.

— А я не еў. Пакідаў...

Учора Пеця здаваўся маўклівым, спалоханым, на ўсіх, акрамя бацькі і маці, пазіраў з асцярогай. Сёння трысвоіўся, пасмялеў. Вось ён ужо на падаконніку, трымаючыся за жалезныя пруты, глядзіць на двор.

На двары ранішняя працэсія да прыбіральні...

Сняданак зноў разносіў учарашні паліцай і жандарам, які гаворыць па-руску. Жандар на хвіліну запыніўся перад Аўсянікам.

— Ваш жонка прыйшла... Сказала — хоча быць з вамі. Яе пасадзілі тут, турма...

— Чаго яна прыйшла? — падняўся Аўсянік.

— Не знаю. Ваш жонка.

Нерашуча павярнуўшыся, акінуўшы пакой спалоханым позіркам, жандар выйшаў. Аўсянік павіс ля акна. Стаіць, углядаючыся ў кожную кабету, якую праводзяць па двары.

У калідоры мітусня яшчэ большая, чым учора з паўдня. Здаецца, там бесперастанку маршыруюць. Грукаюць наверсе. Праз разбітую шыбіну ў пакой заляцела страказа.

— Злаві пшайку,— торгаючы бацьку за рукаў, просіць Пеця.

— Пачакай трошкі. Прыляціць другая, тую злаўлю.

— А чаму не хочаш гэтую?

— Яна кусаецца.

Страказа села на сцяне, якраз пад надпісам, які зрабіў дэсантнік. Міця думае, што значыць гэтае: «Нет, я буду сквозь слезы смеяться». З чаго смяяцца? І чаму праз слёзы?.. Той чалавек, які так напісаў, відаць, адчуваў сябе няшчасным. Не паспеў нічога зрабіць і трапіў у лапы да немцаў. Інакш нельга вытлумачыць сэнсу. Але не хацеў здавацца. Смяяўся з уласнага лёсу.

Аўсянік жонкі не пабачыў. Выходзіў з паліцаем на двор, затрымаўся там болей звычайнага, але так і не ўдалося пабачыць. Жонку настаўніка выводзілі з хлопчыкам. Сёння яна абыякавая, маўклівая. Ляжыць на ложку, адвярнуўшыся тварам да сцяны.

Сонца паднялося ўжо досыць высока, яго праменні, прабіваючыся праз галіны таполі, кладуцца пярэстымі зайчыкамі на сцяну. Аўсянік закурыў. Дастаў аднекуль з-пад матраца карабок. Прымерыўшыся, баючыся сапсаваць, асцярожна чыркнуў запалкай. Пальцы дрыжаць.

— Дасцё пакурыць,— просіць хлопец з Грамоў.

Сёння ён не ляжыць. Выходзіў нават на двор. Цяпер сядзіць у кутку, прыхінуўшыся спіной да сцяны. Ложка яму няма.

Шызаваты дым уецца колцамі. Нябачна растае пад столлю.

— На, бяры,— працягвае недакурак Аўсянік.

Хлопец спрабуе ўстаць, але яму цяжка, і Аўсянік сам падыходзіць да яго.

Аўсянік нечакана разгаварыўся. Ні пазаўчора, ні ўчора ў небяспечныя размовы не ўступаў. Цяпер пачынае гаварыць горача, злосна.

— Фашыстаў біць трэба, знішчаць! — амаль крычыць ён.— Толькі так... Вы ж ведаеце, я быў у знішчальным батальёне. Пайшлі ў лес. Дваццаць вінтовак, два ручныя кулямёты — можна ваяваць. І ваявалі. Скажу — чаго цяпер таіцца. Як немцы ў першыя дні па шашы валілі, дзве машыны мы падсцераглі. Легкавую і грузавую. Кашы нарабілі... А потым...

Як бы ў адчаі, Аўсянік махае рукой, уздрыгвае.

— Потым неразбярыха пачалася... Фронт прайшоў, і няма немцаў. Раз выходзім на шашу, другі, трэці. Гола. Пуста. Хоць бы матацыкл які ці фурманка. Нібы ўсё вымерла. Няма з кім ваяваць. Паліцэйскіх гэтых, старастаў яшчэ не было. Можа, дзе і былі, але баяліся нос высунуць. Паверыце, вашамі за месяц абраслі. Як

маку вошай. Ад суму. Сядзім, ядзім кансервы. З сухарамі. Трое збеглі. Можа, ведаеце, Адамчук, дарожны майстар. Яго і ў партызаны, у атрад узялі як спецыяліста. На выпадак, калі прыйдзецца ўзрываць чыгуначныя масты. Дык гэты спецыяліст рашыў за лепшае прыгрэцца каля немцаў. Уцёк, сволач, са зброяй. Лаві цяпер, свішчы. Услед за ім Спаткай, Касарэвіч. Я чуў, таварыш Вадэйка, як вы ўчора пра Спаткая расказвалі. Правільна... Хто мог падумаць, што такі можа здрадзіць. Быў старшынёй сельсавета...

У суседнім пакоі валтузня. Нешта глуха, як мяшок, падае на падлогу. Шчоўкае ў замку ключ, крокі па калідоры. Міця падхопліваецца, становіцца на спінку ложка. Сяргей ляжыць на падлозе распластаўшыся, як нежывы. Валасы збіліся ў камяк, мокрыя. На пінжаку і штанах рудыя плямы. Прывялі з допыту. Але ніхто не чуў, калі за ім прыходзілі. Крыку таксама не чуваць было. У такім тлуме можна і не пачуць.

— Білі Сяргея зноў,— паведамляе Міця.

Аўсянік апусціў вочы, задумаўся.

— Мяне таксама білі,— зморшчыўшы ад болю твар, ціха гаворыць ён.— Успомніць страшна. Уставаў і лажыўся з адным — хутчэй бы канец...

Як бы перамагаючы ўнутраную скаванасць, нерашучасць, працягвае:

— Усім помсцяць за знішчальны батальён. Ні аднаго не пакінулі. Тыя, што дадому вярнуліся з лесу, у турме ўсе. Здраднікаў адных не зачапілі. Хто прадаўся. Адамчука, Спаткая... А разышліся праз іх...

Абарваўшы расказ, Аўсянік пераводзіць позірк з твару на твар. Нібы ацэньвае вартасць кожнага — настаўніка, Міці, хлопца з Грамоў.

— Калі збеглі гэтыя — ясна стала: чакай гасцей,— гаворыць ён, пасмялеўшы.— Яны ж усё ведалі. Дзе склады, дзе тайнікі. Толькі і паспелі перанесці лагер. Але бяда з другога боку прыйшла. Адкуль не чакалі. Пайшлі ў разведку Мацвееў і яшчэ двое — натрапілі на засаду. Нібыта пабілі іх. Чацвёртага пасылаем у мястэчка, у разведку, а ён варочаецца з жонкамі. Тры адразу з'явіліся. Мая таксама. Плачуць, у маёй якраз ліст ад бургамістра, ад гэтага Крамера. У ім нашы прозвішчы пералічаны ўсе. Ясна — здраднікі пастараліся. Піша бургамістр мякка, ветліва. Маўляў, ідзіце дадому — нічога не будзе ні вам, ні вашым сем'ям. Ка-

лі ж не вернецеся, крыўдуйце на сябе. У немцаў законы жорсткія — цацкацца не будуць з сем'ямі бандытаў. Філімонаў, старшыня райвыканкома, бачыць — дзела швах. Чатырнаццаць чалавек засталося. Ні складаў, ні запасаў. З пяццю чалавекамі падаўся на ўсход, нам загадаў пераходзіць у падполле. Анкудовіч і яшчэ трое зброі, праўда, не здалі.

Усё з гэтага пачалося,— упаўшым голасам працягвае Аўсянік.— Паспрабуй пераступі жонку, дзяцей. Смеласць ці палахлівасць ні пры чым тут. Рукі апусціліся... Я той дзень пракляў, калі згадзіўся астацца ў знішчальным батальёне. Не адзін я. Усе, у каго ў мястэчку сем'і. Мог жа ў армію пайсці. Армія — святое дзела. Нават немцы не помсцяць сем'ям чырвонаармейцаў...

Міця глядзіць на Аўсяніка з жалем. Тры дні назад думаў пра яго як пра звычайнага шкурніка. Да вайны раённым Асаавіяхімам кіраваў, а тут прыйшоў з лесу, здаў вінтоўку, носа з хаты не вытыркаў. Вясной, калі немцы хапалі прымакоў і падазроных, нават далёка адбегчыся ад мястэчка не здолеў. А як таіўся наконт зброі!.. Колькі да яго пахадзіў Сяргей!.. Як яго ўгаварвалі, прасілі. Мікола, паступіўшы ў паліцыю, колькі разоў яго наведваў! І ўсё дарэмна. Маўчаў Аўсянік... Рота не раскрываў... Верыць не хацеў нікому. Цяпер расказвае чужым. Хто для яго настаўнік або гэты хлопец?..

Так, раней проста думалася — палахлівы, шкурнік. Цяпер гэтак не скажаш. Язык не паварочваецца. Усё пераблыталася, змяшалася. Як вінаваціць чалавека, калі ён ратуе сям'ю?.. Хто здолее прынесці такую ахвяру? Можа, і ёсць людзі. Яны — героі... Аўсянік — звычайны чалавек. Як Міцеў бацька, як большасць людзей, якіх Міця ведае...

— Адпусцілі нас,— расказвае Аўсянік.— Філімонаў адпусціў. Пяць чалавек. Разгортваць у мястэчку падпольную работу. Але якая тут работа,— ён безнадзейна махае рукой.— Вачэй не спускала паліцыя. На табе ж кляймо — у лесе быў, у партызанах. За кожным крокам сачылі. Памылка была дапушчана ў самым пачатку. Чыя галава так зварыла — аставіць тут сем'і?.. Ты не баец, калі ведаеш, што сям'я ў пастцы...

— А дзе падзелася зброя? Вы ж ведалі.

Выгляд у Аўсяніка прыбіты: плечы апусціліся, ру-

сявыя валасы з пасмамі сівізны нячэсаныя, ускудлачаныя, сінія вочы — як глыбокія калодзежы. У іх — сум.

— Цяпер можна сказаць,— пасля працяглага маўчання гаворыць ён.— Зброю нехта забраў. І яму засыпаў. Але не немцы. Ім я не аддаў. Нехта яшчэ ведаў, апрача мяне і камандзіра.

Міця ўздрыгвае. Таямніца раскрыта і разам з тым існуе. Але ад таго, што ёй валодае не Аўсянік, а нехта другі, невядомы, радасна. Хто ён, той невядомы?.. Чаму так упарта маўчаў Аўсянік? Мог жа раней сказаць...

— Мы глупства зрабілі,— хвалюючыся, працягвае Аўсянік.— Тыя, што з лесу прыйшлі... Трэба было давер у немцаў займець. Прыкінуцца, хітрыць. На службу да іх пайсці. Надзець воўчую шкуру. З ваўкамі іначай нельга. Няхай бы нас здраднікамі называлі... Гэта змылася б. Але затое што-небудзь зрабілі б. А так паказвалі дулю ў кішэні. Зашыліся ў шчыліны, як прусакі. Байкот аб'явілі службе. Калі ўжо трапіў у г...— не цiлiўкай. Героі, пакутнікі за савецкую ўладу! Недарэчна. Нібы немцу гэтым згрозіш. Ён паўсвета скруціў і дазволу ні ў кога не пытаўся. Пахапалі ўсіх, як шчанюкоў. Цяпер махай кулакамі...

Нечакана Аўсянік кідаецца да акна, хапаецца абедзвюма рукамі за пруты кратаў.

— Насця, Насця!..

Крычыць што ёсць моцы, не клапоцячыся аб тым, што пачуюць канваіры і вартаўнікі ў калідоры. З гурту жанчын, якіх вядуць па двары, вырываецца адна — нізенькая, у белай хусцінцы,— узняўшы рукі, як крылы, бяжыць да акна. Напярэймы ёй паліцай. Груба штурхае — жанчына падае. Аўсянік б'е кулаком па шыбах — звініць, падаючы, разбітае шкло.

— Сволачы!.. Здраднікі!.. На вісельню ўсіх!..

Жанчын, штурхаючы ў спіны прыкладамі, гоняць назад, у памяшканне. Нізенькую — гэта Аўсянікава жонка — падхапілі пад рукі — яна вырываецца, крычыць. Расчыняюцца дзверы — у камеры двое рослых жандараў.

— Heraus!

Правая рука ў Аўсяніка па локаць у крыві. Кроў капае на разлезлыя чаравікі, на падлогу. На хвіліну ён запыняецца, абводзіць патухшым позіркам пакой, хрыпла, амаль шэптам вымаўляе:

— Прашчайце, таварышы...

Грукаюць дзверы. На калідоры гучныя чоткія крокі жандараў. Пад акном, трушчачы ботамі шкло, топчацца паліцай. Зазірае ў пакой — твар мясісты, чырвоны, нос, як дуля,— праз зубы цэдзіць:

— Заварушыліся... Клапы...

Праз разбітыя шыбіны ў пакой струменіць свежае паветра. У Міці кружыцца галава. Здаецца, ён плыве. Плыве разам з ім усё — пакой, тапаля пад акном, школьны двор. Настаўнік сядзіць побач, чамусьці шэпча:

— Сарваўся... Нервы... Хоць усё адно...

Пеця, спалоханы, маўклівы, ціснецца да маці, закрываючы вочы. У насцярожанай цішыні пакутліва бягуць хвіліны.

Раздзел чатырнаццаты

1

Міця ляжыць. Спіць і не спіць. Набягае хваля паўсна, паўтрызнення. Перад вачамі, імкліва змяняючыся, знаёмыя малюнкі — зімняя дарога ў полі, кусты ў пушыстай мярэжы інею, белы іскрысты снег. Бель рэжа вочы. Потым снег нечакана сінее. Сіні-сіні... Па дарозе ідзе чалавек. Постаць яго знаёмая, але твару не відаць. Ад гэтага страшна. Дрыжыкі пранізваюць цела. Чалавек нешта крычыць, але слоў нельга разабраць. Потым выразна даносіцца Міцева прозвішча «Птах»... Нейк горлам, нібы чалавека душаць.

Міця адкрывае вочы. Дзверы камеры расчынены, у іх праёме немец — высокі, у жоўтай сарочцы з расхлістаным каўняром:

— Ptach, heraus!.. [1]

Міця, яшчэ паўсонны, выскаквае на калідор куляй. Немец глядзіць нездаволена.

— Mütze,— і паказвае рукой на галаву.

«Шапка»,— даходзіць да свядомасці. Заходзіць назад у камеру, бярэ з ложка кепку. На твары настаўніка збянтэжанасць.

— Прашчайце, таварышы,— гаворыць Міця не сваім, чужым голасам.

---

[1] Птах, выходзь!..

Па калідоры ідзе, як у тумане. Заплятаюцца ногі. Мінаюць настаўніцкую. Немец чамусьці крочыць наперадзе. Адчыняе дзверы з надпісам: «Kanzlei», Міцю астаўляе аднаго. У пакоі галасы, гучна крычыць жанчына. «Не вінавата, паночку...» Што ўсё гэта азначае?..

Потым дзверы расчыняюцца, жанчына выходзіць з пакоя, кіруецца да выхада адна. На твары слёзы і ўсмешка.

Міця ў канцылярыі. За сталом афіцэр, які дапытваў. На Міцю не глядзіць, гартае кнігу. Той самы касенькі перакладчык побач, ля стала. Немец штосьці злосна гаворыць.

— Ты вінен,— перадае касенькі.— Меў дружба з бандытам. Ходзіл до нього. Але тэбе не страляем. Тэраз віну забываем. Другі раз — не...

Гарачая, радасная хваля падступае да горла.

— Я не ведаў, што ён бандыт,— адказвае Міця і здзіўляецца са свайго голасу,— ён шчыры, праўдзівы.

Касенькі гаворыць па-нямецку, злосна гаворыць сам афіцэр, потым зноў ён:

— Ты не мусіш дружыць з бандытамі. Мусіш чэсна работаць. Другі раз — смерць. Зразумел?

— Я не вінаваты.

Афіцэр махае рукой. Перакладчык удакладняе:

— Ідзь да мамкі. Прэндзай. Боісь дружба з бандытам. Відзел, цо ест тутай?

Міця ў калідоры. Ідзе да выхада, там паліцай, які спакойна яго прапускае. На вуліцы надвячорак, доўгія цені ад дрэў, парканаў. Ходзяць людзі. Цішыня. Спакой. Шалёная радасць распірае грудзі: ён жывы, будзе жыць... Мінуў школьную агароджу, пад нагамі пясок, рыпучыя дошкі тратуара. Усё, што навакол, Міця нібы пазнае нанава. Клуб, чарада таполяў, у скверыку трыбуна з абадранымі дошкамі. Як кругом хораша, ціха... Мільгае думка пра камеру, пра Сяргея, але і яна не заглушае радасці, якая бушуе ў грудзях. Ён жывы!..

Міця адчувае сябе пераможцам, хоць яго і не катавалі. Галоўнае — не спалохаўся. Яго не зламалі. І не зломяць. Проста трэба быць разумнейшым. Ён зрабіў пакуль мала, але зробіць больш, будзе змагацца...

Радасць бязмежная, бяздумная, эгаістычная. Так у першую хвіліну адчувае сябе баец, які, бегучы ў атаку, пераскочыўшы небяспечны рубеж, радуецца, што куля яго мінула. Ён жывы, будзе жыць!..

Іван Лобік, Вілюга, Шура — з работы ён адпрасіўся — хаваюцца ў старога Бондара. Дзедава сядзіба за чыгункай, воддаль ад шляху, паміж мястэчкам і вёскай Кавенькі. Чатыры дубы стаяць на гэтай сядзібе, выдзяляючы яе, як востраў сярод жытнёвага поля.

Дзед ваяваў і ў імперыялістычную вайну і ў грамадзянскую, на вайне ў яго чацвёра дарослых сыноў, з якіх адзін — камбрыг. Але стары не страціў жвавасці, рухавасці. Цяпер ходзіць у разведку, у мястэчка. Хлопцам прыйшлося расказаць дзеду свае тайны.

У Вілюгі на другі дзень пасля арышту Сяргея быў вобыск. Трэслі ў хаце, у хляве. Ні ў Шуры, ні ў Лобіка вобыскаў не было. Такія звесткі прынёс дзед. Лобік кіпяціцца, абвінавачваючы Вілюгу.

— Ясна, Басняк выдаў. Гаварылі ж вам, папярэджвалі — не звязвайцеся. Што вы пра яго ведалі? Старшы лейтэнант, адэсіт. Вось табе адэсіт.

Цяпер Лобік асцярожны. Да дзеда перабраўся ў той жа вечар, калі падклалі міну. Разбіты тры вагоны, пашкоджан паравоз, забіта некалькі немцаў. Вілюга не тоіць разгубленасці. У дадатак да таго, што яго шукаюць немцы, яму і павестка ў Германію. Людскімі жыццямі ў гэтыя дні распараджаюцца дзве ўстановы, якія проста не ўзгаднілі паміж сабой сваёй дзейнасці. Жандармерыя хоча Вілюгу арыштаваць, цывільная ўлада — паслаць у Германію.

Хлопцы сядзяць у хляве, на вышках. Паўзмрок, душна. Праз шчыліну ў сцяне прабіваецца сонечны прамень, але ўражанне такое, што на дварэ ноч. На шляху — ён не так далёка ад дзедавай сядзібы — крыкі, лямант. Дзяўчат і хлопцаў з вёсак вязуць на станцыю, для адпраўкі ў Германію. Там эшалон з сарака вагонаў.

На першы погляд ясна, што рабіць. Міцеў тайнік ведаюць. Там урэзак і вінтоўка. Дамоўленасць з вясны — зброю забірае той, каму ў мястэчку аставацца болей нельга.

Але нельга ісці ў лес, нічога не ведаючы пра лёс Сяргея, Міці. За Міколу спакойныя. Ужо з месяц ён не ў мястэчку, а ў ахове шпаларэзнага завода, які немцы наладзілі на месцы былой пільні, непадалёку ад вёскі Грамы, дзе некалі Мікола настаўнічаў. Нядаўна быў,

прынёс навіны. Праз знаёмую настаўніцу звязаўся з дэсантнікамі. Перадалі міну, якую трэба падкласці пад лакамабіль. Міна фабрычная, з гадзіннікавым механізмам. У поўдзень Вілюга саскаквае з вышак.

— Схаджу ў разведку, пранюхаю, што дома.

— Схопяць,— папярэджвае Лобік.— Пачакай, пашлём дзеда.

— Я жытам, агародамі. Праз гадзіну буду тут.

Мінула гадзіна, дзве-тры — Вілюгі няма. Канчаецца ўсялякае цярпенне.

— Я пайду,— падхопліваецца Шура.— Гэтак здохнуць можна.

Лобік устае са свайго логавішча.

— Я з табой.

Ідуць сцежкай праз жытнёвае поле. Ужо вечарэе. Насустрач жанчына ў чырвонай паркалёвай хустцы. Скочылі ў жыта, стаіліся. Трэба яшчэ перайсці асушанае балота. Траву на ім пакасілі, сям-там прыбітыя дажджом копы. За балотам агароды, густы кіяшнік, бульба.

— Пачакай мяне тут,— просіць Шура, адводзячы позірк убок.— Не абавязкова абодвум лезці ў пятлю. Ты на большым падазрэнні — у цябе збіраліся.

Лобік астаўся, Шура пайшоў. Па балоце ідзе не згінаючыся, хавацца некуды. Пераскочыў калектар, агародам, разорай падабраўся да плятня, за якім шырокі Вілюгаў двор. На дворы ціха — ніякіх слядоў пагрому. Стаіўся, чакае. Рыпнуўшы дзвярамі, ■ сенечак выйшла Вілюгава маці.

— Цётка,— не вылазячы з засады, паклікаў Шура.— Падыдзіце сюды.

Жанчына ўздрыгнула, памкнулася было шуснуць назад, у сенечкі, але, відаць, пазнаўшы Шураў голас, спынілася. А Шура заве:

— Не бойцеся, цётка. Сюды падыдзіце.

Падышла, успляснула рукамі:

— Ета ты, Шурка... Божа, божа, што робіцца. Туляецеся, бадзяецеся, як зладзеі...

— Дзе Базыль, цётка?

— Дзе ж ён можа быць, дзеткі. Пайшоў на станцыю, у Германію ехаць. А што ж рабіць? Нас жа, калі ўцячэ ў лес, усіх пастраляюць.

Крыўда, горыч поўняць Шуравы грудзі. Базыль гучней за ўсіх выхваляўся, здаваўся самым смелым, а тут,

нават не папярэдзіўшы таварышаў, рашыў усё сам. Болей Шура хавацца не можа. Выскаквае з-за плятня, ідзе праз двор на вуліцу. На вуліцы ціха. Падымаючы густы шэры пыл, вяртаецца з поля статак. Нехта, гакаючы калуном, сячэ дровы. Ля паварота на станцыю Шура спатыкае Грышу Цукара — таго самага, які летась замест прыёмніка пахваліўся пустой каробкай. Цукар ідзе, абвешаны слупалазнымі прычындаламі — працуе на пошце.

— Што чуваць? — пытае Шура.

— А што пачуеш? Людзей столькі расстралялі. І вунь, на станцыі, у Германію забіраюць нашых. Добра, што мы з табой на работу ўладкаваліся. А то паехалі б як міленькія...

Станцыя, як вялізны цыганскі табар. На запасным пуці доўгі эшалон з пульманаўскіх вагонаў. Сядзяць у вагонах і ля вагонаў, тут жа на насыпе гараць кастры, сноўдаюць паліцаі — не мястэчковыя, а найбольш незнаёмыя, з навакольных вёсак. Разам з сынамі і дочкамі прыехалі маткі, бацькі — праводзяць дзяцей у далёкую, страшную дарогу. Бегаюць ля вагонаў старасты са спісамі ў руках, выгукваюць прозвішчы. У адным вагоне рыпае гармонік, відаць, падпіўшы, спяваюць хлопцы — маладыя, Шуравага ўзросту — твары бледныя, змізарнелыя. Абнімаючы дачку, гучна літае маці. Лямант... Плач... Крыкі... Мітусня...

Шура хоча пабачыцца з Вілюгам. Прайшоўшы два разы ўзбоч эшалона, разумее, што не знойдзе. Базыль у шматгалосым тлуме, як іголка ў стозе сена. Відаць, наўмысна зашыўся, не вытыркае носа.

Ахоплены самотай, роспаччу, пабрыў прэч. На душы пустата. «Хлопцаў расстралялі,— свідруе думка.— Было шасцёра, асталося трое. Дый як далей будзе? Базыль нездарма ўцякае. Адчувае, што нашкодзіў...»

Ля паваротнага круга, на запасным пуці стаяць здвоеныя паравозы пад парамі. Шура зазірнуў у будку пярэдняга — нікога, задняга — пуста. Думка нарадзілася імгненна. «Такога выпадку болей не будзе. Калі перакінуць стрэлку ля штабеля шпал — прамая дарога на торфазаводскую ветку. Каляя перашыта да палавіны, да моста. Мост узарваны...»

Думка працуе чотка, дакладна. Калі бег да стрэлкі, пераводзіў яе, стараючыся не выклікаць нічыйго па-

дазрэння, вяртаўся паскораным крокам назад, да паравозаў, не думаў ні пра Лобіка, ні пра сястру, якую, не папярэдзіўшы, пакідае. У галаве адно: «Хутчэй бы...»

Ускочыў па прыступках у будку, ірвануў ручку рэверса, націснуў на рэгулятар. Чуў, як дзіка скрыгатнулі рэйкі, балюча стукнуўся спіной, патыліцай аб заднюю сцену будкі. Паравоз з месца ўзяў ледзь не на поўны ход...

Шалёная, помслівая радасць захліснула грудзі, не помнячы сябе, ірвануў гудок... Не чуў ні крыкаў, ні бязладнай страляніны там, ззаду, на станцыі...

3

Міця вярнуўся ў будку надвячоркам. Дома лагодная сцішанасць. Сядзяць, размаўляюць упоцемку, агню не запальваюць. Ні бацька, ні маці не дакараюць. Міця расказвае з неахвотай, збольшага, але не дапытваюцца. Ведае ўжо ўсё — пра Вілюгу, Шуру, Шнапса, пра вобыск, які быў у будцы. Драгуна не кранулі.

Выйшаў апоўначы на двор — спаць у душнай будцы не хочацца. Ноч месячная, светлая. Рыпнуў дзвярамі хлява, і тут здалося, што на агародзе, побач з пудзілам, якое паставілі ад вераб'ёў, у ячмені мільганула чорная постаць. Стараючыся не выдаць сябе, зайшоў у хлеў, зачыніў дзверы, прынік вокам да шчыліны ў сцяне. Так і ёсць. У ячмені — з процілеглага канца ад пераезда — чалавек. Падняў галаву, агледзеўся. Зноў схаваўся. Галоўнае — не баіцца вартавога, які на пераездзе. Ясна, шпік.

Міця лёг на сена, задумаўся. Зусім па-інакшаму ўяўляецца вызваленне з турмы. Чакаюць гасцей. Выпусцілі як прыманку.

Не самкнуў вачэй да світання. У турме спаў, дома — не можа.

Раніцай, не выспаўшыся, як напаказ, выйшаў на пераезд. Немец-паставы акінуў Міцю здзіўленым позіркам, адвярнуўся.

Стаяў на пераездзе, нібы нанава пазнаючы навакольныя мясціны. Лагчынка, парослая кустамі,— там расстралялі Шнапса, пясчаны шлях, жытнёвае поле, сасна на выпаленым сонцам грудку. Усяго гэтага ён мог не ўбачыць, але жыве, бачыць. Радасць усплывае зноў, не можа яе заглушыць нават успамін пра шпіка.

Шпік сядзеў ноччу, цяпер — Міця адчувае — яго няма. Ёсць поле, на якім даспявае жыта, буяе ярына, светлы летні ранак, чыстае, насычанае пахамі траў, зямлі паветра. Сінее ўдалечыні асмужаны лес, з кустоў на дрот перапырхваюць птушкі.

Гудзенне матораў парушае спакой раніцы. На шляху тры нямецкія аўтамашыны з тупымі радыятарамі і шырокімі, ёмістымі кузавамі. Па краях кузава, ашчацініўшыся аўтаматамі і вінтоўкамі, шчыльнай сцяной стаяць немцы і паліцэйскія. Машыны прайшлі далей, за кусты, і тут усё стала ясна. Апошні грузавік раптам спыніўся, немцы і паліцэйскія, якія дагэтуль сядзелі ў кузаве, саскочылі. Грымнула некалькі вінтовачных стрэлаў, застракатала аўтаматная чарга.

Міця не ўлавіў моманту, калі з грузавіка саскочылі двое. Аднаго ўбачыў забітым, чалавек у чорнай сарочцы ляжыць ускрай канавы, выцягнуўшы рукі. Постаць другога мільгнула на загоне спалавелага жыта — чалавек бяжыць да кустоў ускрай поля, па ім страляюць. Адразу знік з вачэй: можа, паранілі ці забілі, а можа, папоўз. Немцы і паліцаі ім болей не цікавяцца. Укінулі ў кузаў, узяўшы за рукі і ногі, забітага, ускочылі самі. І тады Міця ўбачыў, што кузаў поўны людзей. Яны сядзяць на дне. Маўклівыя, з шэрымі тварамі.

Калі апошні грузавік падыходзіў да бярозавага гайка, данесліся аўтаматныя чэргі. Расстрэльвалі тых, з пярэдніх дзвюх машын. Падаспела апошняя, і зноў цішыню парушыла стракатня аўтаматаў і гучныя, адзіночныя стрэлы з вінтовак. Усё скончылася хутка, хвілін за дваццаць. «Вадэйка расказваў сон,— пранізвае смутная думка.— Дакладна ўсё так, як цяпер наяве. Але ўцёк не ён...»

Міця ўздрыгнуў, адчуўшы на сабе чужы позірк. Парывіста павярнуўся. Крокаў за пяць, ля парэнчаў пераезда, тоўсты немец-салдат глядзіць на яго.

Загаварыў, задыхаючыся, блытаючы нямецкія словы з польскімі:

— Нацы — Tod und Blut. Гітлер ест д'ябал. Герман — не вшыстко нацы. Ich bin Arbeiter.

Азіраецца — рукі дрыжаць, на твары страх, нянавісць, нямая просьба, каб ён, Міця, паверыў.

— Hör mal zu, Kerl[1]. Ноц не хóдзі. Тýтай шпег.

---

[1] Слухай, хлопец.

Павярнуўся, пакалыхваючыся мажным станам, рушыў на другі бок пераезда. Міця не верыць вушам. Немец папярэджвае. Гаворыць пра шпіка. Першы немец, якога можна не лічыць ворагам.

Пра людзей, якіх нядаўна расстралялі, не думае. Наогул смерць, пакуты ўспрымае, як звычайнае. Паснедаўшы, ідзе ў агарод, у ячмень, да месца, дзе стаіць пудзіла — распятая на паламаных граблях, напханая саломай зношаная бацькава сарочка. Ячмень амаль не прымяты, але горка недакуркаў сведчыць, што шпік тут сядзеў. Адсюль відаць двор і ўсе падыходы. Курыў шпік не цыгарэты, а самасад.

Не надта плацяць яму.

Шпік прыходзіў яшчэ тры ночы. Чатыры кучкі недакуркаў з самасаду.

На чацвёрты дзень завітаў Мікола. Павязка на рукаве пінжака, на плячы — вінтоўка, казырае немцупаставому. Мікола з Міцем ідуць жытамі, сцежкай да мястэчка.

— Праз гадзіну я паеду,— гаворыць Мікола, хвалюючыся.— Прыйшоў сказаць. Заўтра будзе разгром у Кавеньках. Я падслухаў. Старасту збіраюцца арыштаваць. Ніхто з Кавенек не паехаў у Германію. Нібыта ўсе захварэлі.

Міця думае пра Драгуна. Як перадаць Драгуну? Ісці самому — рызыкоўна. Гаворыць другое:

— Адзін хлопец са мной сядзеў. З Грамоў. Староста Гнядко яго выдаў. Прасіў адпомсціць старасту.

Мікола хмурнее, развітваецца.

— Ну, я пайшоў.

Дома Міця бярэ дзяружку, касу, ідзе праз пераезд у жыты. Пачынаецца ўжо жніво. Кавенькі ад будкі бліжэй, чым па шляху. Варта мінуць поле, кустоўе, а там і вёска відаць. У траве скачуць конікі. Пырскаюць з-пад ног, нібы нехта сыпле жменяй зерне. Неба сіняе, спакойнае.

Убіўшыся ў кусты, Міця хавае дзяружку. Ідзе з касой. Стараецца ні аб чым не думаць.

На вуліцы ў Кавеньках — бязлюдна. На полі людзей таксама не відаць. Мінуўшы некалькі хат, заходзіць у першыя расчыненыя вароты. Двор зарос муравой, конскім шчаўем.

З-пад паветкі вылазіць стары, тоўсты чалавек з ускудлачаныміваласамі.

— Дзе тут жыве стараста?

— Я стараста.

Здзіўляючыся са свайго спакою, Міця расказвае. Стараста ні аб чым не распытвае. Чухае патыліцу, уздыхае.

4

Заляглі ў бульбе, насупраць былога калгаснага двара. Дарога як на далоні. Далей ралістая груша, асушаныя тарфянікі. Ззаду, метраў за дзвесце, алешнік. Адступаць ёсць куды.

Шэлег ляжыць побач з Якубоўскім. Галава перабінтавана, вочы ўваліліся — чорныя ямкі.

Ляжыць доўга, з ночы. Прагналі статак. Услед за каровамі — авечкі. Кінуліся было ў бульбу, але, пачуўшы людзей, забляяўшы, адхлынулі назад, на дарогу.

Сонца паднялося высока — паліць спіны, галовы. Прайшлі тры кабеты з сярпамі. У адной за плячамі лубяная калыска. Праехала фурманка. Конь вялізны, вайсковы, сялянскія калёсы, у якія ён запражаны, маленькія, як цацачныя.

— Не магу сабе дараваць,— сіпла выдыхае Шэлег.— Сам уцёк, а дзеці, жонка... Трэба было з зімы падумаць. Мог жа адвезці ў Бярэзнікі, там цешча.

Якубоўскі маўчыць, жуе травіну.

— Любіла фікусы... Чуць падрастуць — прадаваць трэба. Пяць разоў пераязджалі. Прыехалі... Паспрабуй, вырві...

Колькі ляжаць яшчэ, не ведаюць. Няма адчування часу. Сонца над галавой — самы поўдзень. У бульбяніку горкі, атрутны пах. Млосна, цягне на рвоту. Якубоўскі здзіўлена разглядвае зялёныя шарыкі на бульбоўніку. Ніколі раней не бачыў.

На дарозе шэры слуп пылу. Якубоўскі прыўзнімаецца. Імчаць дзве легкавыя. Без аховы, без паліцыі. Не баяцца — Кавенькі ў гарнізона пад носам. Напаўголаса каманда:

— Валюжыч — першая машына, Батура — другая... Га-а-а-тоўсь!

Некалькі імгненняў цішыня і, калі насупраць калгаснага двара паяўляецца чорны лакіраваны «бенц»,— раздаецца гучны, нястройны залп. Другі, трэці. Раз за разам раскацiста бухаюць гранаты.

Партызаны выскакваюць з бульбоўніку, у іх перакошаныя, чорныя твары, раскрытыя раты.

— Га-а-а-а!

Страляюць на бягу. Першая машына праехала метраў трыццаць, спынілася, дыміцца. Другая стала як укопаная. Але страляюць па абедзвюх, рашэцяць кулямі. У адказ ні стрэлу. У першай машыне расчыняюцца дзверцы, і на дарогу, як куль з мукой, вывальваецца нехта ў скураной тужурцы, хромавых ботах. Паўзе ракам у бульбоўнік. Даганяюць, б'юць прыкладам.

У апошняй машыне на бакавым шкле густыя зоркі прабоін, звесіўшы галаву на баранку руля, хрыпіць шафёр, другі жандар, са срэбнымі пагонамі, зморшчаным адстарэчым тварам падае на дарогу, як толькі дзверцы адчынілі.

— Папалася акула! Сам Швальбе!..

— Плішчынскага сцапалі!

Адрывіста бухаюць стрэлы. Шафёр з першай машыны не паліцай, цывільны. Мітусня ля забітых. Абразаюць кабуры, шараць па кішэнях.

Плішчынскага, ссутуленага, з акрываўленым тварам, трымаюць за рукі двое. Падбягае Якубоўскі.

— Сям'ю Шэлега расстралялі?

Маўкліва ківае галавой.

— Азяркову?

Адварочвае твар. На губах — пена.

Якубоўскі нецярпліва махае рукой. Двое партызан хапаюць Плішчынскага, вядуць у алешнік. На дарозе, як падпаленыя копы, палаюць машыны...

5

І Міколы няма...

Там, ля Грамоў, дзе ён ахоўваў шпаларэзны завод, здарылася незразумелае. Перададзеная дэсантнікамі міна ўзарвалася ў руках, калі Мікола падкладваў яе пад лакамабіль.

Лобік жыве ў дзеда. Шура, скінуўшы пад адхон паравозы, знік. Вінтоўку ўзяў з Міцевага тайніка. Сувязным будзе Лобік. Ён пойдзе ўладкоўвацца на чыгунку. Міцю там рабіць нечага. Быў Міця ў Драгуна. Той загадаў да часу прымоўкнуць. Сюзана папраўляецца. Твар у яе бледны, празрысты, як стэарынавая свечка.

З мястэчка карнікі расстралялі болей за паўсотню людзей. Цалкам вынішчаны сем'і Шэлега, Азярковай, настаўніка Вадэйкі...

Фронт наближаецца да Волгі, кубанскіх стэпаў.

У Міці такі настрой, як у тую восень, калі толькі прыйшлі немцы. Памагае па гаспадарцы — жне ячмень, абівае снапы. Нібы развітваючыся з мясцінай, дзе прайшло жыццё, прыходзіць пад сасну. Яна зялёная, паважна-спакойная. Усплывае ў памяці вядомы верш, які напісалі немец Гейнэ і рускі Лермантаў. «На севере диком стоит одиноко...» Чаму сасна марыць аб пальме і чаму ад гэтых радкоў хочацца плакаць?.. Можа, сасна родная сястра пальме?

Некалі, тысячагоддзі назад, шумелі тут трапічныя лясы. Потым насунуўся ляднік, усё жывое замерла. Але не загінула. Першай у наступ пайшла сасна. Можа, гэта тая самая пальма, толькі, баронячыся ад холаду, ад слоты, змяніла шырокае лісце на зялёныя іголкі?.. І ўсё адно засталася прыгожай.

Кнігі, якія чытаў Міця, многа сказалі пра чалавека. Але не ўсё. Чалавек можа падняцца яшчэ вышэй. Хіба назавеш проста гераізмам тое, калі за радзіму людзі аддаюць не толькі сваё жыццё, але і жыцці родных, блізкіх. Ведаюць, што іх чакае, і аддаюць. Гэта той высокі парог, пра які не напісана ў кнігах.

Але і нізкім можа быць чалавек. Такім нізкім, як і ў далёкія часы стэпавых набегаў.

Дык у чым жа сэнс верша пра сасну, напісанага двума вялікімі паэтамі? Можа, у тым, што ўсё адолее чалавек. Адолее і будзе жыць. Ніколі не перастане марыць, змагацца за лепшыя, сонечныя дні. За прыгажосць. У гэтым аснова жыцця.

6

На чыгунцы трывожна. На саракакіламетровым працягу ад Гарбылёў да мястэчка штоноч выбухі. Немцы раз-пораз пускаюць ракеты, страляюць. Каб заспакоіць сябе.

Сцяпан Птах рад, што хутка пакіне службу, будку. Дагледзіць хату — і ўсё. За які-небудзь месяц ён гэта зробіць. Дзень спякотны, млосны — не варухнецца на дрэве ліст, вакол жоўтае, паспелае жыта. Ідзе па палатне, пастуквае малатком па стыках. З адхону злосны голас:

— Ідзі сюды!

Азіраецца — з кустоў настаўлены на яго рулі вінтовак. На чыгунцы — нікога. Кулём скатваецца з насыпу ў адхон. Дужыя рукі выхопліваюць гаечныя ключы.

— Не ўздумай толькі крычаць,— чуе ўзбуджаны шэпт.— Нямецкі вартаўнік...

Сцяпан расплюшчвае вочы, і ад страху, здзіўлення па целе паўзуць мурашкі. Проста ў твар яму дыша чорны, потны Іван Гусоўскі, шафёр. Крыва ўсміхаецца:

— Вось і сустрэліся, дзядзька Сцяпан. Ды не дрыжы ты, не бойся — не зачэпім.

— Пашкадуйце мяне, хлопчыкі... У мяне сям'я, дзеці...

— Не бойся, гавораць табе. Зробім што трэба.

Там, на насыпе, двое. Грымяць ключамі, развінчваючы рэйкі. Хвіліны, якія ляжыць пад адхонам, здаліся Сцяпану доўгімі-доўгімі. Цела пакрылася халодным потам.

Азіраецца — у кустах чалавек восем. Твары злосныя, зацятыя. Не адыдуць, пакуль не зробяць свайго. Разумее, што ўсё скончана, таго жыцця, якое было, пра якое думаў, не будзе. Неяк адразу спакайнее. Прыходзіць поўная яснасць. У памяці ўсплывае ноч, калі палілі Вербічы, размова на ганку з сынам.

У тых, на насыпе, не клеіцца. Колькі часу прайшло, а не могуць развінціць рэйкі. Вось-вось паявяцца немцы. Сцяпан Птах торгае Івана за рукаў:

— Я сам пайду. Хутчэй будзе.

Іван глядзіць здзіўлена, ківае галавой. Птах кошкай каўзануўся па насыпе, дрыжачымі рукамі выхапіў ключ. Тых дваіх як вадой змыла. На чыгунцы пакуль нікога. Развінціў адзін шуруп, другі. З адхону кінулі вяровачны жмут. Здагадаўся адразу — выбіўшы болт, перахапіў рэйку вяроўкай. Разматваючы за сабой жмут, кінуўся на адхон, у кусты. Пот залівае вочы. Сонца вялікае, як расплаўленае. Яго не відаць.

Перад крывой пачуўся гул цягніка.

Люты 1959 — красавік 1962.